ISSN PRINT 2319 1775 Online 2320 7876

Research paper © 2012 IJFANS. All Rights Reserved, UGC CARE Listed (Group -I) Journal Volume 11, Iss 11A, 2022

Retelling of the Mahabharata as a Historical Event in S. L. Bhyrappa's *Parva*

7

Dr Harish G. Tapadia

Asst. Professor of English

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract: S. L. Bhyrappa is one of the greatest contemporary Kannada writers. His novel *Parva* is a demythologized version of the Mahabharata, the great Indian epic. The present paper attempts to study Bhyrappa's scrutiny of the Mahabharata from the point of view of a modern mind and its retelling as a historical event. The original Mahabharata story is full of supernatural occurrences and assigns divinity to certain characters. But Bhyrappa treats all the characters as human beings, comprised of a mixture of good and bad qualities in different proportions.

Keywords: S. L. Bhyrappa, Parva, Krishna, Historical Event, Retelling.

Along with U. R. Ananthamurty, S. L. Bhyrappa is one of the greatest contemporary Kannada writers. He has written twenty-five novels, prominent among them being *Dharmashree, Vamshavruksha, Saartha, Daatu* and *Parva.* Most of his major novels have strong roots in ancient Indian philosophical tradition and his views on caste, religion and gender have made him a controversial figure. *Parva*, regarded as Bhyrappa's Magnum Opus, the most discussed and applauded among all of his works, is a demythologized version of the Mahabharata, the great Indian epic. According to Aravind Adiga (2013), *Parva*, one of the most breath-taking of twentieth century Indian novels, is a study of human character under extreme stress based on the author's entering into the minds of major characters at such moments. While reconstructing the original tale of the Mahabharata written by Sage Vyasa from sociological and anthropological angles, Bhyrappa has given a fictionalised account of its events in a believable way. The present paper attempts to study Bhyrappa's scrutiny of the Mahabharata from the point of view of a modern mind and its retelling as a historical event.

The composition of historical fiction is not an easy task as it is a peculiarly demanding and problematic genre. The writer needs to walk the fine line between history and fiction. As Leon Garfield (1988) has observed, historical fiction was regarded "as being something of an embarrassment, like an elderly relative, to be tolerated out of a sense of duty and reluctantly supported in a condition of genteel poverty". Still there is a tradition of historical fiction in India

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

as authors have done significant work in this genre successfully grappling with the challenges such type of writing places on them. A few examples of historical fiction based on the Mahabharata in Indian literature are S. Ramakrishnan's *Uba Paandavam* in Tamil, M. T. Vasudevan Nair's *Randamoozham* in Malayalam and Shivaji Savant's *Mrityunjay* in Marathi. In a historical novel, the setting and some of the characters and events are taken from history and the historical milieu and events are elaborately developed as being important to the central narrative. Althea Reed (1994) categorises novels that include historic characters as historic fiction which try to reveal history and the true character of historic figures and differentiates them from historical fiction that does not include historic characters and tries to bring history to life. In this context, *Parva* can be regarded as a historic novel which emphasises the influence of social and economic conditions in its characters and events.

Through Kunti's reminiscences, we come to know about the secrets behind the birth of the Pandavas. She was married to King Pandu but failed to conceive because of his impotence. According to Vyasa's Mahabharata, Pandu had mistakenly killed a sage while hunting and got cursed by him. Bhyrappa explains that Pandu had left for forest in order to cure himself of his impotence. He wanted to contact the Deva community which resided in the Himalayan region and was famous for its exceptional medical knowledge. Pandu was fearful about Dhritarashtra, his elder brother, fathering a child before himself as the kingdom would pass on to the eldest child. In spite of living in the forest he had a comfortable life as there was a regular supply of provisions from Hastinavati. He feared that this supply may be stopped in future as he tells Kunti, "If Dhritarashtra produced children first, we shall be in ruins." (Bhyrappa 75) Pandu decided to use the Niyoga principle and requested the Chief Priest of the Deva community to perform Niyoga on Kunti. Pandu told the Priest, "If the husband is physically impotent or he dies without children, it may be performed on the wife in order to perpetuate his lineage..." (Bhyrappa 76)

Before the beginning of the Kurukshetra war, Krishna convinces Bhima to go to Nimisharanya to enlist the support of Ghatotkacha, the Rakshasa leader and his son from Salkatankati. Bhima is in a dilemma as he has never visited Salkatankati once he had left her after Ghatotkacha's birth. Kunti was responsible for this as she felt that her sons would become indistinguishable from the Rakshasas if they continue to live with them and so had forced them to leave. While leaving in Ekachakranagara Bhima had killed Bakasura to save their patron from the predicament of allowing

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

a member of his family to become Bakasura's victim. The original story says that Bakasura devoured the person, bullocks and all the food alone but Bhyrappa writes that Bakasura's family and followers used to eat all of them. When Bhima is questioned by Neela, his servant, why he did not become the ruler of Ekachakranagara after killing Bakasura as its King was powerless anyway, Bhima had no answer. He only says that the thought did not occur to him at that time. Now Bhim realises that if Pandavas had become the rulers of Ekachakranagara, "We would have been spared trouble from Duryodhana and wiles. But it never occurred to us then." (Bhyrappa 147)

Arjuna had successfully performed the feat of archery required to win Draupadi's hand during the Swayamvara. The other defeated rulers could not digest this and rushed forward to abduct her. It was Bhima who dislocated a pillar causing the pandal to fall and then all the Pandavas defended Draupadi and brought her back to Kunti. As per the Vyasa version, Kunti unknowingly asked her sons to distribute equally amongst themselves whatever they have brought that day. As her command could not be broken all Pandavas had to marry Draupadi. But Bhyrappa offers a more plausible reason behind this incident. He writes that all the Pandavas were bewitched by Draupadi's beauty and claimed her on the pretext of having defended her from other rulers in the pandemonium after the Swayamvara. To preserve their unity Kunti convinced Draupadi to marry all of them. She tempted Draupadi by suggesting that she will be able to rule over five potent husbands which will give her a marital bliss unenjoyed hitherto by any other woman. Thus Draupadi's collective marriage was a result of her " enthusiasm to rule five husbands with such masculine virtues, and enthusiasm arising out of the expectation of enjoying what no Aryan woman had so far enjoyed". (Bhyrappa 194)

Bhyrappa presents Arjuna as a proud and arrogant person who always justifies his actions one way or the other. He wishes for a war with the Kauravas not only to get back the kingdom but also to show his skill as an archer to the whole of Aryavarta. He says:

> Let the war start. I shall dazzle the world with a display of archery never before seen by man. ... Heralds would compose songs about my wizardry in archery and future generations of Kshatriyas would sing those songs in rapture. (Bhyrappa 251)

Thus Arjuna is motivated by ideas of personal ambition and aspiration. When Kichak had tried to molest Draupadi while the Pandavas were spending their year of exile impersonated as ordinary people in the kingdom of Virat, Arjuna was not in favour of immediate retribution. He

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

reasoned that slaying a mighty warrior like Kichak will arouse the suspicion of Duryodhana. He was more worried about not being found out during the period of incognito exile than saving his wife's honour.

Bhyrappa throws light on Krishna's life and achievements through the reminiscences of Yuyudhana Satyaki, a close friend and follower of Krishna. The myth of Krishna's divinity is analysed and found to be just a hearsay. As Krishna's parents were imprisoned by Kansa, his maternal uncle, he grew up in the household of Nanda, his foster father. Nanda inculcated the belief of his having been born to kill Kansa in Krishna's mind right from his childhood. So Krishna began to believe in it. When he went to Mathura as a youngster, he broke Kansa's old bow which led to people believing in his divinity as Kansa himself had spread the rumour of his bow being indestructible. While fighting with Kansa's elephant, Krishna kept his cool and managed to get the animal dashed against a stone wall thereby killing it. While wrestling with Chanura, the royal wrestler, he used the tactics of tiring him out and then choked him to death. Thus Krishna was a brave warrior, intelligent politician and master strategist but a human being still. When Jarasandha, Kansa's father-in-law, began attacking Mathura in revenge, Krishna realised that his small army stood no chance against a powerful kingdom like Magadha and so advised the people of Mathura to escape and founded a new kingdom far away in Dwaraka safe from Jarasandha's invasion. He had abducted Rukmini, the Vidarbha princess and married her to foil Jarasandha's plan to marry her to Shishupala, his adopted son. Yuyudhana cannot understand the reason of Krishna's having married so many women. He says:

> Why should not Krishna be happy and content with one such exemplary wife? What insatiable appetite for women! … Wherever he went they offered him brides and he married them all. How many women can one man maintain? (Bhyrappa 366)

Krishna spent very little time in Dwaraka probably because of the domestic bickerings among his numerous wives and got himself involved in the politics of the entire Aryan world. Thus even Krishna is shown as having a human frailty. Balarama, Krishna's elder brother, was the king of Dwaraka. But Krishna was offered the first position of honour during the Rajasuya ceremony performed by the Pandavas and he accepted it. Yuyudhana comments, "Yes, yes, Krishna wouldn't hesitate to assert his authority and claim at the right time." (Bhyrappa 395) This probably did not go down well with Balarama. Later, Krishna supported their sister

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN PRINT 2319 1775 Online 2320 7876

Research paper © 2012 IJFANS. All Rights Reserved, UGC CARE Listed (Group -I) Journal Volume 11, Iss 11A, 2022

Subhadra's marriage with Arjuna, opposing Balarama's wish to marry her to Duryodhana, his disciple. As a result Balarama sent the Dwaraka army to Kaurava side during the war against Krishna's wish.

Bhyrappa brings out Karna's dilemma before the beginning of the Kurukshetra war quite clearly. When Krishna realised that the war was inevitable, he disclosed to Karna the secret of his birth by identifying him as the first-born child of Kunti. She had conceived him through sage Durwasa before her marriage with Pandu and given him to Radha, her maidservant to avoid public scandal. Krishna tried to bring Karna to the side of Pandavas as a war strategy. Kunti met Karna and confirmed the truth. Karna questioned her about Draupadi, "She is wife to all the five Pandavas, but now will she accept me as her first husband? Not under your compulsion, but willingly." (Bhyrappa 445) Thus Karna realises that Kunti may convince the Pandavas to accept Karna as their King but Draupadi will never agree to it. He is also worried about the fate of his children and grandchildren who are in Duryodhana's service.

Bhyrappa's *Parva* is a fruit of an extensive research carried out by the writer to ascertain the historicity of the epic after making a thorough study of the original Mahabharata by Vyasa. It is based on a deep study of the political, social, economic and religious conditions during the Vedic times. Accoding to Aravind Adiga, the Kurukshetra war was born out of a clash of competing Dharmas during the later Vedic period when North India was a patchwork of kingdoms, urban centres and tribal communities and the absence of political unity resulted in a multiplicity of ethical systems. Bhyrappa has given a stark picture of the conditions during the war. Duryodhana had demanded extra grain payment from the people of Hastinavati as his army had increased beyond his expectation. So the common people had developed a strong hatred for this war. The garbage and dirt associated with the battlefield is brought out in the following words:

> The left-overs of so many men's food was accumulating and rotting and the urine and defecation of so many men had created a veritable hell of unbearable stench. (Bhyrappa 465)

After the war is over, the Pandavas realise that they have not achieved much except great suffering and a terrible vacuum.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN PRINT 2319 1775 Online 2320 7876

Research paper © 2012 IJFANS. All Rights Reserved, UGC CARE Listed (Group -I) Journal Volume 11, Iss 11A, 2022

The character delineation of Bhyrappa does not correspond to the original characters of Mahabharata because he has tried to peep into the souls of these characters and attempted to understand the reasons and emotions behind their actions from the point of view of human nature and relationships. The original Mahabharata story is full of supernatural occurrences and assigns divinity to certain characters. But Bhyrappa treats all the characters as human beings, comprised of a mixture of good and bad qualities in different proportions. Bhyrappa has tried to gain perspective on society and human condition while exploring human nature through the responses of the notable Mahabharata characters on the problems and issues in their lives in this novel.

Works Cited

Adiga, Aravind. An epic without heroes, Hindustantimes, January 28 2012.

https://www.hindustantimes.com/india/an-epic-without-heroes/story-YZEwhEpp3NwD8hbl8luZzL.html Web.

Adiga, Aravind, A *Storyteller In Search Of An Ending*, 11 March 2013.

https://www.outlookindia.com/magazine/story/a-storyteller-in-search-of-an-ending/284084. Web.

Bhyrappa, S. L. *Parva* Translated into English by K. Raghavendra Rao, New Delhi: Sahitya Akademi, 1994

Garfield, Leon. *Historical Fiction for Our Global Times*, The Horn Book, November/December, 1988. Print.

Reed, Althea. *Reaching Adolescents: The Young Adult Book and the School.* New York: Macmillan, 1994. Print.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN 2348-8425

सत्राची

SATRACHEE

An International Registered Peer Reviewed Bilingual Research Journal

A UGC-CARE Enlisted
Peer Reviewed Research Journal

Year 11, Issue 26,
Vol 38, No. 4.
Jan.-March, 2023

"Contemporary Issues of Social Science, Commerce, and Business Management"

SATRAACHEE

ISSN : 2348-8425

SATRAACHEE

UGC Care Enlisted, Peer Reviewed research Journal

Issue 26, Vol. 38, No. 4, Jan-March, 2023

Guest Editor
Baldeo B. Kakde

Editor
Anand Bihari

Chief Editor
Kamlesh Verma

Co-Editor
Archana Gupta
Jay Prakash Singh

Review Editor
Suchita Verma
Ashutosh Partheshwar

Assistant Editor
Guntaj Kour
Shivangi

Advisory Committee and Reviewers

- *Prof. Bhupendra Kalsey, Co-Ordinator, Bhartiya Bhasha Vibhag, Nalanda Open University, Patna.*
- *Dr. Anurag Ambasta, Coordinator, Department of English, St. Xavier's College of Management and Technology, Patna*
- *Dr. Nutan Kumari, Assistant Director & Associate Professor, Amity, Institute of English Studies & Research, Amity University, Patna*
- *Dr. Shwet Nisha, Assistant Professor, Dept. of English, Amity University, Patna*
- *Dr. Pushpalata Kumari, Political Sc., Patna University, Patna.*
- *Dr. Neera Choudhury, Music, Patna University, Patna.*
- *Dr. Arvind Kumar, Music, Patna University, Patna.*
- *Dr. Raju Ranjan Prasad, History, B.B.A.Bihar University, Mujaffarpur*

❑❑

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

सत्राची

मानविकी एवं सामाजिक विज्ञान की पूर्व समीक्षित त्रैमासिक शोध पत्रिका

Pre-Reviewed Quarterly Research Journal of the Humanities and Social Sciences

Price : ₹ 450

Subscription:

Five Year	: Rs. 5000/- (Personal)
	: Rs. 10000/- (Institutional)
Life Time	: Rs. 12000/- (Personal)
	: Rs. 25000/- (Institutional)

The Draft/Cheque may please be made in favour of

'SATRAACHEE FOUNDATION'

C/A No. 40034072172. IFSC : SBIN0006551,

State Bank of India, Boring Canal Rd.-Rajapool,

East Boring Canal Road, Patna, Bihar, Pin: 800001

© सर्वाधिकार सुरक्षित (Copyright Reserved)

The editor does not have to agree with the published articles.

Editing/Publishing: Unpaid/ Unprofessional

Publisher: *Satraachee Foundation, Patna*

Editorial Contact:

Anand Bihari

Kala Kunj, Besdide Canara Bank

Bazar Samiti Road, Bahadurpur

Patna-800016

Website	: http://satraachee.org.in
E-mail	: satraachee@gmail.com
Mob.	: 9661792414, 9470738162 (A.Bihari.)
	: 9415256226 (Kamlesh Verma.)

❖❖❖

SATRAACHEE

DIRECTOR

Vasantrao Naik Govt. Instt.

of Arts and Social Sciences

NAGPUR.

In this Issue...

07 :: A Message from the Guest Editor - *Dr. Baldeo B. Kakde*

09 :: Swami Vivekananda's Nationalism: An Analytical Study - *Prof. Shivcharan Namdeo Dhande*

13 :: A Journey from Self-Empowerment to Empowerment in the Select Fictions of Sudha Murty - *Dr. Shekhar B. Vispute*

18 :: Employment Issues of the Subaltern Workers in Vikas Swarup's Six Suspects : A Marxist Perspective - *Prashant Jambhulkar, Dr. Vivek V. Joshi*

24 :: The Setting of History on Social and Subaltern Front in Select Fictions of Amitav Ghosh - *Dr. Kapil R. Singhel*

30 :: A Study of Interrelationship between Language and Power - *Dr. Jayant Krishnarao Walke*

35 :: An Analytical Study of Absenteeism of Students from Higher Education Institutions of Nagpur City - *Dr Pranjali Kane, Dr Sangeeta Somwanshi*

40 :: The Meme is the Message: Syntagmatic and Paradigmatic Analysis of Social Media Memes - *Ankit Vaishnav, Dr. Mahesh Kumar Meena*

48 :: Historical Significance of Shankarpat in Bhandara District - *Prof. (Dr.) Bharat VithobaNakhate, Prof. (Dr.) Ganesh Laxman Dhote*

52 :: Analytical Study of the Practical Status of Fin Tech in India - *Dr. Sanjeev C. Shirpurkar*

59 :: Self-Help Groups in India an Effective Tool for Women Economic Empowerment and Poverty Eradication - *Dr. Mahendra B. Wasker*

65 :: Political Exposure of Tribal Women in Nandurbar District of Maharashtra - *Uttam J. Sonkamble*

72 :: Contemporary issues in Social Sciences: Social work Education & Practices - *Shankar Ravaji Patole, Vikas P P Jadhav*

77 :: Elderly and Disability : Role of Innovation and Technology - *Dr. Rameez Manzoor, Dr. Surbhi Girdhar*

86 :: The Economic problem of Adivasi Women in India and The Role of Government Schemes - *Alka W. Patil*

92 :: Economic and Social Impact of Tourism Development - *Avinash D. Bhurase, Dr. Shriram S. Kawale*

98 :: Study on Changes in Indian Economy and its Impacts - *Dr. M. B. Sonkusare*

103 :: Contemporary Issues in Indian Economy - *Dr. Ravi R. Pathekar*

108 :: IT Sector In India - A Tool of Economic Development - *Dr. Renu A. Tiwari*

112 :: Impact of the Recommendations and Suggestions of the National and State Commissions & Committees on Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes in India - *Rajendra Motghare*

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

A Journey from Self-Empowerment to Empowerment in the Select Fictions of Sudha Murty

❍ Dr. Shekhar B. Vispute *

Abstract

Women empowerment has always been an important issue not only in Indian English writing but also the literatures of other countries in the world. Most of the writers have tried to highlight the genuine problems of women and their struggles for creating identities. The present paper deals with the journey of especially women characters in the select fictions of Sudha Murty who undergo through the journey from self-empowerment to empowerment due to their potentials and the stupendous power within them that they liberate to accomplish their dreams. Their untold sufferings are minutely portrayed and discussed with the true concerns in the light of select novels. The fictions like Mahashweta, Gently Falls the Bakula and House of Cards have been selected to depict the journey of female protagonists like Anupama, Shrimati and Mridula who have to confront innumerable problems created by the patriarchal society and try to make their own ways through those ones. They break the shackles of the patriarchal dubiousness and empower themselves creating their identities in the society.

Key Words: Self-Empowerment, Empowerment, Hedonism, Self-Reliance, Trailblazing

Introduction

Empowerment is an important phenomenon for all human beings to grow up in their lives. It can be seen or experienced through different ways. One can be empowered by the motivations of others or one can empower himself or herself without relying on others. The present paper focuses on the journey of female protagonists from the self-empowerment to empowerment in the select fictions of Sudha Murty. Empowerment is not limited to a particular section of the society. It can be philanthropical, social, economical, professional, ethical, cultural, technical, and political. Empowerment has been defined as-

> an intentional ongoing process centered in the local community, involving mutual respect, critical, reflection caring and group participation through which people lacking an equal share over their resources gain greater access to and control over those resources; or a process by which people gain control over their lives democratic

* Assistant Professor, P.G. Department of English, Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

participation in the life of their community and critical understanding of their environment.

(Perkins and Zimmerman 569).

According to Merriam-Webster Dictionary, "empowerment is the act of action of empowering someone or something the granting of power, rights or authority to perform various acts or duties" (Empowerment). Sudha Murty has tried to highlight the struggling spirits of female protagonists like Anupama, Shrimati and Mridula who empower themselves irrespective of innumerable problems in their lives.

A Journey from Self-Empowerment to Empowerment in Mahashweta, Gently Falls the Bakula and House of Cards

The journey of female protagonists from self-empowerment to empowerment in the select fictions like Mahashweta, Gently Falls the Bakula and House of Cards is shown through their strong determination and ability to overcome the difficulties. The circumstances make them stand against the society in which they are exploited and given subordinate place. They fearlessly confront the problems created by the society and prevail over the predicaments through their potentials. It can be seen through the textual and critical analysis which is as follow-

Mahashweta

Mahashweta is one of the best fictions written by Sudha Murty which is a story of an empowered woman, Anupama. She has to undergo through many problems and social stigma. Her fairy marriage with Anand falls apart when a white patch is found on her foot. She is diagnosed a Leukoderma. She is abandoned by husband and uncaring in-laws. She is compelled to come back to her parents in village. She suffers not only from Leukoderma but also from the social stigma of a married woman living with parents and her stepmother's continual barbs and the stracism. These things make her think to commit suicide. But she determines to prove herself before such hypocratic and patriarchal society by seeking her identity. Her self-empowerment can be seen through her following lines of the select novel- "Anupama climbed down the steps. Whatever the circumstances she found herself in, she would meet the world, determined to strand on her own feet and build a new life for herself" (Murty, Mahashweta 79).

Anupama has to struggle in Bombay. During her struggles, she faces the bad people too who try to establish illicit affair but she never falls victim to such bad things. She is a responsible and a woman of morality. She is very ambitious and hardworking. She is so hurt by her mother-in-law and husband, Anand. He could not understand her and stand by her when she badly needs him. Though it was a love marriage yet he failed to understand her true emotions. She is completely left alone to struggle in the world where she has no one to share her true feelings. But her determination to prove herself as an empowered woman creates a spirit in her which transforms her life completely. She works as a clerk at a company in Bombay. Later she becomes a Professor of Sanskrit in a college. Her journey from a housewife to being a professor is very challenging and inspiring one. She does not get true happiness and emotional attachment from husband, in-laws and parents. She always craves for true love of her husband. Despite of leaving alone in Bombay, she never gets

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

attracted to anyone due to her true love for her husband and moral character.

Anupama's empowerment can be seen through her dialogues when her husband comes to Bombay to take her back. But her reply to him shows her empowering nature in the novel-

> How can you possibly expect a burnt seed to grow into a tree? Husband, children, affection, love...they are all irrelevant to me now. It is too late for us. I am no longer the naive Anupama whose world revolved around you. I know what my goals are and where I am heading, and I don't need anyone's help to reach my destination.
>
> (Murty, Mahashweta 148)

The above dialogues clearly show the empowering perspectives of Anupama who does not need anyone help her to reach her destination. She is happy and capable to do anything her own. Circumstances have made her much strong to face and make her way through any calamity. Now she is completely empowered to show the world her potentials and as an independent woman.

Gently Falls the Bakula

It deals with the modern values and the work ethics. It is a story of a good natured and amiable girl, Shrimati who gets married with her school friend, Shrikant. They both studied in the same school and lived in the same area. Shrimati was better in study than Shrikant which used to make him jealous of her. Yet they get attracted to each other and fall in love. Later they get married irrespective of their familial enmity. Shrimati is shown a responsible and charming girl who performs her duties towards her husband and in-laws very well. After marriage, she has to live in Bombay with Shrikant where he works in an IT company on probation. She is from a small village. She does not like to stay in the crowdy and busy life of Bombay. Yet she gets ready to reside there with her husband. Moreover she works in a corporate office to help to repay the debt of her husband which he had taken to complete his engineering. It shows her empowering perspectives. She selflessly does everything to make her husband happy and content. She is equally educated like Shrikant. But she looks after his career first.

Shrimati's journey from self-empowerment to empowerment starts with the success of Shrikant who neglects Shrimati after obtaining the big position in his company. Shrikant's success is at the cost of the loss of Shrimati's academic aspirations. He becomes very practical and remains busy in his work. He neither gives Shrimati time nor understands her emotions. She performs her duties towards him selflessly as an uncomplaining shadow. She gets disturbed due to the lack of emotional attachment of her husband with her. She feels very sad that Shrikant is completely transformed due to the corporate success. One day she realizes that what she has done with her life while talking to a professor. Her ambitions and self respect is lost due to her husband who always understands her sacrifices. She comes to know that she did the blunder sacrificing most important years of her life in making her husband's career. As a result of it, her own career is lost. But she determines to fulfill her lost aspirations and self-respect which could help to create her own identity. At last she decides to leave her husband and his house of artificial values to show herself as an

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

empowered woman. It can clearly be seen through the following lines of the select novel-

> I can not live in this kind of an atmosphere with these artificial values. I require to breathe fresh air. I do not want to live as your shadow. I want to find my own happiness. Shri, if I had not been sensitive and bright, I wouldn't have had to suffer such loneliness. I could have enjoyed your wealth. When I was thinking about my life so far, what my goal has been, I have realized what I want.
>
> (Murty, Gently Falls the Bakula 161)

Shrimati's decision of leaving her husband to fulfill her aspiration is the most important aspect of her empowerment. Shrikant realizes his mistakes after Shrimati left him. Shrikant's realization of his mistakes and Shrimati's sacrifices for his career shows the empowering perspective of Shrimati.

House of Cards

It is one of the best popular fictions of Sudha Murty that deals with the empowered female protagonist, Mridula. She is born in small village of Karnataka and grown up by her parents with good ethical values. Mridula is strongly portrayed by Sudha Murty as an Independent and self-respectable woman. Her character seems to very praiseworthy due to her empowering perspectives and positive attitude towards life. She works as a teacher in a government school of the same village where she resides with her parents. She is very kind and helpful to others. She serves the poor people in her village. Due to her such qualities, Sanjay, an impoverished doctor gets attracted to her and proposes for marriage. She too likes him due to his good nature and profession of serving the people. With the consent of her parents, she gets married with Sanjay despite of his physical deformity. Her parents believe in her that she is an empowered girl that she will fetch the good future to her husband too.

Sanjay does the practice in a government hospital, Bombay. After marriage, he leaves that job and joins the government hospital, Bangalore for practice. Mridula too gets transferred her job to Bangalore so that they can live together. Sanjay's economical condition is not much strong in compared to Mridula's family. But Mridula is very simple and caring woman. She helps Sanjay in everything. She manages all the expenditures very well. Moreover, she encourages him and provides money to complete his MS. After the completion of his MS, he tells Mridula to start his own nursing home for private practice with his friend, Alex. Initially she refuses him to do so. Because she has a fear that Sanjay may fall victim to the malpractices and illegal things of that professions too. But she agrees with him and allows him to start his own hospital. The notable trait in her character is that she warns Sanjay that she will be with him so long as he will do the practice legally and ethically. If he does not work ethically and legally, she will leave him. Here it shows her empowering perspective. She can never tolerate her husband cheating poor patients and doing bad practices.

Unfortunately Mridula concerns come to true when Sanjay gets corrupted. He is completely changed. He becomes practical and hedonist. He does the practice illegally and unethically to amass the money and enjoy the materialistic life. He ignores Mridula and forgets all her sacrifices for him. She feels very sad looking Sanjay's transformation. She

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Scien...
NAGPUR.

never expects money or materialistic assets from Sanjay except true love and emotional bonding. But Sanjay hurts her being a corrupted doctor. Being an empowered woman, she can not depend on her husband and live in his house of artificial house. Her empowering nature is shown in her decision to walk out on her husband in the following lines.

> No, I've spent twenty-five of my most important years with you and yet, I never felt like I belonged to you or your family. I'm still an outsider.... My duty towards both of you is over. I've fulfilled all my duties as a wife, mother and daughter-in-law. Now, I want to live for myself. I have my job, my school and my village. You don't have to worry about me any longer. (Murty, House of Cards 218)

Mridula's decision of leaving her husband and his house clearly shows that she is not a common woman who will depend on her husband and enjoy his materialistic life. She is self-empowered woman and empowers other as well. Sanjay gets shocked when she walks out on him. In her absence, he realizes that he was wrong that he could not understand Mridula and her true concerns to him. Mridula makes him realize that money is not important in life rather than true relationship. The novel ends with the positive twist that Mridula is swinging under a tree in her village and Sanjay is holding the swing with his one good arm. It indicates that Sanjay has realized the truth of life due to the empowering nature of Mridula.

Conclusion

In this way, the journey of female protagonists in the select fictions from self-empowerment to empowerment is beautifully depicted through the textual and critical analysis. The female characters are strongly sketched with certain good qualities to encourage the other women in the society. They not only empower themselves but also the male characters which seem to be the most significant aspect of the select fictions. Despite of having many adversities, they boldly face the problems and overcome the predicaments. Moreover they prove themselves better than the male characters through their empowerment. They voice against the situations imposed on them and ultimately make their ways through those ones successfully. They break the shackles of the traditional bondage of patriarchal dubiousness in order to get equal opportunity and rights. Such journey of female protagonist from self-empowerment to empowerment seems to be very inspiring and praiseworthy which gives voice to silence of the suppressed women in the society to make them realize the potentials within them.

Works Cited:

- Murty, Sudha. Mahashweta. New Delhi: Penguin Books India, 2007. Print.
- Murty, Sudha. Gently Falls the Bakula. New Delhi: Penguin Books India, 2008. Print.
- Murty, Sudha. House of Cards. New Delhi: Penguin Books India, 2013. Print.
- Perkins, D. D. & Zimmerman, M. A. 'Empowerment Theory, Research and Application.' American Journal of Community Psychology, 1995, 23,569-579. <http://doi.org/10.1007/BF02506982>
- "Empowerment". Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, 2019. Web. 25 Sept. 2022. <https://www. merriam-webster.com/dictionary/empowerment>

❑

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

The Setting of History on Social and Subaltern Front in Select Fictions of Amitav Ghosh

❍ Dr. Kapil R. Singhel *

Abstract

From the decade of the eighties, the propensityof Indian English Novel of infusingfacts from the pastis specious as the two-dimensional presentation of the socio-political situation in India and creating the way for New Historicism. It has become an integral fragment of Postmodernism theories. Itinterrogates the defined departure between history and fiction. By the new historians, the past is manmade.Asliterary writings are the postmodern viewpoint of past happenings that confront, conventional historiography and its authority to depict historical happeningstangibly and truthfully.

Keywords: History, subaltern, explore, past, influential

Introduction

The concept of "the textuality of history" depicts that the past happenings are explained in formscreated by an idiosyncraticconsiderate writer, who is, a historian. So, historical observation is in no way unbiased and unprejudiced. Postmodernism is an honest endeavor to unshackle history from the chains of the edicts of absolutism and its prodigiousthoughts. It complementsan assortment of jargon in history. The New Historicism has drawn the squeakycontour separating history and fiction undetectably. It has made available to the writers the liberty to rebound into history and to re-assert its fact. Exploring the role of history in fiction, B.K. Nagarajan notes down:

> History thus gives an occasion to philosophize as well as a situation to literary exploration for examining its values for our existence. It becomes a literary artifact o contemporize the past, and universalize its system of s across times and space. The lifeless past is all on the premise of history and perpetuated through the term philosophy of life. (33)

The setting of In an Antique Landbrings together a subaltern history of the pre-colonial Indian Ocean-Mediterranean trade. The historical setting is formed through the history of the life of Bomma, who is an Indian slave, andAbraham Ben Yiju, his master, who is an Arab-Jew merchant.The theme is inferred from the epistles between merchants who carried

* Associate Professor and head, Department of English, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

out business, in the twelfth century, in regions connected by the Indian Ocean and Mediterranean.Amitav Ghosh, read articles of the letters of traders who were successful businessmen during the middle ages. In some of the transcriptions,he located aperipheralmentionof the association of an Indian slave with intercontinental businessmen. The account of the book interlacesthe experiences of a research scholar of anthropology in the Egyptian villages, with the process and outcome of his research on the twelfth-century Indian Ocean-Mediterranean trade.

Ghosh took a postmodernist historical tactic while creating settings for medieval history. In customary historical writing, the historians secrete their presence as Mondal says, "to achieve a reality-effect for their texts" (154). In his edifice of history, Ghosh presents himself as the narrator who is addressed by other Egyptian characters in the book as "yaAmitab" (IAAL 43). He provides a touch of imagination to his account of history in the very opening lines:

> The slave of MS H.6 first stepped upon the stage of modern history in 1942. His was a brief debut, in the obscurest of theatres, and he was scarcely out of the wings before he was gone again ? more a prompter's whisper than a recognizable face in the cast. (3)

Amitav Ghosh had little clue about the name of the slave, so he applies the term "slave of MS H.6" for him. Getting precise, Amitav Ghosh got his hint in a writing published in a Hebrew journal, in 1942 in a Hebrew Journal, Zion. The article comprised transcriptions of written communication by medieval merchants. In one such letter, there was a mention of the Indian slave. This book was assigned the catalog number 'MS H.6'. Here, we find Ghosh getting comfortable with the syntactical of a conventional historian who strictly remains connected to the incidentmentioned in the archive. By amalgamating the impartialtendency of a conventional historian with the inventiveslant of a fiction writer in the book, Ghosh dentsthe claimof history with pure truth.

The history of Bomma and his connection with Abraham Ben Yiju is present in the archive as "barely discernable traces that ordinary people leave upon the world" (6). In the letters which were the source of communication that took place between Abraham Yiju and his trader friends, the mention of the slave is ignorable. It made Amitavconjecture that the presence of an unimportant person like the slave can find a place in the historical archive if "only people who had the power to inscribe themselves physically upon a time" were "the literate and consequential, the wazirs and the sultans, the chroniclers, and the priests" (6). It is this thought that made him inquisitive to learn about the slave, Bomma, his world, and times. Ghosh's fretfulness for the common individuals encouraged him to take the jump into the archive, to search the portions of individual experiences, and to construct a picture different from that what is shown by scripted history which has been strongly established.

The archive Ghosh investigates does not have enough to bring out the wholelegend of Bomma.However,by applying imagination, Ghoshconnects the available information which is in pieces, to frame a conceivablepast. The past he exploresconfronts the concepts of sophisticated developmentof the past, as depicted by the colonial and postcolonial writers. Thus, it is a wholehearted attempt to projectasubstituteto the traditionally presented human

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

world.

Ghosh recovers the legend of Ben YijuBomma and the world of Medieval Eastern business chiefly through the original documents, of the Jews of the medieval ages known as Genizadocuments. The Synagogue of Ben Ezra that Ben Yiju joined in Aden had a Geniza like every synagogue in the Middle East. As per the popularway among the Jews, they dropped all their writing into a Geniza. The writings deposited in the Synagogue of Ben Ezra remained aloof from the world in the Geniza for centuries and were afterward taken to different research establishmentsincluding libraries of Europe. It is through those medieval communicationrelated to Ben Yiju, that Ghosh creates the chronicle of a slave, Bomma, and his master Ben Yuju.

Bomma, the Indian slave who, chiefly, persuaded, the writer's travel through the setting into the twelfth century, takes a life-likerepute and possessesan impartial identity.Bommadespite being a slave was wholly trusted by his master and sent to Aden and Egypt with goods valuing hundreds of dinars. The slave's position in Ben Yiju'stradebecame more and more significant over the years. "In some of the letters received by Ben Yiju from his friend,Bomma is referred to as Shaikh" (218). Through a document written by Ben Yiju, probably, towards the last years of his life, the document which is now preserved in the Annenberg Research Institute, Philadelphia, Ghosh infers: "Bomma was with Ben Yiju when he went back to settle in Egypt in the years of his life" (292).

The understanding between Ben Yiju and Bommapropagates Amitav Ghosh'sdescribe the perception of slavery in medieval times. He announces that the discernment of slavery in the twelfth century was diverse from the one that has been made evident in the books describing the period after 16th-century European colonialism. At one stage, the slaves were like apprentices and agents having the right to share profit in the trade of their masters. Inthe nextstage, the relationshipbetweenthe master and slave gained a religious and spiritual feature. In the twelfth century the period during which Bomma and Ben Yiju lived, the Vachanakara Saint-poets of South India and the Sufi saints in the East,had images in their poetry in which image of slave and master was symbolic of the relation between devotee and God. Bomma, though unknown about the Vachanakara poets of his time, would have been certainly "acquainted with the popular traditions and folk-beliefs of his native land which upturn and invert the categories of Sanskrit Hinduism" (215).

Similarly, Ben Yiju would have shared the beliefs and practices of Sufi saints subverted the orthodox religions of the Middle East. These inarticulate counter-beliefs, the author believes, were at the base of the relationship between "the matrilineally descended Bomma and the patriarchal Jew who would otherwise seem to stand on different sides of an unbridgeable chasm" (216). Thus, we find Ghosh, deifying the comprehensive and assortedpropensity of the vernacularfaiths and conventionsas opposed to the orthodox religions representingconsistency and elitism.

Thus, in the novel,Bomma is recovered from the brims of history, but on the other side, it concludes with otherindividualsdisappearing into the pages of history. The majesticpresentation of history frequentlyscoffs individual histories. It is against this that Amitav Ghosh presages his readers to be on guard. In An Antique Land, Ghosh creates a

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

subaltern history by rifling into the archive for the scarcely palpablesmidgens of an Indian slave of medieval times.

In the same way, in The Calcutta Chromosome, through the imaginativeMurugan, the author, draws the personage from the corners of Memories and putshisfocus,onthe history of malaria research. The Memorieswhich contain the verified observations and views of various colonial doctors, linguists, and archaeologists, become the archival sourcethrough which the substitute history is drawn.The postmodernistsconsider history to be anidiosyncratictreatisethat is designed and framed by the influential, of the influential, and for the influential, is inveterate in the fiction.

By deconstructing the acceptedrealitiesof malaria research undertaken by Ross, the fiction The Calcutta Chromosomedemonstrates thefactswhich have not beenformed by western science and rationality.Antarwhile working on his computer finds that the ID card is of L. Murugan, who in the decade of nineties, had worked with him in Life Watch. He, on August 21, 1995, had bafflinglyvanished from Calcutta. Through Antar'sreminiscence of discussions with Murugan, and with the help of a 21st-century computer-aided World Wide Web search, the account of the fiction is set into a substitute history of nineteenth-century malaria research. He had built up a hypothesis that the acclaim for the discovery of malaria is not only because of the lone virtuosity of Ronal Ross but "some person or persons had systematically interfered with Ronald Ross's experiments to push malaria research in certain directions while leading it away from others" (31).

Muruganacutely illustrates Ross's inscrutable silences about his assistant, Lutchman,from the Memoirs, who consistently had been accompanying the British scientist through the malaria research. The account of the fictionspreads out from those hushes and inadvertences in Ross's narration. As Claire Chambers says: "all the quotations directly attributed to Ross in the novel are exact citations from the Memories"(Relationship between Knowledge and Power 222). The work, through Murugan, depicts the biographical realitiesof the British scientist to devastate the impression of scientific luminosity around him. Ross as Murugantells, "was more of a lover of poetry than a scholar of science. He was a "human', fishing', shooting' Colonial type" and had no special aptitude for scientific research (CC 44). His only contribution to the world of science was his work on malaria.

Muruganemphasizes the point and is astonished that Ross was able to achieve a solution to the malaria enigmain such a short period whereas other better-competent scientists had spent decades on the subject:

> The actual research . . . took just three years. . . . He kicked off in the summer of 1895, in a little hole-in-the-wall army camp in a place called Secunderabad, and ran the last few yards in Calcutta in the summer of 1898. And for only about half that time he was actually in the lab. The rest went into cleaning up epidemics, playing tennis and polo, going on holidays in the hills, that kind of stuff. (43)

Contrary to the achievements accepted as realityregarding Ross's scientific vocation, the workpresents an option to what is certified in history about mysterious science venerationprojecting, chiefly, real-life personageLutchman, and the imaginative Mangala.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

These two are depicted as common people who werechosen by Dr. D.D. Cunningham was in charge of the Calcutta laboratory, which was a place "full of people looking for a job and a roof over their heads" (122). Lutchman and, especially Mangala immediatelyadjusted to the work and within a few years "she was way ahead of Cunningham in her intuitive understanding of the fundamental of the malaria problem" (122). She treated syphilitic patients with the blood of pigeons impinged with malaria.Murugan came across a letter written by Dr. Farley that explained what he furtively saw in the Darbar and rejectedthe treatment as "quackery" (126). Taking a clue from the letter, Muruganannounces that even before western science, Mangala was aware of the source of malaria. She had created a specificrinsing of malaria that could be cured in pigeons and was then inoculated into patients.

The work, through Mangala, brings out a possible substituteforreconnoitering the fact of the physical world and nature. Mangala's pattern of 'seeing and knowing' eludes the decorouscategorization of western science. About this EllekeBanibrata, comments:

> Mangala is a genius . . . but what further empowers her potential is her being unhindered by the ties of the academic world. She is not required to classify everything. . . . unlike Ross, or any other western scientist, she does not need to read zoological treaties to see the difference between one kind of mosquito and another, honors she required to write any paper or produce any documented evidence.(70)

Having receivedinadequate informal education and professional training, Mangala, animmobilized individual, cannot be acceptedto deserve a place in the domain of mainstream science. Dr. Elijah Farley rejectsManagala'saction as "quackery". The influential western judiciousness cannot accept the fact that is different from the popularly agreedmedians. So, the unprecedented inventors are considered by the western world as "a false prophetesses" (CC 126).

The work, like Amitav Ghosh's other fiction, throws light on the otherviews which have remained obscured in the world.The consultants of such views are destined to be subdued under the pages of textual history. So, any endeavor to refurbishfactsburied by influential is next to impossible. The fiction counters the silences in recorded history with the deterrent of silence and secrecy. Mangala and her companions are projected through the words ofMuruganas representatives of counter-science that works on the principle of `silence secrecy' and hasideas and principles contrasting to that of mainstream science:

> Maybe this other team started with the idea that knowledge is self-contradictory; maybe they believed that to know something is to change it, therefore in knowing something, you've already changed what you think so you don't know it at all you know only its history. Maybe they thought that knowledge couldn't begin without acknowledging the impossibility of knowledge. (88)

Muruganexploits the gaps and crevices in Ross's narration to reveal the hidden history of malaria. Ross started his research by assuming, "Doc Mason's mosquito-juice theory", the gist of which is "the malaria bug was transmitted from mosquito to man via drinking

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

water" (60). Though he offered a lot of money at the beginning of the juncture, nobody was prepared to take the role of guinea pig for his experiments. It was, "on May 25, 1895, at exactly 8 p.m. a guy called Lutchman walks into Ross's life" (62). Henceforth he became a regular companion in Ross's life till the history of malaria was made. Murugan'saccount of the hiddenpast hints that Ross understood the relation of female anopheles' and malaria only after Lutchmanhad given some ancillaryindications about it.

> Ultimately it was on 20 August 1897, Ross successfully uncovered that malaria is diffusedby the bite of the anopheles', a female mosquito, and the great mystery is,Murugansays, "the scientist doesn't know a goddam thing about mosquitoes, he's never heard the word anopheles" (66).

Muruganthrows light on the breaches and ambiguities in the accepted history of malaria research to authenticate his rendering of history. The central figure is made of insignificant, marginalized figures brought intothe center, thus proving at the likelihood of the important role played by common people in history. The outcome of Mangala and Lutchman'spursuitof immortality is covered in suspense. The account does not obfuscate directly if they were able to achieve what they wanted in their experiments.

Conclusion

Ghosh has recognized the stimulus of the Subaltern Studies in evolving his attitude towards History. His worksare about the happenstance of setting history in the frame of the lives of ordinary people. History happens to bean unwaveringaspect of his work. His stories deviate from the conventionalelement of popular history. The attention is not so much on the ostentatious as it is on the effect of history on general people. Amitav Ghosh spotlights his devotionto the conflicts of common people whose lives are created and formed by the majestic events of history. His worksdepicta personalpast that could not find a place in history scripted for the public. Along with this, his works also revealaffairs of history considered to be least important and so ignored.

Works Cited

- Banibrata, Elleke. Colonial and Post-Colonial Literature. New York: Oxford University Press, 1995.
- Chambers, Claire. The Absolute Essentialness of Conversations: A discussion with Amitav Ghosh. London: Routledge, 2006.
- Ghosh, Amitav. In an Antique Land. New Delhi: Penguin Books, 2008.
- ------------------. The Calcutta Chromosome. New Delhi: Penguin Books, 2008.
- Nagarajan, B.K. Amitav Ghosh, A Critical Study. New Delhi: Omega Publications, 2011

❑

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN: 0974-8946
Vol. 48, Issue. 01, No.3: 2023

MAHATMA GANDHI IN AZADIKAAMRITMAHOTSAV: PHILOSOPHY, IDEALS, PRACTISES AND DREAMS OF SHAPING NEW INDIA

DR. SOMNATH BARURE, P. G. DEPT. OF ENGLISH, VASANTRAO NAIK GOVT. INST. OF ARTS & SOC. SCIENCES, NAGPUR

ABSTRACT

India, like any other country is struggling hard to emerge as a developed nation sustainably. Amidst inequality, injustice, poverty, violence, differences, shattered dreams, this country is going ahead on its path of attaining peace for its own self and for the world it belongs to. This country has had many models during this journey but none of them proved perfect. In the Indian context, global models have either failed or they have not set any milestone when it comes to changing lives of people throughout having perfect co-existence with nature. One cannot have peace and happiness unless you resolve the basic problems in life. Herein, Gandhi comes in the frame through his approaches, principles, experiments, ideals, practices, institutions and most importantly his successful endresults both during his lifetime and after life showing path of happy, healthy and contented life. Gandhi directly addresses these issues in the life of people through his models whether ofAhimsa,Satyagraha,of Sarvodaya, of Gram-Swarajya or of Swadeshi during India's freedom struggle and even now.

Gandhi after his completion of formal education and before he began his social/public/political life, did a wide journey of this country witnessing the physical, spiritual, cultural, social, philosophical, regional, linguistic identities in multiplicity. He understood the existing reality in this country and there after came out with an indigenous model of his own so as to practice and bring change in the lives of people in India and abroad. This model he brought out mostly in his own practice first and then he preached, shared, delivered and published in the form of literature.

Be it his simple, ordinary look, daily routine, food, speech or language that he used for communication, arrested the attention and convinced the listeners to be the medium of positive change in the society. He set an example of being honestly connected to the issues of people by abolishing complete clothes for him and throughout his life he remained half-naked. Thus, Gandhi not only remained a preacher or a leader but became a way of life to the people. This paper attempts to revisit Gandhian thoughts, ideas, approaches, practises, ideals, philosophy and most importantly his dream of shaping new India during AzadikaAmritMahotsav.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN: 0974-8946
Vol. 48, Issue. 01, No.3: 2023

Keywords: Gandhian philosophy, New India, Sustainable Development, Peace etc.

INTRODUCTION

India as an independent country has turned seventy five this year. This is indeed a pride moment for Indian people and those who have faith in the system called democracy. However erroneous, faulty, exploitative democracy has been in the hands of few, this system has given its citizens an identity of being independent, equal and free. It has decided our duties and responsibilities to lead a happy life. There is a mechanism of getting things done from the system as per our needs. Every time we confront change in social/political/public life, we update this system by bringing change. Provisions are there even in the constitution. So, as and when we think of this unparalleled gift of liberty-equality and fraternity through democratic system, we also think of the people who fought for this cause. Mahatma Gandhi is one such pillar we experience in the making of this structure called India metaphorically.

History of India will always be incomplete if one puts Gandhi aside. No political trade or gameplay is possible in India in absence of Gandhi either ideologically or in some form. Though, Gandhian philosophy appears old, out-of-date or conservative but time and again it has shown a way to lead an independent and happy life. The core values in Gandhian philosophy could be studied from the literature available in plenty but a few things that have become a role model for those who believe and have deep faith in Gandhian way of life keep attracting our attention. This is not a model formally shaped and publicised but honestly implemented in one's own life first. Behind this implementation was a rigorous study and research of the society and polity of the time. So Gandhi may appear a half-naked man overtly but inside he was a visionary having very kind heart that kept feeling for the common people. He was very much confident and ensured about his ideals and based on that he practised them all both in personal and public life. Let us see some of those ideals values and practises how they were during Gandhi's time and even in our time useful for people.

Gandhi's Swedish Movement:

Swadeshiwhich simply means using/buying things made in India only. This idea has a direct relation with the economy of the country. Even in our time, when we have adopted LPG model in the 1990s, we keep talking about using things of native origin. This native origin is the

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN: 0974-8946
Vol. 48, Issue. 01, No.3: 2023

closest synonym of the Indian word Swadeshi. Same way, behind this movement Gandhi had a serious understanding of the social and economic reality prevalent during the colonial rule. Before the British Raj, Indian silk and cotton fabric was in good demand. Indian export and trade in the form of cloth was one of the major commodities. British rule understood this and planned for destroying this small-scale industry spread in the small-small places across the country. That resulted in losing business of people and they had to buy readymade cloth imported from Britain. Within a few years, Indian economy collapsed and a huge part of Indian population slipped into poverty. Gandhi after having understood the reasons behind this fall, made this as a means to attain freedom or Swaraj that he called. In our time it may appear foolish, how can one dream of attaining freedom from the British Rule just by appealing people to use clothes woven at home on Charakha? This was not all. Gandhi also systematically made people understand how this foreign rule is draining our resources using this political system. He started making people aware about the importance of Swadeshi. He had already started a mass movement of weaving cloth needed for family using Charakha. Magically this movement worked and the import of readymade cloth from England went down by 70-75% in just one year that was 1930 says Dr. ParagCholkar a researcher in Gandhian Thoughts in his book, Gandhiji: JeevanAurVichar.

Thus, people who were free got busy in weaving cloth in their free time, they could save the amount they were paying for the cloth from England so it was an added advantage and this very work became a tool that proved very useful and effective in the freedom struggle of India.The Swadeshithread weaved a strong fabric of trust and mutual co-operation among people in the pre-independence period that paved the way for actual freedom in 1947. Gandhi very creatively exploited the need of people and built a strong opposition before the British Government.

Gandhi's Idea of Gram-Swaraj:

Gandhi had a vision that included every aspect of the society. This vision of course was keeping into account the then issues of people but even now it gives a solid solution to some prevailing deadly problem in our time. Example of Gram-Swaraj could be quoted. In this regard Gandhi had a complete program of stopping rural population in the rural area only and that too not by force but by making such facilities available. If rural population gets every facility that is

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

available in cities in the villages, there is no need of migration. Had it been implemented as per Gandhi's suggestions, perhaps, we may not have had the over-crowded cities in our time. Unequal opportunities, imbalanced developmental models, inadequate or no infrastructure, lack of education and skilled man force in the rural India has created a huge divide in the post-independence period. As if in a race to create further divide, every Government that formed worked on this agenda of not giving space to villages so as to make them self-sufficient. As a result, rural population kept migrating towards cities making them overpopulated and straining on the organizations facilitating them. Gandhi opined, "Cities are looting villages by means of resources and exploitation of villages is an absolute crime. If we are to establish democratic system based on Ahimsa, we need to give due weightage and ensure place of villages in the present system.....In my opinion, if we destroy them, India will be destroyed" (Gandhi: 2001:26).

Hence, Gram-Swaraj of Gandhi could have been used honestly as a model of development after independence but that could never happen. Only name of Gandhi has been used every now and then when the Government comes out with some developmental model. Gandhi had an early vision in every respect of this country. He had a dream of creating a chain of such self-sufficient villages producing things of their necessity locally. How much of it is achieved could be a topic of debate but this idea could have been a solution during the frequent hours of crisis these days for Indian economy.

Gandhi on Agriculture, Food and Diet:

One another aspect of Gram-Swaraj was to enrich the farming community which included both; the farmer and agricultural labourers. Enrichmentwas in a wider perspective; it was to make them aware of the scientific methods of farming and the entire process so as to keep the fertility of soil intact using natural process. To make them understand the importance of organic farming and the value of such grains, fruits, vegetables for humans and animals were the soul of it. Gandhi believed that the chemical fertilisers, pesticides and hybrid seeds have their adverse effects on the health of people besides this, they are making the farmers dependents says Dr. GangaprasadAgrawal quoting Gandhi, a GandhianSevak in his book SajeevKheti.

In our time, such pollution of food items because of uncontrolled use of chemicals, pesticides

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN: 0974-8946
Vol. 48, Issue. 01, No.3: 2023

and preservatives has created havoc.Growth in patients suffering from cancer and other major diseases is the direct outcome of such food. Moreover, our wrong habits of cooking and eating food also create major problems. To have balanced diet, you need not be rich. Just you need to manage certain things with more effective combinations. Gandhi had enough of experiments on diet and diet reforms. The book is in the form of questions and answers. Underlining the fact of bad habits in diet BharatanKumarappa in his preface to M. K. Gandhi's book Diet and Diet Reforms writes, "We have made our food mere a matter of habit and taste. The result is, we suffer due to the ill effects of malnutrition. We are going in for highly processed foods like polished rice, white flour, sugar and vegetable 'ghee' in the place of the more wholesome unpolished rice, whole-wheat flour gurand pure ghee. We through the water we boil our rice in and consume milk-sweets, tea and coffee instead of milk". These observations have become common knowledge these days but finding an answer to these things is not an easy task for all. Having inputs from Gandhi's Diet and Diet Reforms, we can change our habits and tastes and can have good health on practice.

India of Gandhi's Dream:

Mahatma Gandhi had an image of India as a nation deeply cherished in his mind and soul. This image of India is basically of a nation that stands on the ethics and morale of hard-work and not on the ideas of enjoyment. He further adds by saying, India of my dream will really be the country for all; rich and poor. There will be no difference on the basis of caste, religion and class among people. Untouchability will no longer be a practice in this country. Peace, both internal and with other countries will be the priority so there won't be a question of exploitation of anyone. India will respect all cultures and people. Such was the country of Gandhi's dream. Communal and religious harmony was at top priority in this dream India of Gandhi. He says, "If India adopts violence as its religion during my lifetime, I won't live in this country" (Gandhi: 2001:12). Same ideals about India as a nation we have even now but in practice, we have scope. Gandhi's dream India should become the dream India in reality.

Conclusion:

Gandhi has been a 'deepastambha' not only for India but for the entire world through his ideals and practices. His gifts of Ahimsa, Asteya, Parigraha, Satyagraha, Gram-Swaraj, Swadeshiand

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN: 0974-8946
Vol. 48, Issue. 01, No.3: 2023

many others have become an epitome of peaceful existence. While celebrating AmritMahotsav of India's Independence, Gandhi needs to be remembered for his vision and dream of new India which in turn will guide for sure in many ways.

.REFERENCES:

1. Agrawal, Gangaprasad. Sajeev-Kheti. Varanashi: SarvaSevaSanghPrakashan, Sept. 2011, Page-12.
2. Cholkar, Parag. Gandhiji: JeevanAurVichar. Nagpur: Shree MangeshPrakashan, 2010, Page-42.
3. Gandhi, M. K. MazyaSwapnatilBharat .Wardha: ParandhamPrakashan, Pawnar, Aug. 2001, Page-26.
4. Gandhi. M. K. Diet and Diet Reform. Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1949. Preface-IV.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक १० – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १०

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम
- डॉ. बळवंत टी. दाभाडे
- डॉ. मनोहर आर. कोंडागुर्ले

✻ प्रकाशक ✻

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

21 वी सदिके शाश्वत पर्यावरणीय विकास में स्वस्थ मृदा का भौगोलिक अध्ययन

डॉ. संदीप रूपरावजी मसराम
सहायक प्राध्यापक, भूगोल विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला एवं सामाजविज्ञान संस्था, नागपुर
मोबाईल नंबर 8983718131, इमेल - sandip.masram84gmail.com

परिचय :

मृदा प्रणाली पर्यावरण और जैविक प्रक्रियाओं का उत्पाद है और यह जलवायु, वनस्पति, जानवरों, अंतर्निहित चट्टानों, स्थलाकृति और समय से संबंधित है जो जीवमंडल को भी प्रभावित करती है। मृदा प्रणाली का व्यापक अध्ययन घटकों के संदर्भ में, इसका वर्गीकरण, इसके गठन की प्रक्रिया और समय के साथ इसके विकास का महत्वपूर्ण महत्व है क्योंकि यह जैव-भौगोलिक प्रणाली का एक अभिन्न अंग है।

मिट्टी, पौधे और मानव स्वास्थ्य संबंधित हैं और वे अविभाज्य हैं। अगर इसे स्वीकार कर लिया जाता है तो हमें उन तंत्रों या प्रक्रियाओं को देखना चाहिए जो मिट्टी के भीतर स्वास्थ्य को जानवरों और मनुष्यों तक पहुंचाती हैं। स्वास्थ्य कोई अवस्था नहीं बल्कि एक गतिशील प्रक्रिया है। किसी भी पोषक चक्र की तरह, जिस भूमि पर मिट्टी, पौधे, जानवर, पक्षी और मनुष्य मौजूद हैं, उसकी तुलना एक विद्युत परिपथ से की जा सकती है जहाँ मिट्टी, पौधे, जानवर, पक्षी और मनुष्य सर्किट के घटक हैं। खाद्य श्रृंखलाएं जीवित चैनल हैं जो ऊर्जा को आगे बढ़ाते हैं और पौधों और जानवरों की मृत्यु और क्षय इसे मिट्टी में वापस कर देते हैं जो मनुष्यों को पैदा करने के लिए सौर ऊर्जा, रोगाणुओं और खनिज पदार्थों से जागृत हो जाता है। नतीजतन मानव और मानव स्वास्थ्य के बीच संबंध है। लेकिन न तो मृदा वैज्ञानिकों और न ही चिकित्सा पेशेवरों ने मिट्टी और मानव स्वास्थ्य के बीच संबंधों पर उचित ध्यान दिया है।

अध्ययन का उद्देश :

मृदा स्वास्थ्य को एक महत्वपूर्ण जीवित प्रणाली के रूप में कार्य करने के लिए मिट्टी की निरंतर क्षमता के रूप में परिभाषित किया गया है, यह पहचान कर कि इसमें जैविक तत्व शामिल हैं जो भूमि उपयोग की सीमाओं के भीतर पारिस्थितिकी तंत्र के कार्य के लिए महत्वपूर्ण हैं और ये कार्य मिट्टी की जैविक उत्पादकता को बनाए रखने में सक्षम हैं, की गुणवत्ता बनाए रखते हैं। आसपास के हवा और पानी के वातावरण, साथ ही पौधे, पशु और मानव स्वास्थ्य को बढ़ावा देते हैं।

प्रस्तुत संशोधन पत्र का संशोधन उद्देश निम्नलिखित हे।

1) 21 वी सदिमे शाश्वत पर्यावरणीय विकास में स्वस्थ मृदा का भौगोलिक अध्ययन करना।
2) स्वस्थ मृदा के पोषक तत्वो का अध्ययन करना।

संशोधन विधी :

एक कृषि मिट्टी का स्वास्थ्य मिट्टी के रासायनिक, भौतिक और जैविक गुणों का एक संयुक्त परिणाम है। कृषि मिट्टी के खराब स्वास्थ्य का एक लक्षण पड़ोसी की कुंवारी मिट्टी की तुलना में उनका नीचा झुकाव है। कृषि मिट्टी में कार्बनिक पदार्थ की मात्रा आम तौर पर प्राकृतिक वनस्पति के तहत मिट्टी के आधे से भी कम होती है। कुछ मिट्टी मृत प्रतीत होती है, उनमें कुछ दिखाई देने वाले जीवित जीव होते हैं। मिट्टी के कटाव से खेत में नाले बनते हैं और मिट्टी के सबसे उपजाऊ हिस्से को नदियों में ले जा सकते हैं ।

प्रस्तुत संशोधन पत्र के अध्ययन के लिये द्वितीयक जानकारी ली गई है। विभिन्न संशोधन पत्र, किताबे, इंटरनेट तथा समाचार पत्रोंसे जानकारी ली गई है।

स्वस्थ मृदा के पोषक तत्व :

21 वी सदिमे मिट्टी से जुड़े खराब स्वास्थ्य के उदाहरण भोजन या पानी में तत्वों की एकाग्रता के कारण होते हैं जो या तो कमी या जहरीले होते हैं। भारी धातुएं मिट्टी में गतिहीन होती हैं। नतीजतन, वे मुख्य रूप से सतही मिट्टी में जमा हो जाते हैं, जो दुर्भाग्य से, फसलों में प्रमुख जड़ गतिविधि का क्षेत्र है। सीवेज और अपशिष्ट-सिंचित क्षेत्रों से एकत्रित मिट्टी के प्रोफाइल विश्लेषण से पता चला है कि 45 सेमी गहराई से नीचे भारी धातुओं का कोई निर्माण नहीं हुआ है।

पहले से ही फ्लोरीन से भरपूर पानी से सिंचाई करने से मिट्टी में इसकी सांद्रता 10 मिलीग्राम फ्लोरीन तक बढ़ जाती है, जिससे फसलों द्वारा फ्लोरीन की मात्रा बढ़ जाती है। फ्लोरीन शरीर द्वारा तेजी से अवशोषित होता है, और यह अन्य आयनों के साथ आदान-प्रदान करता है, जैसे ओएच-, दांतों और

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

कमी से जुड़ी पहली बीमारी काशिन-बेक रोग थी, जिसे 1849 में चीन में खोजा गया था। यह एक स्थानिक ऑस्टियो आर्थ्रोपैथी है जो हड्डियों के सिरों के अस्थिकरण में गड़बड़ी के कारण होती है।

थैलियम प्रदूषण मानव निर्मित है। सबसे व्यापक रूप से प्रलेखित मामला पश्चिम जर्मनी में एक सीमेंट काम के पास था जहां थैलियम को वातावरण से मिट्टी पर जमा किया गया था। दूषित मिट्टी पर उगाई गई फसलों ने काफी मात्रा में थैलियम को खा लिया और वहां रहने वाले लोगों को खाने के कारण जहर दिया गया। कई निवासियों को खराब स्वास्थ्य का सामना करना पड़ा, जैसे कि अवसाद, अनिद्रा और विभिन्न तंत्रिका संबंधी विकार।

निष्कर्ष :

21 वी सदिमे उत्पादित और उपभोग किए गए भोजन में मिट्टी की कमी और मिट्टी के स्वास्थ्य में गिरावट के कारण खनिजों और अन्य पोषक तत्वों की कम सांद्रता होती है। नतीजतन हमने एक ऐसे समाज का निर्माण किया है जो अति-पोषित है लेकिन खनिजों और विटामिनों से कुपोषित है। इन कारकों ने मानव अपक्षयी रोग में वृद्धि में योगदान दिया है। मानवजनित गतिविधियों में कई गुना वृद्धि से कचरे के उत्पादन में वृद्धि हुई है जिससे मिट्टी, पानी और वायु प्रदूषण हो रहा है। प्रदूषकों के लिए मिट्टी की बफरिंग क्षमता सीमा से अधिक है और खतरनाक प्रदूषक मानव स्वास्थ्य को खतरे में डालने वाली खाद्य श्रृंखला में प्रवेश कर रहे हैं। भारत की आधी भूमि अलग-अलग डिग्री के मरुस्थलीकरण से प्रभावित है। कई कृषि पद्धतियों जैसे खराब सतही मिट्टी प्रबंधन, खराब जल प्रबंधन, मोनो क्रॉपिंग, अधिक जुताई आदि ने भारी मात्रा में धूल के उत्पादन में योगदान दिया है जो इसके प्रदूषकों, रोगजनकों और कण पदार्थों को लेकर लंबी दूरी पर ले जाया जाता है। इस तरह के धूल के प्रभाव से मानव स्वास्थ्य और कई बीमारियों के प्रकोप को स्थानीय और क्षेत्रीय धूल की घटनाओं से जोड़ा जा सकता है।

21 वी सदिमे मानव स्वास्थ्य को मिट्टी से जोड़ने के लिए मृदा विज्ञान, जैव रसायन, मानव शरीर क्रिया विज्ञान, विकृति विज्ञान, महामारी विज्ञान और यहां तक कि नृवंशविज्ञान के ज्ञान की आवश्यकता होती है। यदि लिंक को स्पष्ट रूप से समझा जाता है तो मानव रोगों को रोकने के लिए मृदा प्रबंधन को उपयुक्त रूप से बदला जा सकता है। अतः शाश्वत पर्यावरणीय विकास में स्वस्थ मृदा का होना उतना हि महत्वपूर्ण है जितना की मनुष्य के जीवन में प्राणवायू का होना।

सन्दर्भ :

1. W.H.O. (1996). Elements in human nutrition and health. Geneva: W.H.O.
2. W.H.O. (1993). Guideline for drinking water Quality. Geneva: W.H.O.
3. McDowell L.R. (1992). Mineral and animal and human nutrition. San Diego : cademic press
4. Alloway B. J. (1995), "Cadmium', in B. J. Alloway (ed.), Heavy Metals in Soils. Glasgow : Blackie -cademic and Professional, p.p. 122 - 151.
5. M. Vijay Sankar Babu, Madhan Mohan and A. Prathap Kumar Reddy (2013), "Influence of Agricultural Practices on Soil Health And Human Health' in Land and Water, p.p. 182 - 194
6. Savindra Singh (2013) : Environmental Geography, Prayag Pustak Bhavan, Allahabad p.p. 494 - 498

■■■

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Seiences
NAGPUR.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १२ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : १२

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN No. 2394-5990

68. **Role of Dr. Babasaheb Ambedkar on Water Irrigation**
- Dr. Satish Ashinath Gonde, Dr. Manoj Uttamrao Patil ---------------- 324

69. **Local History: A New Trend in Writing History**
- Dr. Rameshwar Vikram Sapkal -- 327

70. **Human Rights and Women's Plight**
- Mr Surendra Kinhikar, Dr Chaturanand Kedar ------------------------- 331

71. **Energy Sector and Its Impact on Environment**
- Dr. K. R. Tanange --- 336

72. **A Study of BMI of First Year UG Students with Special Reference to Dav Velankar College Of Commerce, Solapur**
- Dr. Samarth Dattatray Manukar -- 339

73. **Tribals' Presence In 1857 With Special Reference To Khandesh**
- Dr. Vivekanand Laxman Chavhan -- 342

74. **Building Heavens on Earth for House Makers of Million Peoples in India (Migrants): India's Amrit Kal to Centenary**
- Mr. Sandesh B. Bhivgade, Dr. Megha. M. Sawarkar ------------------- 351

75. **A Geographical analysis of agriculture productivity in Kolhapur district**
- Dr. Santosh Prakash Patil -- 358

76. **The Useful Service of Library for the Improvement of the Society Trends**
- Ms. Rama Pal -- 364

77. **Issues of Identity and Cultural Assimilation in Jhumpa Lahiri's *The Namesake***
- Dr. Shrikant Rambhau Susar -- 368

78. **Needs of BCA students in Learning English as a Foreign Language/English as a Second Language Instructional-Learning Contexts**
- Dr. Padmakar Sarjerao, Dr. Kuldeep Ruturaj --------------------------- 372

79. **Contemporary Issue of Environmental Conservation for Human Survival And It's relationship with Sustainable Development**
- Mrs. Rohini Girish Deshpande --- 379

80. **Agriculture Marketing In India**
- Dr. Chandra Borah --- 388

81. **The rhetorical conventions of Indian and Yemeni writing in English**
- Mohammed Nasher Saeed Nasser --------------------------------------- 396

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

 ISSN No. 2394-5990

Building Heavens on Earth for House Makers of Million Peoples in India (Migrants): India's Amrit Kal to Centenary

Mr. Sandesh B. Bhivgade
Research scholar, Set-Net
Department of Geography,
V.N.G.I.A.S.S.
Email: sandeshbhivgade@gmail.com

Dr. Megha. M. Sawarkar
Guide/ Supervisor
Associate Prof. V.N.G.I.A.S.S.
HOD Geography Department
V.N.G.I.A.S.S. Nagpur

Abstract:

Ashwajeet self-help group. '{hbm ~MV JQ> consisting 10 women from rural village Aadka around periphery of Nagpur urban. Earlier when low connectivity was there all 10 women's used to. Work in agricultural field in cropping season and rest of 8th month small Chore works which hardly fetch those 4500 per month. Recently due to high growing urbanization connectivity Established from Nagpur to village and now daily four buses of Aapli bus connect Aadka Village to Nagpur and one industry of textile open in outskirts of urban area offer Employment to self-help group women's 9000 per month per candidate, with guarantee of Employment to work throughout the year. This is not just incidents of doubling the number of Salary "it is twofold increment of their self-confidence decision taking power, education Facilities to their children, overall Nations economy, etc." From all these I got true Definition of migration "migration is not just movement of people from one place to another rather: its movement of aspiration, innovation of youth from hidden area to main stream flow. It's a movement of women hindrance to women empowerment, Movement of perishable agricultural product into agricultural market" however to run All these in a smooth manner we need to remove obstacle which comes in front of migrant People. Respective paper attempted to sketch out challenges associated with migrant people. Meanwhile highlighted Government of India initiative in this direction and provide for the Way forward for the future policy formulation.

Key Words: Migration, Challenges of Migrants, Women Empowerment.

Introduction:

> **"Migration is an expression of the human aspiration for dignity, safety and a better future. It is part of the social fabric, part of our very make-up as a human family."**
>
> \- Ban Ki-Moon

Migration is the physical movement of people from one place to another; It can be over a short or long distance, be short-term or permanent, voluntary or forced, national or international and can occur as individuals, family units, or large groups. Migration is not a new phenomenon. Migratory movements such as people crossing district/state/country borders in search of a better quality of life or livelihood have been well documented. Migration, which is mobility of people within and outside given geographical boundaries has always occurred in the past and continues even in the present. The bread winners for family play a significant role in changing the lifestyle of the family members. According to census 2011 data, Uttar Pradesh and Bihar have a disproportionately high number of out-migrants, while migrants constitute more than one-third of the population in metros like Delhi and Mumbai. According to the 2011 Census, Uttar Pradesh and Bihar are responsible for the most number of migrants as 20.9 million people migrated outside the state from the two states.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

This is 37% of the total number of people who were inter-state migrants according to that enumeration.Delhi and Mumbai are widely considered migrant magnets and the 2011 Census bears that out. According to it migrants from other states in Delhi and Mumbai numbered 9.9 million, or almost a third of the combined population of 29.2 million.The Hindi belt is the main source of migrants. According to the census, four states, Uttar Pradesh, Bihar, Rajasthan and Madhya Pradesh accounted for 50% of India's total inter-state migrants. On the other hand, Maharashtra, Delhi, Gujarat, Uttar Pradesh and Haryana housed 50% of the country's inter-state migrants. These shares are much higher than the share of these states in India's total population. Uttar Pradesh figures in both lists – while there are people who leave it in search of livelihoods, there are also clearly people who head for it in search of livelihoods the metro cities of India contribute the lion's share of migrant's economy. The migrants who move to urban settings primarily for better earnings also have a significant impact on the economy of the rural areas or the place of origin i.e. From where the migration has taken place. (Ref 4)

Literature Review:

To achieve at most knowledge efficiency in concerned Research paper various Review of Literature had been taken care **"Migration being global and local versatile phenomena having strong linkages with global SDG targets, which is presently seen as marathon of sustainable environment within nation and India is definitely catch gold in this. Particularly (SDG: 1, 3, 5, 8, 10, 11, 16, 17) are attached with issues of migration." Details depicted in flow chart.'**

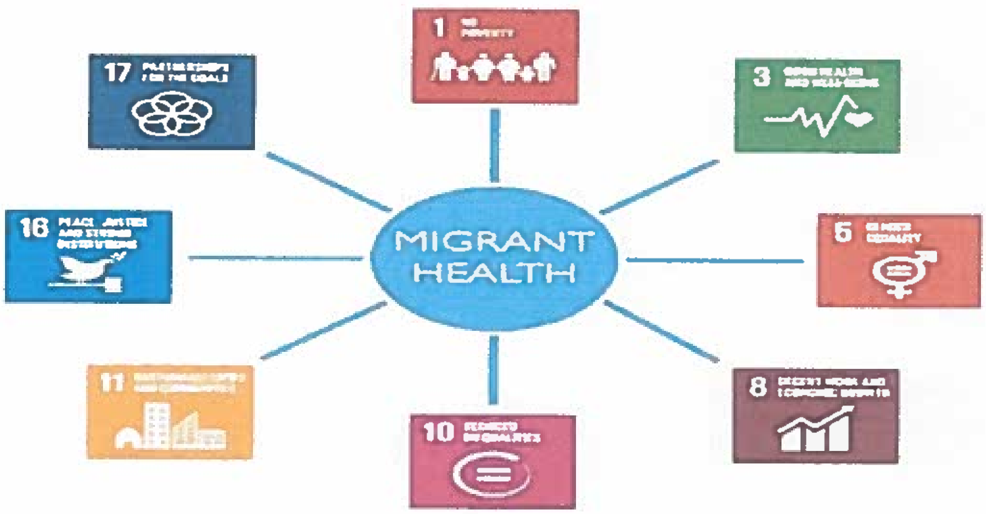

Source : www.statista.com

- He describes in this paper the trends in the extent of internal migration and urbanization in India are analyzed in this paper in the context of the development process within the country. **Ref 1**
- This paper give information about the generic applicability of information and communications technology (ICT) which has led to large-scale migration of Indians skilled in IT. **Ref 2**
- This Paper Include a district level analysis has been carried out to explore the determinants of female migration. The study finds that economic factors significantly influence female migration **Ref 3**

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN No. 2394-5990

- **State wise Number of person who moved in for work & Employment as per Census – 2011(Migrant Workers)**

SR. NO	STATES	PERSON	MALE	FEMALES
1	Andaman & Nicobar Islands	52,129	47,229	4,900
2	Andhra Pradesh	37,37,316	30,51,811	6,85,505
3	Arunachal Pradesh	1,19,244	93,441	25,803
4	Assam	5,72,064	4,93,877	78,187
5	Bihar	7,06,557	5,39,176	1,67,381
6	Chandigarh	2,06.642	1,91,668	14,974
7	Chhattisgarh	10.21,077	8,65,897	1,55,180
8	Dadra & Nagar Haveli	63,779	60,588	3,191
9	Daman & Diu	73,782	70,592	3,190
10	Goa	1,15,870	99,913	15,957
11	Gujarat	30,41,779	26,85,190	3,56,589
12	Haryana	13,33,644	11,47,374	1,86,270
13	Himachal Pradesh	2,96,268	2,36,454	59,814
14	Jammu & Kashmir	1,22,587	1,00,680	21,907
15	Jharkhand	8,24,259	7,24,065	1,00,194
16	Karnataka	28,87,216	23,67,901	5,19,315
17	Kerala	7,13,934	5,59.263	1,54,671
18	Lakshadweep	6,135	5,375	760
19	Madhya Pradesh	24,15,635	20,27,884	3,87,751
20	Maharashtra	79,01,819	68,19,915	10,81,904
21	Manipur	22,750	16,441	6,309
22	Meghalaya	52,797	38,769	14,028

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

23	Mizoram	62,828	45,688	17,140
24	Nagaland	1,10,779	88,923	21,856
25	NCT of Delhi	20,29,489	18,98,884	1,30,605
26	Odisha	8,51,363	7,14,603	1,36,760
27	Puducherry	70,721	60,366	10,355
28	Punjab	12,44,056	10,60,487	1,83,569
29	**Rajasthan**	**17,09,602**	**14,45,847**	**2,63,755**
30	Sikkim	46,554	38,703	7,851
31	Tamil Nadu	34,87,974	27,74,086	7,13,888
32	Tripura	92,097	74,594	17,503
33	Uttar Pradeshh	31.56.125	25,91,421	5,64,704
34	Uttarakhand	6,17,094	5,50,465	66,629
35	West Bengal	16,56,952	14,29,130	2,27,822
36	**India**	**4,14,22,917**	**3,50,16,700**	**64,06,217**

Source: https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1814543

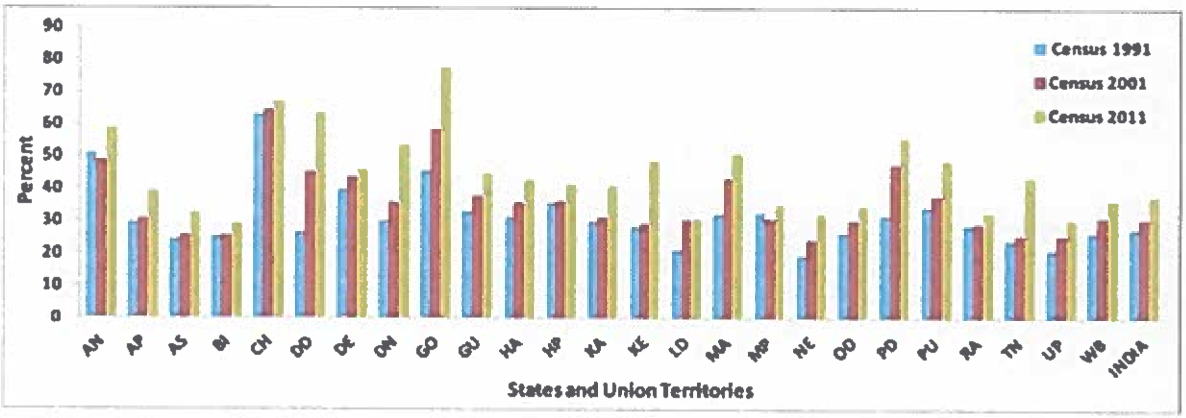

Source: Ref. 5

Methodology:

Respective paper Sketch out challenges of migrant's worker in India using secondary sources reports etc. It's a descriptive analysis which provide role of Govt. Of India pertains to addressing challenges of migrants in India &

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences

ISSN No. 2394-5990

simultaneously provide way forward for future generation.

Objective:

1. To identify issues associated with migrants in India.
2. To provide worthy solution to challenges pertains to migration.
3. To sketch out optimistic way forwards for sustainable migration is in India's Amrit Kal to centenary India.

Deciphering Migration scenario: Inter-state migrations in India:

- Uttar Pradesh has the highest share of out-migrants while **Maharashtra has the highest share of in-migrants.**
- The number of inter-state migrants grew at 55% between the 1991 and 2001 Census.
- This came down to just 33% between the 2001 and 2011 Census.
- **The reasons vary by gender,** two-thirds of women migrated from their last place of residence because of marriage. The gender-gap in migration for economic purposes (work, business and education) increases with the distance of migration.
- Among men, **work and business** account for one-third of total migrations, which is also the single largest reason for migration among men.
- While migration for **marriage** among women is skewed towards closer distances, men do not seem to factor in distance while migrating for work.

Causes of Migration :

- **Education**: One of the most important factor which are responsible for migration is the Education. Due to the lack of educational facilities at the place residence,people migrate to urban areas in which Various types of Education Institution are presents.
- **Employment**: Basic reasons for intrastate, interstate and external migration can be attributed to the search for better employment opportunities in various industries, trade, transport, and other services.
- **Marriage**: Marriage is one the important social factor for migration. Majority of the migrants is move from one rural area to another due to marriage in the case of females.
- **Lack of security:** Political disturbances and inter-Religion conflicts are also one

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

of the reasons for internal and external migration. Wars, internal disturbances and External Aggression There can also be forced displacement due to reasons like Wars, internal disturbances and External aggression.

Steps Taken by Government of India for Migrant Workers:

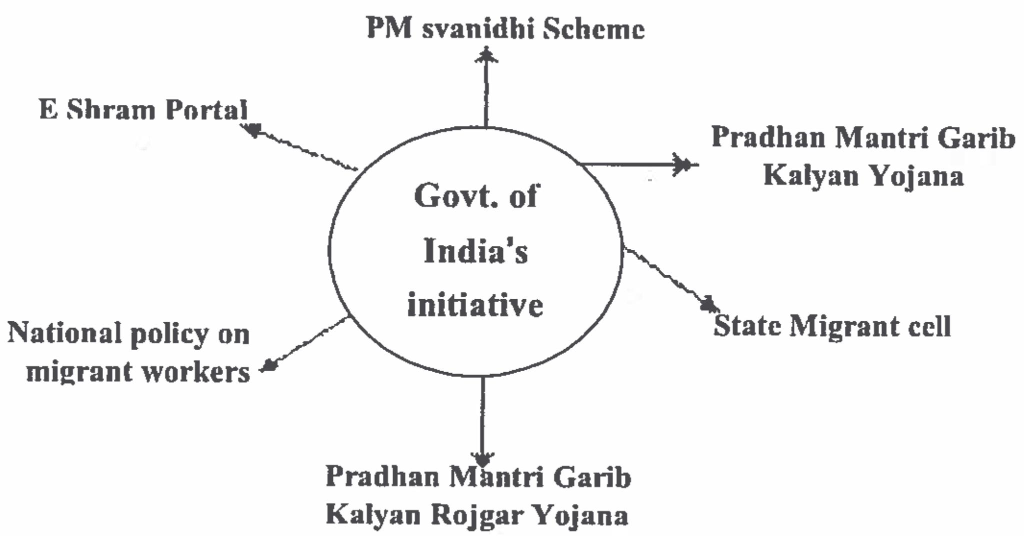

Source: Author Self

- **PM svanidhi Scheme**: PM Svanidhi Scheme was launched to give Collateral free working capital loan upto Rs. 10,000/- for one-year Tenure, to approximately, 50 lakh street vendors, to resume them Businesses.
- **Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana:** Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana (PMGKY) with a financial package of Rs. 1.7 lakh Crore was launched to help poor, needy and unorganized sector Workers of the country.
- **National policy on migrant workers:** NITI Aayog has been mandated To prepare a draft national policy on migrant labors to regulate. Labour-capital relations while integrating the migrant workers within the formal workforce.
- **Pradhan Mantri Garib Kalyan Rojgar Yojana:** In order to facilitate Employment of migrant workers who have gone back to their home State, Pradhan Mantrari Garib Kalayan Rojgar Abhiyan was initiated in 116 Districts in Mission Mode.
- **State Migrant cell:** Migrant workers' Cell is being created to prepare a Database of migrant workers in states with mapping.
- **Eshram Portal:** It is a national database created to register the unorganised workers in the country, including the migrant workers.

Way forwards :

Migration can be temporally pleasing but it can't be permanent desire for anyone & for any aspirations whether it's an economic, social, cultural & Political.Recently in respective year budget, Honorable finance minister of India sketch out 25 schemes which are directly & Indirectly associated with migrant worker like special shramik train to transport worker etc. The only thing lacking is what is on paper is not actually on ground. Marely train with lacking sanitation, water facility, below average food will

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences

 ISSN No. 2394-5990

not solve the issue. Actually **"Bill power must be in concurrence with will power".** Following are future course of action which reduce their concern's to large extents:

- Government Schemes which are Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana(PMGSY) and MGNREGA works significantly in increasing the rural income, and thus lower the rural emigration. In such a way more Schemes should follow the course.
- Make agriculture Business profitable: low return or output in agriculture is a main reason of Migration.Onceagriculture becomes remunerative, migration would reduce.
- Minimum floor of income: There should be a minimum amount of income below which any worker cannot be paid. The Government has rightly set up SP Mukherjee committee to make this minimum wage concept.
- Concept of Social security: It is important to manage the social security scheme ofmigrant workers by making proper use of schemes like Shram Yogi Maandhan Yojna by the government.
- Article 43A: In the constitution of India Part 4 deals with the Directive Principles of the State Policy Highlights about provision of workers' participation in the management of the industry. It should be implemented to improve the standard of living of the workers.

Conclusion :

Migration is a **global phenomenon** caused not only by economic factors but many other factors like **social, political, cultural, environmental, health, education** are included under the broader classification of **Push and Pull factors** of migration.India in 21st century is not only need to reduce the migration Rate rather its demanding sustainable migration with: Transforming rural area with various urban facilities,Medical facilities in Rural area, education Facilities at optimum level, peaceful place to live; these types Steps and facilities can insure Inclusive India at its Amrit Kal." **Team India: Team of 138 crore Indians for global development aspiration must Inclusive of all & let migrant worker not exception to this."**

References :

1. J.R.Bele (Dec 1969) "Trends and Significance of internal migration in India".
2. Binod Khadria(28 June 2008) "Shifting Paradigms of Globalization: The Twenty-first Century Transition Towards Generics in Skilled Migration from India
3. Sandhya Rani Mahapatro: - "Patterns and Determinants of Female Migration in India: Insights from Census"
4. https://pib.gov.in/Press Release Iframe Page.aspx?PRID=1814543.
5. Internal migration in India & the impact of uneven regional development & demographic transition across state: A study for evidence based policy recommendation. Jun 2020 ISBN: 928-81-88375-66-6

■■■

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Education and Society
(शिक्षण आणि समाज)

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to Education through Social Development and Social Development through Education

February 2023

(Special Issue-1/ Volume-III)

EQUALITY • EDUCATION • DEVELOPMENT
मा. सं.

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION

128/2, J. P. Naik Path, Kothrud, Pune - 411 038

Scanned with OKEN Scanner

23. **Human Life and Technology Online tools for teaching English**
K. Vijayalaxmi 126

24. **Assessment of Cultural Tourism Potential and SOWC Analysis of Tourism in Aurangabad District**
Mr. Rohidas Sampat Bhadakwad and Dr. Subhash N Nikam 132

25. **Technology: E-Truism and Development of Historic Centers**
Kengar Appasaheb Namdev 141

26. **Sustainable Development and Environmental Technology**
Dr. Sandip Rupraoji Masram 148

27. **Artificial Intelligence in Design Education**
Dr. Mukta Shirke and Prof. Akash Alegaonkar 153

28. **Technology in Indian Agriculture: A Scenario**
Dr. Chandrakant P. Kamble 159

29. **Social Realism in Mahesh Elkunchwar's Old Stone Mansion**
Mr. Madhav Dattatray Pawar 163

30. **Shifted Exam Mode from Online to Offline in the View of Students**
Mrs. Mrudul C. Kamble 166

31. **A Systematic Anmalysis of Social Media Detox: Enhancing Mental Well Being among Youngsters**
Liya Xavier, Sneha Abraham, Namitha N A and Sandra Sabu T 171

32. **Regardless of the advent of Artificial Intelligence, in arts and design, Artistry is still preferred**
Prof. Tanvi Bhadre Dr. Anupama Patil and Prof. Pranali Shinde 175

33. **Predominant Upholding of Tech-edge in Concreting English Language and its Teaching**
Dr. Shitalbabu A. Tayade 179

Scanned with OKEN Scanner

Sustainable Development and Environmental Technology

Dr. Sandip Rupraoji Masram
Assistant Professor, Geography
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Abstract:

It is well known fact that most of the pollution tragedies and all environmental problems in our country have been posing a challenge to all natural and social scientists at global level. The objective of environmental education is to enlighten the public, particularly all scientists about the important of protection and conservation of our environment, and thus there is a need to restrain human activities which indiscriminately release pollutants to the atmosphere. Sustainable Development is overarching paradigm of the United Nations. The concept of Sustainable development was described by the 1987 Brutland commission report as sustainable development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable development is a multidimensional Phenomenon and it is deals to the utilize natural resources in sustainable matter. The present study focuses onto study the environmental technological practices regarding sustainable development.

Introduction:

India's development experience since independence has been in many ways a highly instructive one. It is also unique in historical terms because our endeavor has been to overcome economic backwardness to achieve the three great transition that is demographic transition, agricultural transition, and industrial transition. In an open demographic framework and in a comparatively short span of time; it is instructive because our approach to development had several innovative features, as India is a large developing country which adopted a model of development planning within the framework of a mixed economy and a political democracy.

The development in India has been fascinating as the diversity, variety and complexity of the land and the peoples. Development is a continuous process. Progress has been both steady and erratic, substantial and meagre bye turns, with planners and their policies being defeated at several points by the sheer growth of population and the ever-difficult resource generation problem. The development is governed and shaped by several crucial factors working collectively as well as isolated. At the basic level of development, especially through planning, cannot be far removed from its political credos and fortunes. Political power that obtains sanction to rule for a term or so, have varied interests, not the least being their constant striving to remain in power and retain the goodwill of the people who elect them.

The sustainable development concept is relatively a new phenomenon in development vocabulary. It received currency through the environmental movement but more importantly through the environmental movement but more importantly through the gradual realization that firstly, there is an urgent need to integrate our environmental and

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.
Scanned with OKEN Scanner

development needs more closely. The life style of both affluent and non-affluent nations needs to be adapted within the earth ecological and environmental issues can not be considered in isolation of development issues, they are interlinked as articulated in the Brundtland Report.

Rational of the Study:

Strategically – efficient management of production system require carefully planned input supply system largely based on locally available resources and technology. In watershed areas, with improved status of resources, better investments and better management practices could be possible. With these developments community may prefer to invest in resources with better quality inputs and improved breed of animals with high production potential changing ecological and economic status, and gradually changing their attitude and capacity for investments in production. Use of better fuels such as LPG and electricity coupled with fuel saving devices such as solar cooker, solar heating system, fuel efficient challahs, etc. with help in the reduction of pressure on the natural resources on the one hand and improving the environmental management on the other halting the process of climate change. This will result in generation of better air and water quality. These changes justify an integrated input supply system in a phased manner and managed by organization of resource users with their efforts being facilitated by the government. In order to encourage investments in conservation and production, producers in watershed area must be provided with reliable credit facility wherever required. These credit facilities should not only be provided for improved production capacity of the resources but also for their value addition and marketing.

Objectives:

1. To study the concept of Sustainable Development.
2. To study the Environmental aspect of sustainable development.
3. To study the environmental technological practices regarding sustainable development.

Hypothesis:

1. Sustainable development is a continuous process.
2. Some environmental technological practices is useful to achieve goals of sustainable development.

Methodology:

The study focuses secondary data with descriptive analysis collected from various books. National and International journals, government reports issues related to sustainable development and environmental technology.

Analysis:

One of the prerequisites for moving towards sustainable mode of development leading to healthy environment is the management and conversation of natural resources. Conservation is defined as management of human use of the natural resources in the biosphere so that they may yield the greatest sustainable benefits to the present generation while maintaining the potential to meet the needs and aspirations of the future generations.

Proper management of environmental technology will be making mile stone for sustainable development. Scientist from different nations of the world must follow the

Scanned with OKEN Scanner

course of common policy and coordinated action by framing strategies for survival, at least in three vital related areas namely the global atmosphere, global oceans, and global weather system.

Carbon dioxide capture and storage is a process consisting of the separation of Carbon dioxide from industrial and energy related sources, transport to a storage location and long-term isolation from the atmosphere. The injection of Carbon dioxide into the pore space and fractures of permeable formation can displace in situ fluid, or the Carbon dioxide may dissolve in or mix with the fluid or react with the mineral grains, or there may be some combination of these processes.

Bio energy produces mitigation benefits by displacing fossil fuel use. However, large scale bio fuel production raises questions on several issues including fertilizer and pesticide requirements. nutrient cycling, energy balances, biodiversity impacts, hydrology and erosion, conflict and food production, and the level of financial subsidies required. The energy production and mitigation potentials of dedicated energy crops depends on the availability of land, which must also meet demands for food as well as the nature protection, sustainable management of soils and water reserves, and other sustainability criteria.

Renewable energy systems such as hydro electricity can contribute to the security of energy supply and protection of the environment. However, construction of hydro electric power plants may also cause ecological impacts on existing river ecosystems and fisheries, induced by changes in flow regime and evaporative water losses. Also social disruption may be an impact. Finally, water availability for shipping may cause problems. Positive effects are flow regulation, flood control and availability of water for irrigation during dries seasons. Furthermore, hydropower does not require water for cooling or, as in the case of bio-fuels, for growth.

Geothermal resources have long been used for direct heat extraction for district urban heating, industrial processing domestic water and space heating, and leisure and balneotherapy applications. Geothermal fields of natural steam are rare, most being a mixture of steam and hot water requiring single or double flash systems to separate out the hot water, which can then be used in binary plants or for direct heating. Re – injection of the fluids maintains a constant pressure in the reservoir, hence increasing the field's life and reducing concern about environmental impacts. Sustainability concern relating to land subsidence, heat extraction rates exceeding natural replenishment, chemical pollution of waterways have resulted in some geothermal power plant permits being declined. This could be partly overcome by re-injection techniques.

Changes in landuse may result in changes in carbon stocks and in different impacts on water resources. For landuse changes other than land converted to forest wetland restoration, one of the main mitigation practices in agriculture, result in the improvement of water quality and decreased flooding. Land management practices implemented for climate change mitigation may also have different impacts on water resources.

Agricultural practices which promote the mitigation of greenhouse gases can have both negative and positive effects on the conservation of water, and so its quality. Where

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Science
NAGPUR.

Scanned with OKEN Scanner

the measures the promote water use efficiency. they provide potential benefits. But in some cases. the practices could intensify water use. thereby reducing stream flow or groundwater reserves. Rice management has generally positive impacts on water quality through a reduction in the number of chemical pollutants in drainage water.

Forest is generally expected to use more water than crops, grass, or natural short vegetation. This effect, occurring in lands that are subjected to afforestation or reforestation, may be related to increased interception loss, especially where the canopy is wet for a large proportion of the year or, in drier regions, to the development of more massive root systems, which allow water extraction and use during prolonged dry seasons. Afforestation with fast growing conifers on non-forest land commonly decrease the flow of water from catchments and can cause water shortage during droughts although forest lower average flows, they may reduce peak flows and increase flow during dry seasons because forested lands tend to have better infiltration capacity and a high capacity to retain water.

Controlled landfill controls and reduces green house gases emissions but may have negative impacts on water quality in the case of improperly managed sites. This also holds for aerobic biological treatment and anaerobic biological treatment. Recycling, reduce; reuse and waste minimization can be negative for waste scavenging from open dump sites, with water pollution as a potential consequence. When efficiently applied, waste water transport and treatment technologies reduce or eliminate green house gases generation and emissions.

Drainage of croplands in humid region may promote productivity and perhaps also suppress nitrous oxide emissions by improving aeration. Any nitrogen lost through drainage, however, may be susceptible to loss as nitrous oxide.

In water scarce regions, water supply arranged by desalination of saline water. Such process requires energy and this implies the generation of green house gases emissions in the case of fossil fuel utilization.

Conclusion and Recommendations:

Regeneration of resources. along with strategies for implementationof production system and availability of credit in area, which has been plaguedwith low productivity and poverty, could prove to be sterile unless attitude and capacity of the people who deal with new ecological and economic environment is developed in dealing with integrated management of natural resources. Training people to add value to a variety of raw materials being produced under different production system from resources of different categories of ownership is important for the development of community in the watershed. However, scales of operation, quality control and resources large range of productof different shape of life and utility are not an easy task. It requires infrastructure, funds, and support of professionals to increase demand of the products in the market which must be provided. The training programs will have to be structured and conducted in an integrated manner by an organization sensitive to their needs. In the present age of information technology, multimedia system and internet can be extremely helpful for training and building upon the capacity of the people of both sexes and varying level of education in various aspects of conservation, production, value addition and sustainable

Scanned with OKEN Scanner

development.

References:

1 B. Mohanty (1996): Development Economics and The Planning Changes, Commonwealth Publishers, New Delhi p.p. 89 – 114

2 Binayak Ray (1999): INDIA Sustainable Development and Good Governance Issues, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi p.p. 3 – 5

3 B. B. Tandon and P. K. Vasudeva (2010): Inclusive Growth and Sustainable Development, Deep & Deep Publications Pvt. Ltd., New Delhi p.p. 56 – 75

4 Brundtland Report (1987): World Commission on Environment and Development, XIII-IX, 1-23.

5 Halkos G. E. (2015), Climate change actions for sustainable development. International Journal of Innovation and Sustainable Development, 9 (2): 118-136.

Vasantrao Naik Govt. Ins...
of Arts and Social Science...
NAGPUR.

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Seema. Malewar
Dept of Geography

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०९

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ९ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ९

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम ● डॉ. बळवंत टी. दाभाडे ● डॉ. मनोहर आर. कोंडागुर्ले

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN No. 2394-5990

14. **Budget and Social Infrastructure**

- Merin K.Varghese, Dr. Manoj M. Pandkar ---------- 78

15. **The China Model : An Alternative For Global South Countries For Socio-Economic Development**

- Mr. Siddharth S. Warbhuvan ---------- 82

16. **Agri-tourism policy of Maharashtra in 21st century and Satisfaction index of Agritourists: A Case Study**

- Dr. Prachiti Bagaday ---------- 94

17. **An Overview on Government Initiatives for Economic Development**

- Dr. Rupa Z. Gupta, Dr. Devendra N. Vyas ---------- 101

18. **NEP 2020 with reference to Higher Education in India**

- Dr. Jadal M.M. ---------- 106

19. **India's 'Pride' Movement**

- Jolly Suresh Sonkar, Dr. Swapna Samel ---------- 118

20. **Rural Poverty in India**

- Dr. Ganesh R. Deshmukh ---------- 124

21. **Cooperative Policy in 21st Century with Special Reference to the Role of Government in Primary Agricultural Credit Societies**

- Dr. Kishor Girish Nawale ---------- 129

22. **Tourism Policies Of Indian 21st Century And Impact Of Covid-19 On Tourism**

- Dr. G. D. Harale ---------- 135

23. **A Study On Changing Trends On Women Empowerment In 21ST Century**

- Taterao Bapurao Nikalje ---------- 140

24. **Pandemic and agricultural industries in India**

- Ankita Raju Khobragade, Dr Seema S. Malewar ---------- 144

25. **The Changing Nature Of Woment Empowerment In The 21ST Century**

- Dr. Prof Chhaya B. Bhoj ---------- 154

26. **Libraries in 21st Century**

- Dr. Jayant Shalikram Meshram ---------- 158

27. **Review on Study of Efficiency Microbial Fuel Cell for Treatment of Wastewater in the context of its Designing Parameter**

- Ghansham D. Harale, Sachin R. Bagul ---------- 162

28. **The Image of New Woman in the Select Novels of Shobha De**

- Dr. Ghizala. R. Hashmi ---------- 168

29. **Increasing urbanization in 21th Century**

- Mangesh G. Wahane ---------- 172

Pandemic and agricultural industries in India

Ankita Raju Khobragade
Research Scholar(VNGIASS) Nagpur
Mob. No: 7447540422
Email-Id ankitakhobragade0504@gmail.com

Dr. Seema S. Malewar
Assistant Professor(VNGIASS) Nagpur
Mob. No: 982337524
Email-Id: seemamalewar1@gmail.com

Abstract:

During the COVID-19 pandemic, the farmers have proved that even today, agriculture can be the most satisfying and trusted occupation. Even when the people returned from cities to their villages and towns, agriculture supported them and provided them with employment. When we saw most sectors across the country succumbing to the slowdown due to the recession, the performance of agriculture was far greater than expected. Since there are so many opportunities in the field of agriculture, then why not turn these into a reality?

India is a country of villages. And a significant population lives in the villages which is a boon for the rural economy and the core of the rural economy is farming which comes under the Agriculture sector. As far as the rural economy is concerned, what exactly is going to happen in the agriculture sector and what exactly might be required in the next few years is an area of great concern.

Keywords: agriculture, sustainability, subsidies, gross value added (GVA), minimum support price (MSP).

INTRODUCTION :

Agriculture sector :

The agriculture and the rural sector have always been the booster of the Indian economy. But over the years, rapid industrialization and resultant urbanization have diminished its share in the country's GDP. Between 2001 and 2011 the population growth in villages was 12.18% and 31.8% in urban areas. Traditionally, agriculture has also been the primary source of rural employment. As compared to non-agricultural areas, the contribution of farming and allied sectors to the country's gross value added or GVA has been steadily falling. However, the trend was reversed during the COVID-19 pandemic. At that time, when India's all industrial growth rate went into negative territory, the agricultural sector was at a robust 3.4%. This was in contrast to the trend seen in the last few years when agriculture growth was not consistent. GVA growth rate for agriculture, forest, and fisheries was -0.2% during 2008-2009, it rose to 4% in 2009-11. Between 2011-2014, growth picked up and rose to 4.5%. Between 2014-18 it declined by 3.3%, and from 2018-2020 it was 3.2%.

The agricultural growth was 3.4% in the first quarter of 2020-21, it remains constant in the second quarter as well. The third quarter of 2019-20 growth rate was 3.6% while in the four quarter it was 5.9% in the fourth quarter.

In GVA terms during 2008-09, growth rate was - 1.2%. Thereafter, from 2009 to 11 the agriculture sector saw a tremendous boost, with a growth rate of 8.7%. During 201-14, the agricultural growth reached 14.6% before declining to 6.9% during 2014-18. During 2018-20 contribution of agriculture, GVA increased to 10.6%.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN No. 2394-5990

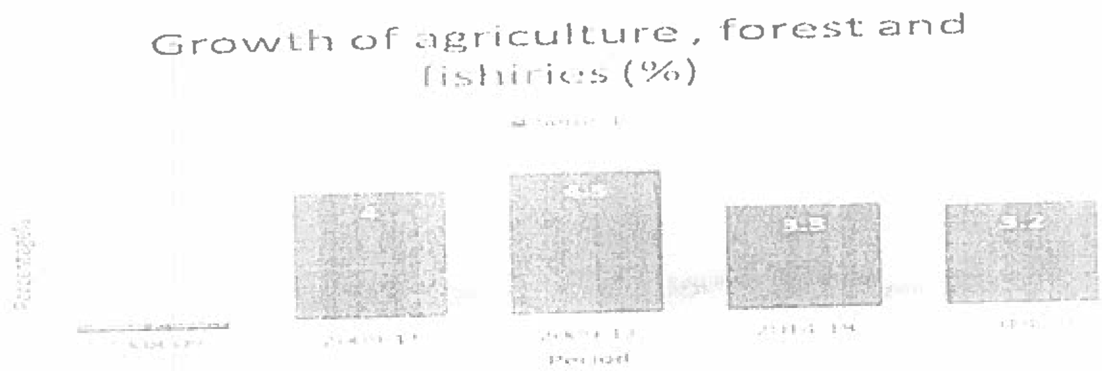

Source: NSO & RBI.

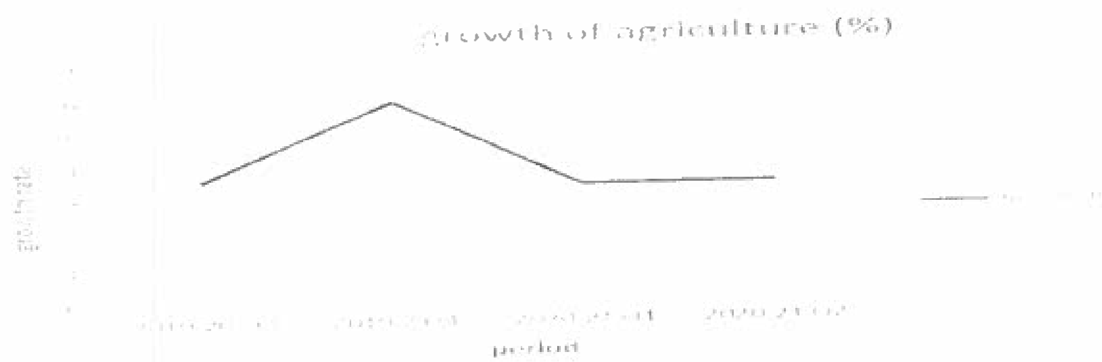

Source: NSO

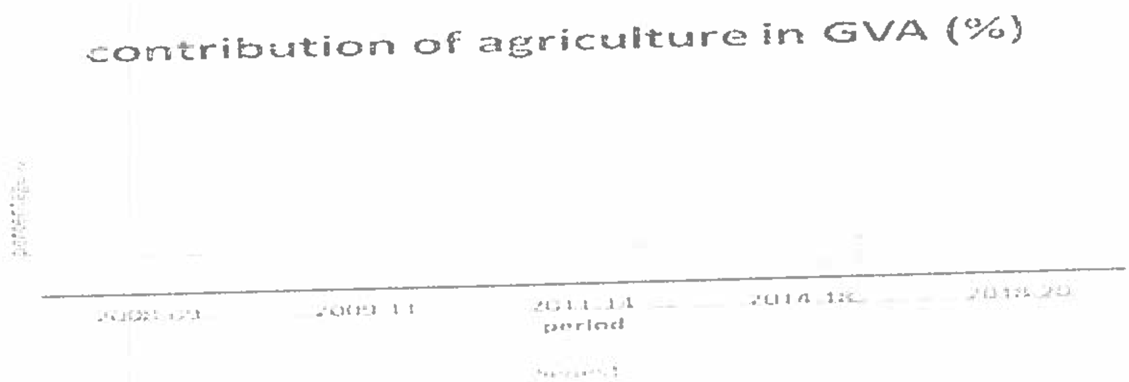

Source: NSO & RBI.

Agriculture has the biggest role in promoting self-employment. In rural areas, it is 73.9%, and in urban areas, it is 10.5%. Both rural-urban areas combined it is 60.4%. In successive budgets, the government has focused on agriculture.

Allocation for agriculture and allied sectors has been steadily rising. While in the (financial year) FY 2019-2020 the figure was around 1.51 lakh crore rupees, it rose to 1.54 lakh crore in FY 2020-21.

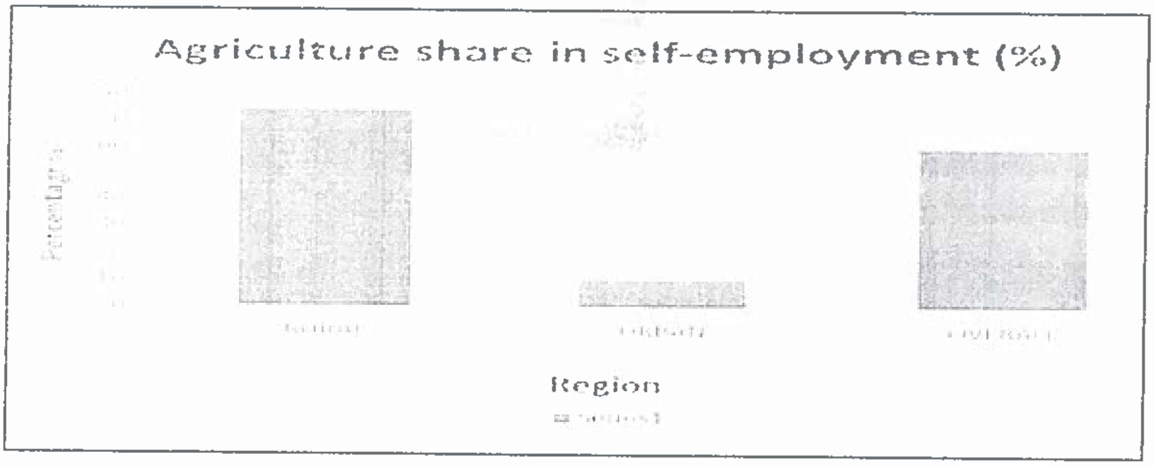

Source: NSO

Aims and objectives :

- To get insight into the present status of agriculture status.
- To analyse the role of agriculture based sector in sustaining the economy during pandemic.
- To highlight the initiatives taken by government for the upliftment of agriculture industries.
- To address the challenges in front of agriculture sector.
- To bring into light the incentives required for the enrolment of young generation in agriculture sector.

Agro sector and pandemic :

What happened in this COVID-19 pandemic is that non-farm activities and other sectors are not performing well and so their demand is low. No doubt the prices of essential commodities are stable, but the cash crops may not be stable like cotton. Many countries are giving huge packages to mitigate the adverse impact of the COVID-19 pandemic, taking the case of the USA, Australia, Canada, and EU. They are giving huge packages for the same and whatever surplus in production, Canada, USA Russia wanted to look for the Indian market to export their pulses in India. So now we need a coordinated policy between the different departments, and different ministries, which is not just about the ministry of agriculture, different ministries need to come together, and the centre and the state government need to come together. Then we can mitigate, can remove this farm distress from Indian agriculture. The procurement of various agricultural commodities under the MSP program will be substantial and over the last 3-4 years the substantial increase in the procurement of wheat, rice, and especially with pulses because we wanted self-sufficiency in this particular crop and at the same time we wanted to decrease the dependence on the imported pulses. The procurement system and increasing the MSP expenditure will go up. On the export side, the government announced many packages during the COVID-19 pandemic. So this expenditure will continue. The last thing which should be highlighted is the expenditure on food security. Food subsidies will also increase substantially. Before the pandemic, we had 190 million Indian people suffering from hunger and malnutrition. So that subsidy under the COVID-19 pandemic, the expenditure on that part will also increase.

Incentives by the government:

This is what we know about the performance of the agriculture sector. As we all know the COVID-19 pandemic has not ended yet, even during this pandemic agriculture has handled the country a lot. During the pandemic, the growth

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

rate of all the sectors was negative whereas agriculture registered a positive growth of 3.4% and the governments have also tried their best to strengthen agriculture through self-reliance campaigns. 3.48 lakh crore was given to the agricultural sector in the first rank of the self-reliance campaign. The government has arranged to provide Kisan credit cards to 2.5 crore farmers, under which they are to be provided with an amount of 200,000 crores. Simultaneously an emergency fund of 30000 crores was also prepared for the emergent needs of the farmers. Due to this, about 3 crore small and marginal farmers will benefit. This was in addition to Rs90000 crores that would be available to the farmer through NABARD or other rural banks for their crops. Along with this assistance of Rs. 11000 crores was provided to the fisherman under the PRADHAN MANTRI MATSYA SAMPADA YOJANA and to strengthen animal husbandry, the government also arranged rupees 15000 crores. It is quite clear that several initiatives have been taken as far as this particular sector is concerned.

Scope of the agriculture sector :

There are a lot of challenges that agriculture is facing and the role it plays in the revival of the rural economy as well as in the development of the overall economy. It has a huge scope and a huge opportunity to sustain food and nutritional security. Our population is rising continuously, and food habits are changing significantly away from cereals to high-value crops. So it means the demand system is continuously transitioning from the demand side of us. Agriculture has a prime role to sustain food security by producing not only an adequate amount of food but also to produce what is exactly demanded by the population in the country. Apart from this, its role in food and nutritional security also acts as a source of income for the huge number of the workforce. We know that presently about 44% of the total workforce is engaged in agriculture, which produces only 15 to 17% of the value. It means that most of them are dependent on agriculture. Unfortunately, their income is low compared to their counterparts in the non-farming income sectors. So it has the challenge to enhance the income of those workers who are actively increasing in agriculture. Now it's not only sustaining food security and providing a source of income to the workers in increase in agriculture. It has played an immense role in the revival of overall economic development in the rural economy. We know that now we have transitioned from food deficiency to surplus, and now we have surplus production. So agriculture contributes a lot in the form of delivery of raw materials to the agricultural industry. In the manufacturing sector, agriculture provides raw material in the form of crop produce, like cotton to textile industries, and leather-related products. And all these constitute up to 22% of the manufacturing output. Then, if we go to the back chain of a rural area, the agro-industries, and livestock industries are directly dependent upon the growth in agriculture. So it has an immense role in both the back side of the linkages and the forward linkages.

Once we have enough to surplus, it has an immense role in earning foreign revenue. If we just see the data from 2018-19, we could get a net foreign return of about 1.4 lakh crore rupees. The share of agriculture export in the total agriculture output is rising significantly. But still, we do need to accelerate the share of exports in total agricultural output, and therefore we need to be competitive enough.

Challenges in the agriculture sector :

The Indian agriculture sector faces multiple challenges. The income of the farmers depends on many factors, the first being land holding, which is very low. More than 86% of our farmers are small and marginal farmers, and if we take into account that 99.5% of farmers have holding less than 10 hectares.

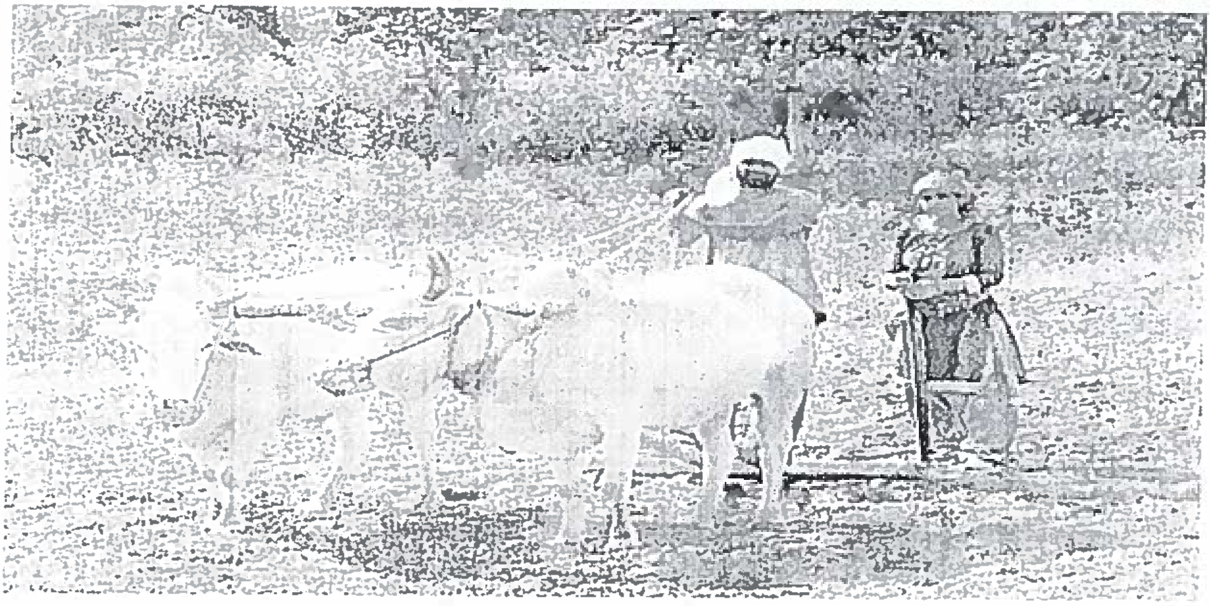

The farmers' income from agriculture and non-farming activities is impacted due to small land holdings. Despite having a bumper yield of a particular crop the prices nose dive and the farmer doesn't get the benefit of higher income due to the lowered prices, therefore while planning to double the farmers' income a multidimensional approach to the task is the need of the hour we need to protect farmers from price fluctuations, secondly, there should be coordination between the agriculture policy and trade policy as well. For instance, if there is an increase in the production of agriculture policy and if there is an import substitution from another country, then it can depress international prices. Further, we also need to increase the standard of our products if we want to export our products to the international market and because of this, our farmers will get good prices for their products. Furthermore, the challenges are that besides the crop we also need to consider the very important livestock sector, especially for the dairy sector, and for this, we need multiple policy measures that the government has already initiated. PM KISAN where we are giving 6000/- per year to the farmer household. Then there is crop insurance. Then we have to provide input subsidies in the form of fertilizer subsidies, canal irrigation, and electricity subsidies. If we take into account the whole expenditure of the state and the central government as a whole, then more than 4 lakh rupees centre and the state government has been spending on the agriculture sector. But there is a need for coordination between different ministries. The other ministries also have to play a very important role and because Agriculture is a state subject the State Government also should play an active role so that we can achieve a double farming income goal and increase farming within a few years.

Requirement of the Young generation in the agriculture sector:

A significant aspect out here is how youth can be given importance out there. When we are talking about government policies, the hope for the future what exactly we expected, what are our aspirations in terms of turning around the agriculture sector, and what focus areas are involves increasing productivity, increasing farmers' income as well and more utilization of technology and retention of youth as far as farming, and Agro sector or allied sectors are concerned.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

Youth will get attracted to agriculture if they find it profitable, and they will have assured income from the agriculture sector. If they are not getting an assured income, then they will not be interested in agriculture. This is fundamental for any person that any occupation should be profitable and to make this profitable the one thing that we need to take into account is the scenario of a COVID-19 pandemic.

The 'GRAMHIT' company started by Yavatmal son Pankaj Mahalle and Shweta Mahalle (Thakre) from Warud (Tuka) has been included in the globally famous Forbes' Asia list of 100 best quality companies.

Pankaj Mahalle left his high-profile job in a reputed company and his partner Shweta Thakre alumni of IIT Hyderabad also left her promising career in a multinational company to start this business to help the farmers get better prices for their produce

They started marketing their products by searching for reliable buyers who offered better prices for their quality products starting with a few farmers, today more than 3,000 farmers are benefited through the 'GRAMHIT' company. A simple and trustworthy method of determining the quality of the goods on the mobile and selling the produce to the needy purchaser at a good price and paying the whole amount to the farmer whose produce was sold without any commission or extra charges as per the company policy.

They have manufactured airtight containers in which the grain stored by farmers remains safe for 12 to 14 months. Without having to use any harmful chemicals as preservatives, these grains can be sold in the market at a better price.

Current Status of youth in the Agro sector:

It is crucial for the youth of the nation to get connected to the farming routes and to play a proactive role as far as agriculture is concerned. What exactly is being done there, or what more needs to be done? If we see some of the trends through the employment and unemployment service of the NSO, we can see a declining trend in the workforce engaged in agriculture. Its evidence that between 2004-11, surveys say that the number of workers engaged in agriculture declined at the rate of about 2.1%. About 35 million agriculture workers left agriculture during that period and even after that declining trend got even more accelerated and the rate of growth in the withdrawal of workers from agriculture increased to 2.9% and about 30 million workers again withdrew from agriculture between 2011 and the recent NSS data of the periodic labour force.

If we see the economic development we will feel that it's natural because we have over-dependence on the workforce in agriculture which is reflected by the fact that about 44% of the workforce is engaged in agriculture and contributes only 15 to 17% of the GVA. So it is one of the important measures also to improve the farmer's income that we should shift some additional workforce for some agriculture to the non-agriculture sector. But at the same time, we need to attract youth if we want agriculture to be an attractive and competitive enterprise under commercial enterprise. Altogether, the larger trend shows that instead of being attracted to agriculture, most of the workforce is going away from agriculture. But there are niche areas in agriculture where there are immense possibilities. It felt that technology and innovative models are one of the areas through which we can do a lot to attract the youth in agriculture.

A lot of efforts are being made in terms of agro start-ups to develop an ecosystem to provide a lot of agro advisory services. The Weather advisory services at technology-based innovations are coming up in a big way. We have remote sensing applications in agriculture. We have high-take agriculture, organic agriculture, and hydroponic centres and these are some of the areas which provide immense possibilities

to the youth who are coming and can join agriculture and lift agriculture to another level.

Youth enrolment in agricultural industries:

There are signs that we do require from an economic development point of view to reduce the dependency on the world force, but at the same time we do need to attract more youth and these are the possible areas through which we can relieve the potential of agriculture.

What exactly is being done in terms of policies to address this part of the concern? What is the connection between agriculture and the youth? Can we expect something from technology? Because ultimately it is going to play a larger and bigger role. When we talk about technology, youth does feature out there. And this connects youth via technology to the farming sector. We started the skill council of India long back so that our rural youth can develop skills pertaining not only to agriculture but there are the allied sectors of agriculture whether it is dairy, fisheries, or animal husbandry. Therefore, these are some of the platforms to develop some skills, and then after the development of the skills, there is a requirement for finance. Government policy is providing finance via a variety of schemes such as through the MUDRA YOJANA finance up to 10 lakh is provided to the rural youth. Any rural youth can start their business as an entrepreneur by taking a simple loan from a bank as per the requirement. And government policies have promoted FPOs (farmers' producer organizations) at the village level. If FPO is formulated, then the villagers can get loans with the help of NABARD, so that they can start their small farms.

We know that today's youth are most technologically driven, and they don't want to do the conventional agriculture system. Agriculture productivity has two components: one is land productivity and the other is labour productivity. We have put enough emphasis to improve land productivity through seed fertilizers, irrigation Networks, and some other measures. But we could not improve labour productivity. So our emphasis from the government side is to improve labour productivity so that youth can be retained in agriculture. Promoting solar energy at various levels and solar farming and pm key, micro irrigation. Micro irrigation is industrially driven. In micro-irrigation, our youth can take training, and they can work as a technician to maintain the system at a village level. So in that case they will not migrate from the village. And like this, we are having several things like packaging and value addition so that our products get exported. There are several success stories in the country when the rural youth started their businesses at the village level, and now they are successful businessmen. So the government is providing all the necessary support in terms of finance, skill development, and policy about experts to the rural youth so that it can employ them in the agriculture sector. Rural youth who don't have higher education also can earn handsome money so that their livelihood can be improved.

If we want to attract youth towards agriculture, we should first analyse and look into the techniques applied by other countries for the same purpose. The European Union runs a program called young farmers. Through this program, the government provides the subsidy to farmers below the age group of 40 years. With that, they also support them with multiple programs. If we talk about the export and trade of agricultural products, we have a surplus in place of a deficit in the balance sheet. We export agricultural products up to 38 million US dollars. One of the goals of our export policy is to raise the export of agricultural products to 60 million US dollars. And to fulfil this objective, we need to focus on certain areas.

Steps to improve the status of the Agro sector:

One of these areas includes a focus on increasing competitiveness in the market, both

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN No. 2394-5990

domestic and foreign. And for that, we need to monitor the standards of our products. We should try to provide better logistic products at a minimum price. We should try to provide better services at a minimum price. Keeping this in mind, we should organize our agriculture-related trade infrastructure. Two major commodities that we import include pulses and vegetable oils. And this is also because the government has applied many trade measures on the same. Tariff has also been increased. MSP on pulses has also increased rapidly by the government. That is why it is one of our goals to become self-sufficient in pulses and vegetable oil production to curtail their imports. The 40% import bill is only due to edible oil. We should focus on exporting more agricultural products by focusing on maintaining and monitoring food processing industries. For that, our trade policy should be stable.

In general, what rules we apply is that if domestic prices of products rise, then we apply restrictions and tariffs on the export of the same. Due to the restrictions on export, the agricultural products produced by farmers do not get their deserved price values. Due to this, the supply chain gets troubled and importers of the same product in the international market get diverted to other suppliers, and ultimately it leads to a harmful impact on the profit of our farmers.

One more point of focus is that we should also keep our eyes on the subsidies provided by other countries on agricultural products. If such subsidized products get imported into our country, then our domestic market of agricultural products will get depressed. To restrict such things, we should focus on our trade policies.

In our country per farmer subsidy is about 250 US dollars and if we compare it to the foreign countries than in the USA per farmer subsidy is about 61000 US dollars. One more fact is that in the livestock sector if you are a farmer in Norway and you get a subsidy on your farmland. With that, you brought cattle, which are provided with milk. So y, you again get a subsidy on that cattle. And when cattle become unproductive, and you sell them to the slaughter, you get another subsidy. The conclusion is that you cannot leave farmers alone in the market. Whether it is a developed country, an underdeveloped country or developing country, or a less developed country. Each kind of economy is providing subsidies to the farmers. We should make such a policy so that the income of the farmer continues to rise, and they do not get stressed and for that, we need to provide institutional credit. And we should stick to seeing that they do not get burdened due to price fluctuations.

The present challenge before the country is that we have a surplus in many crops like we can say rice, and we need to export that commodity and for that, we have to find out the market that is the one. That we do need a quick fixation on the policies, and we do need stable promotion policies. We should take care of the sustainability of resources, particularly water resources. Presently the rice is particularly basmati rice and is one earning about 30000 crore rupees of foreign assets. Lots of money and foreign revenue is being collected through the export of commodities like rice or sugar. But these are water-restrictive commodities. Basmati is being grown in the northern part, particularly Punjab, and Haryana, and the water is being traded along with those values. So there is a strong trade-off rate while preparing those trader policies we need to take care of the sustainability of resources, and then it is taken into the consideration those things we need to prepare the policies.

Incentives for reducing price fluctuations:

As far as import substitution policies are there we do require a substitution policy for which we need to see how we can recline the cropping pattern away from those waterlogging crops to the crops that we have a lot of imports like pulses or the oil seeds. For that, we require investment

to create the infrastructure. We do need to enhance spending toward improving the infrastructure. Infrastructure both for the production environment and as well as for the post-production environment. And along with that, lots of support in terms of reducing price fluctuation needs to be given. To enhance the production of pulses, the government has taken important steps; one is the creation of a buffer stock of the pulses. The government has now created a 20 lakh tonne buffer stock of pulses. So that the prices of the pulses can be stabilized. Secondly, the increase in the area under production of pulses as there is an increase in the productivity of pulses. And presently the import substitution has started taking place.

We do need to retweet the policies taking nutrition into the core of the policies. So probably the Nutri-sensitive policies should be there and for that all those marginalized crops, nutrient-crops which were early core-cereals, which were probably the neglected crops because of the favourable policy towards the cereals we need to centre those crops into the core of the policies, so we can promote the same. Because now we are shifting from food security to nutritional security. So whatever the policies we are making, we need to take care that they should contribute to the new improvement in the nutritional status of the household and the population. So that we can make our commitments toward sustainable development goals also and achieve zero hunger goals.

Sustainable agriculture :

The government has been trying to enhance sustainability in agriculture for a long time, through which it tries to continue the supply of resources to reduce the cost of production. For input continuation, the government has come up with the PM KRISHI SINCHAI YOJANA to provide irrigation facilities to the farms and soil health cards so that farmers can use fertilizers as per the requirement of the crops grown in the farms. The government has also provided incentives for crop diversification.

To stabilize the import and export of our country, we need to develop a value chain. For that, we need to increase the info, and structure so that we can develop a value chain starting from the production to the export. Government policies have always tried to maintain price stability in the market. It will never happen that if there is a surplus production then it will get wasted and the government could not pay for it. On the contrary, if production is deficient, the prices will go high.

Conclusion:

In conclusion to strengthen the backbone of Indian economy i.e., the agriculture sector , the governments (both centre and state) Public sector undertakings (PSU's) representatives of Agro & Food processing industries and Farmer's representatives should come together for a series of brainstorming session for formulation, implementation and revision of policies for the best outcome and growth of our country driving it on the path of top most economy of the world utilizing the available resources. We need to go for policies that encourage the concept of sustainable intensification, where we increase the use of modern input but in a sustainable way. So all those things which enhance the infrastructure, which creates an environment towards creating favourable things should be an integral part of the agricultural policies.

Implementation of the above suggestions will not only make us future ready to face any pandemic but also help other countries in whatever way possible and setting example for others to follow. The live example of Pankaj Mahalle the CEO of "Gramhit" company from Yevtmal district of Vidarbha which has been selected among the top 100 best companies by Forbes Asia should be an ideal example for the youth to follow and adopt instead of becoming

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

ISSN No. 2394-5990

a jobseeker they should work towards becoming job providers giving employment to as many people as possible and contribute towards making the nation self-reliant.

References :

- Kale, V. G. (1923). Small Industries in India. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 153-169.
- Kachru, R. P. (2010). Agro-processing industries in India: Growth, status and prospects. *Journal Indonesian Agroindustries*, *13*(2), 167-181.
- Mellor, J. W. (1966). The economics of agricultural development. *The economics of agricultural development.*
- Paramasivan, C., & Pasupathi, R. (2016). Performance of agro based industries in India. *National Journal of Advanced Research*, 2(6), 25-28.
- https://www.thehitavada.com/Encyc/2022/9/7/Mahalle-couple-s-Grambit-company-in-Forbes-Asia-list.html
- https://thepipanews.com/index.php/2022/09/04/respecting-the-village-of-yavatmal-farmer-couples-village-trade-center-[illegible]-in-forbes-thepipanews/
- https://www.loksatta.com/nagpur/[illegible]-in-forbes-list-a-young-farmer-couple-set-up-a-village-trade-center-in-[illegible]-agricultural-produce-marketing-system-in-yavatmal-mb-01-3108506/

About the Journal

Home (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/index) / About the Journal

About the Journal

Aims and Scope

The *Journal of Namibian Studies - History Politics Culture* (ISSN print 1863-5954; ISSN online 2197-5523) aims to make available to an academic audience around the world scholarly work and original research of high standards in English. JNS is inter- and transdisciplinary and the only academic journal focussing on the humanities, medical and the social sciences which is devoted exclusively

Make a Submission (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/about/submissions)

(https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21100825369&tip=sid&clean=0)

Latest publications

» ATOM 1.0 (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/gateway/plugin/WebFeedGatewayPlugin/atom)

» RSS 2.0 (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/gateway/plugin/WebFeedGatewayPlugin/rss2)

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

to Namibian Studies. Papers submitted to be considered for publication will be thoroughly and anonymously peer-reviewed. There are two issues per year, containing research articles, reports and analysis, primary sources and book reviews. JNS also serves as a forum for scholarly debates.

Peer Review Process

The journal operates in an anonymous peer-review mode. Once a contribution has been received, it will be anonymised and thereafter dispatched to at least two independently chosen reviewers, who also will remain anonymous throughout the process. Final acceptance of submitted articles will be decided following consideration of the reviewers' feedback and rests solely with the editors of JNS /publishers Otjivanda Presse.

Books for Review

If you are interested in reviewing a titel for JNS, please do not hesitate to contact us as we might be of assistance in getting a review copy from the publisher.

Author Self-Archiving Policy

Authors are entitled to deposit a PDF of the version of record, i.e. the definitive published version of the article that appears in the journal, on their own personal website and/or that of their employer, following an embargo period of 24 months, provided that the Journal of Namibian Studies is attributed as the original place of publication and that correct citation details are given. Authors should also deposit the URL of their published article, in addition to the PDF version.

Open Access Policy

The *Journal of Namibian Studies - History Politics Culture* is openly accessible online.

Abstracting & Indexing

Articles that appear in the *Journal of Namibian Studies* are currently indexed in the following abstracting and indexing services:

African Studies Abstracts Online
BASE: Bielefeld Academic Search Engine
EBSCO: Humanities Source
ELSEVIER: Scopus
ERIH PLUS: European Reference Index for the Humanities and Social Sciences
IBSS: International Bibliography of the Social Sciences (Proquest)
IBR: International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature
IBZ: International Bibliography of Periodical Literature

JNS is also abstracted and indexed by the library of the African Studies Centre in Leiden, The Netherlands. Please visit: www.ascleiden.nl/Library (http://www.ascleiden.nl/Library)

JNS is acknowledged by the South African Department of Higher Education and Training (DHET)

This Journal is published by Society of Cultural Studies and Social Sciences, Hong Kong

For any queries/complaints, please write us at: editorial.namibianstudies@gmail.com

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Vol 37 (2023): Special Issue 1

Articles

Analysis Of Lactose Tolerance Significance, Diagnosis, And Therapy (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5263)

Mohd Masih Uzzaman Khan,, Md Sajid Ali,, Shamshir Khan,, Mohd Amir

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5263/3636)

Bureaucracy Entrepreneurship Strategy Waste Management In Ciamis, Tasikmalaya, Pangandaran Regency And Tasikmalaya, Banjar City (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5284)

Giyatno,, Soleh Suryadi,, Thomas Bustomi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5284/3649)

Make a Submission (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/about/submissions)

(https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21100825369&tip=sid&clean=0)

Latest publications

» (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/gateway/plugin/WebFeedGatewayPlugin/atom)

» (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/gateway/plugin/WebFeedGatewayPlugin/rss2)

» (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/gateway/plugin/WebFeedGatewayPlugin/rss)

Information

» For Readers (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/information/readers)

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Effectiveness Of Nurse Recruitment And Retention Strategies In Health Care Sitting Saudi Arabian; A Systematic Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5285)

Essa Ahmed Almalki,, Sayed Shahbal (corresponding author),, Mohammed Safar Eidhah Althagafi,, Mohammed Hamed Mohammed Alsulaimani,, Yaser Safer Althagafi,, Meshref Saeed Mohammed Alshehri,, Saif Hamed Moh'd Alrabie,, Abdulaziz Abdullah Ali Alharthi,, Mohammed Atiyah Shaker Althagfi,, Sami Awdhah Alzahrani,, Eidhah Dakhel Jundub Almalki

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5285/3650)

Enhancing Patient-Centered Care IN Primary Nursing Strategies, Cultural Competence, AND Shared Decision-Making; Systematic Review Findings (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5289)

Marwah Mersal Abdallah Alselami,, Sayed Shahbal (Corresponding Author),, Abdullah Marzoog Almoabdi Alharbi,, Khaled Omran Eid Al-Bishri,, Samirah Erman Misfer Alhrbi,, Abdulmhosen Abdullah Allehyani,, Mohammed Haider Abdulaziz Al Sharif,, Nizar Rzuq Salem Almowalad,, Khlood Musalam Abbad Al-Harbi,, Asmaa Dakkel Najm Alsulami,, Khalid Ali Al Sharif

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5289/3653)

The Effect Of Attention Management On The Performance Of Public Administration Organizations, A Case Study In Al-Obour Company For Foodstuff Marketing And General Trade Ltd (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5290)

Assistant teacher Alyaa Saeed Abbas Al-Joufi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5290/3654)

Stress And Coping Strategies Among Nurses Working In General Tertiary Care Hospital And Psychiatric Hospital Lahore, Pakistan (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5304)

Rida Hafeez,, Kahkshan Saleem,, Uzma shaheen,, Samra Boota,, Farah Zulifqar,, Hina Shantul

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5304/3662)

An Analysis Of Economic Growth For Uppada Jamdani And Kalamkari Sarees Products After Geographical Indication Tag (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5305)

S.C. Kerena Ranjitham,, Prof. (Dr.) N.S. Santhosh Kumar

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5305/3663)

Investigating The Mediating Role Of Artificial Intelligence In The Relationship Between The Branding Process And The Performance Of Start-Up Organizations (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5306)

Sanaz Behrooz,, Mani Nakhaei (Corresponding Author)

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5306/3664)

Examining The Common Themes In The Poems Of Ahmed Shamlou And Mohammedali Yaseen Taha (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5308)

Barzan Mustafa Mohammed,, Asst. Prof. Abdullah Toloui Azar,, Prof. Fatima Modrasi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5308/3666)

Chaid And Anova Analysis On The Factors Of Impulsive And Compulsive Buying Behavior – A Comparative Study (https://namibian-

studies.com/index.php/JNS/article/view/5315)

R. ANURADHA,, L. SUMATHY

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5315/3687)

Downsizing And Employee Normative Commitment From A Developing Country's Logistics Organizational Context (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5327)

Tinashe R Mushonga,, Wilfred I Ukpere

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5327/3698)

Coping Mechanisms To Improve The Lived Experiences Of Casual Workers (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5328)

Jeremy Milonga-Monga,, Nyasha Mapira,, Wilfred Isioma Ukpere

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5328/3699)

Murder, Extermination, And Torture As The Underlying Offenses Of Crimes Against Humanity: A Practical Reflection On The International Crimes Tribunal Bangladesh (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5330)

Maruf Billah,, Hartini Saripan,, Nur Ezan Rahmat,, Rafizah Abu Hassan,, Tan Birun Nisa,, Md. Tuhin Mia

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5330/3701)

Climate Change And Its Repercussions In Forty Signs Of Rain And Fifty Degrees Below (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5335)

Dr. P. Chitra,, Cranap Angelina C,, Keya Sara Geevarghese,, Keerthana M,, Aswathy J

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5335/3705)

A Study On The Problems Faced By Parents In Handling The Intellectually Disabled Children In Kohima District (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5359)

WAPANGNARO IMCHEN,, Dr. K. SOMASUNDARAN

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5359/3721)

Arecanut Varieties And Methods Of Cultivation And Harvesting (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5360)

Debasish Mondal, Dr. Hitendra Trivedi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5360/3722)

Developments And Challenges In Urea-Scr Aftertreatment System: Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5382)

M. Shameer Basha

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5382/3735)

Financial Literacy Of Working Women And Impact On Long Term Investment Decision Making- A Study At Hyderabad (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5386)

Ms Rama Mokkarala,, Prof P Viswanadham

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5386/3738)

Pioneering Excellence: A Comprehensive Review Of Data Governance And Health Information Management In Healthcare Administration (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5394)

Tawfiq Muteb Almutairy,, Zafar Ahmad (Corresponding Author),, Majed Mubarak Alanzi,, Nafla Abdulaziz Alonzi,, Layla Basheer Alenazi,, Amjad Shneen Alenzi,, Albandary

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Awadh Almutairi,, Sarah Faisal Alsubeai,, Noura Hamdi Alharbi,, Afaf Moadi Albogami

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5394/3742)

Digital Payment Methods: Challenges And Opportunities (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5395)

Aathira S Nair,, Dr .P. Kannan

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5395/3743)

Effectiveness Of Problem Solving And Decision Making Skill On Professionals Performance In IT Industry (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5399)

Dr.M.Vanitha,, Mrs.V.S.Bhuvaneswari

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5399/3747)

Retirement Planning For Millennials - A Sweet Spot For Fintechs In India (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5400)

A CHIDAMBARAM,, Dr. J. JAYAVEL,, Dr. P. TRIVENI

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5400/3748)

"Strategies And Challenges In Textile Retail Trading: A Comprehensive Analysis Of Consumer Behavior In The Post-Covid Era In Kerala" (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5420)

Dr. V. DHEENADHAYALAN,, SANDEEP. A

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5420/3758)

Understanding The Investment Needs Of School Teachers In Kerala: A Comprehensive Analysis (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5421)

SURESH KUMAR KM,, Dr. K. GOVINDARAJAN

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5421/3759)

Examining The Impact Of Entrepreneurial Characteristics On Startup Success Using Machine Learning Techniques (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5422)

VIVEK PAULOSE,, Dr. I. JOSEPHRAJ,, Dr. JACOB P.M

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5422/3760)

Bmi, Universal Reference Or Dethroned Index? Credibility Of Bmi In Obesity Alternatives To Body Scanning For The Diagnosis Of Obesity (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5424)

Saïda BAYNA,, Maria ELARBAOUI,, Abdelfettah DEROUICHE

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5424/3761)

Empowering And Effectiveness Of Child Rights Protection In Dhemaji District Of Assam- An Empirical Study (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5425)

POOJA PAO,, Dr. J. SUBRAMANIYAN

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5425/3762)

From Policy To Practice: Bridging The Gap In Child Rights Protection In Assam (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5438)

Pooja Pao,, Dr. J. Subramaniyan

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5438/3779)

History And Historians: Selected References To Kandhamal (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5462)

Dr. Sadananda Nayak

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5462/3786)

Behavior Of Low-Cost Cci Brick Prisms Subjected To Axial Cyclic Compression And Lateral Forces (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5463)

Chisanuphong Suthumma,, Qudeer Hussain,, Ali Ejaz,, Panuwat Joyklad

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5463/3787)

Nutraceuticals In Cancer Prevention And Well-Being Promotion: A Comprehensive Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5470)

PROF (DR.) PAYAL MAHAJAN,, MOHD MASIH UZZAMAN KHAN,, SHAMSHIR KHAN,, NIMER ALSABEELAH

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5470/3791)

Exploring Nurse-To-Patient Ratios In Saudi Arabian Hospitals: Effects On The Quality Of Care; Systematic Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5475)

Adel Mesfer Alharthi,, Sayed Shahbal (corresponding author),, Reem Abdulaziz Almotery,, Rokeya Saleem Salim Alomrani,, Fatimah Saleem Salem Alamrani,, Bandr Awad Almoteri,, Muneef Oweyad Ahmad Alsuqayri,, Abdulelah Adhah Abbas Alharthi,, Hamoud Abdulaziz Matar,, Mohammed Awwadh Khudhran Alharthi,, Bedour Meshal Alharthi,, Esraa Saeed Abdullah Asiri

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5475/3794)

Intertextuality In Chitra Banerjee Divakaruni's Trilogy Brotherhood Of The Conch (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5488)

B.V. ABIRAMI,, Dr. K. GANESHRAM,

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5488/3799)

From Likes To Lifesavers: The Social Media Revolution In Saudi Arabian Health Promotion; Review Of Literature (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5489)

Ibrahim Bakheet Aal-Elsunni,, Rabia Batool (Corresponding Author),, Balqasem Mastor Alqarni,, Mahfooz Naser Sroor Alshareef, Hadeel Abdullah Shattah,, Tareq Nasser Sroor Alshareef,, Fuad Shaker Rashad Zainy,, Mansour Hashim Alalawi,, Badar Abdulmuhsen Mansur Alshareef,, Amal Mafarah Abdullah Al-Otaibi,, Jobran Mohammed Gasem Sheibi,

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5489/3800)

Classroom Management Methods Among Primary School Teachers In The Kingdom Of Saudi Arabia In Light Of Gender - Experience And Qualification Variables (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5501)

Dr. Gihan Abdelaziz Ragab Abdelaziz,, Dr. Ahmed Farid Abdelshafy

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5501/3808)

Transformational Leadership Among School Principals And Its Impact On The Effectiveness Of Decision-Making From The Teachers' Point Of View (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5502)

Dr. Gihan Abdelaziz Ragab Abdelaziz,, Dr. Ahmed Farid Abdelshafy

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5502/3809)

Role Of Competency Based Language Teaching (Cblt) In English Language Teaching (Elt) At The Under Graduate Level (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5523)

Dr.R.Ramesh,, Subi M.S,, Anupama Jose

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5523/3818)

Association Of Placental Thickness With Gestational Age And Fetal Well Being In Normal And Hypertensive Females Durind Second And Third Trimester (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5542)

Mahjabeen Liaqat,, Maheen Ansar,, Bisma Shahid,, Nimra Ahsan,, Muqadas Rahim,, Samreen Zubair,, Hamnah Fatima,, Mehreen Fatima

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5542/3826)

Revisiting The Mizo Traditional Hunting And War Chants (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5543)

Dr. Ruth Lalremruati

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5543/3827)

Follicular Ameloblastoma: Resection And Reconstruction Using Pectoralis Major Mycocutaneous Flap (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5544)

Dr. Vishakha Gunjal,, Dr. Amit Basannavar,, Dr. Kavita Sharma,, Dr. Yashaswi Kanoria,, Dr. Aprajeeta Kaushik

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5544/3828)

Multilingual Landscape Of Khyber Pakhtunkhwa And Manifestation Of Writing System Mimicry (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5569)

Urooj Mahmood,, Alaa Alahmadi,, Mujahid Shah

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5569/3848)

Evaluating Cardiovascular and Muscular Endurance in Students of Sports Sciences and Physical Education (SS&PE):A Comprehensive Fitness Analysis (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5634)

Sehra Shouket,, Sehrish Bibi,, Sohail Roman,, Mehreen Saba

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5634/3891)

A New Class Of Analytic Univalent Functions And Its Fekete Szego Coefficient Inequality (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5926)

Happy Kumar

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5926/4057)

Investigation Of Informal Sectors Contribution To Local Economies, Considering Employment Generation And Community Development (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5959)

Vishakha D. Bhandarkar

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/5959/4081)

"Unsnarl Academic Success: How Does The Teacher's Reasoning Ability Impact Students' Academic Achievement Motivation? A Quantitative Study" (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6028)

Ms. Shweta Dahiya,, Dr. Umender Malik

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6028/4117)

Kap On Cancer Immunotherapy As A Treatment Modality Among Saudi Population (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6041)

Faisal Mohammed Al-harbi, Nawaf Aali Olayan Al-harbi,, Khalid Muqbil Eid Aljohani,, Mazin Hamed Alsehli,, Khalid Aqeel A Aljabri, Mohammed Abed Aljabri,, Abdulwahed Atiah Almutairi,, Zamil Salem Almutairi,, Safaa Mohammad Mashhadi,, Abdulmajeed Rajeh Almashyakhi,, Zaynab Hmwed Ghadyan Alanzei,, Ayman Hamoud Aljohani,, Ameerh Nashi Alanazi,, Omar Basheer Almutairi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6041/4127)

Kap Study On Advancement In Food Preservation Methods Among The General Population in Saudi Arabia (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6076)

Taher Sunaid L Almutairi, Manal Naser A Alnakhli, Yasir Wasfallah Alrehaili, Nadia Hamid Alrashidi, Essa Musallam Mualla Alruwaythi,, Aisha Abdullrhman Alahmade, Fahad Morsi Almotrafi, Sultan Khaled Alharbi*, Ahmad Saleh AlShiha, Khaled Salem Althbyani,, Abdullah Saleem Aljohani, Khalid Saadi Alsuhaymi, Khaled Ahmed Almhmadi, Hezam Awyd M Almutiri, Faisal Mohammed S Alahmad

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6076/4150)

A Case Study Perspective: Navigating Guillain-Barre Syndrome (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6078)

Waleed Ateeq N Almotarafy, Ahmed Salem H Alharbi, Waleed Mohsen H Murwi, Waad Ali M Al Haj, Khadija Ali Alnakhli*,, Raed Ejel O Almutairi, Sultan Fadhi G Alharbi, Mohammad KhadranAlmotteri, Yahya Ali Suliman Albalawi, Hatim Saadi Alsuhaymi, , AbdullahEjel Almutairi, Jabri Zuwayyid Almutairi, Hussein Ghadef Alloqmani, Shabab Zuwayyid Almutairi, Bandar Ejel Obaid Almutair

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6078/4152)

Business Modeling Strategy Of Sharia Banking Wholesale Banking In Indonesia Based On The Principles Of Tawhidi String Relation (TSR) (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6100)

Wildan Sanjoyo,, Tatik Mariyanti,, Nirdukita Ratnawati

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6100/4169)

The Impact Of Nurse-Led Module And Technology Innovation On Quality Of Care And Outcomes: A Systematic Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6172)

Ameera Ahmad Alfaqih , Sehrish Khan (Corresponding Author) , Mohammed Hussain Alnadhry , Ammar Ahmed Alsaedi , Abeer Meri Ali Asiri ,Arwa Alharbi, Najla Hassan Alshehri , Zaki Ali Albinsaed , Ali Hussain Al Mubarak , Sultan Mohammed Alsahli , Dalal Nashi Alrashidi , Abdu Mohammed Tomaihi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6172/4230)

Interventions To Improve Nurses Well-Being And Job Satisfaction: A Systematic Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6173)

Ali Faya Ali Al Sultan, Fatma Ali Rajhi , Qutaybah Mohammed Omar Alabdullatif , Mashari Hussain Almutairi , Ahmad Abdulrahman Altukhais , Thahbah Mohammed Mater Hakami, Mishal Jalawi J Al Otaibi , Hatem Shabbab Almutairi , Mona Jalal Awaji , Abdulaziz Abdullah Alotaibi ,

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Nada Ali Mohammed Abdullah , Khalid Hadi Mohajjab Alftooh

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6173/4231)

Evaluating The Impact: Pharmacists' Role In Laboratory Monitoring Of Medication Therapy – A Systematic Analysis (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6174)

Mansor Ali Mohammed Kariri, Rawan Mohammed Hassan Modarba , Hasan Gahshour Hasan Mohzari ,Nasser Abdullah Almughyirah , Hadeel Hassan Almadkhly , Abdulelah Hassan Ayashi Majrashi, Omar Ahmed Ali Ageebi , Ali Ahmed Yahya Jada , Yahia Muaber Ali Faloug , Ibrahim Mohammed Abdullah Safhi , Abdullah Mohammed Ibrahim Kariri , Salihah Ahmed Allaghabi , Sadoon Naif Sadoon Alotaibi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6174/4232)

The Role Of Telemedicine In Enhancing Access To Palliative Care For Oncology Patients In KSA: A Systematic Review Of Recent Advancements (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6175)

Dr. Najat Zakaria Ibrahim, Dr. Mohammad Saeed Alghamdi , Ali Ibrahim Noshili (corresponding author) , Dr. Faiza Atiahallah Alghamdi , Dr. Hassan Ali Albahlool , Dr. Faisal Hamed Alkhudidi, Dr. Elham Hamid Ghabashi , Dr. Abdulrahman Raddah Alrubayee , Dr. Sami Matrook Alotaibi , Dr. Amal Ali Alahmari , Dr. Majed Yahya Alamri , Abdul-Aziz Abdullah Alshehri

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6175/4233)

The Impact Of New Innovative Technology On The Accuracy And Efficiency Of Diagnostic Radiology Techniques: A Systematic Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6176)

Abdullah Ahmed Rayyani, Mohammed Ibrahim Tawhari , Khalid Abdullah Hindi , Mosa Ali Tomaihi , Yahya Mohammad Qassem Shoiby , Ahmed Ali Hussein Halawi, Abdullah Ali Shuhaythi , Bassam Hassan Tomaihi , Mohsen Mosa Nasser Tohary , Mohammed Abdu Aqeli , Mohammed Ali Moafa , Adel Mohammed Gabriel

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6176/4234)

The Impact Of Technological Advancements On Health Of Disabled Patients: A Systematic Review Of The Benefits And Challenges In The Use Of New Technology In Healthcare (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6177)

Layla Jalal Awaji , Abdullah Ahmed Yahya Najmi , Abdulkarim Muteb Alshammari , Fahad Saad Alshammari , Mohammad Yahya Hakami , Laila Jaber Rabah, Fahad Abdulrahman Abed Almalki , Shadi Abed Alswat , Khalid Mohammed Alanazi , Aqeel Mohammed Alshammari , Mazen Awwadh Alnofaiy , Thamer Mohaidi Alanazi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6177/4235)

Evaluation Of Human Resource Management Practices In Private Universities With Special Focus To West Bengal (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6185)

Amit Kr Ghosh , Dr. Hitendra Trivedi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6185/4241)

Immunotherapeutic Armamentarium In Non-Small Cell Lung Cancer Treatment And Unlocking The Potential: A Depth Review Study (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6211)

Salman Saad Abdullah Alshamrani, Abdulelah Eid Almatiri, Bader Sanad Alharbi, Abdullah Obaid Almutairi*,

Mohammed Thadan Alsubaie, Sattam Awaadh Almutairi, Saad Hammood B Alotaibi, Saad Mohammed E Alsubaie, Meshal Abdullah Alhilfi, Badriah Nazzal Alsubaiai, Tahani Ali Alqahtani, Amaal Mugeb Alotibi, Mona Mejeb Alotaibi, Maha Thamer Almutairy and Nawaf Majed Alotaibi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6211/4264)

Precursor Of Secondary School Student Adaptation: A Review (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6259)

Vandana Rai,, Dr. Deep Narayan Singh

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6259/4303)

A Study Of Issues And Problemsof Crab Fishermen In Andaman And Nicobar Islands (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6260)

Nabakumar Halder,, Dr. Gaurav Rathore

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6260/4304)

Implementation Of 'Gorumudda' (Mid Day Meal) Scheme In Primary Schools Of Visakhapatnam District (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6267)

Dr. T.SHARON RAJU & KALA DIRISIPAM

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6267/4306)

Geographical Analysis Of Road Densities In Nagpur District (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6304)

Padnaya V. Deshpande , Dr. Avsinash V. Talmale

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6304/4339)

Manjula Padmanabhan's Writing: A 'Machete Strike' At The Realities Of Indian Society (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6337)

Dr. R. PADMA

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6337/4368)

Focus On Educational Schemes Under Navaratnalu In Andhra Pradesh: Transforming The State Education System (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6346)

K. Swaroop Paul Kumar , Dr.M.Vasantha Rao , Dr. Jyothi Chukka

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6346/4375)

Analysis on Digital Media over Print Media (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6387)

Dr. Manisha Malviya

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6387/4408)

Need And Importance Of Learning In Schools Through English Medium (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6413)

Dr. T. Sharon Raju & Vallu Vani Manga Ratnam

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6413/4430)

Study On "The Impact Of Inclusive Education Practices On Classroom Adjustment Of Children With Special Needs" (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6421)

Dr. SIRLA SUNITHA SWARNALATHA

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6421/4435)

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Analyzing User's Responses To Whatsapp Status Updates: An Empirical Research Study (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6648)

Ruchi Upadhyay , Dr. Devendra Singh

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6648/4639)

Priorities Appropriate Intervention To Empowering People With Developmental Disorders And Integrate Them Into Social Life From The Point Of View Of Their Families (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6974)

Mrs. Amani O. Abuzahera , Wejdan Al-Qurashi , Salma A.Alanzai, Ahlam M.Aljehani , Rana Y.Qadah, Amal M. Swadi

pdf (https://namibian-studies.com/index.php/JNS/article/view/6974/4922)

This Journal is published by Society of Cultural Studies and Social Sciences, Hong Kong

For any queries/complaints, please write us at: editorial.namibianstudies@gmail.com

Journal of Namibian Studies, 37 S1 (2023): 1086-1093 ISSN: 2197-5523 (online)

Geographical Analysis Of Road Densities In Nagpur District

Padnaya V. Deshpande[1], Dr. Avsinash V. Talmale[2]

[1]Research Scholar (Ph.D.) Post Graduate Department of Geography
Vasantrao Naik Government Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur,
Rashtrsant Tukdoji Maharaj Nagpur University.
[2]Associate Professor and Research Guide Post Graduate Department of Geography
Vasantrao Naik Government Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur,
Rashtrsant Tukdoji Maharaj Nagpur University.

Abstract

Roads play an important role in the social and economic development of a country. Road density is very important in road development because in regions where road density is high, trade centers are developed and other services are developed.

Density of road networks means the availability of road network in a particular region in particular area or population. Nagpur district is the main district in Vidarbha region and positive impact of road network is found on the development of this district.

Present paper reveals the analysis of relative road density and density of road network by population in Nagpur district.

Keywords : Road, Density, Relative, Per Sq.Km., Population.

Introduction

Road density refers to the number of roads in a particular area. Road density is the ratio of the geographical area of any area to the length of roads. Areas where the landscape is flat have higher road density while hilly areas have less road density.

In the present paper, the different densities of roads in Nagpur district have been studied. In this, relative density per square km area, and road density according to population according to tehsil have been studied.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Objectives of the Study

The main objectives of the present research paper as follows,

i) To analysis the tehsil wise density of road network in per sq.km. area in Nagpur district

ii) To analysis, the tehsil wise road density by per 1000 population in Nagpur district.

Data Source and Methodology

Present research paper is based on the mainly secondary source of data. The road data and base map is collected from P.W.D. office Nagpur. Population is compiled from Census 2011.

The following formulas are used for the calculation of relative road density and density of road network in per 1000 population.

$$\mathbf{RD\ (Per\ Sq.Km.) = \frac{Rl}{A}}$$

RD – Relative Density

Rl – Total Road Length in Km

A – Geographical Area in Sq.Km.

$$\mathbf{RDP\ (Per\ 1000\ Population) = \frac{Rd}{P} X\ 1000}$$

RD_P – Density of Road Network (Per 1000 Population)

Rd – Total Road Length

P – Total Population

Study Area

Nagpur district is lies in between 20⁰35'09" north to 21⁰44'15" north latitude and 78⁰15'05" east to 79⁰40'36" east longitude above the equatorial. Total geographical area of the district is 9892 Sq.Km.

According to census of 2011 the total population of Nagpur district 46,53,177. Which include 23,88,588 male population and 22,64,613 female population. The population shows rising trend of 14.39% from 2001 to 2011. Surprisingly Nagpur is 3.22% of Maharashtra according to area covered, but carried population of 4.14% of Maharashtra. Again one surprising fact is that it's having population density of 470 person/ sq. km but Maharashtra having 365 and India having population density of 325.

Relative Road Density (Per Sq.Km.)

The relative density of the total road network of the entire district is 1.86 km. The average length of roads in the district is 1.86 km per square kilometer as compared to the area of the entire district.

The total density in the district is divided into 3 groups. The analysis is divided into tehsils with less than 2 km roads per sq km as low density, tehsils with 2 to 4 km density as medium and tehsils with more than 4 km roads as high density.

Table No. 1 shows the total length, total geographical area and relative density of roads in the district by tehsil wise

Table No. 1 Nagpur District – Relative Road Density (Per Sq.Km)

Tehsils	Total Road Length in Km	Area Sq.Km	Density/Sq.Km
Narkhed	1242.23	703	1.77
Katol	1441.24	904	1.59
Kalmeshwar	1064.23	508	2.09
Savner	967.28	646	1.50
Parshivani	1073.69	805	1.33
Ramtek	1215.25	1168	1.04
Mauda	1362.44	619	2.20
Kamptee	1220.77	403	3.03
Nagpur Rural	1281.83	659	1.95
Nagpur Urban	2559.09	218	11.74
Hingana	1221.77	780	1.57
Umred	1408.24	989	1.42
Kuhi	1380.08	816	1.69
Bhiwapur	934.32	674	1.39
Total District	**18372.46**	**9892**	**1.86**

Source – Road Data is Compiled from P.W.D. District Office, Nagpur and Density is calculated by author

High Relative Density of Road Network

High relative density of roads in Nagpur district is found only in Nagpur urban tehsil. Nagpur is the main city i.e. fully part of Nagpur Urban Tehsil. There are 11.74 km of roads per sq km in this area. The area of this tehsil is the least in the district, while the length of the road is the longest. Therefore, the density of roads per square km is high. All the national highways passing through the district pass through this tehsil

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

and traffic is always high. High density of roads has affected the development of this tehsil. Nagpur Urban is a developed tehsil compared to other tehsils in the district.

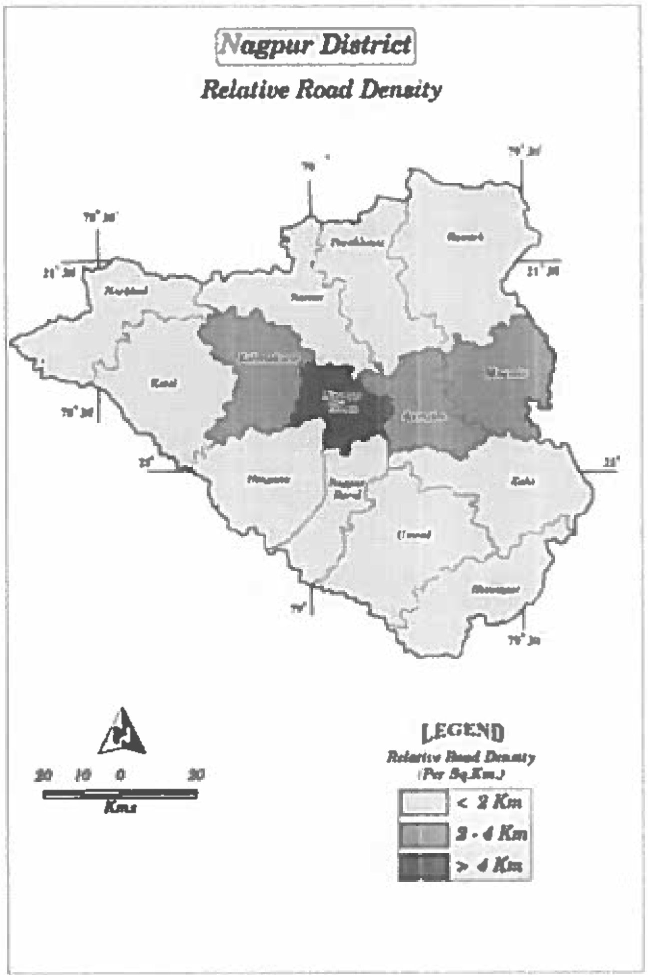

Figure No.1

Moderate Relative Density of Road Network

In the district Kamptee (3.03), Mauda (2.20) and Kalmeshwar (2.09) tehsil has recorded the absolute road density in between 2to 4 km in per sq.km. The geographical areas of these tehsils are more than 1000 km and road network is moderately developed compare to the geographical area.

The boundaries of these three tehsils are adjacent to Nagpur urban tehsil. Most of the main roads passing through Nagpur city pass through this tehsil, so traffic is heavy in this area.

Low Relative Density of Road Network

The relative density of roads is low in more than 70% areas of Nagpur district. In the total 10 tehsils of the district, only less than 2 km of roads per sq km are available (Table No.4.2).

In Nagpur district, the density is lowest in two tehsils namely Ramtek (1.04) and Parshivani (1.33). The part of Ramtek and Parshivani tehsil is hilly and compared to the area of this tehsil, the development of roads is still less.

Density of Road Network in per 1000 Population

Nagpur district currently has 3.95 km of roads per 1000 population. It is found that the length of roads is less compared to the total population of the district.

High Density of Road Network in Per 1000 Population

Bhiwapur (11.46) and Kuhi (11.13) in two tehsils of Nagpur district have between 11 and 12 km of roads per 1000 population. The density of roads in this tehsil is more as compared to other tehsils as the population of these two tehsils is less in the district. Also, the entire population in both these tehsils is rural and the population in these tehsils has decreased between 2001 and 2011. Hence the density of roads is found to be high in proportion to the population.

Moderate Density of Road Network in Per 1000 Population

In most of the tehsils of Nagpur district, the density of roads per 1000 population is between 5 to 10 km which is moderate. The density is moderate in more than 60% of the district.

Table No. 2 Shows the tehsil wise density of road network in per 1000 population of Nagpur district.

Table No. 2 Nagpur District - Density of Road Network in per 1000 Population

Tehsils	Total Road Length in Km	Total Population (2011 Census)	Density (Per 1000 Population in Km)
Narkhed	1242.23	147907	8.40
Katol	1441.24	163808	8.80
Kalmeshwar	1064.23	122363	8.70
Savner	967.28	229450	4.22

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

Parshivani	1073.69	143019	7.51
Ramtek	1215.25	158643	7.66
Mauda	1362.44	139776	9.75
Kamptee	1220.77	238870	5.11
Nagpur Rural	1281.83	302195	4.24
Nagpur Urban	2559.09	2405665	1.06
Hingana	1221.77	242198	5.04
Umred	1408.24	154180	9.13
Kuhi	1380.08	123977	11.13
Bhiwapur	934.32	81519	11.46
Total District	**18372.46**	**4653570**	**3.95**

Source – Road Data is Complied from P.W.D. District Office, Nagpur and Density is calculated by author

Mauda (9.75), Umred (9.13), Katol (8.80), Kalmeshwar (8.70), Narkhed (8.40), Ramtek (7.66), Parshivani (7.51), Kamptee (5.11).) and Hingana (5.04) are included in 5 to 10 km of roads are available per 1000 population.

Among them Mauda and Umred have maximum 9 to 10 km of roads per 1000 population while Kamptee and Hingana have the least 5 to 6 km of roads.

In tehsil Ramtek, Parshivani, Umred, area wise density is low but according to population, roads are moderately developed. Population distribution in this tehsil is moderate with low density.

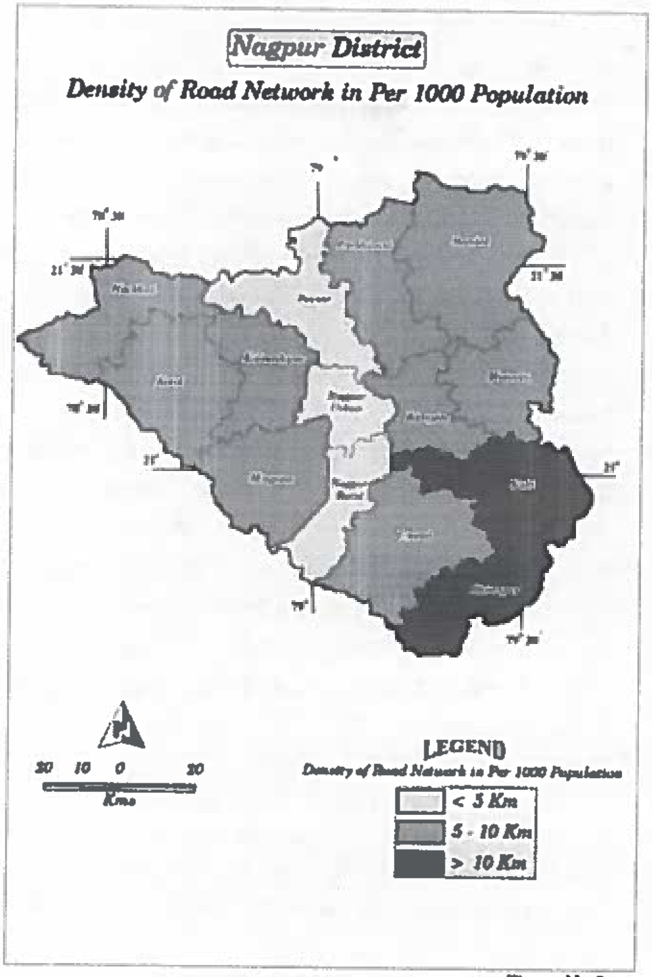

Figure No.2

Low Density of Road Network in Per 1000 Population

In Nagpur district Nagpur Rural (4.24), Savner (4.22) and Nagpur Urban (1.06) tehsil has recored low density in per 1000 population because the maximum distribution of population compare to other tehsils in the entire district. Nagpur Urban has a road density of only 1.06 km per 1000 population which is the lowest in the district. Nagpur urban tehsil has the highest variation in area wise density and lowest population wise density. This tehsil is totally urban population and this town has the largest population distribution not only in the district but in the entire Vidarbha and the available road routes are less compared to this population.

Conclusions

Although the area of other tehsils is comparatively smaller than the area of medium density tehsils, the length of this road is comparatively less. So the relative density is low.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

The relative density of roads in Nagpur district is high only in Nagpur urban tehsil and its impact on the development of this tehsil. In other tehsils this density has to be further developed as compared to the area. Also, the adverse effect of the natural structure at Ramtek and Parshivani is found on the road density of this tehsil.

In both Nagpur rural and Savner tehsils, it is observed that the density of roads is low compared to population and area.

In Nagpur district, there is a discrepancy between the density of roads per 1000 population and the density per sq km. Bhiwapur, Kuhi tehsil has low density compared to area and high density compared to population. Also, in tehsils like Ramtek, Parshivani, Umred, the natural structure is not level, the density is low and the population distribution is low, so the density is moderate according to the population. Whereas in developed tehsils like Nagpur Urban, the density of roads per 1000 population is still low.

References

1. Ambore Dr. D. (2023), "Geographical Study of Absolute Density of Roads in Amravati City", Natural Science and Environmental Awarness Towards Sustainable Development, Fern International Publication, Pune, Pp 241-242
2. Barber G. M. and Bruce A. Raltson(1980) "The elementary Dynamics of road Development,"Geographic Analysis, Vo. 12 No. 3, OO 258-153.
3. Deshpande Pradnya, (2019), "A Geographical Analysis of Road Transport in Nagpur District Using Remote sensing and GIS" Synopsis of Ph.D., Rashtrsant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Pp 1-20.
4. Maheshwari Dr Deepak (2006), "Geography", Sahitya Bhavan Publications, Agra, P 80.
5. Sealy K. R. (1955), "London's Airport and Geography of Airport Location", Geography, Vol.-40, Page No.255-264.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● डॉ. गिझाला हाश्मी ● डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ● प्रो. मोहम्मद असरार

✸ प्रकाशक ✸

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

स्वातंत्र्यपूर्व भारतीय वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्याचा विकास

डॉ. देवीदास ग्यानोजी गाडेकर
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
मो. नं. ९१३७३०१५७१

गोषवारा :

रस्ते वाहतुकीच्या बाबतीत भारताला जगाचा अग्रगण्य म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही. इतिहासावर नजर टाकली तर असे दिसून येते की हजारो वर्षांपूर्वीही भारतीय लोक रस्तेबांधणीच्या कलेमध्ये निपुण होते. प्राचीन भारतामध्ये रस्त्यांच्या विकासावर अधिक भर देण्यात आला होता. मध्ययुगीन कालखंडात रस्त्याच्या विकासामध्ये अनेक शासकांनी यामध्ये योगदान दिलेले दिसून येते. ज्यामध्ये मुहम्मद तुगलक, शेरषाह, अकबर आणि औरंगजेब यांच्या कालखंडात रस्त्यामध्ये मोठा विकास झालेला दिसून येतो. ब्रिटीषाच्या कालखंडात प्रामुख्याने सुरूवातीला रस्त्याच्या विकासामध्ये कंपनीच्या कालखंडात त्या प्रमाणात विकास झाला नाही पण नंतर जो ही विकास कंपनीच्या कालखंडात झाला त्यामध्ये सार्वजनिक नसून तो एकप्रकारे आर्थिक दृष्टीकोनातून विकास झालेला दिसून येतो. जेव्हा ब्रिटीष येथे स्थायिक झाले त्यानंतरच्या कालखंडात रस्त्याचा विकास झपाट्याने व्हायला सुरूवात झाली. पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक वाहनांचा विकास झाल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने रस्त्याकडे विशेष लक्ष दिले आणि रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून वेगवेगळ्या योजना आणि संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

मोहेंजोदारो आणि हडप्पा येथे हजार वर्षांपूर्वीच्या भारतीय संस्कृतीचे अवशेष सापडले आहेत. यामध्ये रस्त्या संदर्भात विषेष आखणीनुसार रोडाची निर्मिती केली आहे याची माहिती मिळते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राने मौर्यकालीन रस्ते आणि त्यांची व्यवस्था यावर चांगला प्रकाश टाकला आहे. मौर्य युग आणि गुप्त काळात महापथ आणि महामार्ग बांधण्यात सम्राटांनी ज्या प्रकारे रस घेतला, ते परदेशी पर्यटकांनी सादर केलेल्या आठवणीतून स्पष्टपणे दिसून येते. कौटिल्याने रस्ते बांधणी आणि दुरुस्तीचा रस्ता फक्त राज्यकर्त्यांना दाखवला नाही, तर रस्त्यांचे दरोडेखोर, गुंड किंवा हल्लेखोरांपासून संरक्षण करणे आवश्यक आहे, असेही सांगितले. सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य आणि अशोक यांनी अनेक सार्वजनिक रस्ते बांधले होते. अशोकने रस्त्याच्या दुतर्फा सावलीची झाडे लावली आणि वाटेत एक-एक मैलाच्या अंतरावर आंब्याची बागा लावली, ठिकठिकाणी पिण्याचे पाणी मिळण्यासाठी विहिरी, विश्रामगृहेही बांधली. चंद्रगुप्त मौर्य, अशोकया राजांच्या काळात चांगले रस्ते बांधले गेले. सम्राट अशोकाने इ. पूर्व तिसऱ्या शतकात उत्तारा पेठ या रस्त्याची सुधारणा केली.[१]

प्राचीन भारतातील सर्वात महत्त्वाच्या महामार्गांपैकी एक उत्तरापथ होता जो पाटणा ते पेशावरपर्यंत गेला होता आणि नंतर हिंदकुश पर्वत ओलांडून पश्चिमेला भूमध्य देश, उत्तरेकडील मध्य आशियाई देश आणि पूर्वेला चीनपर्यंत गेला होता. या उत्तरापथला प्राचीन भारतात विशेष महत्त्व होते. ५ व्या आणि ६ व्या शतकात भारतात आलेल्या फाहिएन आणि ह्युएन त्सांग यांनी भारतीय रस्त्यांचा गौरव केला. भारतीय राज्यकर्त्यांना दीर्घ काळापासूनच रस्ते बांधण्यात रस होता. राजगीरमध्ये सम्राट बिंबिसाराने ६०० वर्षांपूर्वी बांधलेल्या रस्त्याचे अवशेष आजही आहेत. रस्त्याची रुंदी सुमारे २०-२४ फूट होती. आंध्र काळातही रस्ते बांधले जात राहिले या काळात आलेल्या ताओसून नावाच्या एका चिनी प्रवाशाने ९ व्या शतकात बांधलेल्या स्वच्छ आणि रुंद रस्त्यांबद्दल तपशीलवार लिहिले आहे.[२]

मध्ययुगात, १४ व्या शतकात मुहम्मद तुघलकाने अनेक रस्ते बांधले. इब्न बतूता नावाच्या अरब प्रवाशाची आठवण तुघलकच्या या कार्यक्रमांचे अनेक पुरावे सादर करते. शेरशाह, अकबर आणि औरंगजेब यांनीही रस्ते बांधण्यात खूप रस घेतला. शेरशाहने बांधलेले चार भव्य रस्ते सोनारगांव हा बंगालममध्ये सिंधू नदीवर बांधला (तक्षशिला) सध्या त्या रस्त्यास ग्रँट ट्रक रोड म्हणतात, दुसरा रस्त आग्रा ते बऱ्हाणपूर, आग्रा ते जोधपूर व चवथा म्हणजे लाहोर ते मुलतान आजही हे रस्ते एका भागातून दुसऱ्या भागात अस्तित्वात असले दिसून येतात. भारताच्या आर्थिक इतिहासात शेरशाहला रस्ता बांधणारा म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. त्याचप्रमाणे मुघल काळात देशात रस्ते बांधणीवर पुरेसा भर देण्यात आला होता.[३]

इंग्रजांचे भारतात आगमन खूप आधी झाले होते. पण एकोणिसाव्या शतकापासून त्यांनी देशाच्या विविध भागांचा

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

कारभार आपल्या हाती घेतला. तोपर्यंत देशाची राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बिकट झाली होती. मुघल साम्राज्याच्या वैभवाचा सूर्य मावळला होता आणि व्यापार आणि वाहतुकीची अवस्था दयनीय झाली होती. ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळात रस्त्यांचा विकास अपेक्षित होता. ईस्ट इंडिया कंपनी ही एक व्यावसायिक संस्था होती. त्यामुळे रस्ता बांधण्याची जबाबदारी समजली नाही. कंपनीच्या राजवटीत या दिशेने केलेल्या कामाचे श्रेय वैयक्तिक प्रयत्नांना जाते. ब्रिटीश भारतातील रस्ते मुख्यतः लष्करी आणि धोरणात्मक दृष्टिकोनातून विकसित केले गेले होते, आर्थिक दृष्टिकोनातून नाही. त्यामुळे १९१९ पर्यंत रस्त्यांच्या विकासात कोणतीही लक्षणीय प्रगती झाली नाही, जेव्हा मोंटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणांच्या परिणामी रस्ते हा प्रांतीय विषय बनला होता.[४]

हिंदू किंवा मुघल राजवटींनी रस्ते किंवा वाहतुकीच्या इतर साधनांच्या विकासासाठी कधीही कोणतेही निश्चित धोरण बनवले नाही आणि १९ व्या शतकापूर्वी बांधलेल्या रस्त्यांच्या बांधकामाच्या पाश्र्वभूमीवर आर्थिक लाभ कधीच ठेवला गेला नाही. डॉ. बुकानन यांनी स्पष्टपणे लिहिले आहे की, १९ व्या शतकाच्या सुरूवातीस भारत लाखो स्वयं-समर्थित गावांमध्ये विभागला गेला होता आणि उत्पादनातील विशेषीकरणाच्या अभावामुळे व्यापार खूपच मर्यादित होता. मालाची वाहतूक मर्यादित क्षेत्रापुरती मर्यादित होती. कोरड्या हंगामात लांब पल्ल्याच्या मालाची ने-आण करण्यासाठी बैलगाड्यांचा वापर हा एकमेव अपवाद होता. डॉ. बुकानन यांनी पुढे लिहिले आहे की, रस्त्यांच्या नावावर असलेले बहुतेक रस्ते किल्ल्यांच्या स्वरूपात होते, जे प्राणी किंवा वाहनांच्या हालचालीमुळे आपोआप तयार झाले होते.[५]

त्या काळातही भारतातून मोठ्या प्रमाणात माल युरोप आणि पश्चिम आशियातील देशांत निर्यात केला जात होता आणि भारतीय व्यापारी भरपूर पैसा कमावत होते, तरीही रस्त्यांच्या विकासाकडे लक्ष गेले नाही. प्रा. सन्याल यांनी लिहिले आहे की त्या काळी जगात असा एकही देश नव्हता जिथे हुशार आणि श्रीमंत लोक असूनही रस्त्यांचा अभाव होता आणि प्रवास करणे इतके कष्टदायक आणि महाग होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हजारो मैलांपर्यंत एकही चाक असलेली गाडी दिसली नाही आणि माल बहुतेक उंट, म्हशी किंवा बैलांच्या पाठीवर वाहून नेला जात असे. जनावरांच्या पाठीवर लादून माल वाहून नेण्यासाठी मोठा खर्च व्हायचा. पण याशिवाय पर्याय नव्हता. ज्या रस्त्यांवर बैलगाड्या धावत होत्या ते रस्ते पावसाळ्यात निरुपयोगी झाले आणि त्यामुळे वाहनांचा वापर वर्षातून केवळ ५ ते ६ महिनेच शक्य झाला.

वॉरन हेस्टिंग्जने १७८५ मध्ये कलकत्ता आणि उत्तर-पश्चिम सरहद्द दरम्यान ग्रँड ट्रंक रोडची पुनर्बांधणी केली. त्याचप्रमाणे इतर रस्त्यांच्या बांधकाम व दुरुस्तीचे काम इंग्रजांनी हाती घेतले. पण एकीकडे ही कामे अपवादात्मक होती आणि दुसरे म्हणजे देशाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात सैन्य पोहोचवणे हा त्यांचा उद्देश होता.

सुरुवातीच्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यापैकी लॉर्ड विल्यम बेंटिकने रस्त्यांच्या विकासात सर्वाधिक रस घेतला. पेशावर, दिल्ली आणि कलकत्ता यांना जोडणारा ग्रँड ट्रंक रोडचे बांधकाम लॉर्ड विल्यम बेंटिंक यांनी पूर्ण केले. हे रस्ते अक्षरशः जनहितासाठी बांधले गेले. दुर्दैवाने, रस्त्यांच्या लांबीबाबत नेमकी आकडेवारी उपलब्ध नाही. १८३९ ते १८४९ दरम्यान, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकारने कच्चा आणि पक्के असे सुमारे ३०,००० मैल रस्ते बांधले आणि कंपनीच्या निधीतून एकूण ३६ कोटी पौंड खर्च केले, असा अंदाज प्रो. नलिनक्षा सन्याल यांनी व्यक्त केला.[६]

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात लॉर्ड डलहौसीने वाहतुकीच्या साधनांच्या विकासात खूप रस घेतला. लॉर्ड डलहौसी हा एक महत्त्वाकांक्षी इंग्रज अधिकारी होता. त्याला राजकीय आणि आर्थिक दोन्ही दृष्टिकोनातून भारतीय जनतेला पूर्णपणे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यात घ्यायचे होते. भारतातील राज्यकारभाराची जबाबदारी स्वीकारल्यानंतर अवघ्या काही दिवसांतच त्यांनी रेल्वेच्या गरजेवर प्रदीर्घ भाषण केले आणि रेल्वेला जोडणाऱ्या रस्त्यांवर मोठा भर दिला. लॉर्ड डलहौसीच्या काळापासून भारतात रस्तेबांधणीचे नवे पर्व सुरू झाले. डलहौसीने रेल्वे बांधकामासारख्या रस्तेबांधणीच्या धोरणाकडे त्याने पूर्ण लक्ष दिले. या कामासाठी १८५५ मध्ये प्रांतामध्ये सार्वजनिक बांधकाम विभागाची स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे देशातील रस्तेबांधणीच्या कामाला मोठी चालना मिळाली. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतातील बहुतेक रस्ते बांधणी रेल्वेच्या बांधकामामुळे आणि स्थानिक स्वराज्याच्या प्रगतीमुळे झाली. रेल्वेच्या मालाची, मालाची आणि प्रवाशांची स्टेशनपर्यंत ने-आण करण्यासाठी रेल्वेला सहाय्यक म्हणून रस्ते हवेत. देशाच्या अंतर्गत भागातून वर्षभरात माल आणि प्रवाशांची ने-आण करण्यासाठी पक्क्या रस्त्यांची गरज तीव्र झाली आहे. इंग्लंडच्या विपरीत, भारतात रेल्वेच्या बांधकामामुळे रस्त्यांच्या विकासाला चालना मिळाली. १८८० मध्ये भारतात एकूण १८,००० मैल पक्के रस्ते होते. १९०० पर्यंत हे ३७,००० मैल झाले. त्या वेळी कच्च्या रस्त्यांची एकूण लांबी १,३६,००० मैल होती, त्यामुळे वरील चर्चेच्या आधारे असे म्हणता येईल की, १९ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत ब्रिटिश सरकारने रस्त्यांच्या विकासाकडे किंवा जुन्या सुधारणेकडे दुर्लक्ष केले.[७]

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

पहिल्या महायुद्धापर्यंत देशातील रस्ते बांधणीत केंद्र किंवा प्रांतिक सरकारांनी फारसा रस घेतला नाही. मात्र युद्धानंतर मोटारींची संख्या वाढल्याने सरकारचे लक्ष त्याकडे वेधले जाऊ लागले. असे असले तरी १९१९ च्या सरकारी सुधारणांनुसार हा रस्ता प्रांतीय विषय बनवण्यात आला आणि काही महत्त्वाचे रस्ते वगळता त्यांच्या बांधकामाच्या जबाबदारीतून केंद्र सरकारची सुटका करण्यात आली. प्रांतानीही रस्ते बांधणीचे काम स्थानिक अधिकाऱ्यांवर सोडले. १९२७ मध्ये, एम. आर. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली रस्ते विकास समिती नेमण्यात आली, ज्याचा उद्देश रस्त्यांच्या विकासासाठी आर्थिक व्यवस्थेचे परीक्षण करणे हा होता. जयकर समितीने १९२८ मध्ये आपला अहवाल सादर केला ज्यामध्ये खालील सूचना केल्या. (१) रस्त्यांच्या विकासाची संपूर्ण जबाबदारी केंद्र सरकारने उचलली पाहिजे कारण एवढ्या मोठ्या गुंतवणुकीसाठी प्रांतीय सरकारांची क्षमता अपुरी आहे. रस्ते वाहतुकीचे महत्त्व स्थानिक किंवा प्रांतीय पातळीवर नसून राष्ट्रीय स्तरावर असल्याचे समितीने म्हटले आहे. (२) रस्त्यांच्या विकासासाठी सेंट्रल रोड फंड तयार करण्यात यावा, या निधीसाठी प्रति गॅलन पेट्रोलवर २ आणे अधिभार लावण्याची सूचना केली होती. सरकारने या निधीतून रस्ते विकासासाठी राज्य सरकारांना अनुदान द्यावे.[८]

या समितीच्या सूचनांच्या आधारे सन १९२९ मध्ये ङ्गकेंद्रीय रस्ते विकास निधीफ तयार करण्यात आला. या निधीतील १/१० रक्कम केंद्र सरकारने ठेवली होती आणि उर्वरित रकमेतून प्रांतीय सरकारांना रस्ते बांधणीच्या कामासाठी अर्थसहाय्य देण्यात आले होते. प्रांतीय सरकारांनी त्यांच्या उत्पन्नातून या कामावर खर्च करणे बंद केले, जयकर समितीच्या शिफारशींच्या आधारे १९३० मध्ये केंद्रीय रस्ते संघटनेची स्थापना झाली आणि १९३५ मध्ये परिवहन सल्लागार समितीची स्थापना झाली.

रोड रेल अधिवेशन शिमला (एप्रिल १९३३):

रस्ते आणि रेल्वे यांच्यातील अनावश्यक स्पर्धेऐवजी त्यांच्यात समन्वय साधण्याचे मार्ग शोधणे हा या संमेलनाचा मुख्य उद्देश होता. अधिवेशनात रस्ते वाहतूक विकासासाठी जे ठराव पारित करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे होते.

१. यासाठी राज्याकडून मोटार वाहतुकीचे नियंत्रण, जास्तीत जास्त सुविधा मिळू शकतात.
२. ग्रामीण भागात, रस्त्यांचा विस्तार करून, मोटार वाहतुकीच्या अधिक जलद विकासासाठी मक्तेदारी असावी.
३. मोटार वाहतुकीसाठी एकसमान कर प्रणाली असावी.
४. रस्त्यांच्या विकासाची आखणी कर्ज कोनातून करावी.

दुसऱ्या महायुद्धात रस्त्यांचे महत्त्व वाढले. सैन्याच्या हालचालीसाठी आणि युद्धाच्या इतर आवश्यक वस्तू वाहून नेण्यासाठी मोटर्सची गरज वाढली, ज्यामुळे रस्त्यांच्या विकासाकडे सरकारचे लक्ष वेधले गेले. त्यामुळे युद्धकाळात जुन्या रस्त्यांच्या दुरुस्तीबरोबरच नवीन रस्ते बांधण्यावरही सरकारने पूर्ण भर दिला. देशाच्या पश्चिम आणि पूर्व सीमेवर रस्ते विस्तारित आणि सुधारित करण्यात आले. तरीही देशातील रस्त्यांची प्रगती समाधानकारक म्हणता येणार नाही. १९०० ते १९४५ या काळात आपल्या देशात फक्त ६०,५३५ मैल रस्ते बांधले गेले, त्यापैकी फक्त ३१,६९० मैलच पक्के झाले.[९]

नागपूर रस्ता योजना :

युद्धाच्या परिस्थितीमुळे भारत सरकारचे लक्ष देशातील रस्ते बांधणीकडे वेधले गेले. रस्त्यांच्या भविष्यातील विकासाच्या प्रश्नावर विचार करण्यासाठी, भारत सरकारने १९४३ मध्ये देशातील सर्व प्रांतांच्या मुख्य अभियंत्यांची एक परिषद नागपुरात बोलावली, ज्यामध्ये रस्त्यांच्या भविष्यातील विकासाचा विचार करण्यात आला, या परिषदेत दहा वर्षांच्या योजना रस्त्यांच्या विकासासाठी ङ्गनागपूर रस्ते योजनाफ नावाचा आराखडा सादर करण्यात आला. रस्त्यांच्या समस्येचा केवळ स्थानिक दृष्टिकोनातूनच नव्हे तर राष्ट्रीय दृष्टिकोनातूनही विचार व्हायला हवा, जेणेकरून देशातील रस्त्यांच्या असंतुलित विस्ताराला आळा बसेल, यावर या परिषदेत भर देण्यात आला. नागपूर योजनेंतर्गत रस्त्यांचे वर्गीकरण नव्या दृष्टिकोनातून करण्यात आले. रस्त्यांचे वर्गीकरण अशा प्रकारे केले पाहिजे की रस्त्याच्या प्रत्येक वर्गासाठी विशिष्ट प्राधिकरणाला निश्चितपणे जबाबदार धरले जाऊ शकते, हा त्याचा उद्देश होता. या दृष्टिकोनातून रस्त्यांची चार भागात विभागणी करण्यात आली (१) राष्ट्रीय महामार्ग (२) प्रांतीय महामार्ग (३) जिल्हा रस्ते आणि (४) ग्रामीण रस्ते.

राज्यांच्या राजधानी, प्रमुख बंदरे आणि प्रमुख व्यापारी केंद्रे यांना जोडणारे आणि इतर देशांच्या रस्त्यांशी संबंध प्रस्थापित करणारे रस्ते यांना राष्ट्रीय रस्ते असे म्हणतात. लष्करी महत्त्वाच्या रस्त्यांचाही या वर्गात समावेश करण्यात आला. हे रस्ते प्रामुख्याने पक्के केले जाणार असून त्यांचे बांधकाम, सुधारणा आणि दुरुस्तीची जबाबदारी केंद्र सरकारची असेल. राज्यांचे मुख्य रस्ते प्रांतीय रस्त्यांखाली ठेवण्यात आले होते, जे राज्यांमधील व्यापार आणि व्यापाराचे मुख्य साधन म्हणून काम करतात. हे विविध जिल्ह्यांतील प्रमुख शहरे आणि राज्यातील प्रमुख शहरांना राष्ट्रीय रस्त्यांनी जोडते. प्रांतीय रस्त्यांच्या बांधकाम आणि दुरुस्तीची जबाबदारी राज्य सरकारांवर टाकण्यात आली. हे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

सर्व रस्ते जिल्ह्याच्या रस्त्यांखाली ठेवण्यात आले होते, जे जिल्ह्यातील उत्पादन क्षेत्रांतील बाजारपेठाना किंवा प्रांतीय रस्ते किंवा रेल्वे स्थानकांशी जोडतात. यामध्ये पक्के आणि कच्च्या अशा दोन्ही रस्त्यांचा समावेश आहे. त्यांच्या बांधकाम आणि दुरुस्तीची जबाबदारी जिल्हा मंडळांवर असेल, एक गाव दुसऱ्या गावाला जोडणारे ग्रामीण रस्ते आणि जवळचे जिल्हा रस्ते आणि प्रांतीय रस्ते आहेत. या प्रकारचे रस्ते बहुतांशी कच्छी आहेत. त्यांच्या देखभालीची जबाबदारी ग्रामपंचायतींवर आहे. नागपूर योजनेंतर्गत १० वर्षांच्या कालावधीत एकूण ४४८ कोटी रुपये रस्ते बांधणीसाठी खर्च करण्यात येणार होते आणि एकूण ४ लाख मैलांचे रस्ते बांधण्यात येणार होते.[१०]

नागपूर योजनेंतर्गत १९४४ पासून काम सुरू झाले. १९४७ मध्ये देशाच्या फाळणीनंतर, आराखड्यात नमूद केलेल्या उद्दिष्टात भारतीय भूभागात ३.११ लाख मैल रस्ते बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आला, ज्यावर ३७३ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक प्रस्तावित होती. नागपूर योजनेंतर्गत देशातील रस्त्यांच्या विस्तारीकरणासाठी ठोस आराखडा सादर करण्यात आला, त्यानुसार देशात दहा वर्षांत ३,३१,००० मैल रस्ते बांधायचे होते, त्यापैकी १,२३,००० मैल रस्ते पक्के आणि २,०८,००० मैल कच्चा रस्ते बांधण्याची योजना होती. परंतु पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी एकूण ३,२०,५२२ मैल रस्ते बांधण्यात आले, त्यापैकी १,२२,१७० मैल पक्के आणि १,९८,३५२ मैल कच्चे होते. त्यामुळे पहिली योजना संपेपर्यंतही नागपूर योजनेंतर्गत निर्धारित उद्दिष्टे पूर्ण होऊ शकली नाहीत. नागपूर परिषदेत सेंट्रल रोड बोर्ड स्थापन करण्याची सूचना करण्यात आली होती. देशातील कोणतेही विकसित कृषी क्षेत्र मुख्य रस्त्यापासून पाच मैलांपेक्षा जास्त अंतरावर नसावे आणि सामान्य ग्रामीण भाग २० मैलांपेक्षा जास्त अंतरावर नसावेत, हा नागपूर रस्ता योजनेचा मुख्य उद्देश होता. नागपूर रस्ते आराखड्याच्या आधारे, भारत सरकारने एप्रिल १९४७ पासून १३,४०० मैल लांबीच्या राष्ट्रीय रस्त्यांची जबाबदारी घेतली आणि राष्ट्रीय रस्त्यांच्या विकासासाठी ३६ कोटी रुपये खर्च करून पंचवार्षिक रस्ता आराखडा तयार केला. या आराखड्यांतर्गत १६०० मैल लांबीचे राष्ट्रीय रस्ते बांधण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती जेणेकरून मुख्य रस्त्यांशी विविध भागांचा संबंध प्रस्थापित करता येईल. यासोबतच छोट्या पुलांव्यतिरिक्त १५० मोठ्या पुलांच्या पुनर्बांधणीचे आयोजन करण्यात आले होते. भारत सरकारप्रमाणेच, राज्य सरकारांनीही १९४७ मध्ये १२० कोटी रुपये खर्चून पंचवार्षिक रस्ते योजना तयार केली. त्याअंतर्गत ८०,००० मैल लांबीचे रस्ते बांधण्याचे नियोजन करण्यात आले होते. मात्र प्रत्यक्षात पाच वर्षांत केंद्र सरकारकडून केवळ ९ कोटी रुपये आणि राज्य सरकारांकडून ५० कोटी रुपयेच खर्च करता आले. केंद्रीय योजनेंतर्गत फक्त १६० मैल नवीन रस्ते, १७ मोठे आणि अनेक छोटे पूल बांधले गेले आणि १३१५ मैल रस्ते सुधारले गेले.[११]

त्यामुळे रस्ते विकास आराखड्याच्या कामात अपेक्षित यश मिळू शकले नाही. याची अनेक कारणे होती, ज्यामध्ये खालील प्रमुख कारणे आहेत –

(१) देशाची फाळणी आणि त्यामुळे निर्माण झालेली अराजकता,
(२) रस्ते बांधणीशी संबंधित वस्तूंचा अभाव (उदा. सिमेंट आणि लोखंड इ.)
(३) आर्थिक अडचणींमुळे केंद्र सरकारने रस्ते बांधणी सुरू केली.राज्यांना आर्थिक मदत देणे बंद केले.
(४) भूसंपादनातील विलंब आणि
(५) रस्त्यांच्या विकासाबाबत बहुतांश राज्य सरकारांची उदासीनता.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपूर्वी, या योजनेअंतर्गत ९८ हजार मैल पक्के किंवा धातूचे रस्ते आणि १.५१ लाख मैल कच्चे रस्ते बांधण्यात आले होते, तर अनुक्रमे १.२३ लाख मैल आणि २.० लाख मैल रस्ते बांधण्याचे उद्दिष्ट होते. पहिल्या योजना कालावधीत रस्त्यांच्या विकासासाठी नवीन कार्यक्रम करण्यात आले. अषाप्रकारे प्राचीन कालखंडापासून ते स्वतंत्रपूर्व कालखंडापर्यंत भारतीय वाहतूक रस्त्यात मोठ्या प्रमाणात विकास होत गेला.

निष्कर्ष :

प्राचीन कालखंडापासूनच भारतामध्ये रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून कार्य केलेले आपल्याला दिसून पडते आणि या संदर्भात वेगवेगळ्या प्रवास यात्रेकरून माहिती मिळते. या यात्रेकरूने भारताच्या रस्त्याविषयी चांगली माहिती दिलेली दिसून येते ज्यावरून आपल्याला कळते की भारतीय लोक प्राचीन कालखंडापासूनच रस्त्याकडे लक्ष घालीत होते. मध्ययुगीन कालखंडात सुद्धा अनेक शासकांनी व्यापाराच्या दृष्टीकोनातून रस्त्याकडे विशेष लक्ष दिलेले दिसून येते. आधुनिक भारताच्या इतिहासात ब्रिटीष ज्यावेळेस भारतात आले सुरूवातीला त्यांचा हेतू हा फक्त रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून वैयक्तिक होता पण नंतर पहिल्या महायुद्धानंतर ब्रिटीष सरकारने मोठ्या प्रमाणात रस्त्याकडे लक्ष घातलेले दिसून येते. १९१९ नंतर रस्त्यासंदर्भात वेगवेगळ्या योजना आखल्या गेल्या आणि अनेक अशा संस्था रोड

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

विकासाच्या दृष्टीकोनातून स्थापन करण्यात आलेल्या दिसून येते. एकंदरीत स्वतंत्रपूर्व कालखंडात भारतीय वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून विकास हा मोठ्या झपाट्याने केलेला दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

१) D.H. Buchanan, The Development of Capitalist Enterprise in India (1943), P. 176

२) थापर रोमिला, (अनुवाद प्राचार्य रं. ना. गायधनी, वासंती फडके), के सागर पब्लीकेषन्स्, २००७, पृ. २९५

३) वर्मा हरिषचंद, मध्यकालिन भारत भाग -२(१५४०-१७६१), हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेषालय दिल्ली विष्वविद्यालय, २१ वी आवृत्ती, २००९. पृ. २७२

४) Mallenbaum: Prospects for Indian Development, p. 133

५) शर्मा एल. पी., आधुनिक भारत (१७०७-१९६७), लक्ष्मी नारायण अग्रवाल,२०१२-१३, पृ. ४६५

६) Vera -nstey: The Economic Development of India (IV Edition), p. 129

७) चौहान शिवध्यान सिंह, आधुनिक परिवहन, पृ. ४९५

८) S. K Base, Some -spects of Indian Economic Development, Vol 11. p. 207.

९) Report. Ch. II and VT. pp. 185-89 and 197-200.

१०) LCN Vakil,EconomicConsequences of Divided India, p. 418.

११) चौहान शिवध्यान सिंह, आधुनिक परिवहन, पृ. ५५३

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

वर्ष : ९१ • मार्च २०२३ • पुरवणी अंक ३

ISSN No.2394-5990

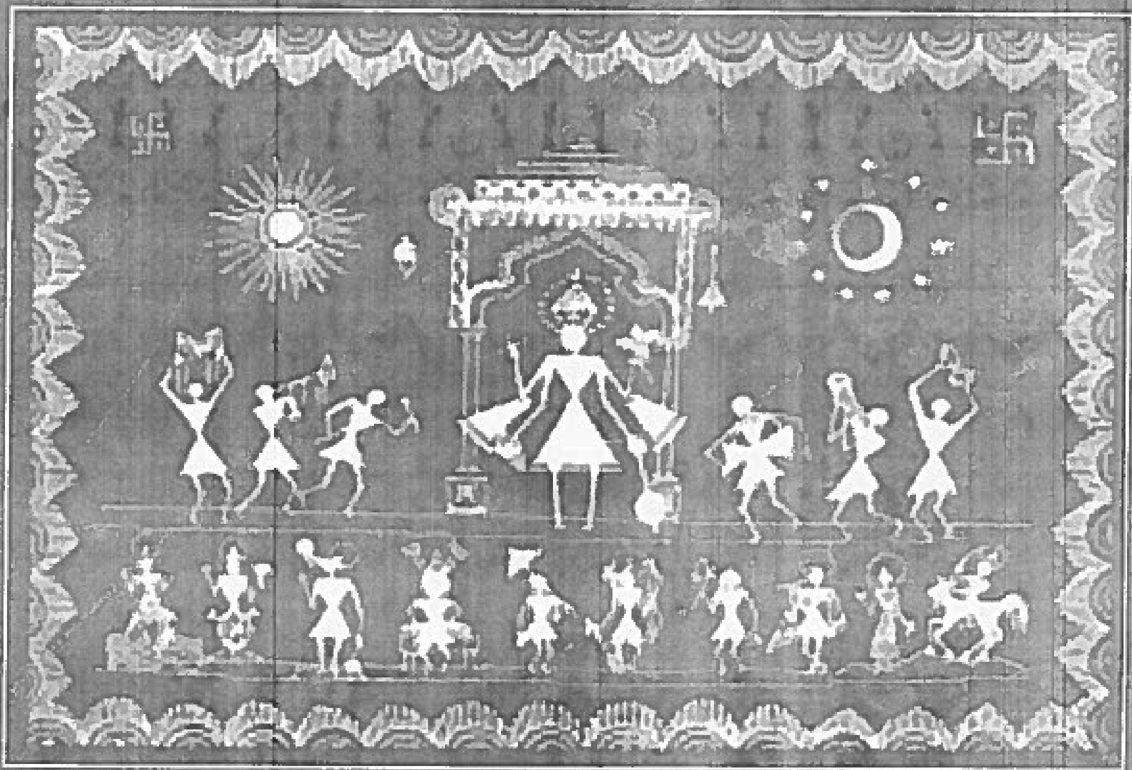

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ३ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ.सुनिल हेळकर ● प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड ● प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Criteria-3

ISSN No. 2394-5990

आधुनिक शिक्षणाचे अग्रदूत :राजश्री छत्रपती शाहू महाराज

डॉ. देविदास ग्यानोजी गाडेकर
सहायक प्राध्यापक
इतिहास विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय
कला व समाज विज्ञान संस्था,
नेहरू मार्ग, संविधान चौक, नागपूर. ४४०००१

कळीचे शब्द : छत्रपती शाहू महाराज, कौशल्य व रोजगाराभिमुख शिक्षण, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, बहुजन.

उद्देश :

छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या संदर्भात समजावून घेऊन त्याची प्रस्तुता अधोरेखित करणे,जनताभिमुख शिक्षणाचा श्री गणेशा शाहू महाराजांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात आपल्या संस्थांनात केला. सामाजिक आर्थिक विकासाची पायाभरणी आपल्या शैक्षणिक धोरणातून शाहू महाराजांनी सुमारे १३० वर्षांपूर्वी केली म्हणूनच ते भारतातील शिक्षणाचेअग्रदूत ठरतात.

अलीकडेच केंद्र शासनाने नवीन शैक्षणिक धोरण घोषित केले आहे. या धोरणात कौशल्याधिष्ठित, रोजगाराभिमुख शिक्षणाचा पुरस्कार केल्याचा दिसून येते. सोबतच नावीन्यपूर्ण आणि पथदर्शक योजनांचा अंतर्भाव या धोरणात करण्यात आलेला आहे. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात आधुनिक भारतीय शिक्षणाचा पाया घातला होता. शाहू महाराजांनी आजच्या नवीन शैक्षणिक धोरणातील अनेक बाबींची अंमलबजावणी आपल्या संस्थानात केलेली होती. प्रस्तुत शोधनिबंधात छत्रपती शाहू महाराजांच्या नावीन्यपूर्ण; पथदर्शक कौशल्याधिष्ठित, रोजगारभिमुख शैक्षणिक उपक्रमावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

प्राथमिक ,माध्यमिक व उच्च शिक्षण विषयक कार्य :

२००२ वर्षात संविधान दुरुस्ती करून प्राथमिक शिक्षण संस्थानात नि:शुल्क व अनिवार्य केले गेले. शाहू महाराजांनी १८१८ सालीच आपल्या संस्थानात ही शिक्षणाची व्यवस्था लागू करून समाजाला शिक्षित करण्याचे कार्य केले होते. १८१८ च्या सुरुवातीस प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. एक आदेश काढून याद्वारे इलाख्यातील सर्व प्राथमिक शाळा मधील कमाफ करणारे व योग्य वयाची मुले शाळेत पाठवण्याची आयबापावर सक्ती करणारे आदेश दरबारातर्फे काढण्यात आले. दरवर्षी एक लाख रुपये प्राथमिक शिक्षणावर खर्च केला जाईल. असेही जाहीर केले तेवढा खर्च मुंबई इलाख्यातही होत नव्हता.[१] शिक्षणास योग्य मुलांची व त्यांच्या बापांची यादी तयार करावी त्या मुलाने तीन दिवसाच्या आत प्रवेश घ्यावा जर का अशी मुले आली नाहीत तर, त्या मुलांची नावे व त्यांच्या बापांची नावे हेडमास्तराने मामलेदारांना कळवावे व त्यांच्या नावाने समन्स काढावा. संयुक्तिक उत्तर न दिल्यास प्रत्येक मुलास एक रुपया दंड लावावा अशा सूचना देणारा आदेश कोल्हापूर गॅझेटमध्ये प्रकाशित झाला.[२] छत्रपती शाहू महाराजांनी एका शिक्षण संचालकाची व त्याच्या दोन सहायकांची नेमणूक केली. त्यांच्या कार्यालयास प्रशस्त जागा दिली. शाळा भरण्यासाठी धर्मशाळा व चावडींचा वापर करावा आवश्यक असेल अशी नवी इमारत बांधावी किंवा जुन्या इमारतीची डागडुजी करावी यासाठी महसुलाचा ६% खर्च दरबारा कडून केला जावा. शिवाय प्रत्येक घरावर एक टक्का जादा फाळा प्राथमिक शिक्षणासाठी बसवून तो खजिन्यात वेगळा ठेवावा. दुमालदार व संरजामदार यांच्यावर शेकडा १० किंवा १५ शिक्षणपट्टी आकारावी. देवळाच्या उत्पन्नातून शाळेचा ८० टक्के खर्च चालवावा. डॉक्टर,वकील ,अमलदार ,सावकार वगैरेवर विशिष्ट दराने शिक्षण कर बसवावा.[३] आशा सूचना पाहिल्यावर शाहू महाराजांचा एकूणच दृष्टिकोन पुरोगामी असल्याची साक्ष मिळते.कोल्हापूर संस्थानात इंग्रजी पूर्व माध्यमिक शाळा स्थापन करण्यात आली होती. ती कोल्हापूर हायस्कूल म्हणून ओळखली जात असे, पुढे ती राजाराम हायस्कूल नावाने ओळखली जाऊ लागली. मुलांच्या आर्थिक अडचणी समजून घेऊन महाराजांनी मोफत शिक्षण केले होते.[४] महाराजांनी बहुजन मुलांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळून दिली.

शेतकी, तांत्रिक, औद्योगिक शिक्षण :

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती व शेतकऱ्यांचे महत्त्व ओळखले होते व म्हणूनच कृषी महाविद्यालयाची कल्पना त्यांना सुचली याचा उद्देश एका बाजूला देशामध्ये हरितक्रांती करून शेतकऱ्यांना सुखी करण्याचा प्रयत्न होता तर दुसऱ्या बाजूला जनतेला अन्नधान्याची कमतरता कमी होऊ नये व ते

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

माफक दरात उपलब्ध व्हावे असा त्यांचा उद्देश होता. या कृषी महाविद्यालयाच्या शैक्षणिक धोरणातून शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रशिक्षित करून आधुनिक शेतीचे प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या आर्थिक उन्नतीचा मार्ग खुला केला. यातून आत्मनिर्भर भारताचे स्वप्न त्यांना साकारावयाचे होते. २०२२ च्या शैक्षणिक धोरणाचा उद्देश कौशल्यावर आधारित शिक्षण व त्यातून रोजगार किंवा स्वयंरोजगार निर्माण करण्याचा छत्रपती शाहू महाराजांचा शिक्षणाबाबतचा दृष्टेपणा यातून अधोरेखित होतो.

कोल्हापूर संस्थानाच्या विकासाकरिता तिन्ही क्षेत्रामध्ये त्यांनी सुधारणा घडवून आणल्या. शेतकी शिक्षणासाठी त्यांनी किंग एडवर्ड एग्रीकल्चर इन्स्टिट्यूट १९१२ मध्ये स्थापन केली होती. सातव्या एडवर्ड राज्याच्या निधनानंतर उभ्या केलेल्या फंडातून या संस्थेची निर्मिती केली होती. शेतीचे सुधारित ज्ञान लोकांना देणे व ते कृतीतून उतरविणे, शेतीच्या आधुनिक पद्धती नवी उपकरणे, बी बियाणे, रासायनिक खते, सुधारित ऊस भट्ट्या इ माहिती कास्तकारांना दिली जात होती. या संस्थेला महाराष्ट्रातल्या शेती शिक्षणाची गंगोत्री मानत असत. अभियांत्रिकी धातू काम वगैरे विषयांचे ज्ञान देण्यासाठी महाराजांच्या जनक पित्याच्या स्मरणार्थ १८८७ पासून जयसिंगराव घाडगे तांत्रिक महाविद्यालय अस्तित्वात होते. संस्थेचा संपूर्ण खर्च दरबारा कडून केला जात होता. १९२० मध्ये महाराजांनी राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूल स्थापन केले. व्यवसायभिमुख शिक्षण देणाऱ्या संस्था स्थापन केल्या होत्या. त्यामध्ये टेक्निकल स्कूल ,राधाकृष्ण मंदिरात छत्रपती राजाराम औद्योगिक मंदिर पद्याळाची सुरुवात. कलागृह, औद्योगिक स्कूलची, स्थापना दिल्लीदरबार मेमोरियल पाटील स्कूलची स्थापना करणारा जाहीरनामा काढला. त्यामध्ये जिल्हा पोलीस फौजदारी कायदे गावाचा जमा खर्च आणि मुलकी कामे रिपोर्ट वगैरे लिहिण्याइतपत भाषा ज्ञान आणि व्याकरण कोल्हापूरचा इतिहास, भूगोल, राज्यव्यवस्थेची माहिती असे विषय शिकविले जात असत आणि शेवटी परीक्षा घेतली जात असे कुलकर्णी परीक्षा पण घेतली जात असे.[५] शाहू महाराजांनी गावोगावी तालीम, आखाडे स्थापन केली स्पर्धे शिवाय प्रगती नाही हे त्यांनी जाणले होते.

वसतीग्रह चळवळ :

समाजातील गोरगरीब कुटुंबातील मुलांनाही शहरात राहता यावे, व म्हणून सुरुवातीस काही मुलांची राहण्याची व्यवस्था राजवाड्यावर केली. परंतु ती काही कारणास्तव बंद केली. ब्राह्मण खानावळीत ब्राह्मनेत्तर मुलांना अपमान कारक वागणूक मिळत होती. हे शाहू महाराजांच्या निदर्शनास आल्यामुळे त्यांनी भास्करराव जाधव, दाजी साहेब विचारे आणि शिवाजीराव सावंत या तीन पदवीधरांना वस्तीगृह काढण्यासाठी विनंती केली. १८ एप्रिल १९०१ मध्ये हे वसतीग्रह स्थापन झाले हे वसतीगृह सर्वांसाठी खुले होते, एवढ्यावर शाहू महाराज थांबले नाहीत तर वेगवेगळ्या जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी जवळजवळ २३ वस्तीग्रह स्थापन केली होती त्यामध्ये द विक्टोरिया मराठा बोर्डिंग १९०१, द जैन बोर्डींग १९०१, मुस्लिम बोर्डिंग १९०६, द लिंगायत बोर्डिंग १९०७, मिस क्लार्क होस्टेल १९०८, द नामदेव बोर्डिंग १९१२, द पांचाळ बोर्डिंग १९१२ द सरस्वत बोर्डिंग १९१२, द इंडियन ख्रिस्तियन हॉस्टेल १९१५, दिव्य ज्ञानबोर्डिंग १९१८, द शाहू वैदिक बोर्डिंग १९२०, द सोमवंशी आर्य क्षत्रिय बोर्डिंग १९२०, द प्रिन्सेस शिवाजी मराठा फ्री बोर्डिंग १९२०, सुतार बोर्डिंग १९२१, द नाभिक बोर्डिंग १९२१, द देवांग बोर्डिंग १९२१, द राजपूतवाडी बोर्डिंग १९२१, द रुकडी बोर्डिंग असे वसतीग्रह १८९६ ते १९२१ पर्यंत स्थापन केली होती. जाती निर्मूलनाच्या दृष्टीने हे वसतिगृहे सुरू करणे अत्यंत गरजेचे होते.[६]

स्त्री शिक्षण विषयक कार्य :

भारताच्या स्वातंत्र्याला ७५ वर्षे पूर्ण होऊनही आजही स्त्रियांच्या साक्षरतेचा दर पुरुषापेक्षा कमी आहे भारतीय समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकता ओळखून महाराजांनी स्त्रियांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण व्हावे म्हणून स्त्री शिक्षणाला चालना दिली. राजसत्ता हाती घेतल्यानंतर सर्वप्रथम भुदरगड या मागास भागात मुलींची शाळा काढली होती. मुलींनी शाळेत यावे मुलांच्या बरोबरीने शिकावे अशी शाहू महाराजांची इच्छा होती त्यामुळेच त्यांनी राजाराम महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना फी माफी दिली होती. विशेषतः मागासवर्गीय मुलींनी शिकावे म्हणून त्यांनी चांभार व ढोर मुलींसाठी वेगळी शाळा काढली होती. एवढेच नव्हे तर अस्पृश्य मुलींना शाळेत आणण्यासाठी एका स्त्रीला नोकरीवर ठेवले होते.[७] हुशार व होतकरू मुलींसाठी शिष्यवर्ती ठेवल्या होत्या स्वतः महाराजांच्या सुनबाई इंदुमती राणीसाहेब यांना लग्नानंतर वर्षभरातच वैधव्य आले तेव्हा शाहूंनी त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली आणि त्या स्वबळावर त्या जिद्दीने व धिटाईने कलासंपन्न व प्रतिष्ठित जीवन व्यतीत करू लागल्या.[८] एकूणच शाहू महाराजांच्या प्रयत्नामुळे कोल्हापूर संस्थानातील स्त्रियांच्या साक्षरतेचा दर ०.१० टक्क्यावरून ०.३५% इतका झाला होता.[९]

निष्कर्ष :

समाजातील मागासलेपणा दूर करून विषमतेने व्यापलेले सामाजिक जीवन समतेच्या पातळीवर आणण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. महाराजांनी औद्योगिक तंत्रज्ञान विषयक

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

माफक दरात उपलब्ध व्हावे असा त्यांचा उद्देश होता. या कृषी महाविद्यालयाच्या शैक्षणिक धोरणातून शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रशिक्षित करून आधुनिक शेतीचे प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या आर्थिक उन्नतीचा मार्ग खुला केला. यातून आत्मनिर्भर भारताचे स्वप्न त्यांना साकारावयाचे होते. २०२२ च्या शैक्षणिक धोरणाचा उद्देश कौशल्यावर आधारित शिक्षण व त्यातून रोजगार किंवा स्वयंरोजगार निर्माण करण्याचा छत्रपती शाहू महाराजांचा शिक्षणाबाबतचा दृष्टेपणा यातून अधोरेखित होतो.

कोल्हापूर संस्थानाच्या विकासाकरिता तिन्ही क्षेत्रामध्ये त्यांनी सुधारणा घडवून आणल्या. शेतकी शिक्षणासाठी त्यांनी किंग एडवर्ड एग्रीकल्चर इन्स्टिट्यूट १९१२ मध्ये स्थापन केली होती. सातव्या एडवर्ड राज्याच्या निधनानंतर उभ्या केलेल्या फंडातून या संस्थेची निर्मिती केली होती. शेतीचे सुधारित ज्ञान लोकांना देणे व ते कृतीतून उतरविणे, शेतीच्या आधुनिक पद्धती नवी उपकरणे, बी बियाणे, रासायनिक खते, सुधारित ऊस भट्ट्या इ माहिती कास्तकारांना दिली जात होती. या संस्थेला महाराष्ट्रातल्या शेती शिक्षणाची गंगोत्री मानत असत. अभियांत्रिकी धातू काम वगैरे विषयांचे ज्ञान देण्यासाठी महाराजांच्या जनक पित्याच्या स्मरणार्थ १८८७ पासून जयसिंगराव घाडगे तांत्रिक महाविद्यालय अस्तित्वात होते. संस्थेचा संपूर्ण खर्च दरबारा कडून केला जात होता. १९२० मध्ये महाराजांनी राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूल स्थापन केले. व्यवसायभिमुख शिक्षण देणाऱ्या संस्था स्थापन केल्या होत्या. त्यामध्ये टेक्निकल स्कूल ,राधाकृष्ण मंदिरात छत्रपती राजाराम औद्योगिक मंदिर पद्याळाची सुरुवात. कलागृह, औद्योगिक स्कूलची, स्थापना दिल्लीदरबार मेमोरियल पाटील स्कूलची स्थापना करणारा जाहीरनामा काढला. त्यामध्ये जिल्हा पोलीस फौजदारी कायदे गावाचा जमा खर्च आणि मुलकी कामे रिपोर्ट वगैरे लिहिण्याइतपत भाषा ज्ञान आणि व्याकरण कोल्हापूरचा इतिहास, भूगोल, राज्यव्यवस्थेची माहिती असे विषय शिकविले जात असत आणि शेवटी परीक्षा घेतली जात असे कुलकर्णी परीक्षा पण घेतली जात असे.[५] शाहू महाराजांनी गावोगावी तालीम, आखाडे स्थापन केली स्पर्धे शिवाय प्रगती नाही हे त्यांनी जाणले होते.

वसतीग्रह चळवळ :

समाजातील गोरगरीब कुटुंबातील मुलांनाही शहरात राहता यावे, व म्हणून सुरुवातीस काही मुलांची राहण्याची व्यवस्था राजवाड्यावर केली. परंतु ती काही कारणास्तव बंद केली. ब्राह्मण खानावळीत ब्राह्मनेत्तर मुलांना अपमान कारक वागणूक मिळत होती. हे शाहू महाराजांच्या निदर्शनास आल्यामुळे त्यांनी भास्करराव जाधव, दाजी साहेब विचारे आणि शिवाजीराव सावंत या तीन पदवीधरांना वस्तीगृह काढण्यासाठी विनंती केली. १८ एप्रिल १९०१ मध्ये हे वसतीग्रह स्थापन झाले हे वसतीगृह सर्वांसाठी खुले होते, एवढ्यावर शाहू महाराज थांबले नाहीत तर वेगवेगळ्या जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी जवळजवळ २३ वस्तीग्रह स्थापन केली होती त्यामध्ये द विक्टोरिया मराठा बोर्डिंग १९०१, द जैन बोर्डींग १९०१, मुस्लिम बोर्डिंग १९०६, द लिंगायत बोर्डिंग १९०७, मिस क्लार्क होस्टेल १९०८, द नामदेव बोर्डिंग १९१२, द पांचाळ बोर्डिंग १९१२ द सरस्वत बोर्डिंग १९१२, द इंडियन ख्रिस्तियन हॉस्टेल १९१५, दिव्य ज्ञानबोर्डिंग १९१८, द शाहू वैदिक बोर्डिंग १९२०, द सोमवंशी आर्य क्षत्रिय बोर्डिंग १९२०, द प्रिन्सेस शिवाजी मराठा फ्री बोर्डिंग १९२०, सुतार बोर्डिंग १९२१, द नाभिक बोर्डिंग १९२१, द देवांग बोर्डिंग १९२१, द राजपूतवाडी बोर्डिंग १९२१, द रुकडी बोर्डिंग असे वसतीग्रह १८९६ ते १९२१ पर्यंत स्थापन केली होती. जाती निर्मूलनाच्या दृष्टीने हे वसतिगृहे सुरू करणे अत्यंत गरजेचे होते.[६]

स्त्री शिक्षण विषयक कार्य :

भारताच्या स्वातंत्र्याला ७५ वर्षे पूर्ण होऊनही आजही स्त्रियांच्या साक्षरतेचा दर पुरुषापेक्षा कमी आहे भारतीय समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकता ओळखून महाराजांनी स्त्रियांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण व्हावे म्हणून स्त्री शिक्षणाला चालना दिली. राजसत्ता हाती घेतल्यानंतर सर्वप्रथम भुदरगड या मागास भागात मुलींची शाळा काढली होती. मुलींनी शाळेत यावे मुलांच्या बरोबरीने शिकावे अशी शाहू महाराजांची इच्छा होती त्यामुळेच त्यांनी राजाराम महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना फी माफी दिली होती. विशेषतः मागासवर्गीय मुलींनी शिकावे म्हणून त्यांनी चांभार व ढोर मुलींसाठी वेगळी शाळा काढली होती. एवढेच नव्हे तर अस्पृश्य मुलींना शाळेत आणण्यासाठी एका स्त्रीला नोकरीवर ठेवले होते.[७] हुशार व होतकरू मुलींसाठी शिष्यवर्ती ठेवल्या होत्या स्वतः महाराजांच्या सुनबाई इंदुमती राणीसाहेब यांना लग्नानंतर वर्षभरातच वैधव्य आले तेव्हा शाहूंनी त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली आणि त्या स्वबळावर त्या जिद्दीने व धिटाईने कलासंपन्न व प्रतिष्ठित जीवन व्यतीत करू लागल्या.[८] एकूणच शाहू महाराजांच्या प्रयत्नामुळे कोल्हापूर संस्थानातील स्त्रियांच्या साक्षरतेचा दर ०.१० टक्क्यावरून ०.३५% इतका झाला होता.[९]

निष्कर्ष :

समाजातील मागासलेपणा दूर करून विषमतेने व्यापलेले सामाजिक जीवन समतेच्या पातळीवर आणण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. महाराजांनी औद्योगिक तंत्रज्ञान विषयक

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● डॉ. गिझाला हाश्मी ● डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ● प्रो. मोहम्मद असरार

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Science
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

मोघल कालीन स्त्रियों की सामाजिक, राजकीय स्थीती

डॉ. देवीदास गाडेकर
सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपुर

प्रस्तावना :

उपरोक्त सामाजिक स्थिति के मध्य अलग-अलग कालखंड के स्त्रीयों के बदलते स्थिति पर दृष्टि डालने पर ऐसा दिखता है की, हर कालखंड में स्त्रियों की भूमिका अस्थिर दिखाई देती है। एक एक कालखंड देखने के बाद मोघल काल के स्त्रियों का अध्ययन करना जरूरी है। मोघल को मध्यकालीन युग भी कहा जाता है। 11 वीं शताब्दी से भारतीय समाज पर विशेषत: मुसलमानों का असर दिखाई देता है। हिंदू धर्म और संस्कृति का पालन करते-करते स्त्रियों पर अनेक प्रकार के बंधनों में जकड़ डाला. मोघलकाल के सूत्रों का अध्ययन करते समय उनके सर्वांगीण सभी पहलु ओं पर प्रकाश डालना आवश्यक है।[1]

सामाजिक स्थिति :

मोघलकालीन स्त्रियों की सामाजिक स्थिती वैदिक काल की स्त्रियों से काफी अच्छी दिखाई नहीं देती कुटुंब में उसका स्थान, शाही पद्धती, उसका व्यवसाय में दर्जा हिन था.

कुटुंब में स्त्री का स्थान :

कुटुंब संस्था भारतीय समाज व्यवस्था का एक मूलभूत भाग रहा है। प्राचीन युग में स्त्री की स्थिति अच्छी थी और उसका सम्मान किया जाता था। परंतु बाद में दिन-प्रतिदिन में उसका स्थान निम्न होते गया। भारत में मुसलमानों के आगमन से ही भारतीय स्त्रियों पर अनेक बंधने आते गये। मुस्लिमों के मुख्य प्रदेश में स्त्रियों के चेहरों पर पर्दा ढकना अनिवार्य था। उन्होंने भारत में यह प्रथा का प्रचलन किया। स्त्री मेहंदी, काजल, नाखूनों का रंगना होंटो को रंगाकर अपना श्रृंगार करती थी। संगीत, गायन, नृत्य इसमे भाग लेना ऐसे कार्यक्रमों पर उस पर किसी भी प्रकार के बंधन नही थे। कुटुंब प्रमुख स्त्रियों का सम्मान देता था। उसकी भावनाओं को समज लेते थे। नशीले पदार्थ से स्त्रियों को दूर रखा जाता था।[2]

विवाह प्रथा और शिक्षा :

सामाजिक क्षेत्रों में स्त्रियों की किसी भी अधिकार से वंचित नहीं रखा जाता था। लेकिन शिक्षा के क्षेत्र में उन्हे अधिकार प्राप्त नहीं थे। तत्कालीन समाज में 5 से 6 वर्ष की बालिका का बाल विवाह प्रचलित था। पर्दाप्रथा अस्तित्व में थी स्त्रियों का संपूर्ण जीवन चारों दीवारों के अंदर व्यतीत हो जाता था। मोघल काल में स्त्रियों को पुनर्विवाह का अधिकार नहीं था। तथा सती प्रथा प्रचलित थी। मृतक पति की चिता में पत्नी को उसकी इच्छा के विरुद्ध भी जला दिया जाता था।[3]

मोघल काल में कुछ जातियों में स्वयंवर किया जाते थे। साधारणत: माता-पिता अपनी पुत्री के लिए अच्छा वर ही ढूंढते थे। राजघरानों की स्त्रियां अपना वर चुनने की इच्छा प्रकट कर सकती थी। यदि स्त्री अपने पति या ससुरालवालों की इच्छा के विरुद्ध कार्य करती थी, तो उसे तलाक दे दिया जाता था। लेकिन यदि वह स्वयं कुटुंब प्रमुख रहती थी तो उसकी स्थिति अच्छी होती थी। जहांगीर ने अपनी पुस्तक तुजुकू-जहांगीर में लिखा है की, कोई भी धार्मिक कार्य स्त्री के उपस्थिति के बिना संभव नहीं है और वह पुरुष के अर्धांगिनी है।[4] डॉ. पांडे के मतानुसार कुलीन घराने में अनेक स्त्रियों को अपमान दमन की जीवन व्यतीत करना पड़ता था।

मोघलकालीन स्त्रियों को शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार प्राप्त था परंतु उच्च वर्गीय स्त्रियों को ही ज्ञान अर्जित करने का अधिकार प्राप्त था। स्त्रियों की शिक्षा का प्रबंध गुरु प्रधान घर में ही होता था। उच्च घरांनो की स्त्रिया नाट्य तथा कला क्षेत्र में भी निपुण थी, कुछ कवयित्री, तो कुछ लेखिका ये थी। जैसे हुमायूं की बहन गुलबदन बेगम ने हुमायूंनामा लिखा था। इसी प्रकार सलीमा सुल्तान, नूरजहां, जब्बुनीसा उस समय की उच्च कवयत्री थी। निम्न वर्गीय की स्त्रिया शिक्षा से वंचित थी। मोघलकालीन समाज में उच्च तथा निम्न वर्गीय स्त्रियों में काफी भेदभाव होता था।

समाज में स्त्रियों का स्थान :

मोघलकालीन स्त्रियां सामाजिक दृष्टि से तो सक्षम थी परंतु उनका कुटुंब में स्थान निम्न था। उच्च घरानों की स्त्रियों से विपरीत निम्न घराने की स्त्रियों की स्थिति प्रत्येक क्षेत्र में निम्न थी। मध्यमवर्गीय घरानों की स्त्रियां उच्च घराने की स्त्रियों को

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

अपनी सेवा प्रदान करती थी। मध्यमवर्गीय घरानों की स्त्रियों को भी श्रंगार या शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार नहीं था। इस प्रकार उनकी भी सामाजिक स्थिति निम्न थी।[5] निम्न घराने की स्त्रिया दासी बन गई थी। यह स्त्रिया मध्यमवर्ग तथा उच्च वर्ग में अपना रोजगार ढूंढती थी। उच्चवर्गीय तथा मध्यमवर्गीय घरानों की स्त्रियां की अपेक्षा निम्नवर्गीय स्त्रियों की स्थिति निम्न थी। कुटुंब पृष्ठ्भूमि के आधार पर ही समाज में उनकी स्थिति निश्चित थी।[6]

राजनैतिक स्थिति :

मोघलकालीन स्त्रियों ने शासन तथा राजनीति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी। राजनैतिक क्षेत्र में हुमायू की माता का उल्लेख किया गया है। उसी प्रकार बंगाल के अलिवर्दी खाँ की पत्नी एक प्रभावशाली नेतृत्त्व का परिचय दिया। उसका उदाहरण हमे रघुजी भोसले द्वारा बंगाल के आक्रमण के समय अलिवर्दी खाँ की पत्नी ने स्वय आपणे पराक्रम तथा बहादुरी के साथ आपणी सेना का नेतृत्व करके सेना को रणक्षेत्र से भगाया इसका वर्णन मिलता है। इसी युग में चित्तौड़ की रानी कर्णावती भी शूरवीर स्त्री थी। इसी प्रकार जहांगीर की पत्नी नूरजहां भी अपने कार्य के लिए प्रसिद्ध थी। इतिहास में अहमदनगर की चांदबीबी ने अपने कार्य के लिए प्रसिद्ध थी। उसी प्रकार अलिवर्दी खाँ की पुत्री ने काबुल का गवर्नर का पद ग्रहण किया था। मोघलकालीन युग में स्त्रियों की दृष्टि से यह गौरव की बात थी। संक्षेप में मोघल कालीन स्त्रीयों की स्थिति बादशाहो की पुत्रीयों तथा स्त्रीयों के लिए उत्तम प्रदर्शित हो रही थी।[7]

राज दरबार में स्त्रियों की स्थिति :

मोघलकालीन स्त्रियों की स्थिति क्या है एक वंचित विरोधाभास में दिखाई देती है। कुछ स्त्रिया जहां शाही जीवन का आनंद उठा रही थी। उसकी सेवा के लिए असंख्य दास-दासिया सेवा में उपस्थित थे। वहीं दूसरी तरफ उनके निर्धन स्त्री जिनको जीवनयापन की आवश्यक वस्तुएं भी प्राप्त नहीं होती थी। शासक वर्ग के कारण उनके स्त्रियों का संपूर्ण जीवन शाही दरबार में ही समाप्त हो जाता था। बादशाहों की बेगमों को भी किसी प्रकार के बहानो में अपना जीवनयापन करना पड़ता था। बादशाह के मृत्यु के बाद उनकी बेगम को भी सती होना पड़ता था। इसके विपरीत बादशाह कभी भी किसी भी बेगम की मृत्यु के बाद सती होणे का कोई उदाहरण इतिहास में नहीं मिलता है। जो स्त्री सती नहीं जाती थी उसे आजीवन नरकीय जीवनयापन करना पड़ता था।[8]

यहा एक बात ध्यान से देने योग्य है कि तत्कालीन समाज में बादशाह राज दरबार में सबके साथ आसन या तख़्त में नहीं बैठते थे। बल्कि उनका आसन दरबार में काफी ऊपर लगाया जाता था। राज दरबार में किसी भी अधिकारी को सिर उठाकर बादशहा को देखने का अधिकार नहीं दिया गया था। बादशहा किसी भी प्रकार का निर्णय लेते समय बेगम का कोई परामर्श नहीं लेते थे। इससे यह पता चलता है कि, राज-दरबार में शाही स्त्रीयों का स्थान नाम मात्र था।[9] बेगमो की सेवा में रखी गई दासिया कब बादशाह की हो जाती थी यह बेगमो को पता ही नहीं चलता था। इस सबके बावजूद भी रीति-रिवाजों के अनुसार सभी कार्यक्रम तथा उत्सव में स्त्री की उपस्थिति बादशाह के दरबार में प्रार्थनीय रहती थी। पुत्र प्राप्ति के बाद बेगमों का गौरव बढ़ जाता था। इससे यह पता चलता है कि पुत्र और पुत्री का भेद राजदरबार में संतान प्राप्ति के बाद ही आरंभ हो जाता था। राज दरबार की अनेक प्रकार के अपने कर्तव्य निभाते हुए अनेक पुरुषो के संपर्क मे आणे के कारण राजदरबार में उनकी प्रतिष्ठा मलिन हो जाती थी।[10] मोघल काल मेंबहू-पत्नी विवाह प्रचलित था। जिस कारण एक पुरुष अनेक स्त्रीयों से विवाह करते थे। बादशहा भी अनके विवाह करते थे। अगर राज दरबार में बादशहा को कोई स्त्री पसंद आ जाती तो वह अपने किसी भी बेगम से विचार-विमर्श या सलाह लिए बिना विवाह कर लेता था। यह उसका अपना निजी अधिकार था। इससे राजदरबार की स्त्रियों की स्थिति दिखाई देती है। परंतु शिक्षा, धर्म, साहित्य, कला आदि क्षेत्र में स्त्रियों का स्थान निसंदेह उल्लेखनीय था। यह प्रमाण सिर्फ उच्च वर्गीय स्त्रियों पर ही सीमित था। श्री लुनियो के कथननुसार भोगविलास से परिपूर्ण जीवन मोघल राज-दरबार ओर मोघल युग के समाज के लिए आवश्यक वस्तु बन गई थी।[11]

राजदरबार में भोजन के उपरान्त नर्तकी द्वारा नृत्य का कार्यक्रम रखा जाता था। उस कार्यक्रम में विशेषता नृत्य-गान करने वाली स्त्रीयों के अतिरिक्त अन्य कोई भी स्त्री उपस्थित नही रहती थी। बेगमो को राजदरबार में मुजरा देखने का अधिकार प्राप्त नहीं था। यदी कोई नृतकी राजा को पसंद आ जाती थी तो उसे बादशहा स्थाई स्वरूप से उसे अपने पास रख लेता था। इससे यह पता चलता था कि मोघल दरबार में नृतकियो का भी महत्वपूर्ण स्थान था। इसके विपरीत निम्नस्तरीय स्त्री आपना आजीवन राणी के इच्छासे ही जीवन व्यतीत करती थी।

डॉ. ईश्वरी प्रसाद के अनुसार, अमीरों के नौकर बहुत होते थे। फीलखाने, अस्तबल एव रसोई घर में सैकड़ों नौकर काम करते थे सवारिया बहुत सी रही थी।[12]

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

संदर्भ ग्रंथ :

1) ओझा 'मध्यकालीन भारतीय संस्कृति' पृ. 53.
2) बशम 'द वंडरडेट वॉच इंडिया', पृ. 119.
3) मोतीचंद्र 'भारतीय वेशभूषा',पृ. 69,81.
4) डॉ. आर. सी. त्रिपाठी, 'राईस एंडफॉल ऑफ द मुघल अंपायर',पृ. 27.
5) जी याझ दानी 'जहाझर', पृ. 153.
6) डॉ. बी. पी. सक्सेना 'हिस्ट्री ऑफ शाहजहां ऑफ दिल्ली', पृ. 106-07.
7) सरकार 'फॉल ऑफ मुग़ल एंपायर', तजङ आयआयपृ. 66-82
8) हरफूल सिंह 'मध्यकालीन समाजधर्म कला एवं वास्तुकला', पृ. 54
9) एजिज खान राजी 'वजियत आलमगीर' पृ. 289
10) सरकार 'फॉल ऑफ मुग़ल एंपायर', तजङ आयआय पृ. 66-82
11) दिनेश चंद्र भारद्वाज ममध्यकालीन भारतीय सभ्यता एवं संस्कृतिफ
12) कित्ता

■■■

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Insti
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक ३ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : ३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ.सुनिल हेळकर
- प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड
- प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२४. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य

- प्रा.डॉ. जवाहर मोरे ---------- ९७

२५. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता

- डॉ. अंकुश तुकाराम करपे ---------- १००

२६. शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज

- प्रा. संपतराव माणिकराव गर्जे ---------- १०५

२७. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचा समाजसुधारणेच्या संदर्भातील तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टीकोण

- डॉ. उध्दव न. कांबळे ---------- ११०

२८. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार आणि समाजसुधारणा

- डॉ. उध्दव न. कांबळे ---------- ११४

२९. राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण क्षेत्रातील उल्लेखनीय योगदान

- डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर ---------- ११८

३०. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास

- डॉ. रेश्मा अणवेकर ---------- १२१

३१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य

- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १२६

३२. सर्वंकष सुधारणांचे पुरस्कर्ते राजर्षी शाहू महाराज

- किशोर जनार्दन लांडेपाटील ---------- १३०

३३. छत्रपती शाहू महाराज : सामाजिक क्रांतीचे आधारस्तंभ

- डॉ. विकास विलासराव शिंदे ---------- १३५

३४. राजर्षी शाहू महाराज यांची समतावादी दृष्टी व समकालीन प्रस्तुत

- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ---------- १३९

३५. मानवतावादी व्यक्तिमत्व – राजश्री शाहू महाराज

- प्रा. डॉ. आनंदा एम. काळबांडे ---------- १४४

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार आणि समाजसुधारणा

डॉ. उध्दव न. कांबळे
सहायक प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.
ई-मेल : unkamble27@gmail.com
मोबाईल – ८३५६०८६३८८

सारांश :

हात्मा फुले यांनी प्रथम महाराष्ट्रामध्ये समाजसुधारणेचे महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले आहे. समाजातला बहुजन म्हणून गणला जाणारा वर्ग सर्व हक्क, अधिकारापासून वंचित असताना शिक्षणाची गंगा सर्व घटकांपर्यंत पोहचवून, समाजसुधारणेचे कार्य केले. फुलेंच्या नंतर शाहू महाराजांनी त्यांचे कार्य पुढे चालू ठेवले. महाराज असे म्हणत असत की, समाजाच्या आणि देशाच्या हिताच्या दृष्टीकोनातून शिक्षण हे महत्त्वपूर्ण आहे. त्याचा लाभ सर्वांना सर्वांच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्यासाठी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर आणि कोल्हापूरच्या बाहेर शिक्षणाची गंगा दारोदारी पोहचवली. परिणामत: समाज सुधारीत झाला.

सूचक शब्द : शिक्षण, समाजसुधारणा, शाहू महाराज, उच्चशिक्षण, जातीभेद.

प्रस्तावना :

'क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे' या उक्तीप्रमाणे राजश्री शाहू महाराज एक क्रियाशील सुधारक तत्त्वज्ञ होते. ते एक प्रगतीप्रिय राजे असल्यामुळे त्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील सर्व जाती धर्माची प्रगती साधावयाची होती. शिक्षण ही विकासाची गुरूकिल्ली आहे, हे शाहू महाराज चांगले ओळखून होते. त्यांना लोकांच्या उत्कर्षासाठी, बुद्धीच्या प्रगतीसाठी, मनावरील संस्कारासाठी गावोगावी शिक्षणाचे लोण त्यांना पोहोचवयाचे होते. आदर्श राज्यकर्त्यांचे खरे कर्तव्य शिक्षण आणि उद्योग यांची वाढ करून जनहित साधने असते. समाजातील प्रत्येक घटकाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्नशील राहणे हे खऱ्या राज्याचे कर्तव्य असते. शाहू महाराजांनी सर्वांच्या शिक्षणाची सोय करून त्यांना स्वत:च्या हक्काची जाणीव करून देण्याची युगान्तर कार्य केले. महाराजांच्या समाजातील सर्व जाती-धर्माच्या शिक्षणाची ही काळजीवाहू कृती म्हणजे युगप्रवर्तक धैर्याची आणि कृती शूरपणाची प्रकाशमान पताकाच होय. महात्मा फुलेंनी जी ज्ञानज्योत लावली त्या 'ज्योतीने ज्योत लावण्याचे काम राजर्षींनी केले. हे काय करत असताना आपल्या समता आणि मानवता या दोन नेत्रासमोर,

'धर्म राज्ये भेद नसावे । सत्याने वागावे । ईशासाठी ।।
ख्रिस्त, महंमद ब्राह्मणांसी । धरावे पोटाशी । बंधूपरी ।।
निर्मिकाचा धर्म सत्य आहे एक । भांडणे अनेक कशासाठी ?'

ही महात्मा फुलेंची तत्त्वनिष्ठा डोळ्यासमोर ठेवून आणि स्वामी दयानंदांचा सर्व मानवजातीच्या उन्नतीचा मूलमंत्र मनात बाळगून राजश्रींनी लोकशिक्षणाचा यज्ञ केला.

शिक्षण :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाच्या संदर्भात एके ठिकाणी असे म्हणतात, 'विद्येशिवाय माणसाला शांतता नाही आणि माणूसकीही नाही. ती महासागरासारखी आहे. माणसाला जगण्यासाठी अन्नाची आवश्यकता तशीच विद्येची.' त्यांच्या मते शिक्षणामुळे जगणे सुसह्य होते. जगण्यासाठी शक्ती मिळते. वैचारिक दृष्टी प्राप्त होते. जीवनातील आव्हानांकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो. स्वावलंबी, स्वाभिमानी बनता येते. व्यक्तीमध्ये नैतिक-अनैतिक, योग्य-अयोग्य व चांगले-वाईट यांमध्ये फरक करण्याची विवेकशक्ती विकसित होते. 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो कोणी प्राशन करील तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही.' असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. शिक्षणामध्ये व्यक्तीला विषमता, शोषण, अज्ञान, दारिद्र्य व गुलामगिरी यांतून मुक्त करण्याचे सामर्थ्य आहे. शिक्षण हा समाज व राष्ट्र यांच्या विकासाचा पाया आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेला शिक्षणविषयक विचार महाराजांच्या विचारांशी सुसंगत असा विचार आहे. समाजसुधारणेच्या संदर्भात शिक्षणविषयक हाच विचार महाराज स्वीकारतात आणि त्या संदर्भातील निर्णय कोल्हापूर प्रांतात आणि प्रांताच्या बाहेर लागू करतात. महाराजांचा शिक्षण विचार पाहण्यापूर्वी त्यांच्या कार्यकाळात असणारी शैक्षणिक परिस्थिती पाहणे गरजेचे आहे.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

शाहू महाराज पूर्व काळातील शैक्षणिक परिस्थिती :

त्या काळातील तथाकथित वर्णवर्चस्ववादी अत्यंत अहंकारी होते. अहंकाराच्या धुंदीमुळे त्यांच्या सद्सद् विवेकबुद्धीचे बंध तुटले होते. अविवेकाच्या आंधळेपणामुळे समरस विचारांचे बांध फुटले होते. 'शिक्षणाच्या किल्ल्या आमच्या कमरेला आहेत. या अविचाराने ते ग्रासलेले होते. यामुळे शुद्राचे जीवन दु:खीकष्टी झाले होते. सावकारी पाशानी त्यांचे गळे आवळलेले होते. अंधश्रद्धेमुळे त्यांची विचारशक्ती नष्ट झाली होती. अज्ञानामुळे त्यांची अस्मिता लोप पावली होती. धर्ममार्तंडांनी त्यांना दैववादी बनवले होते. खरे तर ही वेळ समस्त शूद्रांच्या मस्तकावर ज्ञानाचा अभिषेक करण्याची गरज होती. याच वेळी शिक्षणाच्या किल्या सर्वसामान्य अज्ञानी बांधवाच्या हातात देण्याची आवश्यकता होती. अंधश्रद्धेमुळे आलेले दैन्य-दारिद्र्य झुगारून ज्ञानाच्या फुलवातीने त्यांचे सारे जीवन उजळून टाकण्याची सुसंधी आलेली होती. याच सुसंधीचा उपयोग महाराजांनी केलेला होता. समाजातल्या प्रत्येक घटकाचा सर्वांगिण विकास घडवून यावा ही त्यांची प्रांजळ आणि व्यापक भूमिका होती. त्याकरिता त्यांनी शिक्षणास जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले होते.'

शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :

१. प्राथमिक शिक्षण :

विसाव्या शतकाच्या प्रथम दशकात महात्मा फुले नंतर प्राथमिक शिक्षण विचारांचे सूत्र महाराजांनी पकडले. कोल्हापूर हे सत्यशोधक समाजाचे एक शक्तिशाली केंद्र करून महाराष्ट्रभर ही शिक्षणलाट उसळून देण्याचे काम महाराजांनी केले. त्यांनी पायाभूत शिक्षण म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. रयतेतील प्रत्येक माणसाला प्राथमिक शिक्षण मिळाले पाहिजे असा महाराजांचा दंडक होता. कारण सर्व लोक शिक्षण संपन्न झाले तरच शिक्षणप्राप्त लोकांची मक्तेदारी नष्ट होईल. प्रथम महाराजांनी खेडेगाव घटक मानून शिक्षण प्रसारास प्रारंभ केला. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार प्रभावीपणे व्हावा यासाठी २४ जुलै १९१७ रोजी हुकूम काढून प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले.

प्राथमिक शिक्षणासाठी शाळांची निर्मिती, धर्मशाळेचे बांधकाम, त्यावरील देखरेख, उत्पन्न खर्च, शिक्षकांच्या नेमणुका, शिक्षकाची पात्रता, शिक्षकाचे प्रशिक्षण, शिक्षकाचे वेतन, शाळाची तपासणी, ग्रंथालय, एकूण शिक्षण पद्धती इ. सर्व घटकांना महत्त्व देणे आवश्यक आहे, असे महाराज म्हणतात. प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे या योजनेची पहिली कार्यवाही ४ मार्च १९१८ साली झाली. त्याप्रमाणे मुक्काम चिखली, पेटा, करवीर, येथे पहिली प्राथमिक शाळा काढण्यात आली. या योजनेसाठी त्याकाळात महाराजांनी सुमारे पाऊणलाख रुपये खर्च केले. त्यामुळे सुमारे ४६३० मुले शाळेत शिकत होती. नंतर सन १९२२ साली या योजनेसाठी सुमारे तीन लाख खर्च करण्यात आले. त्या काळात महाराजांनी प्राथमिक शिक्षणावर केलेला खर्च पाहता त्यांच्याकडे शिक्षणाविषयीची लालसा कळवळा किती होता हे उघड होते. मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा शुभारंभ झाल्यानंतर प्राथमिक शाळाची संख्या चंद्रकलेप्रमाणे वाढत गेली. या योजनेची वाढ पुढीलप्रमाणे झाली.

वर्ष	शाळा	विद्यार्थी
१९१७-१८	२७	१,२९६
१९१८-१९	९५	४,६२१
१९१९-२१	१७०	६,३६२
१९२०-२१	३७६	१७,२१८
१९२१-२२	४२०	२२,००७

बारा बलुतेदाराच्या, मांगा-महारांच्या मुलांसाठी वेगळ्या प्राथमिक शाळा न काढता सर्व मुलांना एकत्रच बसवावे आणि शिक्षण द्यावे असा महाराजांनी जाहीरनामा काढला होता. म्हणून प्राथमिक शिक्षण म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जातिनिर्मुलनाची केंद्रेच बनली. शिक्षणप्रसार आणि जाति-निर्मुलन या दोन्ही गोष्टी महाराजांनी एका दमात करून टाकल्या.

२. उच्च शिक्षण :

सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाच्या बाबतीत शाहू महारांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावेच लागते. शिक्षणाच्या इमारतीचा पाया मजबूत व्हावा म्हणून महाराजांनी प्राथमिक शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले. पण त्यांनी उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले असे म्हटले जाऊ शकत नाही. महाराजांनी समाजातील बहुसंख्य अज्ञानी समाजास ज्ञानाच्या उजेडात आणण्याच्या हेतूने प्राथमिक शिक्षणापासून सुरुवात केली. ह्यामुळे समाज साक्षर होईल, पण ज्ञानी होईल, पण ज्ञानीपणा म्हणजे शहाणपणा नव्हे. ज्ञानीपणामध्ये जीवनाच्या मूलभूत ऊर्जा, उर्मीचा वेध घेण्याची शक्ती असते. पण शहाणपणा हा ज्ञानीपणाच्या हाताला धरून चालत असतो. त्यांना ज्ञानाच्या सहाय्याने सारा समाज सतेज आणि डोळस करून सोडायचा होता. त्यासाठी त्यांनी उच्च शिक्षणाचे रणशिंग फुंकले.

शाहू महाराज महाराष्ट्रभर शिक्षणप्रसाराचे काम सातत्याने करत होते. अनेक गोर-गरीब, होतकरु, गरीब विद्यार्थ्यांना

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

परदेशी उच्च शिक्षण घेण्यासाठी खाजगीतून मदत केली. पुण्यातील डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, श्री शिवाजी मराठा सोसायटी स्थापनेमागील सक्रियता, प्रेरणा महाराजांचीच होती. कोल्हापूरच्या बाहेरही महाराजांनी पुण्यासारख्या ठिकाणी उच्च शिक्षणास उत्तेजन, सहानुभूती आणि पाठबळ दिले. अनुसुचित जातीजमातीसाठी शिक्षण संस्थामधून आणि नोकऱ्यांमधून विशिष्ट प्रमाणे राखून ठेवून मागासलेल्या वर्गास पुढे आणण्याचेही कार्य केले. ते एक सामाजिक कर्तव्य आहे. ती मेहेरबानी नही, अशी महाराजांची भूमिका होती.

'लोकशिक्षण हा लोकशाहीचा पाया आहे.' हे तत्त्व राजर्षींनी प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत पाळले होते. म्हणजे प्रत्येक जातीने आपल्यातील स्त्री-पुरुषांना चांगले शिक्षण दिले पाहिजे. त्यावर महाराजांचा कटाक्ष होता. कारण शिक्षणामुळेच जातीभेद नष्ट होऊन समाज एका ठिकाणी आनंदाने नांदेल, असा महाराजांना विश्वास होता.

महाराजाच्या शैक्षणिक तालमीत तयार झालेल्यामध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. पंजाबराव देशमुख, भाऊसाहेब हिरे, बाळासाहेब खर्डेकर, कर्मवीर घोगटे, बाबूराव जगताप आदिचा उल्लेख करता येईल. विशेषत: कर्मवीर भाऊरावांनी निर्माण केलेली 'रयत शिक्षण संस्था' म्हणजे जोतीरावांच्या शिक्षण परंपरेचा दिप्तीसंपन्न थोर वारसा घेऊन आणि शाहू महाराजांच्या हृदयातील शिक्षण प्रसाराचे स्वप्न मनी बाळगून सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यात पसरलेल्या रयतेच्या जीवनाचा सर्व बाजूंनी विचार करून उत्तम नागरिक करणारी एक 'ज्ञानगंगा'च होय. याच पद्धतीने महाराजांनी सुरू केलेली प्राथमिक, उच्च शिक्षणाची सरिता पुढे जाऊन 'शिक्षण सागर' बनली.

३. स्त्री शिक्षण :

बहुजन जमाजाप्रमाणे स्त्री जीवनाच्या मागासलेपणाची महाराजांना जाणीव होती. स्त्री शिकली पाहिजे, तिचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. स्त्री शिकली तर सर्व कुटुंबाचा विकास होतो अशी व्यापक भावना महाराजांची होती. कोल्हापूर स्थित राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांना फी माफीची सवलत महाराजांनी जाहीर केलेली होती. आपल्या सुनबाई इंदुमती राणीसाहेब यांना वैधव्य प्राप्त झाल्यावर त्यांना शिक्षण देऊन कोल्हापूर संस्थानचे शिक्षण खाते त्याच्याकडे सोपविण्याचा महाराजांचा विचार होता. तथापि राणीसाहेबाच्या मृत्यूमुळे तो पूर्ण झाला नाही. संस्थानच्या शिक्षणाधिकारी म्हणून मिस लिटन नंतर त्यांनी श्रीमंती रखमाबाई केळकर यांची नेमणूक केली. यावरून महाराजांचा स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टीकोण स्पष्ट होतो.

४. पुरोहितशाळा :

शाहू महाराजांच्या कालखंडात पुरोहितगिरी सामाजिक प्रगतीला विरोध करून बहुजन समाजाच्या अज्ञानावर ती आरूढ झालेली आहे हे राजर्षींना पक्के माहित होते. म्हणून जन्माधिष्ठित पुरोहित गिरीला सुरूंग लावून वैदिक धर्माचे दरवाजे सर्वांना खुले करण्याचा विचार महाराजांच्या मनी आला. याप्रमाणे आपल्या देशातील कोणत्याही धर्माचा आणि जातीचा मनुष्य पुरोहित होऊ शकतो आणि त्यामुळे प्रतिष्ठेच्या अहंकाराची कोंडी फुटून धार्मिक स्वातंत्र्य प्राप्त होईल आणि म्हणून समाजातील ज्या व्यक्तींना पुरोहिताचे काम करावयाचे असेल त्यास पुरोहिताचे काम चांगले समजले पाहिजे. यासाठीच पुरोहित शाळा सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. ब्राह्मणेत्तर वर्गातील पुरोहित तयार करून देव आणि मानव यांच्यातील बदली करायची नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार :

१. शिक्षण : समाजोन्नतीचे प्रभावी साधन :

महाराज शिक्षणास मानवी गुंतवणूक मानत होते. या दृष्टीने शिक्षण म्हणजे अक्रोडाचे झाड ठरते. ते पुढील पिढ्यांसाठी फळा-फुलांनी बहरून येते. त्यासाठी मागील पिढीतील लोकांना ते लावावयाचे असते. त्यास खतपाणी घालू वाढावयाचे असते. आपणास शेकडो वर्षांची तयारी करावयाची असेल तर माणसे पेरावी लागतात. म्हणूनच शिक्षण प्रसाराच्या बाबतीत असे म्हणावेसे वाटते की, 'ज्योतीरावे रचिला पाया, शाहू झालासे कळस' या कळसावर पुढे कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी पताका फडकवली, महाराजांना लोकांना शिकवायचे नव्हते, तर कारण राधाकृष्णन म्हणतात, त्याप्रमाणे 'साक्षर : इति राक्षस:' असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. म्हणून शिक्षणामुळे लिहिता-वाचता येणे, लिहिलेले समजणे, समजलेले आचरणात आणणे आणि जे आचरणात आणावयाचे ते का ठोस विचार ठरविणे इतक्या प्रक्रिया शिक्षणात येतात. यासाठी प्रत्येक मनुष्याच्या अवती-भवती पसरलेली दुनिया आहे तिच्या सर्वंकष, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक आणि नैतिक झगड्यातील शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे, योच सर्वांना आकलन व्हावे म्हणून महाराज आपल्या हाती ज्ञान-ज्योत घेऊन आईच्या प्रेमाने जागे करत होते.

२. विद्येच्या मक्तेदारीला मूठमाती :

शिक्षण ही कोणचीही मक्तेदारी नाही आहे. केवळ समाजातील विशिष्ट वर्गाने त्याचा लाभा घ्यावा असेही नाही आहे. शिक्षण हा सर्वांचा प्रमुख अधिकार आहे, आणि तो सर्वांना मिळालाच

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

पाहिजे ही महाराजांची भूमिका होती. म्हणूनच त्यांनी पुरोहिताकडील शिक्षणाची मक्तेदारी मोडीत काढून समाजातल्या सर्व लोकांना शिक्षण मिळावे यासाठी यशस्वी प्रयत्न केले. शिक्षणाशिवाय समाजाचा सर्वांगीण विकास होणे शक्य नाही असे महाराज म्हणत असत. म्हणूनच त्यांनी बहुजन समाजाला शिक्षणाचा लाभ मिळावा, त्यांचा विकास व्हावा, समाज सुधारावा याकरिता प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले, त्याचबरोबर उच्च शिक्षणाचा ही लाभ सर्वांना मिळावा याकरिता प्रयत्नशील राहिले.

३. शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वावलंबन :

शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वावलंबन साधले पाहिजे, असे शाहू महाराजांचे मत होते. म्हणून सामान्य माणसाच्या उन्नतीच्या आड येणारे सर्व अडथळे महाराजांनी दूर केले. सामान्य माणसांच्या उन्नतीमध्ये समाजाची उन्नती सामावलेली आहे असे महाराज म्हणतात. यासाठीच महाराज सर्वांना उन्नतीचा मूलमंत्र देत होते.

४. जातीभेदाच्या निर्मूलनासाठी शिक्षण :

अनेक जाती, धर्म, वंश आणि भाषा यांनी नटलेला भारत देश म्हणजे अनेक रंगाच्या फुलांच्या माळेसारखा सुंदर दिसतो. या सर्व भिन्नत्वामध्ये भारतीयत्वाचे एकत्व दिसते. परंतु कधी जातीच्या, धर्माच्या तर कधी भाषेच्या नावावर श्रेष्ठ-कनिष्ठता समाजात पसरते तेव्हा समाजाच्या सर्व घटकांवर दुष्परिणाम होतो. १९व्या शतकात व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी भूमिकेचा प्रचार चालू असून देखील परंपरेचे, रुढींचे डोंगर तसूभर देखील हलले नाहीत. त्यामुळे जातीव्यवस्थेचा पगडा तसाच राहिला इंग्रजाच्या आगमनाने शिक्षण प्रसार सुरू झाला. त्यामुळे जातीच्या बुरुजांवर प्रहार सुरू झाले. फुले, आंबेडकर यांनी हे कार्य मनापासून केले. परंतु ज्यांच्या अंतरंगात मनस्पर्शी असे सामाजिक परिवर्तनाचे वारे वाहत होते, त्या समाज सुधारकांतील एक राजबिंडा पुरुष शाहू महाराजांचे प्रथम नाव घ्यावे लागेल. फुले, आंबेडकरांनी जातीभेद निर्मुलनासाठी शिक्षणाचे जे महत्त्व सांगितले, त्याच शिक्षणाचा उपयोग शाहू महाराजांनी जातीभेद निर्मुलनासाठी केलेला दिसून येतो.

शेवटी केवळ मला असे म्हणावे वाटते, की पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक राजे, सम्राट झाले असतील पण समाजातील मानवेतर माणूस म्हणून मायेची पाखर घालणारे राजे फार थोडे झाले असतील. राजश्री शाहू महाराज त्यांपैकी एक होत. सामाजिक क्रांतीचे त्यांचे स्वप्न एखाद्या दीपस्तंभाप्रमाणे आजच्या वादळी जीवनात आपल्याला वाट दाखवायला पूर्णपणे समर्थ आहे.

संदर्भ सूची :

- भगत रा. तु., 'राजर्षी शाहू छत्रपती,' ठिया प्रकाशन, कोल्हापूर, २०११,पृ.२१८
- कुंभार नागोराव, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान,' प्रबोधन प्रकाशन, लातूर, २०२२, पृ. क्र. ३५.
- कित्ता, पृ.क्र. ३५.
- भगत रा. तु. उ.नि, पृ. २२०.
- भगत रा. तु. उ.नि, पृ. २२२.
- भगत रा.तु. उ.नि, पृ. २२६.
- भगत रा.तु. पृ. २२७.
- भिडे जी. एल., एन.डी.पाटील, ङ्गमहाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहासफ, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९, पृ. १०८.
- भगत रा. तु. उ नि, पृ. २२८.
- भगत रा. तु. उ. नि, पृ. २२९.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०७

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

स्थापना : १ जानेवारी १९२७

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● डॉ. गिझाला हाश्मी ● डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ● प्रो. मोहम्मद असरार

✻ प्रकाशक ✻

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/–
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/–, आजीव वर्गणी रु. ५०००/– (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे–माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

 ISSN No. 2394-5990

गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात

प्रा. सतिश बं. राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
फोन नं. ९६३७८६९००७

गोषवारा :

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २१व्या शतकात शहरीकरण ही त्याचे सकारात्मक-नकारात्मक परिणाम, नियोजन आदिंबाबत विशेषकरून चर्चिल्या गेली आहे. भारतातही २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून शहरीकरणाला खरी गती मिळाली. सर्वसाधारणतः या प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये शहरामध्ये होणारी लोकसंख्या वृद्धी, शहरांचे विस्तारलेले भौगोलिक क्षेत्र, शहरातील विभिन्न व वेगळ्या प्रकारची संस्कृती, ग्रामीण समुदायापेक्षा भिन्न स्वरूपाचे सामाजिक संबंध अशी आहे. आज शहरीकरणाने भारतातील सर्वच समुदायांना सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय दृष्ट्या प्रभावित केले आहे. भारतातील सर्वाधिक शहरीकरण झालेल्या पहिल्या तीन राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्य येते. महाराष्ट्रात मराठा, कुणबी या प्रस्थापित समाजाव्यतिरिक्त विविध धर्म, जाती, जमातींचे वास्तव्य आहे. या विविध समाजापैकी गोरबंजारा समाजही महाराष्ट्रात विपूल प्रमाणात विखुरलेला आहे. महाराष्ट्रात झालेल्या शहरीकरणाने गोरबंजारा समाजही प्रभावित झाला आहे.

कळीचे शब्द (Keywords) : गोरबंजारा, तांडा, गोरपंचायत, गोरसिकवाडी

गोरबंजारा समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारतीय समाजातील एक स्वतंत्र सांस्कृतिक ओळख असलेला गोरबंजारा समाज मध्ययुगीन भारतीय व्यापाराचा अभिन्न अंग राहिला आहे. युद्धकार्यात रसद पोहोचविणे व मालाची ने-आण करण्याचे कार्य हा समाज करीत होता. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर दळणवळणाची साधने बदलली, व्यापारावर ब्रिटिशांनी निमंत्रण मिळविले त्यामुळे ह्या समाजाच्या व्यावसायिक भागीदारीवर संकट कोसळल्याने हा समाज व्यावसायिक भटकंतीपेक्षा उपजिविकेसाठीच भटकू लागला. जंगलाचा आश्रय घेऊन उपजिविकेचे नवे मार्ग शोधू लागला. दूरदृष्टीच्या अभावामुळे बदललेल्या व्यावसायिक परिवेशात हा समाज आपले स्थान निर्माण करू शकला नाही. दारिद्र्य, उपासमार व बेरोजगारीच्या संकटात सापडल्याने काही प्रमाणात हा समाज गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळला तर काही प्रमाणात ब्रिटिशांविरोधात आपला असंतोषही प्रकट केला. त्याचाच परिणाम ब्रिटिशांनी १८७१ मध्ये क्रिमिनल ट्राईब ॲक्ट पास केला त्यात १९८ आदिवासी भटक्या वनवासी जमातींचा समावेश होता. त्यातच गोरबंजारा जमात वा समाजाचाही समावेश होता. पुढे विविध वनकायदे करण्यात आले व या समाजाची जंगलातील वास्तव्यही जिकिरीचे झाले. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा या समाजातील बहुसंख्य लोक प्रस्थापित जमिनदारांकडे शेतमजूरी करीत होते. आज देशातील सर्वच राज्यांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात हा समाज विखुरलेला आहे. महाराष्ट्रातील सर्वच भागात हा समाज आढळून येतो. परंतु मराठवाडा (मराठवाड्यातील सर्वच जिल्हे), विदर्भ (प्रामुख्याने यवतमाळ, वाशिम, अकोला, बुलढाणा) व खानदेशात गोरबंजारा समाजातील जास्तीत जास्त लोकसंख्या वास्तव्यास आहे.

महाराष्ट्रातील तांडा स्थीर झाला :

महाराष्ट्रातील गोरबंजारा समाजाची तांडा संस्कृती वैशिष्ट्यपूर्ण राहिली आहे. मालाची ने-आण करण्यासाठी जेव्हा या समाजाचा समूह निघत असे त्याला लदेणी म्हणत व प्रवासात जिथे ही लदेणी मुक्काम करीत असे त्या स्थानाला तांडा म्हणत. या तांड्याचे कार्यच फिरत राहणे असल्यामुळे मध्ययुगात तांडा स्थीर नव्हताच. परंतु ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर व्यवसाय बुडाल्याने या समाजातील बहुसंख्य लोकांवर संकट कोसळले व उपजिविकेसाठीची भटकंती सुरू झाली. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा महाराष्ट्रात व देशात या समाजातील बहुतेक लोक शेतमजूर होते. तेव्हाही तांडा पूर्णतः स्थिरावला नव्हता. महाराष्ट्रातील तांडा स्थिरावण्याला सुरूवात झाली ती खर्या अर्थाने १९६० पासून. १९६० मध्ये महाराष्ट्र शासनाने कमाल जमीन धारणा कायदा संमत केला व कसेल त्याची जमीन हे धोरण स्वीकारले. त्यामुळे या समाजातील बर्याच शेतमजूरांना हक्काची जमीन मिळाली व महाराष्ट्रातील तांडा स्थिरावण्याला गती मिळाली.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव :

जीवन जगण्याची स्वतंत्र व वेगळी पद्धती असलेल्या गोरबंजारा समाजावर व त्याच्या तांडा संस्कृतीवर शहरीकरणाचा प्रभाव पडला आहे. या समाजाची तांडा ही वस्ती गावापासून काही अंतरावर असते. पुढे रस्ते व दळणवळणाचा झालेला विकास यामुळे गाव व तांड्यातील संपर्क जरी वाढले तरी परंपरानिष्ट तांड्यावर गावांचा फारसा प्रभाव पडला नाही. १९६० पासून स्थिराऊ लागलेल्या या तांड्यातून २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून शिक्षित पिढी बाहेर पडली. नोकरी व रोजगाराच्या निमित्ताने ही माणसे शहरात वास्तव्य करू लागली, तरीही त्यांचा तांडयासोबत संपर्क कायम राहिला. शिक्षित वर्गाचा शहरांशी वाढलेल्या संपर्काने हळूहळू तांडा संस्कृतीत बदलाचे वारे वाहू लागले. उत्तरोत्तर शहरांच्या लोकसंख्येत होणाऱ्या वृद्धीबरोबर शहरातील गोरबंजारा समाजाच्या लोकसंख्येचे प्रमाणही वाढत गेले.

शहरीकरणाचा सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव :

नौकरी, व्यवसाय व इतर रोजगारांची उपलब्धता यामुळे गोरबंजारा समाजाचे शहरातील प्रमाण वाढले. शहरी संस्कृती व शहरातील इतर समाजाशी वाढलेल्या संपर्कातून परंपरानिष्ठ गोरबंजारा समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक संरचना प्रभावीत झाली. इतर समाजासोबत संबंध वाढीला लागल्यामुळे सांस्कृतिक संक्रमण होणे अपरिहार्य होते परंतु गोरबंजारा समाजाबाबत सांस्कृतिक संक्रमण झाले म्हणणे धाडसाचे ठरेल. कारण शहरीकरणामुळे बंजारा समाजाने इतर समाजातील प्रथा परंपरेचा स्वीकार केला परंतु इतर समाजाने या समाजातील प्रथा, परंपरेचा स्वीकार केलेला दिसून येत नाही. एक प्रकारे या समाजाने सांस्कृतिक उसनेवारीच केली आहे.

शहरीकरणामुळे बंजारा समाजाचा पारंपारिक पेहराव विस्मृतीत जाण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. (पुरुश वेशभूषा धोती, बारसाकडी (बटन नसलेला बारा छिद्रांचा राजस्थानी सदरा), पगडी व स्त्री फेट्या (घागरा), काचळी (कमरेपर्यंत असलेली पारंपारिक चोळी), वळणी (ओढणी), आटी-चोटला (पारंपारिक वस्त्रांवरील केशालंकार). या समाजाचा पारंपारिक पेहरावाचा शहरातील गोरबंजारा समाजातील लोकांनी त्याग केला आहे. एवढेच नव्हे तर ग्रामीण भागातूनही काही तांड्यामध्ये फक्त काही वृद्ध लोकच हा पेहराव परिधान करताना दिसून येतात.

गोरबंजारा समाज पारंपारिक विवाह पद्धतीतही महाराष्ट्रातील प्रस्थापित व रूढ विवाह पद्धतीच्या प्रथा, परंपरेचा शिरकाव झाला असून मराठी मंगलाष्टके, मराठी व हिंदी गीतांचा वापर, आधुनिक वस्त्रालंकाराचा वापर इत्यादींचा स्वीकार या समाजाने केला आहे. यामागे शहरीकरणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे.

सण, उत्सव याबाबतही इतर समाजाचे अनुकरण या समाजाने सुरू केले आहे. उदा. दिवाळी हा सण-पूर्वी बंजारा समाजात लक्ष्मीपूजन केले जात नसे. त्या दिवशी ङ्काळीआमावसफ बकऱ्याचा बळी देऊन सबळी पूजा केली जात असे. आज शहरात अन् तांड्यातही महाराष्ट्रातील इतर समाजाप्रमाणेच दिवाळी साजरी केली जाते. शहरीकरणामुळे सर्वच बाबतीत इतर समाजाचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती या समाजात वाढली. यामुळे सण, उत्सव, विवाह इत्यादी प्रसंगाची पारंपारिक लोकगीते, लोकनृत्यांचा विकास तर थांबलाच परंतू त्या लोकसंस्कृतीचा वारसा की विस्मृतीत जाण्याच्या मार्गावर आहे.

गोरबंजारा समाजाची स्वतंत्र बोली भाषा आहे. आधुनिक शिक्षण किंवा प्रशासन यामध्ये बोली भाषेचा उपयोग होत नाही त्यामुळे कोणत्याही बोलीभाषेचा विकास खूंटने स्वाभाविक होते. हा समाज या बोलीभाषेमुळे एकरूप होता. आज मराठी, हिंदी, इंग्रजी शब्दांचा वापर वाढल्यामुळे या भाषेचे मुळ स्वरूपच बदलले. आहे. शहरात वाढलेली पिढी अपवादानेच या भाषेचा वापर करते. तांडा संस्कृतीवरही शहरांचा प्रभाव पडल्याने तेथील मुळची बोली भाषाही प्रभावित झालेली आहे.

शहरीकरणाचा प्रत्यक्ष प्रभाव भारताच्या संयुक्त कुटुंब पद्धतीवर पडला आहे. गोरबंजारा समाजही त्याला अपवाद नाही. आज या समाजात विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढले आहे. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण नगण्यच होते. शहरीकरणामुळे या समाजातील शैक्षणिक विकासाला प्रेरणाच मिळाली. वाढत्या शहरीकरणामुळे या समाजातील तरुण वर्गाचे उच्चशिक्षण घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे. स्त्री-पुरुष शिक्षणाची तुलना केल्यास स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण बरेच कमी आहे. शहरी संपर्काने व तेथील वास्तव्याने स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहित केले. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण नगण्यच असणाऱ्या गोरबंजारा समाजात अलीकडील तीन दशकात लक्षणीय वाढ झाली आहे. शहरी समाजाच्या संपर्काने बालविवाहाची प्रथा थांबली असून अपवादात्मक उदाहरणेच दिसून येतात. आंतरजातीय विवाहाबाबत इतर समाजाच्या मानाने गती फार मंद असली तरी शहरातील शिक्षित वर्गातून काही विवाह घडून आले आहे.

शहरीकरणाचा राजकीय प्रभाव :

नवीन मूल्ये, लोकशाही व्यवस्था, कायदे, आदिबाबतचे महत्त्व या समाजात रूजण्यात शहरीकरणाचा महत्त्वपूर्ण वाटा राहिला आहे. राजकीय जागृतीच्या संदर्भात आजही हा समाज

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

संभ्रमावस्थेत असला तरी या समाजाची प्रमुख राजकीय म्हणजे ङ्गगोरपंचायतफ भर घातली. न्यायाच्या दृष्टीने या पंचायतीचे निर्णय तांड्यात बंधनकारक असायचेय या पंचायतीचे महत्त्व कमी करण्यात शहरीकरणाने मोलाची निर्णय बंधनकारक मानणे नव्या पिढीने नाकारले आहे. पंचायतीच्या कार्यपालीकेचे परंतु आज या समाजातील तंटे भारतीय न्यायालयात सोडविले जातात. पंचायतीचे कार्यावरही शहरीकरणामुळे मर्यादा आल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील गोरबंजारा समाजाला मिळालेले पहिले प्रभावी नेतृत्व माजी मुख्यमंत्री स्व. वसंतरावजी नाईक यांचे पदवी पर्यंतचे शिक्षण नागपूर शहरांतूनच झाले. या समाजात आधुनिक राजकीय जाणिवा निर्माण करण्यात नाईकांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले. नाईकानंतर उत्तरोत्तर शहरामध्ये शिक्षणासाठी येणाऱ्या या समाजातील तरुण वर्गात वाढ झाली परंतु त्यांच्या तोडीचे नेतृत्व निर्माण झाले नाही हे या समाजाचे दुर्दैवच म्हणावे लागले. शहरातील या समाजाच्या शिक्षित वर्गाने राजकीय विचाराबाबत वैचारिक उसनेवारी सुरू केली आहे. राष्ट्रीय एकता, देशहीत, विश्वबंधुत्व, आंतरराष्ट्रीय राजकारण आदि विषयावर उथळ चर्चा करणाऱ्या या वर्गाकडे समाजहीत समाजाच्या राजकीय अडचणी आदिबाबत कोणतेही ठोस विचार व योजना नाहीत. शहरातील राजकीय वातावरणाने या समाजातील शिक्षित वर्ग दिशाहीन व सामाजिक जाणीवांपासून दूर गेला आहे. आज महाराष्ट्रात ३३ लाखाच्या वर मतदार संख्या असलेल्या या समाजाचे विधान सभेत तीन प्रतिनिधी व लोकसभेत एकही प्रतिनिधी नाही आहे ते नेतृत्व विविध पक्षाच्या मुल्यहीन राजकारणात स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी गुरफटले आहे. समाजासाठी कोणतीही ठोस भूमिका या नेत्यांकडे नाही.

जनजागृतीचे कार्य करणाऱ्या 'गोरसिकवाडी' सारख्या दोन चार संघटना. शासनदरबारी व न्यायालयात समाज हितासाठी लढा देणारे प्रा. मोहन चव्हान सारख्या दोन चार व्यक्तीच या समाजाकडे आहे. राजकीय जागृतीच्या अभावामुळे त्यांच्या या कार्याला समाजातूनच व्यापक वैचारिक, आर्थिक समर्थन मिळू शकत नाही. राज्य स्तरीय मजबूत संघटना व कार्यशील प्रामाणिक नेतृत्वाची गरज आज या समाजाला आहे.

शहरीकरणाचा आर्थिक प्रभाव :

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर या समाजाचा परंपरागत व्यवसाय संपुष्टात आला, उपासमार, दारिद्र्य, बेरोजगारीत गुरफटल्या गेलेल्या या समाजातील बहुसंख्य लोक हळुहळू देशात शेतमजूरी करू लागले. महाराष्ट्रातही हीच स्थिती होती. १९६० नंतर महाराष्ट्रातील या समाजाच्या शेतमजूर वर्गापैकी काही लोकांना हक्काची जमीन मिळाली व हा समाज स्थीर होऊ लागला. तरीही शेती व शेतमजूरीवरच अवलंबिलेल्या या समाजाला शहरीकरणामुळे रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या. शेतमजूर व शिक्षित बेरोजगार वर्ग शहरातील छोट्यामोठ्या उद्योगात काम करू लागला. मर्यादित शेतीवर अधिकाधिक लोक उपजीविका चालवित असत. शेतीव्यवसायांवरील ताण कमी करण्याचे काम शहरीकरणामुळे झाले. लगतच्या शहरात आज या समाजातील तरूण व्यावसायिक शिक्षण घेऊ लागले आहे व बदलत्या परिवेशात आपले अस्तित्त्व टिकविण्यासाठी धडपडत आहेत. त्यांच्या या कार्याला शहरातील उपलब्ध शैक्षणिक सुविधांनी सहकार्य केले आहे. दळणवळणाचा परंपरागत व्यवसाय असणाऱ्या गोरबंजारा समाजाचा आजच्या दळवणळणाच्या व्यवसायातील वाटा नाहीच्या बरोबर आहे. शहरातील उद्योग व्यापारातही या समाजाची भागीदारी नगण्यच आहे.

परंपरागत पेहराव, विवाह, सण, उत्सव आदिंसाठी लागणारी वस्त्रे या समाजातील स्त्रिया घरीच विणत असत. त्यांच्यावर सुंदर नक्षीकाम करीत असत. शहरी संस्कृतीच्या प्रभावाने या समाजाने आधुनिक वस्त्रालंकारांचा वापर सुरू केला त्यामुळे समाजातील हा लघुउद्योग व स्त्रियांचे कौशल्यही लयाला गेले आहे.

निष्कर्ष :

शहरीकरणामुळे गोरबंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक, सामजिक, आर्थिक, राजकीय संरचनेमध्ये बदल घडून आले आहेत. शेतकरी, शेतमजूर, शिक्षित बेरोजगार, नोकरी व्यवसाय सांभाळणाऱ्या स्त्री-पुरुषांत वर्गापरत्वे परिवर्तनाची गती भिन्न असली तरी सर्वच वर्गाला शहरीकरणाने प्रभावित केले आहे. या समाजात झालेला शिक्षणाचा प्रसार, शिक्षित बेरोजगार व मजूर वर्गाला रोजगार मिळण्यास, स्त्रीविषयक दृष्टिकोनात बदल घडवून आणण्यास शहरीकरणाची मोठी भूमिका राहिली आहे. गोरपंचायतीचे महत्त्व कमी होऊन लोकशाही मूल्य रूजण्यास शहरी संपर्काने प्रोत्साहन मिळाले. चाकोरीबद्ध जीवनातून या समाजाला मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी शहरांनी आधार दिला. एकीकडे शहरीकरणाचे असे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात तर काही बाबतीत समस्याही निर्माण झाल्या आहेत. शहरी संस्कृतीच्या अनुकरणाची प्रवृत्ती बाढल्याने बराच मोठा वर्ग सामाजिक जाणिवेपासून दूर गेला आहे. आधुनिक राहणीमान स्वीकारल्याने या समाजातील लोककला उदा. लोकनृत्य, यांचा विसर पडला आहे. स्वसंस्कृतीच्या समाजाला बांधून ठेवणाऱ्या चांगल्या प्रथा, परंपरा शहरीकरणाच्या प्रभावाने धूसर झाल्या आहेत त्यामुळे या समाजाला आपल्या समस्या सोडविण्यासाठी एकरूप होऊन संघटन तयार करण्यास मर्यादा लोकगीत आल्या आहेत.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

संदर्भ सूची :

१) www.dnaindia.com/mumbai/report/maharashtra/third-most-urbanised-state-date -12 march 2014.
२) राठोड, मोतीराज, गोरमाटी, आवृत्ती प्रथम, अक्षयदीप ऑफसेट, औरंगाबाद, १९९८, पृ. २३.
३) कित्ता, पृ.२६, २७.
४) Criminal Tribes -ct, 1871 -ct XXVII, British Library, Oriental and India Office Collections, Shelfmark V/8/42-
५) राठोड, मोतीराज, पृ. २७.
६) कित्ता, पृ. ७, ८.
७) कित्ता, पृ. ३५
८) लोकराज्य मासिक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, डिसेंबर, २०१२, पृ.३९.
९) मुलाखत, चव्हाण मोहन, विभाग प्रमुख, बामफोकल डिपार्टमेंट, बाबा नानक सिंधी हायस्कुल व ज्युनिअर कॉलेज, नागपूर, दिनांक ५.३.२०१४
१०) नाईक, मोहन, गोरमाटी संस्कृती आणि संकेत, आवृत्ती प्रथम, सोनाली प्रिंटर्स, खार (पूर्व), मुंबई - ५१, २००१, पृ.४४,४५,४६.
११) कित्ता, पृ. ९३.
१२) मुलाखत, चव्हाण टी. एन., सहाय्यक उपनिबंधक, सहकार, नागपूर, दिनांक ७.३.२०१४.
१३) मुलाखत, चव्हाण मोहन.
१४) कित्ता
१५) कित्ता
१६) मुलाखत, पवार आर. डी., माजी सहसंचालक, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन, दिनांक ५.३.२०१४.
१७) मुलाखत, चव्हाण टी. एन.
१८) राठोड मोतीराज, पृ. ४८.
१९) मुलाखत, राठोड मोहन, माहिती संचालक, नागपूर विभाग, महाराष्ट्र शासन, दिनांक १२.३.२०१४.
२०) लोकराज्य मासिक,
२१) मुलाखत, चव्हाण मोहन.
२२) मुलाखत, पवार आर. डी.
२३) मुलाखत, चव्हाण मोहन.
२४) मुलाखत, राठोड मोहन.
२५) कित्ता.
२६) कित्ता.
२७) कित्ता.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

तिफण

वर्ष : १३ वे । अंक १ला । एप्रिल-मे-जून - २०२२

कुळवाडीभूषण

छत्रपती शिवाजी महाराज

विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १३ वे, अंक - पहिला; एप्रिल-मे-जून २०२२

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३
मो. ९९०४००३९९८

छत्रपती शिवाजी महाराज : मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन

- डॉ. विशाखा संजय कांबळे
विभागप्रमुख, मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज) नागपूर-१
मो. नं. ९८५०९५०८६१

छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे अलौकिक व्यक्तिमत्त्व. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा मृत्यू होऊन जवळपास ३५० वर्षे उलटली तरीही त्यांचे कार्य आणि कर्तृत्व याची आठवण झाल्याबरोबर महाराष्ट्रातील प्रत्येक माणसाला अभिमान वाटतो. शिवरायांनी शून्यातून राज्य उभे केले. केवळ त्यांच्या आदर्श मूल्यांचा आणि चारित्र्यसंपन्नतेचा या गुणवैशिष्ट्यांमुळे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची महाराष्ट्रात पायाभरणी करून भारताला स्वराज्याचा पहिला धडा दिला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची निर्मिती करीत असताना स्वराज्याचे रूपांतर सुराज्यात करण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न केले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी युद्धनीतीचा वापर करून शत्रूला पराजित केले. गनिमी कावा या युद्धातील मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा उपयोग करून विजय प्राप्त केला. शिवरायांनी वैयक्तिक तथा सांघिक स्वरूपाचे मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन समोर ठेवून स्वराज्य प्राप्त केले. या शैलीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे वाटते. मानसशास्त्र म्हणजे काय? 'मन व वर्तणूक यांचा अभ्यास करणारे विज्ञान आहे.' 'सॉयकॉलाजी' हा इंग्रजी शब्द रुडॉल्फ गॉकेल या जर्मन तत्त्ववेत्त्याने सोळाव्या शतकात वापरला. थोडक्यात, मानसशास्त्र म्हणजे मानवी मनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र होय.

प्रस्तावना -

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापन केले ते त्यांच्या युद्धनीतीमुळे.

"पुणे ही शिवाजीराजांच्या पित्याची - शहाजीराजांची जहागीर होती. त्यावेळी हा भाग ओसाड होता. १६३०-३१ मध्ये पडलेला मोठा दुष्काळ आणि विजापूरच्या आदिलशाही फौजेचे बेकायदा अतिक्रमण यामुळे हा प्रदेश नष्ट झाला होता. मराठीमधील एका विवरणानुसार हा प्रदेश लांडगे, जंगली पशू व डाकू यांनी भरलेला होता. जहागिरीचे व्यवस्थापक दादोजी कोंडदेव यांनी जिजाऊंच्या आज्ञेवरून या भागातील लांडगे, जंगली पशू व डाकू यांचा फडशा पाडण्यासाठी डोंगराळ भागातील मावळ्यांना प्रेरणा दिली."[१] अशी तत्कालीन परिस्थिती होती.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मानसशास्त्रीय अध्ययनाच्या पद्धती -

१. निरीक्षण पद्धत
२. नियोजन पूर्ण निरीक्षण
३. प्रायोगिक पद्धती
४. सर्वेक्षण पद्धती

राजकारणात राजनीती व मुत्सद्दीपणा या दोन गोष्टींना फार महत्त्व असते. या सर्व बाबींवर राजकीय धोरणे अवलंबून असतात. "महार लोकांनी रणांगणावर मोठे शौर्य गाजविले. छत्रपती शिवाजी महाराजांना स्वराज्य स्थापन करण्यासाठी त्यांनी लष्करी मदत केली."[२] सर्व जाती-धर्मांचे सैनिक त्यांच्या सैन्यदलात होते. "स्वसंरक्षण, सेवकवर्ग, राज्यकारभार, राजाचे वर्तन, खजिना, वेतन, लष्करी सेवा, राजकुमाराचे शिक्षण, इत्यादी विषयांचे ज्याला 'राजधर्म' म्हणता येईल."[३] छत्रपती शिवाजीराजांचे राजकारण हे त्यावेळच्या बादशाहीच्या काळातील सर्व राज्यकर्त्या राजांपेक्षा अलौकिक पद्धतीचे होते, कारण शिवरायांचे स्वराज्य रयतेचे आणि लोककल्याणकारी होते. त्यांनी अत्यंत कठोर परिश्रमातून, त्यागातून विलक्षण प्रतिभेतून, राज्य प्राप्त केले. छत्रपती शिवरायांनी आपल्या प्रशासकीय धोरणांचा तथा आर्थिक मूल्यांचा आपल्या स्वराज्यात व्यवस्थापन केले. शिवरायांना 'जाणता राजा' असे संबोधले जाते. वैशिष्ट्य म्हणजे भोवतालच्या राज्यकर्त्यांचे राज्य हे वंशपरंपरागत राज्य होते. शिवरायांना शून्यातून स्वराज्य निर्माण करताना, भोवतालच्या बलाढ्य सत्ताधीशांनी बरोबर झुंज देऊन त्यांच्याकडील राज्य आपल्याकडे खेचून त्याचे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

३२.	रयतेचा राजा : छत्रपती शिवाजी महाराज - डॉ. वाय. ई. भालेराव	१२४ - १२६
३३.	छत्रपती शिवाजी महाराज यांची शेती व शेतीविषयक भूमिका : एक दृष्टिक्षेप - डॉ. राजेंद्र सुखदेव चौधरी	१२७ - १३१
३४.	शिवाजी महाराजांचे सार्वकालिक व्यक्तित्व विचार - बाबासाहेब भानुदास खंडाळे	१३२ - १३६
३५.	छत्रपती शिवाजी महाराज : मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन - डॉ. विशाखा संजय कांबळे	१३७ - १३९
३६.	जाणता राजा : छत्रपती शिवाजी महाराज - अंगद श्रीपती भुरे	१४० - १४२
३७.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन - श्रीराम विलास तिडके	१४३ - १४५
३८.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन : विशेष संदर्भ 'रायबगीण' - डॉ. संतोष अभिमन्यू जेठीथोर	१४६ - १४८
३९.	इतिहास व विचारप्रणाली : छत्रपती शिवाजी महाराजांचा प्रतिमा शोध - डॉ. कृष्णा महादेव पाटील	१४९ - १५१
४०.	आज्ञापत्र आणि म. फुले विरचित पवाड्यातील छत्रपती शिवाजी महाराजांची प्रतिमा : एक शोध - डॉ. दया जेठे	१५२ - १५७
४१.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण - अक्षय अशोकराव गवळी	१५८ - १६०
४२.	आधुनिक भारताचे मार्गदर्शक छत्रपती शिवाजी महाराज - एक अभ्यास - रमेश बापूराव जोगदंड	१६१ - १६३
४३.	शिवरायांना समजून घेताना - अमृत साळुंखे	१६४ - १६५
४४.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे राजव्यवहार शेती व भाषिक धोरण - डॉ. व्यंकटी नागरगोजे	१६६ - १६८
४५.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक नियोजन - डॉ. मधुकर बाबूराव अनंतकवळस	१६९ - १७३
४६.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची शेती व शेतकऱ्यांविषयीची भूमिका - डॉ. सोमीनाथ मारंगधर खाडे	१७४ - १७६
४७.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची व्यवस्थापनशास्त्रविषयक भूमिका - सत्यशीला उत्तमराव तौर	१७७ - १७९

लागले. असे करीत असताना त्यांच्याकडे ना संपत्ती होती ना सैन्य अशा परिस्थितीतून त्यांना एका वेगळ्या पद्धतीच्या युद्धतंत्राचा म्हणजेच 'गनिमी कावा' युद्ध नीतीतून संघर्ष करावा लागला. या गनिमी कावा युद्धतंत्राला जोड होती ती त्यांच्याकडे असलेल्या मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन गुणांची. शिवरायांनी या मानसशास्त्र दृष्टिकोनाच्या गुणांचा गनिमी कावा पद्धतीच्या युद्धतंत्रामध्ये भरपूर उपयोग करून घेतला होता. शिवरायांचे मानसशास्त्र दुहेरी पद्धतीचे होते.

१. वैयक्तिक मानसशास्त्र
२. सांघिक मानसशास्त्र

या दोन्ही पद्धतीच्या मानसशास्त्राचा त्यांनी आपल्या युद्धात व राज्यातील राज्यकारभारात कसा उपयोग करून घेतला? याविषयी सविस्तर चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मानसशास्त्र -

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मानसशास्त्र हे तात्त्विक बैठकीवर आधारित होते.

१. वैयक्तिक मानसशास्त्र -

छत्रपती शिवाजी हे तत्त्वचिंतक होते. ते बुद्धिवंत राज्यकर्ते होते. ते चिंतन, मनन, नियोजन करून निर्णय घेत असत. "शिवाजीने आपला वकील पंताजी गोपीनाथ बोकील खानाकडे पाठविला. त्याने खानाची भेट घेऊन शौर्याची खूप स्तुती केली आणि शिवाजी अतिशय घाबरल्यामुळे त्याने खानासच प्रतापगडावर भेटीसाठी सैन्यासह बोलाविले आहे. अशी बतावणी केली."[४] शिवरायांनी अफजलखानाला भेटण्यासाठी प्रतापगडावर ज्याठिकाणी बोलावले होते, त्याठिकाणी भव्य शामियाना उभारला होता. त्यासाठी उच्च पद्धतीची साधने वापरून एखाद्या स्थापत्यविशारदाने सजावट करावी अशी सजावट केली होती. जेणेकरून येथे शत्रुत्व नांदत नाही, तर केवळ मैत्रीच नांदत आहे असे अफजलखानाला वाटावे. त्याची त्याला खात्री व्हावी. यावेळी शिवरायांनी दुसरे धोरण अमलात आणले होते. भेटीच्या ठरलेल्या वेळेपेक्षा उशिरा हजर व्हावे. शिवरायांनी अफजलखानाची दीड तास उशिरा भेट घेतली. या अवधीत अफजलखानाचे मानसिक स्वास्थ्य व त्याच्या हालचालींचा अंदाज घेण्यात आला होता. शत्रूला कमजोर करण्याकरिता ही बाब अत्यंत महत्त्वपूर्ण होती. त्यानुसार प्रसंगावधान राखले होते. मोहीम फत्ते करता आली.

२. सांघिक मानसशास्त्र -

छत्रपती शिवरायांचे सांघिक मानसशास्त्र फार प्रबळ होते. या मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनाचे काही महत्त्वाचे प्रसंग तथा घटनांचा परामर्श घ्यावा लागेल

१. भगव्या ध्वजाचा उपयोग
२. हर हर महादेवाची गर्जना
३. आपल्या तलवारीचे भवानी हे नामकरण
४. लोककलांचा उपयोग
५. हेर खात्याचा वापर

इत्यादी धार्मिक मानसिकता असलेले मानसशास्त्रीय प्रयोग त्यांनी केले.

१. वेषांतर
२. प्रति शिवाजीची कल्पना
३. वेळोवेळी केलेले वेळेचे नियोजन
४. आग्रा येथील औरंगजेबाच्या कैदेतून सुटण्यासाठी केलेले आजारपणाचे सोंग
५. दक्षिणेकडून पलायन न करता उत्तरेकडून केलेले पलायन
६. आपला मुलगा संभाजी मृत्यू पावल्याची केलेली बतावणी (आवई)
७. अफजलखानाच्या विराट सैन्याचे मानसिक खच्चीकरण
८. आपल्या सैन्याचे मनोधैर्य वाढविण्यासाठी शिवरायांनी केलेली कत्तल भवानीमातेचा दृष्टांत देऊन विध्वंस होणार आहे, हे केलेले भाष्य.
९. रायरेश्वर मंदिरात घेतलेली स्वराज्याची शपथ
१०. शाहिस्तेखानाची पुण्याच्या डेऱ्यातून निसटताना भागो शिवाजी आया है। या आरोळीचा [illegible] प्रयोग.
११. बैलांच्या शिंगांना बांधलेल्या पेटत्या मशाली

या पद्धतीने केलेले सांघिक मानसशास्त्रीय प्रयोग होते. "रायरीच्या बखरीत असे आहे की, [illegible] हजार मावळ्यांनिशी मुसलमानांच्या फौजेवर [illegible] पडून त्यांच्याशी लढत-लढत विशालगडाकडे [illegible] फाजलखान त्यांच्या पाठीस लागला."[५] छत्रपती [illegible] रयतेच्या कल्याणाचा आणि प्रगतीचा [illegible] शिवरायांनी सर्वच क्षेत्रांत म्हणजे परराष्ट्र धोरण, तथा आरमार दल विभागात मानसशास्त्राचा उपयोग केला. वैयक्तिक व सामाजिक मानसशास्त्राने छत्रपती शिवरायांचा विजय झाला. शत्रूलाही अपमानित न करता वैयक्तिक मानसशास्त्राने मित्रत्व जपण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे [illegible]

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

आनंदाचे, प्रसन्नतेचे, वातावरण शिवबांनी निर्माण केले. राज्याभिषेकाच्या वेळी करण्यात आलेल्या खर्चिक सोहळ्यावरोबर ३२ मन सोन्यापासून घडविलेल्या सिंहासनाचे प्रदर्शन हे जनमानसात रुजविले जाणारे महाराष्ट्र राज्याच्या वैभवाचे प्रदर्शन होते. यातून परकीयांना, शत्रूंना स्वराज्याच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देणे. महाराष्ट्राच्या वैभवाचे प्रदर्शन निजाम आणि गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाच्या भागानगरात प्रवेश करताना केलेले होते. त्या प्रदर्शनात शिवरायांनी युद्धात वापर करीत नसलेले हत्ती, अबऱ्यांचे ताफे, छत्रसाम्राज्य दळ, अश्वदळ, उंटदळ, पायदळ यांची एक प्रकारची मिरवणूक काढली होती. हे साऱ्या भारताला दाखवून देण्यासाठी. "१६७२ पर्यंत मराठ्यांचे राज्य उत्तरेस आणि दक्षिणेत शिवाजीचे राज्य म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व मुघल आदिलशहा, कुतुबशहा, पोर्तुगीज या सत्ताधिकाऱ्यांनी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष मान्य जरी केले असले, तरी शिवाजीला स्वतंत्र राजा मानण्याची या सत्ताधीशांची तयारी नव्हती."[५] शिवरायांचे राज्य स्वतंत्र, सार्वभौम व वैभवसंपन्न स्वराज्य झाले आहे. छत्रपती शिवरायांचे मानसशास्त्र हे द्विपद्धतीचे असल्यामुळे त्यांनी स्वतंत्र शैलीचा उपयोग प्रत्येक युद्धतंत्रामध्ये केलेला आपणास दिसून येतो. "यशस्वी राज्यकर्ता म्हटला की, अत्यंत कार्यक्षम गुप्तहेरखाते अपरिहार्यपणे डोळ्यासमोर येते... मुत्सद्दी, दूरदृष्टीच्या शिवाजीने काळाची ही गरज लक्षात घेऊन हे खाते संघटित केले."[७] नियोजन, ध्येयवाद, निर्णयक्षमता, आकलन व सर्वेक्षण पद्धतीचा छत्रपती शिवरायांनी वेळोवेळी वापर केला आहे, असे इतिहासाच्या पानावर दिसून येते. "आग्रा भेटीची कल्पना शिवाजीराजाने कदाचित औरंगजेबाच्या दरबाराचा प्रत्यक्ष परिचय करून घेऊन दक्षिण देशाबाबत त्याचे नेमके काय धोरण होते, हे जाणून घेण्याचा या भेटीमागचा विचार असावा."[८] यावरून त्यांचा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन किती प्रगल्भ होता हे लक्षात येते.

महात्मा जोतीराव फुलेंचा शिवाजी महाराजावरील पोवाडा -

"राजा क्षेत्र्यांमध्ये पहिला । नाहीं दुसरा उपमेला ।।
कमी नाही कारस्तानीला । हळूच वळवी लोकांना ।।
युक्तीनें वचवी जीवाला । कधीं भिईना संकटाला ।।
चोरघरती घेई किल्ल्याला । तसेंच बाकी मुलखाला ।।
आकृती वामन मूर्तीचा । बळापेक्षा चपळाईची ।।
सुरेख ठेवण चेहऱ्याची । कोंदिली मुद्रा गुणरत्नाची ।।"[९]

अशाप्रकारे रयतेच्या राज्याचे वर्णन आढळते.

संदर्भ -

१. ए. आर. कुलकर्णी - 'महाराष्ट्र इन दी एज ऑफ शिवाजी', पुणे १९६९, पृ. ९८
२. अनिल कठारे - 'शिवकाळ व पेशवाईतील - महाराष्ट्राचा इतिहास', सुधीर प्रकाशन, वर्धा, दुसरी आवृत्ती, २००८, पृ. ५
३. रामचंद्र अमात्य – 'आज्ञापत्र', अ. रा. कुलकर्णी (संपादक) डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७, पृ. ४९
४. मा. म. देशमुख - 'युगप्रवर्तक शिवराज आणि त्यांची शौर्यगाथा', विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, १९७२, पृ. २४
५. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर - 'छत्रपती शिवाजी महाराज' (चरित्र) - वरदा बुक्स, पुणे, आवृत्ती चौथी १९९१, पृ. १९६
६. सुनंदा अहिरे - 'शिवकालीन इतिहास - शासन व्यवस्था - स्थित्यंतर', अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१२, पृ. ६०
७. नी. सी. दीक्षित - 'भारताचा इतिहास', पिंपळापुरे अँण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २०१२, पृ. ३३२
८. अ. रा. कुलकर्णी - 'मराठे आणि महाराष्ट्र', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७, पृ. १५७
९. धनंजय कीर, स. ग. मालशे, य. दि. फडके (संपादक) - 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, सुधारित चतुर्थावृत्ती, १९९१, पृ. ८०

◆◆◆◆◆

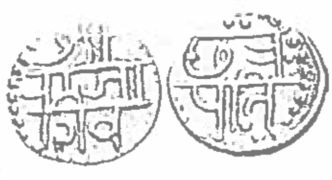

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक १०

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

३०. २१ व्या शतकातील पर्यटन आणि महाराष्ट्रातील दुर्ग संवर्धनाचं महत्त्व

– प्रांजली आत्मलिंग शहाणे ---------- १५०

३१. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे परराष्ट्र धोरण व त्यावरील प्रभाव

– डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी ---------- १५४

३२. २१ व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल

– शुभम विठ्ठल खराटे, प्रा. डॉ. प्रसन्नजीत रा.गवई ---------- १५८

३३. २१व्या शतकातील वाढते शहरीकरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन

– डॉ. कैलाश फुलमाळी ---------- १६३

३४. कोरोना लॉकडाऊन नंतर २१व्या शतकातील कृषी क्षेत्रातील संधी

– डॉ. बी. डी. इंगवले ---------- १६६

३५. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण

– शिंगे विकास मलकारी ---------- १७०

३६. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप

– प्रा. डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षिरसागर ---------- १७५

३७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

– डॉ. संतोष पंढरीनाथ मेंढेकर ---------- १७८

३८. २१ व्या शतकातील बाल कुपोषण व बाल कुपोषण निर्मूलन शासकीय योजना :एक द्रष्टीक्षेप

– सुदेवाड एस.व्ही., श्याम एस.खंडारे ---------- १८२

३९. वाढत्या शहरीकरणाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम

– प्रा.डॉ. महेंद्र केरबा गजधाने ---------- १८६

४०. २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

– डॉ.लोकेशकुमार एच. नंदेश्वर ---------- १८९

४१. २१ व्या शतकातील पत्रकारीता : लोकशाही मूल्ये

– डॉ. विशाखा संजय कांबळे ---------- १९३

४२. २१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरणात डिजिटल आर्थिक व्यवहाराचा सहभाग

– सौ. श्वेता शिरीष गुंडावार, डॉ. उषा खंडाळे ---------- १९७

४३. २१ व्या शतकातील वाढते शहरीकरण

– डॉ. वसंत नानाराव पतंगे ---------- २००

४४. २१ व्या शतकातील पर्यटनविषयक धोरण आणि आव्हाने

– गायकवाड प्रतिभा शिवाजी, प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय ---------- २०४

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

२१ व्या शतकातील पत्रकारीता : लोकशाही मूल्ये

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूर-१
मोबाइल नं.९८५०१५०८६१

श :

२१ व्या शतकातील पत्रकारितेचा विचार करताना, त्राच्या निर्मिती संदर्भातही मंथन करणे आवश्यक आहे.हे ज्ञात असेलच की, महाराष्ट्रात पत्रकार-पत्रकारिता हे जप्रबोधन करण्याकरिता महत्त्वपूर्ण ठरते.ही बाब तमाम ारांना माहिती आहे.आज पत्रकारिता मानवी जीवनाची मूत गरज आहे.बौध्दिक व वैचारिकतेकरिता आवश्यक ।.

शब्द :२१ वे शतक, पत्रकार-पत्रकारीता, लोकशाही, मूल्ये.

ावना :

२१ व्या शतकातील पत्रकारितेचा अभ्यास करताना, तंत्रपूर्व काळातील पत्रकारितेचे योगदान भारतीय स्वातंत्र्याच्या थात सर्वस्पर्शी होते.समाज सुधारणाने भारतीय स्वातंत्र दोन ारप्रवाहांनी प्रभावीत झाले होते.प्रसारमाध्यमे आणि वृत्तपत्रे ा जनसंवाद शेवटच्या माणसांपर्यंत मार्गाक्रमण करणारा े दिशादर्शक होता.आजची पत्रकारिता जागतिकीकरणाच्या मूमीवर उभी आहे.या काळातील पत्रकारितेने नवी आव्हाने कारली आहे.यात भारतीय पत्रकारिता वैशिष्ट्यपूर्णकार्य करीत ताना दिसते.समाजपरिवर्तन व्हावे,विज्ञानवादी दृष्टिकोन ्गावा,राजकीय व्यवस्थेला बदलते स्वरूप निर्माण व्हावी ढेच नव्हेतर लोकशाही मुल्यांची पखरण व्हावी,सामान्य ासाला माणूस म्हणून जगता यावे,भारतीय संविधानाने तंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या विचारांचे सुसूत्रता ाण व्हावी.या ध्येयाने प्रेरित आजची पत्रकारिता आहे.या ाने अनुकरण करताना दिसत नाही. आजच्या पत्रकारितेने ड्वली व्यवस्थेला आधार दिले आहे हे सुध्दा नमूद करणे ढेच महत्त्वाचे ठरते.

त्तपत्राचा इतिहास :

भारतामध्ये पहिल्यांदा प्रकाशनाची सुरुवात इ.स.१७७६ मध्ये : इंडिया कंपनीने इंग्रजी वृत्तपत्र काढले. प्रकाशक इंग्रज धेकारी विलेम बॉल्टस हे होते.भारतीय भाषेत हिंदीमध्ये इ.स.१७८० ला ङ्गबंगाल बजेटफ हे वृतपत्र प्रकाशित झाले.पत्रकारितेला १९ व्या शतकात प्रारंभ झाला.त्या काळात मुद्रण व्यवस्था प्रगत झाली. तसेच याच शतकात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात प्रिंटिंग टेक्नॉलॉजी विकसित केली. मराठीतील पहिले वृत्तपत्र दर्पण ६ जानेवारी १८३२ मध्ये बाळशास्त्री जांभेकर यांनी काढले. या दिवसाची स्मृती कायम राहावी याकरिता दरवर्षी ६ जानेवारी ङ्गमराठी पत्रकार दिनफ साजरा केल्या जातो. या वृत्तपत्राचे कार्य समाजातील समस्यांना अधोरेखित करणे हे होते.दर्पण काढताना बाळशास्त्री जांभेकर यांचा फार मोठा उद्देश होता.हे वृतपत्र इंग्रजकालीन असल्याने अर्धे इंग्रजी व अर्धे मराठी असे स्वरूप होते. त्यांच्या संदर्भात प्रख्यात पत्रकार बाळशास्त्री जांभेकरांनी मुंबईत काळबादेवी येथे दर्पण सुरू केले.त्यानंतर त्याचे स्वरूप हे विभाजित ठेवले.तसेच सरकार विरोधी कोणते कृत्य वर्तमानपत्रातून छापले जात नाही असे सांगण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.पहिल्या वर्षी ३०० वर्गणीदार होते.२६ जानेवारी १८४० रोजी ङ्गदर्पणफ चा शेवटचा अंक प्रसिध्द झाला.

पत्रकारिता : मंथन :

१. लोकशाही मूल्ये आणि आजची पत्रकारिता
२. अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य-मूल्यांची जपणूक
३. आजच्या पत्रकारितेपुढील आव्हाने
४. वृत्तपत्रातील नवे धोरणे
५. भांडवलशाही व्यवस्था-पत्रकारितेचे योगदान
६. मानवी मूल्ये आणि प्रसारमाध्यमे
७. मूल्याधिष्ठित समाज
८. जागतिकीकरण पत्रकारितेचे बदलते स्वरूप
९. संविधानात्मक अभिव्यक्ती

लोकशाहीची मूल्ये :

लोकशाही मूल्यांचा विचार करताना,राजश्री शाहू,सयाजीराव गायकवाड,कर्मवीर भाऊराव,महर्षी शिंदे,गाडगेबाबा आणि डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांना प्रेरणा देणारे महात्मा फुले आजही आपल्याला दिशा दाखवित आहेत.त्यांचा विचार आजही प्रस्तुत

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Inst.
of Arts and Social Science
NAGPUR

आहे.फुल्यांनी पुरस्कारलेल्या सर्वधर्मसमभाव हा अत्यंत महत्त्वाचा राष्ट्रीय विचार आहेत.[१]

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी २६ नोव्हेंबर १९४९ला भारताला संविधान अर्पण केले व २६जानेवारी १९५० ला संविधान अमलात आणले. न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता ही भारतीय संविधानाने दिलेली लोकशाहीची मूल्ये आहेत.यांनाच आपण मानवी मूल्ये असे म्हणतो. लोकशाहीच्या मूल्यावर आधारित भारतीय समाजरचना आहे.पत्रकारीता हा महत्त्वाचा टप्पा भारतीय लोकशाहीने स्वीकारला आहे. कायद्यापुढे समानता-राज्य,कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही.[२]

लोकशाहीची व्याख्या करताना थोर विचारवंत अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष अब्राहम लिंकन...

Democracy is a government of the people by the people and for the people (लोकतंत्र जनता का शासन है जो जनता के व्दारा जनता के लिए चलाया जाता है।)

पत्रकारितेचे स्वरूप :

जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर पत्रिकेचे स्वरूप बदलत चालले आहे.इ.स.१९९० च्या काळापासून भांडवलदारी व्यवस्था निर्माण झाली.समाज परिवर्तनाचा ध्यास असलेल्या पत्रकारितेला या घटनेने मूल्यहीनतेला नेऊन ठेवले. पत्रकारितेचा उद्देश यशस्वी होताना दिसत नाही.राज्याराज्यांतील विविध धोरणे राबवण्याच्या पत्रकारितेने मानवी मूल्यांना स्पर्श केला नाही.स्वतंत्रपणे पत्रनिती वापरण्यात येत आहे. या नीतीने आजची पत्रकारिता बर्याच प्रमाणात मागे गेली आहे.असे निदर्शनास आले आहे. आजचे बदलते स्वरूप व्यवस्थेला पुरक वाटत नसली तरीही मूल्य व्यवस्थेवर आधारित आहे.परंतु सर्वसामान्यांच्या मूल्यव्यवस्थेला अधोरेखित करीत नाही.

गत पावणेदोनशे वर्षांमध्ये महाराष्ट्रात वास्तव्य अनेक क्षेत्रात बदल घडवण्यासाठी पत्रकारितेतील योगदान दिले आहे.बदलत्या काळानुसार पत्रकार तिचे स्वरूप,पत्रकार आणि त्यांच्याकडे पाहण्याची समाजाची दृष्टी,यामुळे काही बदल झाला का?याकडे तटस्थपणे पाहण्याची वेळ आली आहे.

सत्याधारित माध्यम :

पत्रकारिता दर्जेदारपणे टिकून राहील का?

ज्येष्ठ पत्रकार आणि लोकमतचे समूह संपादक दिनकर रायकर (परिसंवाद अध्यक्ष- पत्रकारिता : काल आज आणि उद्या-राज्यस्तरीय कामगार साहित्य संमेलन,अकोला,१९९३)

२१व्या शतकात सर्वच क्षेत्रात मोठे बदल झालेले दिसून येत आहे.त्याचाच परिणाम पत्रकारितेवर झाला आहे.पत्रकारितेला अर्थप्राप्तीची जोड मिळाली. बातमीबरोबर इतर अनेक काम पत्रकार करू लागले. इ.स.१९४७ पूर्वी स्वातंत्र्यासाठी पत्रकारांनी मोठे योगदान दिले. स्वातंत्र्यानंतर समाजात काही ठोस बदल व्हावेत. स्वातंत्र्य अबाधित राहावे यासाठी प्रयत्न केले.हे सर्व इ.स.१९७७ पर्यंत सुरू होते.इतकेच नव्हे तर आणीबाणीच्या विरोधात काही पत्रकार उभे ठाकले.मात्र त्यानंतर परिस्थिती बदलत गेल्याचे जाणवले.जाहिराती, वाढत्या स्पर्धा, बातमी देण्याची घाई आणि समाजात माध्यमांसारख्या आलेला नवा प्रतिस्पर्धी या सर्वांचा बातम्यांवर परिणाम होत गेला. "भाषण स्वातंत्र्य, इत्यादी संबंधीच्या विवक्षित हक्काचे संरक्षण-१) सर्व नागरिकांस- क) भाषण व अभिव्यक्ती यांच्या स्वातंत्र्याचा: ख) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचा"[३]

गेल्या दोन दशकांच्या काळात पत्रकारितामध्ये प्रवेश करण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा ओढा दिसून येतो. एकेकाळी मोठ्या शहरांमध्येच उपलब्ध असणारी पत्रकारितेचे अभ्यासक्रम आता मध्यम आकाराच्या तसेच अन्य शहरांमध्येही आले आहेत. पेनापासून लॅपटॉपपर्यंत असा पत्रकारितेचा प्रवास अनुभवणारे ज्येष्ठ पत्रकार चंद्रशेखर कुलकर्णी (परिसंवाद वक्ते- पत्रकारिता : काल आज आणि उद्या-राज्यस्तरीय कामगार साहित्य संमेलन, अकोला,१९९३) सांगतात, "पत्रकारिता किंवा कोणत्याही क्षेत्रात काम करण्यामागे जीविका आणि उपजीविका असे दोन उद्देश असतात जीविका म्हणजे जगण्याचा हेतू. उपजीविका म्हणजे जगण्यासाठी साधन. तुमचा पत्रकारिता करण्याचा हेतू प्रामाणिकपणे प्रतिबिंबित झाला तर व्यवस्थेत बरेच बदल घडवून आणता येतात." पत्रकारितेत पारदर्शकता असणे आवश्यक आहे.

सोशल मीडिया :

वृत्तपत्राकरिता बातमी संकलन करताना,तसेच बातमी लिहिताना बातमी सहा 'क' प्रश्नांची उत्तरे असली पाहिजे.असा संकेत आहे.यात सहा प्रश्नांची उत्तरे बातमीत नसतील,तर बातमी परिपूर्ण होऊ शकत नाही. खऱ्या अर्थाने बातमीची रचना किंवा बातमीची इमारत या सहा ककफ प्रश्नांच्या पायावर अवलंबून असते.हे सहा 'क' प्रश्न म्हणजे: कोण (Who); कोठे (Where); केव्हा (When); कसे (How); काय (What);आणि का (Why). हे ते ६ 'क' प्रश्न आहेत. हेच बातमीच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक असणारे सहा 'क' कार आहेत.[४]

सोशल मीडियाच्या काळात ट्रेंडर्स, हॅश टॅग्स आणि लाईव्हवरच बऱ्याच बातम्यांचा भर असतो. अशाच काळात समाजमाध्यमांमुळे माध्यमावर काय परिणाम झाला? याविषयी माध्यम तज्ञाचे मत आहे. सोशल मीडियामुळे माध्यमांची वाचक-प्रेक्षक आणि ग्राहक बदलले. बातम्या स्वीकारण्याच येईल माझ्या बदलल्यावर वर्तमानपत्र, टी.व्ही., वेबसाईट यांनाही वळावं लागलं. आजच्या काळात सोशल मीडिया प्रभावी

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

असल्यामुळे पूर्वी असणारा मीडिया आता ॲक्टिव झाला आहे.लोक आपली मदत हे त्याच वेळेस मांडू लागले.त्यांच्या प्रतिक्रिया सुध्दा बातमीचे विषय झाले.एवढा त्याचा प्रभाव आहे. सोशल मीडियाचा वापर वाचक प्रेक्षकांना अधिकाधिक आपल्याकडे आणण्यासाठी केला जाऊ लागला.

लोकशाहीच्या या चळवळीच्या स्तंभाने समाजपरिवर्तन, विज्ञानवाद, नव्या समाज संरचनेचा ध्यास घेतला आहे.त्यात प्रसारमाध्यमे अपवाद नाही.रेडिओसारख्या माध्यमाने शेवटच्या माणसांपर्यंत संवादाची पध्दती अवलंबिली आहे.ज्यांना लिहितावाचता येत नाही.अशा सर्व श्रोत्यांना आकाशवाणीच्या माध्यमातून माहितीचे आदान-प्रदानता निर्माण झाली.साक्षरतेच्या दृष्टीने कार्य फार महत्त्वाचे आहे.अलीकडच्या काळात वृत्तपत्रे ...त आली आहेत.याला डिजिटल जर्नालिझम असे म्हणतात.ग्लोबलायझेशन या प्रक्रियेमुळे संपूर्ण जग ग्राहकाच्या हातात आले आहे.समाज माध्यमाने आपले स्वतंत्रपणे अस्तित्व मोबाइलच्या दुनियेत प्रवाहित केले आहे.मुद्रणव्यवस्था काही प्रमाणात या डिजिटल जर्नलिझमुळे कमी झाल्याचे चिन्ह दिसत आहे.या पत्रकारितेने मानवी मूल्यांना स्पर्श केलेला आहे.लोकशाहीच्या मूल्यांचा आणि समर्थ सामाजिक भान या प्रक्रियेच्या भांडवलशाही व्यवस्थेने दिशाहीन निर्माण केली. वृत्तपत्राच्या व्यवस्थेने सर्वसामान्य माणसाचे आयुष्य माहीत केले.१९९५ च्या सुमारास दूरचित्रवाणीवरून सुरुवात सुरभी ...वाची मालिका आली. नव्या-नव्या घटनांचा परामर्श घेत; ...वर श्रोत्यांवर प्रभाव टाकला. मध्यप्रदेशातील पाताळ लोकी ...टी माणसे, त्यांनी या प्रदेशावर संशोधनात्मक आढावा ...तला.लोकशाही माहित नाही ती सुरभीच्या निमित्ताने ...युनिकेशन झालय. मुक्त संवाद घडला.लोकशाहीच्या मूल्यांना दूरदर्शनने केंद्रबिंदू ठेवले. ग्रामीण नागरी व्यवस्थेला परिवर्तीत ...रण्याचे कार्य केले.हाएक महत्त्वाचा मुद्दा आहे.दूरदर्शन ...द्यार्थ्यांकरिता ज्ञानसंजीवनी ठरली. अभ्यासकांना सर्व प्रकारच्या ...बींचा अभ्यास करता आला.

...सारमाध्यमे व वाढता प्रभाव :

१. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया

२. प्रिंट मिडिया

असे दोन भाग प्रसारमाध्यमांनी करता येतात. दूरदर्शन, ...काशवाणी,खाजगी वाहिन्या सर्व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा ... आहे.संगणकाची स्वतःची स्वतंत्र परिभाषा आहे.कोणत्याही ...कारची माहिती (ध्वनी,चलचित्र,शब्द,आकडे इ.) ...ठवण्यासाठी ०-१ व्दिधृवीय (बायनरी)भाषेचा वापर ...कात केला जातो. त्यामुळे कोणत्या क्षेत्रातील माहिती ...कात प्रचंड प्रमाणात साठवली जाते.ही माहिती दूध्वनीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या फायबर ऑप्टिक्स, विद्युत चुंबकीय लहरी, एफ.एम.लहरीव्दारे उपग्रहावरून जगात कोठेही परावर्तीत करता येते.या व्यवस्थेमुळे संगणकाचे जाळे निर्माण करता येते व त्यातून माहितीची देवाण-घेवाण करता येऊ शकते. या संकल्पना मांडली गेली व त्यातून इंटरनेट आकारास आले.[५]

वृत्तपत्रे,मासिके हे सर्व प्रिंटमध्ये आले. 'नवयुग'मधील साहित्यप्रकारांचा विचार करता, 'नवयुग' ने तत्कालीन परिस्थितीनुसार सामाजिक सुधारणा, शिक्षण, राजकीय, चरित्रपर, वैज्ञानिक, अशा विविध विषयांवरील लेखांना अग्रक्रम दिलेला दिसतो.[६]

यातील पत्रकारिता वेगवेगळ्या स्वरूपाची आहे.लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणजे पत्रकारिता. पत्रकारितेने सत्य,निष्ठा आणि त्यागाची भूमिका घेतली आहे.

विविध माध्यमे त्यांची शक्तिस्थळे व मर्यादा :

१. मुद्रित माध्यमे वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके - प्रसिध्दीपत्रके,पत्रकार परिषद, पत्रकारांची उपक्रमाला भेट,प्रसिध्दी रूपके,गृहपत्रिका,मुद्रित जाहिराती

२. दृकश्राव्य माध्यमे-रेडिओ-श्राव्य,दूरचित्रवाणी-दृकश्राव्य,चित्र ध्वनिफिती फिल्म

३. अन्यमाध्यमे-लोककला, प्रदर्शन, बॅनर्स, पोस्टर्स, पथप्रसिध्दी

व्दितीय विश्व युध्द के बाद फिल्म ताजा समाचार व्यवसाय में नए तकनीकी तथा माननीय संदर्भो का समावेश आया जब विश्व के प्रसिध्द फिल्मकारों,चिंतकों तथा संम्पादकों ने माननीय रिश्तों की त्रासदी को एक संवेदनशील प्रारूप में देखा तथा प्रस्तुत किया ख इनमें सबसे प्रमुखतः ये जापानी तथा यूरोपीय समाचार-पत्र देखते ही पश्चिमी देशों में समाचार पत्रों तथा संचार माध्यमों ने एक नई भाविक सरोकारों. वाली भाषा प्रस्तुतीकरण को नये रूप में उभारा तथा इस तरह का प्रसार माध्यम से सीधे-सीधे मानवी संवेदन को छूने लगा ।[७]

प्रसार माध्यमाची वैशिष्ट्ये :

एकाचवेळी अनेकांपर्यंत पोहोचणारे दृक-श्राव्य माध्यम वैविध्यपूर्ण आहे.

१. दृक-श्राव्य माध्यमातून संवादप्रक्रिया सुरू होते.

२. वृत्तपत्रीय-आभासी प्रसारमाध्यमे प्रक्रिया समाजतीव्र स्वरूपात होते.

३. मनोरंजन आणि प्रबोधन ही मूलतः दोन अंगे दिसतात.

४. समूह व व्यक्तिगतरित्या समाजाच्या प्रक्रियेला गती येते.

५. वेळेचे नियोजन प्रसारमाध्यमे पाळतात.

६. पत्रकासंचा दृष्टिकोन निर्गर्वी-निस्वार्थी असतो.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Science
NAGPUR

लोकशाही मूल्यांवर आकाशवाणीचे कार्यपध्दती – कार्यप्रणाली आहे. समाजाच्या शेवटच्या माणसांपर्यंत पोहचते.लोकशाहीचे माध्यम ठरले आहे.

या प्रभावी वैशिष्ट्यांमुळे प्रसारमाध्यमातील दूरदर्शन व आकाशवाणी,वृत्तपत्रे आली आहेत.

आकाशवाणीच्या आरंभीच्या ब्रीद वाक्यामध्ये बुध्दाचे तत्त्वज्ञान दिसून येते.

"बहुजन हिताय बहुजन सुखाय"

निष्कर्ष :

१. भारत देश धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे.पत्रकारिता मानवाकरिता हितावह आहे.
२. पत्रकारितेने भारतामध्ये लोकशाही अस्तित्व रुजविण्याचा प्रयत्न केला आहे.
३. प्रसारमाध्यमांमध्ये लोकशाही तत्त्वांचा वापर केला जातो.
४. लोकशाही प्रारंभी अंतः असणे म्हणजेच माणसांचा मूलभूत हक्क जागृत आहे.
५. लोकशाही तत्त्व मानवाला मुक्तपणे व स्वतंत्रपणे जीवन जगण्यास प्रवृत्त करते.
६. माणूस म्हणजेच लोकशाही,माणसांचा–माणसांपर्यंत प्रवास म्हणजे लोकशाही.
७. २१ व्या शतकातील पत्रकारिता लोकशाही मुल्यांवर आधारित आहे.

संदर्भ :

१. श्री.धनंजय कीर, डॉ.स.गं.मालशे,डॉ.य.दि.फडके (संपादक)–महात्मा फुले समग्र वांड्मय– महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई,पृ.७.
२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर–भारताचे संविधान,संदर्भ प्रकाशन,सुधारित आवृत्ती,२०२०,पृ.क्र.६.
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर–भारताचे संविधान, तत्रैव, पृ.क्र.८.
४. अनंत कोळमकर–बातमीदाराचा जाहीरनामा,हिमालय पब्लिकेशन हाऊस,मुंबई,२००६,पृ.क्र.१६
५. डॉ.अक्षय घोरपडे–माध्यमांसाठी लेखन व संवादकौशल्य (भाग–२) दृकश्राव्य व आधुनिक समाजमाध्यमे,प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव,२०२०,पृ.क्र.८४–८५.
६. डॉ.उषा मा.देशमुख (संपादक)–मराठी नियतकालिकांचा वांड्मयीन अभ्यास (खंड तिसरा) स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे,१९९५, पृ.क्र.९२–९३.
७. डॉ.कृष्ण कुमार रत्तू–सूचना तंत्र और प्रसारण माध्यम– इक्कीसवीं शताब्दी में बदलती भूमिका मंगलदीप पब्लिकेशन, जयपुर, २००१९,पृ.क्र.५०.

■■■

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Insti
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

४५. अनुसूचित जातीतील शेतकऱ्यांच्या समस्या व करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा आढावा
- श्री. आशिष अशोक इंगळे, डॉ. राजेंद्र य. शिंदे -- २०८

४६. २१ व्या शतकातील भारतीय शिक्षणप्रणालीतील नवे प्रवाह आणि आव्हाने
- प्रियांका मधुकर गुंजाळ, डॉ. किशोर गिरीश नवले -- २१४

४७. २१ व्या शतकाच्या विशेष संदर्भात भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे चंद्रपूर जिल्ह्यातील सामाजिक कार्यांचा आढावा
- शुभम जयदास सांगोडे, डॉ. दिवाकर एन. कामडी -- २२०

४८. मानसिक आरोग्य: एकविसाव्या शतकातील एक सामाजिक समस्या
- प्रा.डॉ.आर.एस.पवार -- २२४

४९. सौर ऊर्जा : नैसर्गिक संसाधनावरील एक शाश्वत पर्याय
- सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे, प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे -- २२८

५०. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरुप आणि अहिल्याबाई होळकर यांच्या सामाजिक कार्यांचा प्रभाव
- उज्ज्वला वाल्मीक नगराळे, डॉ. प्रमोद नानाजी पवार -- २३४

५१. मंगळवेढ्याचा पर्यटनविषयक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास
- प्रा. डॉ. रविराज नामदेव कांबळे -- २३७

५२. समृद्ध ग्रामीण विकासाचा नवा मार्ग "कृषी पर्यटन"
- प्रा.प्रियांका विनायक पाटील -- २४१

५३. एकविसाव्या शतकातील जातीनिर्मूलन आणि आजचे राजकारण
- ज्योत्सना लिलाधरजी गजभिये, डॉ. विशाखा संजय कांबळे -- २४४

५४. एकविसाव्या शतकातील समाजापुढील आव्हाने
- कोमल प्रकाशराव बरके, डॉ.विशाखा संजय कांबळे -- २४८

५५. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- डॉ.नरेंद्र ईश्वर घरत, डॉ.रायन महाजन -- २५३

५६. २१ व्या शतकातील परराष्ट्रिय धोरण
- प्रा. मनेश पुरूषोत्तम पारखी, प्रा. डॉ. रेखा मनोहर महोदेकर -- २५७

५७. २१व्या शतकात भारतातील सत्यशोधक चळवळीचे साहित्य
- प्रा. डॉ. लखपती बा. गायकवाड -- २६१

५८. २१ व्या शतकातील मराठी महानगरीय कथा -- २६३

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt. of Arts and Social Sciences
NAGPUR

एकविसाव्या शतकातील समाजापुढील आव्हाने

कोमल प्रकाशराव बरके
पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था नागपूर,
सिव्हील लाईन, नागपूर
मो.नं.9766074807
ई.मेल- kpbarke137@gmail.com

डॉ.विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख - मराठी विभाग
मो.नं.9850150861
ई.मेल- vishakhak042@gmail.com

सारांश :

बदलत्या सामाजिक संदर्भामुळे आज एकविसावे शतक आव्हानात्मक झालेले आहे. एकविसाव्या शतकातील समाज आणि समाजापुढील आव्हाने यावर विचार-विमर्श होणे महत्त्वाचे आहे. सातत्याने बदलत चाललेल्या सामाजिकतेचा अभ्यास करायला हवा. दशकाआड घडलेल्या परिवर्तनाचा समाजावर किती व कसा परिणाम झाला? आणि त्यातून निर्माण झालेले आव्हाने कोणती? ती कशी हाताळली पाहिजे? याविषयी संशोधन होणे महत्त्वाचे आहे. ही आव्हाने काळानुरूप नवनवीन समस्या समाजापुढे निर्माण करीत असताना, यावर साधकबाधक चर्चा या संशोधन लेखात झालेली आहे.

बीज शब्द : एकविसावे, शतक, आव्हाने, परिवर्तन, समाज, डिजिटल, जागतिकीकरण, पर्यावरण, तंत्रज्ञान

प्रस्तावना :

भारत देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर देशात अनेक सामाजिक बदल घडून आले. देशाला स्वतःची राज्यघटना मिळाली. आणि त्यानुसार संपूर्ण व्यवस्था आजपर्यंत चालू आहे. देश प्रगतीपथावर जाऊ लागला. विकास साधण्यासाठी पावलोपावली प्रयत्न करीत आहे. परंतु विकास साधताना परिवर्तन होते. आणि परिवर्तन हे नेहमीच बलिदान मागत असते. विकासाच्या नावावर सामाजिक परिवर्तन घडून आले. काही चांगले तर काही वाईट बदल हे समाजाच्या बाहेरील अंगाने सकारात्मक गोष्टी दाखवू लागल्या. परंतु आतून मात्र समाज अनेक समस्यांनी पुरता पोखरून गेलेला आहे. आजच्या घडीला या आव्हानांना तोंड देणे समाजातील अनेक घटकांना कठीण वाटत आहे. कारण शेवटी प्रत्येकाच्या जीवनमरणावर परिणाम करणारे आव्हाने आज समाजापुढे उभी आहेत. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, कौटुंबिक, मानसिक, शारीरिक, शैक्षणिक आणि एकंदरीत जागतिक, अशा प्रत्येक बाबतीत समाज कुठे ना कुठे पिसला जात आहे. समाजात मोठी दरी पाहायला मिळते. ज्या समानतेच्या तत्त्वावर भारतीय संविधानाने आपली पायाभरणी केली होती, देशाचा आधार ज्या तत्त्वांवर आहे, ती तत्वे कुठेतरी ठेचल्या जात आहे. आणि म्हणून या अनुषंगाने संशोधन करण्याचा प्रयत्न इथे करण्यात येत आहे.

हेतू :

१) एकविसाव्या शतकातील बदलत्या सामाजिकतेचा अभ्यास करणे.
२) बदलत्या सामाजिकतेमुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांची चर्चा करणे.
३) एकविसाव्या शतकातील समाजापुढे असणाऱ्या आव्हानांची कारणमीमांसा करणे.
४) सामाजिक, आर्थिक, राजनितिक, कौटुंबिक, मानसिक, शारीरिक, तथा वैश्विक घटकांतून एकविसाव्या शतकातील समस्यांवर चर्चा करणे.
५) आव्हानांना पेलून धरताना सामाजिक संरचना आणखी मजबूत करण्यासाठी उपाययोजनांवर चर्चा करणे. .

एकविसाव्या शतकातील आव्हानांची पार्श्वभूमी :

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देशात क्रांतिकारी बदलांना जनतेला सामोरे जावे लागले. देशात अनेक समस्या जस्याच्या तशा होत्याच, परंतु एकविसाव्या शतकापर्यंत यावर समाज मात करत पुढे जाताना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, कौटुंबिक, शैक्षणिक, मानसिक, शारीरिक बाबतीत अनेक आव्हाने समाजापुढे निर्माण करत गेला. जागतिक परिवर्तनाचा समस्त जगात परिणाम दिसून आला. तसाच भारत देशात सुद्धा दिसून आला. मात्र यामुळे विकासात्मक परिवर्तनासोबतच काही पायाभूत समस्याही निर्माण झाल्या. त्यावर दुर्लक्ष करणे भविष्याच्या दृष्टीने अपायकारक ठरू शकते. तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, औद्योगिकता यामुळे समाजावर भौतिकतेचा लेप दिवसेंदिवस चढत आहे. आणि त्यामुळे अनेक आव्हाने निर्माण होत आहे. आणि होत राहतीलच, यासाठी उपाययोजना

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

खण्याची आवश्यकता आहे. ती आव्हाने कोणती? वेषयीची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

ाजिक आव्हाने :

एकविसाव्या शतकातील समाजापुढील सामाजिक व्हानांचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, समाज तीच्या दिशेने वाटचाल करत असताना समाजाला धरून ाणाऱ्या आणि 'समाज' या संकल्पनेत बांधणाऱ्या तत्त्वांना वले जात आहे. औद्योगिक क्रांती, शहरीकरण, वाढती ्संख्या, वाढत्या गरजा, बदलता सामाजिक दृष्टिकोन, या ंचा परिणाम समाजाच्या विर्केद्रीकरणात झाला. समाज ुरलेला दिसून येत आहे. बाहेरून समानता, एकता दाखवणारा ा मात्र आतून संकुचित दिसतो. स्वतःच्या स्वार्थापोटी ाजाला न जुमानणारे असामाजिक तत्त्व आज पाहायला मिळते. ुळे 'समाज' नावाची संकल्पना हळूहळू लोप पावणार की ा? अशी भीती निर्माण झाली आहे. समाजात जातिवाद, धर्मवाद, कारण, भेदभाव, उच्च-निच या अशा अनेक गोष्टींचा परिणाम णे स्वतःच्या जाती-धर्माचे अस्तित्व टिकवून उदात्तीकरण ्याचा पावलोपावली प्रयत्न होताना दिसतो. मात्र लोकांसमोर जण एकाच मंचावर समानतेच्या पोकळ गप्पा करतानाही दिसतात. समाजाची एक वेगळीच बाजू आहे. "दुय्यमपणाची, उपकार याची, गुलामांशी वागावे तशी मनोवृत्ती आत्ताशी झपाट्याने ाताना दिसत आहे."[१] आज समाजातील माणसांना फारसं महत्त्व ेलं नाही. किंबहुना माणुसकीलाच महत्त्व उरलेलं नाही. रस्त्यावर घाताने पडलेल्या लोकांना मदत करणारी हात मोजकीच असतात, ा हातात मोबाईल धरून चित्रीकरण करणारे लोक, लोकांची ाप असते. तंत्रज्ञानामुळे माणूस आणि जग जवळ तर ले, परंतु त्यातील आपुलकीची आणि जिव्हाळ्याची भावना, त करण्याची भूमिका ही मात्र लोप पावलेली दिसते. लोक स्वार्थ ूनच एकमेकांचे काम करतात. दिवसेंदिवस एकटेपणा, वैचारिक र्ष, जातीय, धर्म संघर्ष, समाजापासून तुटलेपणा, भौतिकवाद, ्कारी वृत्ती, स्व: पुरती मर्यादित भावना, अशा अनेक दुर्गुणांनी ूस बरबटलेला दिसतो. येणाऱ्या काळात 'माणूस' हा समाजाचा ा असताना देखील समाजात एकटा आणि परावृत्त राहात असल्याचे ायला मिळेल यात शंका नाही. आणि हे समाजापुढील एक मोठे ाजिक आव्हान आहे. समाजाची अस्मिता राखणे मुळात एक े समस्या, मोठं आव्हान आहे.

टुंबिक आव्हाने :

एकविसाव्या शतकात सर्वात जास्त गंभीर परिणाम हा रवारिक, कौटुंबिक आणि मानवी संबंधांवर, नात्यांवर झाल्याचे ढळते. सर्वात मोठा आणि पहिला परिणाम म्हणजे संयुक्त कुटुंब पद्धतीने राहणारा भारतीय समाज आता विभक्त कुटुंब पद्धतीकडे वळला आहे. "शहरात जास्त सदस्य असलेल्या कुटुंबांचे पालनपोषण करणे कठीण आहे. आणखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शहरात कुटुंबव्यवस्थेच्या कार्यात बराच बदल झाला, अर्थात कौटुंबिक कामे खाजगी संस्था करीत आहे."[२] यामुळे अनेकांना एकटेपणा, नैराश्य, मानसिक आजार जाणवते. आई-वडील व पोरगा-सुनेचे पटत नसल्याने एका छताखाली या सर्वांची सांगड घालणे कठीण जात आहे. त्यामुळे शिकलेली पीढी आणि अडाणी माय-बाप यांचे विलग राहण्याचे प्रमाण वाढलेले आहे. यामुळे अनेक कौटुंबिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. "वृद्ध लोक हे जुन्या आणि परंपरावादी विचारांचा पुरस्कार करणारे असतात, या परंपरावादी विचारांमुळे ते नवीन ज्ञानाचा स्वीकार करू शकत नाही. प्रत्येक नवीन गोष्टींचा वृद्ध लोक विरोध करतात. त्यामुळे वृद्धांना बाजूला ठेवून आपण नवीन गोष्टींचा स्वीकार केला पाहिजे, असा विचार मूळ धरू लागला त्यामुळे ग्रामीण समुदायात वृद्धांना महत्त्व कमी झाले."[३] नात्यांत आलेला दुरावा, विवाद, गैरसमज पुन्हा मिटवून जोडण्याचा प्रयत्न आजची कुटुंबं आणि समाजातील लोक करताना दिसत नाही. अतिरिक्त स्वाभिमान, श्रीमंतीचा माज, भौतिकता, स्वार्थ यापलीकडे जाऊन नात्यांना महत्त्व देणारी पिढीच नष्ट झालेली दिसते. नात्यांच्या नवनवीन संकल्पनांनी २१वे शतक भरलेले आहे.उदा. लिव्ह इन रिलेशनशिप, फ्रेंड्स विथ बेनिफिट, विवाह आधी संबंध, विवाह बाह्य संबंध इत्यादी. यामुळे कुटुंबे विस्कटलेली पाहायला मिळतात. एकटे आणि स्वतंत्र राहण्याचे प्रमाण देखील वाढले आहे. 'कुटुंब' ही संकल्पना सध्या धोक्यात आहे. पीढीचा संघर्ष हा आधीपासूनच सुरू असला, तरी आज हा संघर्ष परिसीमा गाठत आहे. एकमेकांवरचा विश्वास कमी-कमी होत गेल्याने, नातेसंबंधांना आज तितके महत्त्व दिल्या जात नाही. यामुळे घटस्फोट, विभक्त कुटुंब, एकटेपणा, तुटलेपणा, मानसिक आजार, वाढीस लागले आहेत. पारिवारिक भांडणे, संपत्तीवरून हत्या, अनैतिक संबंध यामुळे कौटुंबिकता पार कोलमडून पडलेली दिसते. कुटुंबापुढे असे गंभीर प्रश्न आवासून उभे आहेत जे एक मोठं आव्हान २१ व्या शतकात समाजापुढे आहे.

सांस्कृतिक आव्हाने :

देशाची ओळख ही त्याच्या संस्कृतीतून होते. आजपर्यंत चालत आलेल्या रूढी, परंपरा २१ व्या शतकात पाहायला मिळत नाही. समाज सुधारणेतून काही वाईट चालीरीती, प्रथा, परंपरा नष्ट करण्यात आल्या जे अत्यंत आवश्यक होते. परंतु तंत्रज्ञान, परावलंबित्व आणि अज्ञान यामुळे सांस्कृतिक

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Institute
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

जपणुकीकडे २१वे शतक उदासीन दिसते. भाषा, बोली, संस्कार चांगल्या आणि पुढच्या पिढीला देण्यासारख्या चालीरीती, चरित्र संपादनासाठी समाजहित साधणारी संस्कृती लोप पावत चालल्यामुळे सांस्कृतिक आव्हान निर्माण झालेले आहे. तंत्रज्ञानाचा अतिवापर उदा. मोबाईल मुळे लोक एकाकी होऊन सांस्कृतिकदृष्ट्या समरस होताना पाहायला मिळत नाही. प्रत्येक जण विभागणी व दुजाभाव करत वागताना दिसतो. सांस्कृतिक स्पर्धेत चढाओढ आणि विनाकारणचा अहंकार पाहायला मिळते. देशाची संस्कृती ही फार प्राचीन आहे. आज विकासामुळे संस्कृतीला दुय्यम दर्जा मिळत असला तरीही संस्कृती वाचवणे काळाची गरज आहे. लोकनृत्य, लोकवाङ्मय, लोकगीते, लोकपरंपरा यांचे २१ व्या शतकात अस्तित्व जपणे, तसेच वाचनसंस्कृती सारखी नवीन संकल्पना नवीन संस्कृती रुजवणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

आर्थिक आव्हाने :

एकविसाव्या शतकातील समाजापुढे उदरनिर्वाह करणे, कुटुंबाचे पालनपोषण करणे, स्वतःच्या गरजा पूर्ण करणे, कठीण झालेले आहे. समाजातील आर्थिक आव्हानांना सामोरे जाताना अनेक गोष्टींवर परिणाम झालेला दिसतो. वाढती लोकसंख्या आणि त्यामुळे निर्माण झालेल्या संसाधनाच्या कमतरतेमुळे, उपलब्ध संसाधनाच्या दुरुपयोगामुळे, आर्थिक बाबतीत समाज दुबळा होत चाललेला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत आधीपासूनच आर्थिक विषमता दिसून येते. ती आजही २१व्या शतकात आणखी जास्त वाढली आहे. यावर बऱ्याच अंशी अर्थशास्त्रज्ञांनी समतावादी विचारातून ही विषमता नष्ट करता येऊ शकते का? याचा विचार मांडला आहे. नोबेल पुरस्कार सन्मानित 'अमर्त्य सेन' यांनी त्यांच्या 'आर्थिक विषमताएं' या पुस्तकात पुढील विचार मांडला आहे. ''मार्क्स के पात्रता पर आधारित श्रम के मूल्य निर्धारण ने मानवमात्र को उत्पादक संसाधनो के स्वामीत्व को लेकर वर्गानुगत अंतरों के कारण पैदा हुई विषमताओं के प्रति जागरूक बनाने मे बडी भारी भूमिका निभाई है।''[४]– अमर्त्य सेन. वाढती बेरोजगारी, वाढती महागाई आणि वाढत्या भौतिक गरजांचा परिणाम म्हणून गैरप्रकारांना, गुन्हेगारीला चालना मिळाल्याचे दिसून येते. यामुळे हिंसा, दरोडे, लूटपाट, अनैतिक कार्यात वाढ झाल्याचे दिसते. बेरोजगारीमुळे माणूस हवालदिल झालेला दिसतो. शेती उद्योगांना लागलेल्या गळतीमुळे अन्नधान्यात बरीच घसरण झालेली आढळून येते. त्यामुळे महागाई वाढलेली आहे. आणि वाढत्या महागाईतून सावरण्यासाठी पुरेसं उत्पन्न नसलेले कुटुंब व लोक दारिद्र्यात जीवन जगताना दिसतात. नवीन उद्योग निर्माण करणे, बेरोजगारीवर मात करणे, उत्पन्नात वाढ करणे, आर्थिक स्थिरता मिळवणे, शेतीस चालना देणे, आर्थिक साक्षरता मिळवणे, महागाई नियंत्रणात आणणे, संसाधनात वाढ करणे, उपलब्ध संसाधनाचा योग्य वापर करणे, दारिद्र्य निर्मूलन, आर्थिक समानता असे अनेक आव्हाने आज समाजापुढे आहे. देशापुढे आहे. ''अर्थात भारताच्या विकासात श्रेयाच्या अनेक जागा असल्या तरीही अजूनही येथे दीर्घ पल्ला पार करायचा आहे. चीनच्या तुलनेने दारिद्र्याचे प्रमाण बरेच अधिक आहे. ग्रामीण विकास आणि कृषी क्षेत्र यांचे मागासलेपण डोळ्यात भरण्यासारखे आहे. मागच्या अनेक वर्षात आणि विशेष करून उदारीकरणाच्या पंधरा वर्षात कृषीमधली भांडवल गुंतवणूक सतत कमी होत आहे. आणि या क्षेत्राचा वाढीचा दर खालावला आहे.''[५] – डॉ. मधुसूदन दत्तात्रय साठे.

राजकीय आव्हाने :

स्वातंत्र्यानंतर भारतात राजकीय पक्षांना सत्ता स्थापनेच्या संधी मिळाल्या. त्यानुसार समाजातील प्रत्येक मतदाराचा या राजकारणाशी जवळचा संबंध आला. आजपर्यंत अनेक राजकीय स्थित्यंतरे देशात पाहायला मिळाली. त्यानुसार २१ व्या शतकातील राजकीय आव्हानांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. मतदार आज जागृत, शिक्षित आणि स्वतःची मते असणारा असला तरीही जातीय समीकरणात तो भरडला जातो. पक्ष मोठा की व्यक्ती मोठी? जात मोठी की धर्म? पैसा मोठा की आपलं मत? या विवंचनेत सध्या भारतीय मतदाता असतो. मग कुठेही न पाहता स्वार्थी वृत्तीने जाणता अजाणतेपणी असे लोक निवडून दिल्या जातात, ज्यांना निवडून दिल्यानंतर मतदारांना पश्चातापाला सामोरे जावे लागते. राजकीय वर्तुळात चाललेल्या सत्ता खेळांचा परिणाम जनतेवर होताना दिसतो. निवडणुकी आल्या की जनतेच्या विचारांत, वागण्यात, बोलण्यात फरक पडतो. त्यामुळे अराजकता माजायला सुरुवात होते. डोळसपणे पाहण्याची वृत्ती आजच्या भारतीय मतदारांना अजूनही आलेली नाही. किंबहुना ते पाहू इच्छित नाही. आणि मग देश गुलाम बनायला लागतो. ''लोकशाहीमध्ये कोणत्याही राजकीय पक्षाला आपले नाव कायम लोकांच्या चर्चेत ठेवणे आवश्यक असते. अन्यथा लोक त्या पक्षाला विसरून जातील.''[६] शासनाला सवाल-जवाब करण्याची मुभा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मौलिक अधिकारांवर लादलेले बंधने आज एक राजकीय आव्हान आहे . सत्तेच्या लोभापायी मात्र येथील जनता भरडली जाते. आणि हेच राजकीय आव्हान आज २१ व्या शतकामध्ये आवासून उभे आहे.

DIRECTOR

ISSN No. 2394-5990

विसाव्या शतकातील समाजापुढील इतर आव्हाने :

आज सर्वत्र तंत्रज्ञानावर समाज वाटचाल करत आहे. -६० वर्षांआधी ज्याची कल्पना केली जाऊ शकत ती, ते आज विज्ञान आणि तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे. ानाला प्रत्येक व्यक्तीने आज आत्मसात केलेले आहे. ा कोणीही नाही ज्याला तंत्रज्ञान चाटून गेले नसावे. ी दुर्गम भाग सोडल्यास आज घराघरात मोबाईल आहे. ी आहे. आणि यामुळे समाजापुढे नवनवीन आव्हाने ल निर्माण होत आहे. ''नवीन तंत्रज्ञान व संचार नांमुळे संपूर्ण जगात तीव्र गतीने प्रसार होऊन नव्या ला विशेषतः तरुणांना संधी उपलब्ध होतात. ज्यांच्याकडे कौशल्य आहे त्यांनाच पुढे जाता येईल परंतु भारतीय जव्यवस्थेच्या संदर्भात विचार करता ही संख्या अतिशय राहील मग इतरांचे काय? हा बहुसंख्य वर्ग बाजूला ला गेला, परात्म होत गेला तर त्यापासून नवीन समस्या ा राहतील.''७- डॉ. किशोर राऊत. एकविसावे शतक जिटल माध्यमांनी भरलेले आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष संवाद कुवत होत चालला आहे. कौटुंबिक, सामाजिक, कीय भांडणे वाढत चालली आहे. नात्यांच्या तुटण्याचे ग बऱ्यापैकी मोबाईल सारखी वस्तू आहे. तंत्रज्ञानामुळेच जगारी वाढलेली दिसते. तंत्रज्ञान जितके कुशलपणे कार्य ा, तितके मनुष्य करू शकत नाही. अथवा शंभर व्यक्तींचे एक मशीन करत असल्याने माणसे रिकामी झालेली . धान्य हायब्रीड प्रकारचे बनते , खाद्यपदार्थ पॅकिंग ले मिळत असल्याने आरोग्यावर दुष्परिणाम होताना सततच्या रेडिएशनच्या सानिध्यात असल्यामुळे ी शरीर व प्रकृती कमकुवत होत जात आहे. वेगवेगळ्या ारांना बळी पडलेल्या व्यक्तींच्या आर्थिक खर्चावर ओझे आहे. ''जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये जरी माणसाला याचे पर्याय व संधी निर्माण केल्या असल्या तरी जागतिक ळीवर शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहेत विकसनशील मध्ये जागतिकीकरणाच्या परिणामामुळेच हे घडत .''८- डॉ. प्रशांत बनसोडे. शेतकरी आत्महत्या आजही आहेत. आणि हे येणाऱ्या पिढीसाठी घातक आहे. न शेतकरी आत्महत्या कशा थांबवता येईल, हे सुद्धा आव्हानच आहे. कारण तंत्रज्ञानामुळे जीवन जगण्याची वेगवान आणि अवाजवी तणावाने भरलेली आहे. ठी समाज विचार करतो का? असे जर पाहिले तर ती जीवनशैली हे सुद्धा एक आव्हानच आहे.

ारतात शिक्षणाच्या बाबतीत आजपर्यंत अनेक प्रकारच्या योजना योजना आखल्याने देशात साक्षरता वाढलेली दिसते. सुशिक्षितांचे प्रमाणही वाढलेले आहे. शिक्षणाचे महत्त्वही वाढलेले आहे. परंतु सुशिक्षितांना योग्य रोजगार न मिळाल्याने बेरोजगारीचा दर वाढलेला दिसतो. शिक्षणच बदललेले आहे. शिकवण्याच्या पद्धती, शाळा, ठिकाण बदललेली आहे. त्यानुसार मात्र अध्ययन- अध्यापन क्षेत्रात काम करणारी अद्यावत लोक कमी आहेत. सध्याच्या पिढीच्या शैक्षणिक गरजा पूर्ण व्हाव्या, त्यासाठी प्रयत्न करणे ही काळाची गरज आहे. बदलत्या काळातील बदलते शिक्षण घेणे व त्यानुसार देशाचा विकास साधने हे एक आव्हानच आहे.

भारतीय समाज पर्यावरणविषयक बराच उदासीन दिसतो. एकविसाव्या शतकात जग पर्यावरणाविषयी जनजागृती करत असताना, वाढत्या प्रदूषणामुळे २१ वे शतक हे तुम्हाला गटारासारखे तुंबलेले वाटेल. पृथ्वीवर हिरव्या जंगलांपेक्षा काँक्रीटचे जंगलं वाढत गेल्याने वन्यजीव समस्या उद्भवली आहे. कोरोनाच्या काळात कित्येकांना ऑक्सिजनची कमतरता भासली. कारण येथील जंगले आज नष्ट झालेली आहे. पर्यावरणाचा ऱ्हास झालेला आहे. औद्योगिकतेमुळे विकास तर झाला परंतु औद्योगिकतेमुळेच प्रदूषणातदेखील वाढ झालेली आहे. इतकेच नव्हे तर जल, वायू, जमीन दूषित झाल्याने आरोग्याच्या अमाप अशा समस्या निर्माण झालेल्या दिसते. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षण करणे हे एकविसाव्या शतकातील समाजापुढे आव्हानच आहे.

'वाढता दहशतवाद' ही देखील एक मोठी समस्या देशापुढेच नाही तर जगापुढे उभी आहे. यासाठी जागतिक पातळीवर अनेक देशांनी मिळून अनेक मिशन चालवली आहे. प्रत्येक देश सुरक्षित राहावा, तेथील जनता सुरक्षित राहावी, यासाठी प्रयत्न केला जात असला तरी दहशतवाद नवनवीन रूपे घेऊन समाजापुढे उभा असतो. नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून दहशतवाद पसरवल्या जातो. दहशतवाद संपवणे हे एक मोठे आव्हान आहे. ''जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वैयक्तिक व सामाजिक प्रश्नांची गुंतागुंत होताना दिसते. आजची समस्या उद्या दिसत नाही. एका समस्येतून दुसरी समस्या जन्म घेत असते. जसे अपंगत्व, (शारीरिक व मानसिक) मद्यपान, गुन्हेगारी, गरीबी, कौटुंबिक तणाव, संघर्ष, भूकबळी, नशेले पदार्थाचे सेवन, भिक्षुक वृत्ती, या इतर व्यक्तिगत समस्येबरोबर जातिवाद, संप्रदायवाद, दहशतवाद, धार्मिक क्लेश, कामगारांचे प्रश्न, बेकारी, आंतरराष्ट्रीय तणाव, यादवी युद्धे, जाळपोळ, लुटालुट, अज्ञानांचा रक्तपात, विकसित देशांची अरेरावी, दडपणे अशा अनेक सामाजिक प्रश्नांनी राष्ट्रांचे आणि जनाचे नुकसान होताना दिसते.''९- डॉ. बाबासाहेब घाडगे.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt.
of Arts and Social ...
NAGPUR

निष्कर्ष :

१) एकविसावे शतक हे अनेक आव्हानांनी भरलेले आहे.
२) नव्या युगातील समाजापुढे नवनवीन समस्या आहे, ज्यामुळे समाजावर गंभीर परिणाम झालेला आहे.
३) जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण, पर्यावरण समस्या या गोष्टींकडे दुर्लक्ष केल्याने आव्हाने निर्माण झालेली आहेत.
४) समाजातील समस्या सोडवून त्यावर योग्य उपाययोजना, धोरणे आखण्याची, कायदा, सुव्यवस्था, जनजागृती, समाज प्रबोधन करण्याची गरज आहे.
५) सामाजिक संबंध बिघडलेले दिसत असल्याने ते दृढ करणे काळाची गरज आहे.
६) समाजातील विक्षिप्त, विघातक, दुष्ट गोष्टींवर निर्बंध लादून त्यांचा समूळ नायनाट करण्यावर एकत्रितपणे काम करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१) केशव मेश्राम – डॉक्टर आंबेडकर चिंतन, लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई,स.आ.नोव्हें.२०११ पृ.२३
२) डॉ. प्रदीप आगलावे – भारतीय समाज (प्रश्न आणि समस्या), श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००९ पृ.१८०–१८१
३) तत्रैव–पृ.१८१
४) अमर्त्य सेन – आर्थिक विषमताएं, राजपाल प्रकाशन, दिल्ली, अनुवादित २००७,पृ.११०
५) डॉ. मधुसूदन दत्तात्रय साठे – जागतिक अर्थकारण (नव्या जगाचे अर्थकारण), डायमंड प्रकाशन, पुणे,प्र.आ.२००८ पृ.१६७.
६) प्रा. डॉ. सुनिल मायी– भारतीय समाज – प्रश्न आणि समस्या, डायमंड प्रकाशन, पुणे, प्रआ. फेब्रु.२००९ पृ.१९५.
७) सं.प्रा. जगन कराडे – जागतिकीकरण (भारतासमोरील आव्हाने), डायमंड प्रकाशन, पुणे,प्र.आ.२०१३, पृ.१६४–१६५.
८) तत्रैव – पृ.१२०.
९) तत्रैव – पृ.१७८.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

2022-23
EX124

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक ४ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ८

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. वंदना मनोज इंगळे • डॉ. राजश्री पूर्णचंद्र मेश्राम • डॉ. ललिता ईश्वरन पुनैय्या

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

अनुक्रमणिका

१. **Dr. Ambedkar : Bringing Buddhism Back to India**
- Dr. Vandana Manoj Ingle ---------- ५

२. **Relevance of Buddhist philosophy in Justice, Liberty, Equality & Fraternity in modern age**
- Dr. Rajshree P. Meshram ---------- ९

३. **Addressing the global problems of inequality, vulnerability and injustice through Buddhist perspective**
- Dr. Lalita Ishwarn Punnya ---------- ११

४. **Socio-Cultural and Economic Status of Denotified and Nomadic Tribes in India**
- Rajendra S. Motghare ---------- १६

५. **Thus Spake the Buddha: Beyond Religion to Reconstructing India**
- Rita Sontakke/Sheware, Dr. Bipasha Ghoshal ---------- २०

६. **Problem of Personal Laws in India : Quest for Gender justice**
- KANCHANKUMAR TEJRAM SHEWALE ---------- २५

७. **Health Information System in Buddhist Philosophy: An Overview**
- Dr. Sudhakar Thool, Dr. B. K. Thawkar ---------- ३६

८. **Buddhist doctrine Ahimsa and its Relevance in Modern World**
- Dr. Mubaraque Quraishi ---------- ४०

९. **Emergence of Buddhist Philosophy and Practice Throughout The World and India**
- Dr. Swati S. Shambharkar ---------- ४५

१०. **Buddhist Economic Philosophy: A Study**
- Dr. Ashwini Potphode ---------- ५०

११. **Dr. B. R. Ambedkar : The Ultimate inspiration for Dalit Literature in view of Social Equality**
- Prof. Swarnlata Sahare ---------- ५६

१२. **Buddhist Philosophy in Education**
- Asst. Prof. Amita Manoj Choudhari ---------- ५९

१३. **Relevance of Buddhist Philosophy for re-establishment of World Peace, Equality and Justice**
- Dr.Ashwini Dalal ---------- ६२

१४. **DR. AMBEDKAR BUDDHISM AND THE INDIAN CONSTITUTION**
- Dr. Suyog S. Ingle ---------- ६६

१५. **Population Control Policy in the view of Dr. B. R. Ambedkar**
- Asst. Prof. Gaurav Gajbe ---------- ७०

१६. **Dr Ambedkar's View on Buddha's Philosophy of Liberty, Equality & Fraternity and Constitution of India**
- Dr. Umesh N. Udapure ---------- ७५

१७. **Ambedkar, Buddhism and Making of Modern India: A Correlative Study**
- Dr. Sanjay N. Shende ---------- ८१

१८. **BUDDHIST ATTITUDE TOWARD SPORTS**
- DR. SUBHASH DADHE ---------- ८६

१९. **Buddhism in India- The Socio-Political History, Evolution, Decline, Re-emergence and Transformation**
- Mangesh Gopichand Wahane ---------- ८९

२०. **The Bodhisattva and Nirvana**
- Dr. Sandhya Wankhede ---------- ९३

२१. **बुद्ध धम्म तत्त्वज्ञानात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार एक विश्लेषणांत्मक अध्ययन**
- प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख ---------- १००

२२. **बौद्ध धर्मातील राजकीय विचार**
- डॉ. शरद सांबारे, डॉ. ललिता ईश्वरन पुनैय्या ---------- १०४

२३. **बुद्ध धर्मात वर्णित नैसर्गिक महत्त्व आणि पर्यावरण समतोल**
- प्रा डॉ. महेंद्रकुमार कटरे ---------- १०८

२४. **दलित कवितेतून व्यक्त होणारी जागतिकीकरणाची धग**
- डॉ. नम्रता बागडे ---------- ११०

२५. **न्याय, समता आणि बंधुत्वाच्या संदर्भात सामाजिक परिवर्तनामध्ये बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या प्रासंगिकतेवर डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत**
- श्री. गणेश बुट्टे, डॉ. अमोल मांडेकर ---------- ११४

२६. **बौद्ध तत्त्वज्ञान : जागतिक अजिंठ्याच्या भूमीतून नव्या वाङ्मयाची निर्मिती**
- डॉ. विशाखा संजय कांबळे ---------- ११७

२७. **बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि भारतातील जातीव्यवस्थेची सुरूवात**
- डॉ. प्रशांत बा. सूर्यवंशी ---------- १२१

२८. **स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुत्व आणि आंबेडकर**
- डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार ---------- १२४

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

२९. बाबासाहेबांच्या बुद्ध धम्म विचारांची प्रासंगिकता
- डॉ. चंद्रमणी भोवते ---------- १२८

३०. मौर्य साम्राज्य संस्थापक – चंद्रगुप्त मौर्य
- डॉ. योगेश मारोती करवाडे ---------- १३२

३१. दैनंदिन जीवनात पठ्ठानपालीचा उपयोग –
- अंजुषा ता. रामटेके ---------- १३४

३२. बुद्धि संस्कृतीच्या माहिती स्त्रोतातून बौद्धिक परिवर्तन
- डॉ. वि. के. ठवकर, डॉ. सुधाकर थुल ---------- १३९

३३. बौद्ध समाज की सामाजिक समस्या
- डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर) ---------- १४२

३४. भारत में बौद्ध सामाजिक, राजनितिक इतिहास, विकास, पतन पुनः उदय और परिवर्तन
- नेहा च. गजभिये ---------- १४५

३५. बुद्धीझममें आर्थिक, सामाजिक एवं राजनैतिक समानता : एक अभ्यास
- डॉ. भारत वालोंद्रे ---------- १५२

३६. भारत का संविधान एक महान ग्रंथ : एक अवलोकन
- डॉ. विकास एस. नागराळे ---------- १५६

३७. इ. स. १९५६ का नागपूर बौद्ध धम्म दीक्षा समारंभ
- डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर ---------- १६०

▲▲▲

ISSN No. 2394-5990

बौध्द तत्त्वज्ञान:जागतिक अजिंठ्याच्या भूमीतून नव्या वाङ्मयाची निर्मिती

डॉ.विशाखा संजय कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख-मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था
नागपूर-१
मोबाइल नं.९८५०१५०८६१

सारांश :

बौध्द तत्त्वज्ञान:जागतिक अजिंठ्याच्या भूमीतून नव्या वाङ्मयाची निर्मिती या विषयाच्या अनुषंगाने विचार करताना,अजिंठा ही जागतिक स्तरावरील प्रसिध्द लेणी आहे.भारतातील गुहा,विहार,संघाराम,लेणी,स्तूप यातून बौध्द अध्यायनाचे कार्य चालत असे. बौध्द भिक्खु अध्यापनाचे कार्य करीत असत. तथागत सुगत बुध्दाने विश्वाला मानवतेचा संदेश दिला.हा संदेश प्रत्येक मानवाला जीवन जगण्याकरिता सुखकारक ठरला.हेच बौध्द तत्त्वज्ञान बौध्द भिक्खु उपासकांना सांगत असत.अजिंठा येथे अध्यापन-अध्ययनाचे कार्य केले जात असे.हे येथील एक मुख्य केंद्रस्थान होते.

बीजशब्द : तथागत सुगत बुध्द,बौध्द तत्त्वज्ञान, जागतिक, अजिंठा, भूमी, भिक्खु, वाङ्मय,निर्मिती.

प्रस्तावना :

बौध्द तत्त्वज्ञान : जागतिक अजिंठ्याच्या भूमीतून नव्या वाङ्मयाची निर्मिती, हा विषय नव्या परिवर्तनाचा नवा आशय घेऊन परिवर्तीत होताना दिसतो. बौध्द तत्त्वज्ञान हे विश्वात्मक आहे.बौध्द धम्म म्हणजे विचार होय.मानवी कल्याण साधण्याकरिता साधकाला ज्या मुलभूत मूल्यांची उपयुक्तता आवश्यक ठरते. तिथेच बौध्द विचारधारा प्रवाहीत होते.

अजिंठ्याच्या लेणीत शिल्प : चित्र कलेच्या माध्यमातून बौध्द तत्त्वज्ञान मांडण्याचा प्रयत्न निश्चितच शाश्वत आहे.मानवी मूल्यांचे जतन बौध्द तत्त्वज्ञानातून अधोरेखित केले आहे.अजिंठ्याच्या ३२ लेणी समुहातून प्रातिभदर्शन घडताना दिसते.फक्त २९ लेणीपर्यंत पर्यटकांना बघता येते.अजिंठा लेणीची निर्मिती ही सम्राट अशोककालीन आहे.तद्वतच ४०० वर्षात सातवाहन,वाकाटक,चालुक्य,राष्ट्रकुट या राज्यांच्या काळात या लेणीचे काम पूर्ण झाले.इसवी सन पूर्व २०० शे ते इसवी सन २०० शे हा कालखंड या कार्याचा मानला जातो.तथागत सुगत बुध्दाला-बौध्द तत्त्वज्ञानाला अभिवादन करण्याकरिता या लेणीची निर्मिती बौध्द भिक्खुनी केली.

बौध्द तत्त्वज्ञान : बौध्द तत्त्वज्ञान हे मानवी विचारावर आधारित आहे.

निसर्ग-नैतिक मूल्ये

अनैसर्गिक-अनैतिकता

मानवाला सुखकारी जीवन जगण्यासाठी विचारधारा प्रवाहीत करावी लागते. जीवनाचे मूलस्रोत विचार आहे.विचारातून तत्त्वज्ञान शरीर-मन,आंतर-बाह्य होऊन प्रक्रियवत होत असते.

बौध्द तत्त्वज्ञानामध्ये त्रिशरण, पंचशील, अष्टशील, दसशील, चार आर्यसत्य, आर्य अष्टांगिक मार्ग प्रतित्यसमुत्पाद, दस पारमिता, प्रज्ञा-शील-करुणा, तथागताचा जन्म-महानिर्वाण इत्यादी भाग येतो.

अष्टांगिक मार्ग :

१.सम्यक दृष्टी	२.सम्यक संकल्प
३.सम्यक वाक	४.सम्यक कर्मांत
५.सम्यक आजीविका	६.सम्यक व्यायाम
७.सम्यक स्मृती	८.सम्यक समाधी

हे आठ मार्ग

बुध्दाचे पूर्वकालीन आठ ऋषी होते :

१.अचघर्षण	२.प्रजापति
३.परमेष्ठि	४.ब्राम्हणस्पणि किंवा बृहस्पती
५.अनिल	६.दीर्घतया
७.नारायण	८.हिरण्यगर्भ आणि विश्वकर्मा

बुध्दाच्या कालखंडामध्ये तत्त्ववेत्याचे ६२ पंथ होते.त्यापैकी सहा पंथ मुख्य होते.ते याप्रकारे...

१.क्रियावाद-कश्यप
२.नियतीवाद (विशचवाद)- मक्खली गोसाल
३.उच्छेदवाद-केशकवल
४.अन्मोनवाद-पकध कच्चायन
५.विक्षेपवाद-संजय बेलबुत्ता
६.चातुमात्मसांवरवाद-महावीर

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

दसशील

१. अहिंसेचे पालन करणार
२. नेहमी सत्य बोलणार
३. चोरी करणार नाही
४. वस्तूंचा संग्रह करणार नाही
५. भोगविलासापासून दूर राहणार
६. नृत्य-संगीताचा त्याग करणार
७. सुगंधी वस्तूंचा उपभोग करणार नाही
८. अवेळी भोजन करणार नाही
९. बिछान्यावर झोपणार नाही
१०. स्त्री मोहापासून दूर राहणार

बुध्द होण्याकरिता बोधिसत्त्वाला दहा स्थित्यंतरे पार करावी लागली :

१. मुदिता (आनंद)
२. विमलता (शुध्दता)
३. प्रभावकारी (तेजस्विता)
४. अचिंतनकारी (अग्नीप्रमाणे तेजस्वी बुध्दिमत्ता)
५. गंगा जिंकण्यास कठीण अशी स्थिती
६. अभिमुखी
७. दूरङ्म्मा (दूर जाणे)
८. अचल
९. साधुमती
१०. धम्मानिध

पाच भिक्खु

१.कौडिन्य २.भद्दीय ३.वप्प
४.महानाम ५.अश्वजीत

तथागत सुगत बुध्दानी पाच भिक्खुंना सारनाथ येथे प्रथम उपदेश केला त्यामध्ये चार आर्यसत्य सांगितली...

१. जगात दुःख आहे
२. त्या दुःखाला कारण आहे
३. हे कारण म्हणजे तृष्णा (वासना) होय.
४. वासना नियंत्रित करणे हा दुःख निवारण्याचा उपाय/ मार्ग आहे.
१. दुःख
२. दुःखाचे मूळ
३. दुःख निरोध
४. दुःख निरोधाचा मार्ग

दस पारमिता

१.शील २.दान
३.उपेक्षा ४.नैष्क्रम
५.वीर्य ६.शांती
७.सत्य ८.अधिष्ठान
९.करुणा १०.मैत्री

तथागत सुगत बुध्दाचे तत्त्वज्ञान

१.प्रतित्यसमुत्पाद-कार्यकारणभाव
कोणत्याही घटनेला कारण असते.
इमस्स सति इंदं होति
इमस्स भसति इंदं होतिफ- दीघनिकाय
२.तिलक्खन -दुःख,अनित्य,अनात्मक्ता
३.निब्बान -निर्वाण
४.बोधिसत्त्व सिध्दांत-बोधि-ज्ञान,सत्त्व-प्राणी-ज्ञानसाठी,ज्ञानप्राप्तीकरिता प्रयत्नशील प्राणी
१.बोधिसत्त्व-ज्ञानप्राप्तीकरिता प्रयत्नशील
२.प्रत्येक बुध्द-पश्चेक् बुध्द, ज्ञानप्राप्त झाले तरी ज्ञान देत नाही.

३.सम्यक सम्बुध्द- मला ज्ञान मिळाले मी त्या ज्ञानाचा उपयोग जगातल्या मानव कल्याणासाठी करणार.जगातील लोक जेव्हापर्यंत दुःखातून मुक्त होणार नाहीत.तेव्हापर्यंत निर्वाणपद स्विकारणार नाही.ज्ञानभक्ती देणे,दुःखातून मुक्त करणे,शंकेचे निरसन,वादविवादपटू तयार करणे,उपासकांमध्ये पूर्णतःज्ञान देणे,इत्यादी कार्य करणे.तसेच दुःख दूर करणे तेव्हाच मी महापरिनिर्वाण करणार.महापरिनिर्वाण-निब्बाणसुत्त यामधील उपदेश हा निर्वाणप्राप्तीचा आहे.

अजिंठा

अजिंठ्याचा विचार करताना...

१.लेणी-व्याख्या
२.अजिंठा लेणीचा शोध-जॉन स्मिथ
३.अजिंठा लेणीचा निर्मितीकार
४.वाङ्मय-व्याख्या
५.अजिंठा-वाङ्मय

१.लेणी-व्याख्या

१. लेणी-लेण ख लेण अव.ण्णी.सा.ण्णी.१ (नं अ+जि) वि.न जिंकता येणारा[१]
२. लेण (स्त्री) रेघ,ओळ,रेषा,लाईन (इ)[२]
३. लेणे न. डोंगरात पोखरून बांधलेले ठिकाण, बौध्द, जैन, वगैरेचे डोंगरातील प्रार्थना मंदिर - Cave[३]

ISSN No. 2394-5990

२.अजिंठा लेणीचा शोध–जॉन स्मिथ

अजिंठा लेणी एका घनदाट जंगलात आहे.सह्याद्री पर्वत रांगेत व वाघुरा नदीच्या किनारी नालाकार आकारामध्ये ही लेणी स्थित आहे.अजिंठा लेणी बौध्द तत्त्वज्ञानाचे एक प्रमुख केंद्रस्थान होते.इसवी सन ७६८ साली अचित संघारामाची,जो आज अजिंठा म्हणून प्रसिध्द आहे.ओळख चीनमध्ये सिंहली भिक्षू अमोघवज्रद्वारे केल्या गेली होती.चीनमध्ये बौध्द धम्माच्या योगाचार पंथाचा जो प्रसार झाला.त्यात अजिंठा संघारामातील भिक्खूंनी फार मोठी भूमिका पार पाडली.[४]

महामयूरीफ या बौध्द ग्रंथात अजितजय नावाच्या एका स्थळाचा उल्लेख येतो.जे यक्ष कूटदंष्ट्र यांचे निवासस्थान होते.नंदलाल दुबे हे प्राचीन भारतीय भूगोलाचे एक प्रसिध्द अभ्यासक असून त्यांनी अजिंठ्याचे प्राचीन नाव ङ्कअचित्य संघारामफ असण्याची शक्यता वर्तवली[५] भिक्खु हे अध्यापनाचे कार्य करीत असत.कालांतराने बौध्द धम्माचा ऱ्हास झाल्यानंतर या लेणीकडे दुर्लक्षित म्हणून पाहिले गेले. ही लेणी जेव्हा दुर्लक्षित होती. अशावेळी जंगलातील हिंस्त्र पशू इथे वास्तव्यास राहत होते.प्रदीर्घ व विस्तारित असणारी ही लेणी याकडे कुणाचे लक्ष जाऊ नये? ही बाब अतिशय गंभीर आहे. मद्रास सेनेतील एक इंग्रज अधिकारी अजिंठ्यावरून जात असताना इसवी सन १८१९ मध्ये ते आपल्या पलटणीच्या तुकडीसोबत चालले असताना त्यांना शिकार करण्याची इच्छा झाली.वाघाची शिकार करण्याच्या हा एक प्रदेश होता. त्यामुळे त्यांनी फर्दापूरच्या एका गुराखी मुलाला वाघाचे घर दाखविण्यास घेऊन गेले.तिथे गेल्यानंतर उंच टेकडीवर उभे राहून त्यांनी दूरवर आजूबाजूचा परिसर बघितला.ते बघताना त्यांच्या दृष्टीपथास प्रथमत: काय पडले तर अजिंठा लेणी.ही त्यांच्या दृष्टीपथास पडली.नालाकार पहाडाच्या कुशीत दडलेलं.ते आजूबाजूचा निसर्गरम्य परिसर हे बघून अचंबित झालेत.ज्या ठिकाणाहून त्यांनी ही लेणी बघितली.ते ठिकाण उंच होते.त्यांना लेणी क्रमांक दहा ही प्रथमत: दृष्टीपथास पडली.त्या इंग्रज अधिकार्याचे नाव जॉन स्मिथ असे होते.लेणी क्रमांक दहाच्या सभामंडपातील तेराव्या स्तंभावर अग्रभागी इंग्रजीत एक लेख आढळून आला.

John Smith 28th Cavalry 28 -pril 1819[६]

स्थानीय दंतकथेच्या आधारित ज्या इंग्रजी सैनिक अधिकार्याने या लेणीचा शोध लावला.तो अठ्ठाविसाव्या घोडेस्वार सेनेचा जॉन स्मिथ होता.आणि ही रोमांचकारी घटना २८ एप्रिल १८१९ ला घडली.ही लेणी शेकडो वर्षापासून अज्ञात होती.यानंतर कलात्मकतेने या लेण्याकडे संशोधकांची दृष्टी वळली आणि आज इथे दिवसभर हजारो पर्यटकांची फार मोठी वर्दळ सुरू असते.या लेण्यांची चर्चा सर्वप्रथम मद्रास एस्टॅब्लिशमेंटचा कॅप्टन मोरागनच्या सूचनेवरून ङ्कविलियम एस्किनफ्याने 'बॉम्बे लिटररी सोसायटी'समोर १९२२ मध्ये वाचलेल्या निबंधात केली होती.[७]

३.अजिंठा लेणीचा निर्मितीकार :

अजिंठा लेणीचा निर्मितीकार कोण? हा एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न,या बाबीचा विचार करताना,सम्राट अशोक यांच्या काळात या लेणीचा प्रारंभ झाला.इसवी सन पूर्व २३२ मध्ये सम्राट अशोक यांचे निधन झाले.ही लेणी इसवी सन पूर्व २०० असे शतक इतिहासकार मानतात.दगडातून गुहा,शिलालेख, विहार, स्तूप, संघाराम, लेणी,इत्यादींची निर्मिती केली.जंबूद्वीपातील शिल्पकार–चित्रकारांनी हे कार्य केले.विशेषत:याकरिता बौध्द भिक्खु यांचे मोलाचे योगदान आहे.सम्राट अशोकानंतर सातवाहन व इतर राज्यांनी हे कार्य सांभाळले.लेणापूर येथील कामगार वर्ग यांनी रांत्र–दिवस राबुन हे कार्य पूर्ण केले.किंबहुना असेही म्हणावेसे वाटते की,लेणी तयार करणाऱ्या निर्मितीकाराचे गांव म्हणजे लेणापूर आहे.छन्नी–हातोडा यातून एक भव्य शिल्पाकृती निर्माण झाली.

४.वाङ्मय–व्याख्या :

वाङ्मय–वाङ्–वाच्य–वाक–बोल–जे वाणीबध्द व बोलल्या गेलं आहे ते वाङ्मय.

साहित्य–जे वाणीबध्द व बोलल्या गेलं आहे. त्या वाङ्मयाला लेखन स्वरूपात आणण्यास ज्या साधन सामग्रीचा उपयोग केल्या जातो.त्या साधन सामग्रीला साहित्य असे म्हणतात.

उदा. शिळा, दगडीशस्त्रे, दगडीकोळसा, चुनखडी, गेरू, कोळसा, ताम्रपट, मूर्ती, स्तंभ, लाकूड, मृद्भांड, शाई, टाक, लेखणी, पेन, तालपत्र, चर्म, कागद इत्यादी साधन सामग्री दिसते.

वाङ्मय आणि साहित्य हे पूर्वी वेगवेगळे होते. ब्रिटीश काळात छापखाने आल्यानंतर हे दोन्ही शब्द समानार्थी झालेत.

ललित कला पाच ललित कला आहेत–गीत, नृत्य, नाट्य, चित्र, शिल्प या पाच कलांचा केंद्रबिंदू वाङ्मय–साहित्य आहे.

५. अजिंठा–वाङ्मय

अजिंठा लेणी नदीच्या पात्रापासून ४० ते१०० फूट उंचीवर ह्या लेणी कोरण्यात आली आहे.खालून वर अशा पध्दतीने ह्या लेणीची शिल्पांकन आहे.अप्रतिम,अद्भुत,अविस्मरणीय असे वर्णन साहजिकच संशोधक,रसिक, आस्वादक करताना दिसतात.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

अजिंठा आणि वाङ्मय या विषयाच्या अनुषंगाने विचार करताना, अजिंठा लेणीतील वाङ्मयाचे तीन प्रकार दिसतात.

१.तथागाताचे जीवनदर्शन

२.जातक कथा

३.अभिलेख

१.तथागाताचे जीवनदर्शन : तथागताच्या जन्मापासून ते महापरिनिर्वाणापर्यंत चित्रकाव्य-शिल्पकाव्य रेखाटले आहे.

अजिंठ्याच्या लेणी क्रमांक-१मध्ये जगप्रसिध्द बोधिसत्त्व पद्मपाणी अतिशय सुंदर रेखाटले आहे.तसेच राजपुत्र सिध्दार्थ यांच चित्रण केले आहे. अजिंठ्याच्या लेणी क्रमांक-२मध्ये तथागत सुगत बुध्द यांच्या जन्माप्रसंगीचे चित्रण केले आहे. हे चित्र सभागृहाच्या डावीकडील भिंतीवर आहे आणि बरेचसे खराब झाले आहे. याच लेणीत डाव्या बाजुला महामायाचे सिध्दार्थाच्या जन्मापूर्वीचे शिल्पांकान करण्यात आले आहे.त्रिपिटकातील-निदान कथा यामध्ये हे वर्णन आढळते.महामायेला पडलेले स्वप्न या चित्रात अंकित आहे. महाभिनिष्क्रमणाचा प्रसंग हा तत्कालीन शेतकऱ्यांचे व वर्तमान समस्या दर्शविते. रोहिणी नदीचा वाद निर्माण झाल्याने सिध्दार्थाला कपिलवस्तू सोडावे लागले.या नदीचे पाणी शाक्य व कोलिय या दोन्ही वंशीय जनतेला उपयोगी ठरावे.शेतीकरिता दोन्ही प्रदेशांना गरज होती. रोहिणी नदीच्या पाण्याचा वाटा हा समान हवाफअसे सिध्दार्थांनी सांगितले.वरिष्ठ मंडळी हे मानायला तयार नव्हते.युध्द करणे सिध्दार्थाला अमान्य होते.लेणी क्रमांक १७ मध्ये गृहत्याग- महाभिनिष्क्रमणाचा प्रसंग चित्रांकन केला आहे.लेणी क्रमांक २६ मध्ये तथागताची सर्वात लहान मूर्ती व सर्वात मोठी महापरिनिर्वाणाची शिल्पाकृती आहे.

२.जातक कथा :

इसवी सन पूर्व ६ व्या शतकात तथागताच्या काळात त्यांच्या जीवनावर अनेक कथा निर्माण झाल्यात.जातक कथा या ग्रंथात एकंदर ५४७ कथा आहेत.मानवी जीवनातील नैतिकता त्यातून प्रत्ययास येते.जातक म्हणजे जन्म.तथागत सुगत बुध्दाच्या पूर्वजन्माच्या कथा आहेत.पूर्वजन्म हे कल्पित असून तथागताच्या कार्य कर्तृत्वावर प्रकाशझोत टाकतात.३६ जातक कथांची चित्रे व शिल्पे चित्रित आहेत.या लेणीत काही कथा तर काही जातक कथा आहेत.सौदरानंद नाटकाचे दृश,शिबी जातक,शंखपाल जातक,महाजनक जातक,चंपेय्य जातक,हंस जातक,विदुर पंडित जातक,रुरु जातक,शाम जातक,षड्दंत जातक,हस्ती जातक,महाउम्मग जातक,वेस्संतर जातक,महाकपि जातक,सुतसोम जातक,शरभ मृग जातक,मत्स जातक,मातुपोषक जातक इत्यादी काही जातक कथा आढळतात.

३. अभिलेख :

अजिंठ्याच्या लेणीत अभिलेखावरून तत्कालीन काळातील घडामोडी लक्षात येतात.लेणी-२, ४, ६, ७, ९, १०, ११, १२, १६, १७, २०, २१, २२, २६,२७ इत्यादी लेणीत हे अभिलेख आढळतात. यातून राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, ऐतिहासिक घडामोडीचे दर्शन घडते.

अशाप्रकारे बौध्द तत्त्वज्ञान जागतिक अजिंठ्याच्या भूमीतून नव्या वाङ्मयाची निर्मिती झालेली दिसते.

निष्कर्ष

१. तथागत सुगत बुध्द हे विज्ञानवादी होते.
२. बौध्द तत्त्वज्ञान हे विचारांवर आधारित आहे.
३. बौध्द तत्त्वज्ञानातील निसर्गमूल्ये-नैतिक मूल्ये ठरतात.
४. बौध्द तत्त्वज्ञान मानवी जीवनाकरिता कल्याणकारी आहे.
५. अप्रतिम शिल्प-चित्र याकरिता अजिंठा लेणीला जागतिक दर्जा देण्यात आला आहे.
६. चित्रांकन अतिशय बोलके आहे.
७. अजिंठा लेणी ही अप्रतिम व अद्भूत आहे.
८. अजिंठा लेणीचे मूलस्त्रोत वाङ्मय आहे.
९. भिंती,स्तंभ,मूर्ती यावर अभिलेख उत्कीर्ण करण्यात आले आहे.

संदर्भ सूची :

१. द.ह.अग्रिहोत्री (संपादक)-अभिनव मराठी-मराठी शब्दकोश,पहिला भाग व्हीनस प्रकाशन,पुणे १९८३, पृ.क्र.३४८.
२. प्र.न.जोशी-आदर्श मराठी शब्दकोश,विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी,पुणे,तृतीयावृत्ती,१९९२,पृ.क्र.१०८८.
३. कृ.पां.कुलकर्णी-मराठी उत्पत्तीकोश,तिसरी आवृती,शुभदा सारस्वत प्रकाशन पुणे,१९९३,पृ.क्र.६८०
४. दास शरदचंद्र-इंडियन पंडीत इन लॅंड ऑफ स्नो,कलकत्ता १९६५, पृ. ४३ ५.दि जिऑग्राफिकल डिक्शनरी ऑफ एनशियंट ॲण्ड मिडिवल इंडिया,दिल्ली १९११, पृ.१.
६. ढवळीकर एम.के.-न्यू इंस्क्रिप्शंन फ्रॉर्म अजंता आर्स ओरिएंटालिस, खंड ७,पृ.१५२.
७. ट्रांजेक्शंस ऑफ दि बॉम्बे लिटररी सोसायटी,खंड ३ पृ.५२०,केव्ह टेंम्पल्स ऑफ इंडिया,पृ.२८०-८१.
८. मित्र देवला-अजंता,दिल्ली २००३,पृ.३०.

■■■

ISSN No. 2394 5990

४५. अनुसूचित जातीतील शेतकऱ्यांच्या समस्या व करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा आढावा

- श्री. अशिष अशोक इंगल, डॉ. राजेंद्र प.शिंदे ---------- २०८

४६. २१ व्या शतकातील भारतीय शिक्षणप्रणालीतील नवे प्रवाह आणि आव्हाने

- प्रियांका मधुकर गुंजाळ, डॉ. किशोर गिरीश नवले ---------- २१५

४७. २१ व्या शतकाच्या विशेष संदर्भात भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे चंद्रपूर जिल्ह्यातील सामाजिक कार्याचा आढावा

- शुभम जयदास सांगोडे, डॉ. दिवाकर एन. कामडी ---------- २२०

४८. मानसिक आरोग्य: एकविसाव्या शतकातील एक सामाजिक समस्या

- प्रा.डॉ.आर.एस.पवार ---------- २२४

४९. सौर ऊर्जा : नैसर्गिक संसाधनावरील एक शाश्वत पर्याय

- सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे, प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे ---------- २२८

५०. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप आणि अहिल्याबाई होळकर यांच्या सामाजिक कार्याचा प्रभाव

- उज्ज्वला वाल्मीक नगराळे, डॉ. प्रमोद नानाजी पवार ---------- २३४

५१. मंगळवेढ्याचा पर्यटनविषयक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास

- प्रा. डॉ. रविराज नामदेव कांबळे ---------- २३७

५२. समृद्ध ग्रामीण विकासाचा नवा मार्ग "कृषी पर्यटन"

- प्रा.प्रियांका विनायक पाटील ---------- २४१

५३. एकविसाव्या शतकातील जातीनिर्मूलन आणि आजचे राजकारण

- जोत्स्ना लिलाधरजी गजभिये, डॉ. विशाखा संजय कांबळे ---------- २४४

५४. एकविसाव्या शतकातील समाजापुढील आव्हाने

- कोमल प्रकाशराव बरके, डॉ.विशाखा संजय कांबळे ---------- २४८

५५. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप

- डॉ.नरेंद्र ईश्वर घरत, डॉ.रायन महाजन ---------- २५३

५६. २१ व्या शतकातील परराष्ट्रिय धोरण

- प्रा. मनेश पुरूषोत्तम पारखी, प्रा. डॉ. रेखा मनोहर वडोदेकर ---------- २५७

५७. २१व्या शतकात भारतातील सत्यशोधक चळवळीचे साहित्य

- प्रा. डॉ. लखपती बा. गायकवाड ---------- २५९

५८. २१ व्या शतकातील मराठी महानगरीय कथा ---------- २६२

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

एकविसाव्या शतकातील जातीनिर्मूलन आणि आजचे राजकारण

जोत्सना लिलाधरजी गजभिये
अंशकालीन प्राध्यापक व संशोधक विद्यार्थी
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था नागपुर
ई.मेल-jatsnagajbhiye77@gmail.com,
मोबाईल नं. 7709696104

डॉ. विशाखा संजय कांबळे
मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख- मराठी विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था नागपुर
ई.मेल-vishakha042@gmail.com,
मोबाईल नं 9850150861

सारांश :

आज एकविसाव्या शतकात देखील भारतात जात ही संकल्पना आपले मूळ घट्ट रोवून बसली आहे. भारताच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक दुर्बलतेच कारण केवळ जातीव्यवस्था आहे. जोपर्यंत भारतीय समाजातून जातिव्यवस्था हद्दपार होत नाही, तोपर्यंत भारत प्रगतीपथावर मार्गक्रमण करण्यास असमर्थ राहील. प्रत्येक भारतीय व्यक्तीला स्वतःच्या जातीबद्दल असलेला अभिमान त्याला दुसऱ्या जातीच्या व्यक्तीला आपले मानू देणार नाही. आणि राजकीय पक्ष देखील जातीव्यवस्थेचा फायदा घेत राहील.

बीज शब्द : जातीनिर्मूलन, समाजव्यवस्था, राज्यघटना, लोकशाही, राजकीय पक्ष

प्रस्तावना :

जातीव्यवस्था ही भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेली कीड आहे. जातीव्यवस्थेने भारतीय समाजाला चार वर्गातच नाही तर चार-पाच हजार प्रकारात विभागले आहे. कारण प्रत्येक जातीच्या पोटजातीही भारतीय समाजव्यवस्थेत आहे. भारतीय समाजाने जातीयव्यवस्थेला कितीही नाकारण्याचा प्रयत्न केला तरी हे सत्य बदलत नाही की, प्रत्येक भारतीय व्यक्तीचा जन्म कुठल्या ना कुठल्या जातीतच होतो. व त्यांची जात त्याचे नाव ठरण्याच्या आधीच ठरलेली असते.

"भारतीय समाजाची रचना जातीव्यवस्थेनुसार झाली आहे. जातीचे वैशिष्ट्य म्हणजे श्रेष्ठ-कनिष्ठता उच्च-निचता मानणे. त्यामुळे एक जात दुसऱ्या जातीपेक्षा एक तर पुण्यवान तरी असते नाही तर पापी तरी असते. त्यामुळे जातीव्यवस्थेतील समाज हा एकरूप, एकजीनसी कधीच नसतो. एका जातीतल्या समूहाला दुसरा जातीसमूह परका वाटत असतो. त्यामुळे कुठल्याही दोन जातींमध्ये एकमेकांबद्दल द्वेष असतो. म्हणूनच त्या दोन वा अधिक जातींमध्ये बंधुभाव, समता आणि स्वातंत्र्य या गोष्टीचा अभाव असतो" ही परिस्थिती लोकशाहीसाठी घातक ठरते अशा परिस्थितीत जातीविरहित राजकारण करण्याचा राजकीय पक्ष विचार देखील करत नाही. राजकीय पक्ष जातीच्या आधारावर लोकांचे भावनिक शोषण करीत असतात.

उद्देश :

१) भारतीय राजकारणातून जातीव्यवस्थेचे महत्त्व कमी व्हावे.
२) निवडणुकीला राजकीय पक्षाकडून उमेदवार उभे करताना त्याच्या जातीचा विचार न करता त्याचा योग्यतेचा विचार व्हावा.
३) राजकीय पक्षाची भूमिका जातीविरहित असावी.
४) मतदारांनी मतदान करताना उमेदवाराच्या जातीचा विचार न करता त्याचा योग्यतेचा विचार करावा.
५) एकविसाव्या शतकातील भारतीय राजकारण धर्मनिरपेक्ष असावे.
६) भारतीय राजकारणात व्यक्तिपूजेला महत्त्व देता नसावे.
७) सर्व भारतीय नागरिकांना विकासाची समान संधी मिळावी.

जातिव्यवस्थेचे मूळ :

भारतीय समाजव्यवस्थेत जातिव्यवस्थेचे मूळ हे मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथात आढळते. समाजव्यवस्थेत कर्माच्या आधारे असलेली विभागणी जातीत बदलली. आणि जातीव्यवस्था अस्तित्वात आली. परंतु ही जातीव्यवस्था टिकवून ठेवण्याचे कार्य मात्र भारतीय लोकांच्या मानसिकतेने केले. आपल्या जातीबद्दल असलेला प्रचंड अभिमान आणि त्यातही उपजातीचा असलेला अभिमान याने भारतीय समाजव्यवस्था पूर्णपणे खिळखिळी करण्याचे काम केले. धडधाकट दिसणाऱ्या शरीरात रोगाचे वास्तव्य असावे तसे आपल्या देशात वर्णव्यवस्थेचे आणि तिने पोसलेल्या जातीप्रतीचे अस्तित्व, चीरस्थायी झाले आहे. ह्या व्यवस्थेचा फटका आणि फणकारा ज्याने अनुभवला,

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

 ISSN No. 2394-5990

त्या डॉ. आंबेडकरांनी त्याआधी म. फुले यांनी त्याआधी लोकहितवादी आदी अनेक विचारवंतांनी आपले आयुष्य खर्चून, संघर्ष उभारला होता.[२] तरीदेखील भारतातील जातीव्यवस्था मात्र नष्ट होऊ शकलेली नाही. अर्वाचीन जातीप्रतीमुळे हिंदुस्थानचे पाऊल पुढे पडत नाही. या धोरणामुळे समाजाचे लहान -लहान तुकडे पडून ते आपल्या कक्षेत कुजू लागले आहेत स्वामी विवेकानंद च्या उपरोक्त वचनाची प्रचिती आज अत्यंत तीव्रपणे येत आहे.[३]

राज्यघटनेतील समानता :

भारतीय राज्यघटनेत समानता हे महत्त्वाचे तत्त्व आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ ,१५, १६ , १७ मध्ये समानता, ...ानसंधी आणि अस्पृश्यता निर्मूलन हे समानतेच्या हक्कात समाविष्ट केलेले आहे. ङ्गएक मनुष्य एक मतफ तसेच सर्वांच्या मताचे सारखेच मूल्य हे तत्व राज्यघटनेत स्वीकारण्यात आले आहे. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेत माणूस हा केंद्रस्थानी असल्याचे आपणास दिसून येते. भारतीय राज्यघटनेत लिंग,धर्म,जात या सर्व बाबतीत समानतेचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे. आज मात्र भारतीय राजकारणत व्यक्तिपूजेला फार महत्त्व आहे. डॉ. बाबासाहेब, लोकशाही हे प्राणप्रिय मानवी मूल्य मानत होते. व्यक्तींचे कार्य व महात्म्य यांचा आदर जरूर व्हावा असे त्यांना वाटे ,पण तरी अशा कोण्याही व्यक्तीच्या पायावर आपले व्यक्तीस्वातंत्र्य वाहायला ,त्यांनी भक्कमपणे नकार दिला आहे.[४]

जातिव्यवस्था लोकशाहीसाठी घातकच :

जातीव्यवस्था लोकशाहीसाठी घातकच असते २१ व्या शतकात देखील ही जातीव्यवस्था आपले मुळे घट्ट रोवून असल्यामुळे लोकशाहीसाठी ते घातकच ठरत आहे. आपल्या राजकीय लोकशाहीचा पाया सामाजिक लोकशाहीवर आधारलेला हवा. असे नसेल तर राजकीय लोकशाही जास्त काळ टिकाव धरू शकत नाही.[५] आणि आपली सामाजिक लोकशाहीच समानतेच्या पायावर उभी नाही. त्यामुळे राजकीय लोकशाही प्रस्थापित झाली नाही.

एकविसाव्या शतकात देखील निवडणुकीला उमेदवार उभे करताना, कोणत्या भागात कोणत्या जातीचे लोक जास्त राहतात याचा विचार राजकीय पक्षाकडून केला जातो. ही परिस्थिती लोकशाहीला मारकच ठरते. तसेच निवडून आलेले लोक सुद्धा आपल्या जातीतील मागासलेल्या लोकांचा विचार न करता आपल्या पक्षापुरताच विचार करत असतात. ही बाब राजकारणात समोर येताना दिसते. आज भारतात लोकशाही आहे ,पाश्चात्यांचे अनुकरण देखील होऊ लागले आहे, नवनवीन शोध लागत आहे, भारत चंद्रावर देखील पोहोचला आहे. परंतु या नवीन बदलाने देखील भारतातील जात ही संकल्पना नष्ट केलेली नाही.

एकविसाव्या शतकातील भारतातील राजकारण :

२१ व्या शतकतील भारतीय राजकारणाकडे आपण पाहिले तर आपल्याला जाणवते की, भारतीय राजकारणात विशिष्ट जातीच्या व्यक्तीला आणि त्यातही व्यक्ती पूजेला जास्त महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. ''डॉ. आंबेडकरांना व्यक्तीपूजेपेक्षा विचारांची पूजा महत्त्वाची वाटते. घटनापरिषदेत समारोपेचे भाषण करताना ते म्हणाले 'भारतीय राजकारणात व्यक्तीपूजा अगर भक्तीचा प्रभाव एवढा आहे की, इतर कोणत्याही देशातल्या राजकारणात अशी भक्ती व अशी व्यक्तीपूजा कोठेही आढळत नाही. धर्मात भक्तीमार्ग हा मुक्तीमार्ग बनू शकतो; परंतु राजकारणात भक्तीमार्ग हा अध:पाताचा व पर्यायाने हुकूमशाहीचा खात्रीलायक मार्ग होतो.''[६] याचा अर्थ व्यक्तिपूजा लोकशाहीला मारकच ठरत असते. ती एकाधिकारशाहीला जन्म देत असते. त्यामुळे भारतीय राजकारणात जर लोकशाहीला पोषक असे वातावरण तयार करायचे असेल तर व्यक्तीपूजेला विरोधच व्हायला हवा.

''दुसऱ्या कोणीही तुमच्या द्वेषाला कारणीभूत होईपर्यंत, त्या माणसाचा अधिक्षेप करू नकाफ देश फक्त माझा! माझे वागणे-बोलणे म्हणजेच राष्ट्रीय,बाकीचे इथेले दुय्यम नागरिक, अराष्ट्रीय, असे सांगणारे, धूर्त नेतृत्व आणि त्यांचे म्हणणे, विचारही करण्याचा त्रास न घेता, स्वीकारणारे अनुयायी; हेच देशातले, मोठे जीवावरले दुखणे आहे. अशा वरवरल्या बेगडात अडकणारे आणि वाट्टेल त्या मार्गाने, समृद्धीच्या चोरवाटा काबीज करणाऱ्या, शिक्षित पण असंस्कृत-असहिष्णू तरुणांची वाढ होत जाणे; ही आजची शोकांतिका आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या, राजकारणाची आणि भाषणलेखनाची म्हणूनच, शांतपणाने दखल घेण्याची, कधी नव्हे ती गरज, आता निर्माण झाली आहे''[७] २१ व्या शतकातील भारतीय राजकारणात या समस्या दिसु लागल्या आहेत .त्यामुळेच आजचे भारतीय राजकारण कुठल्या दिशेला जात आहे याची आपल्याला कल्पना येते.

एकविसाव्या शतकातील भारतातील राजकीय पक्षाची भूमिका :

२१व्या शतकात जातीव्यवस्था अस्तित्वात असल्यामुळे जातीव्यवस्थेमुळे, भारतातील राजकारण व राजकीय पक्ष देखील जातीच्या आधारे चालतात. भारतासारख्या लोकशाही असलेल्या देशात महापुरुषांची विभागणी देखील जातवार केली जाते, तेथे जातीप्रमाणे राजकीय पक्षाच्या भूमिका ठरणे स्वाभाविकच आहे. राखीव मतदारसंघ असल्यामुळे आपल्या विचारांचे विशिष्ट जातीचे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Science
NAGPUR

लोक निवडणुकीला उभे केले जातात. ते निवडून आल्यानंतर त्या उमेदवाराची निष्ठा आपल्या राजकीय पक्षावर असते तसेच मंत्रीपदे देताना सुद्धा जातीचा विचार केला जातो. त्यामुळे आजचे राजकीय पक्ष जातीव्यवस्था टिकवण्याचेच काम करत आहे असे म्हणावे लागेल.

देशात प्रत्येकाला जर आपल्या धर्माप्रमाणे जीवन जगता आले, इतर धर्मियांकडून त्यांच्यावर जर अन्याय झाला नाही तर तो देशाच्या प्रति एकनिष्ठ राहील आणि सहजतेने राष्ट्रीय एक्य प्रस्थापित होईल. अशा प्रकारचे जर विधायक प्रयत्न केला जातील तरच देशातील आजचे वैमनस्याचे स्वरूप बदलून राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित करण्याचे स्वप्न साकार होऊ शकेल८ त्या दृष्टीने जर राजकीय पक्षांनी प्रयत्न केले तर भारतीय राजकारणात आपल्याला सकारात्मक चित्र दिसेल.

२१व्या शतकतील भारतीय राजकरणातील जातीनिर्मूलनाच्या समस्या :

एकविसाव्या शतकात भारतीय राजकारणामध्ये जातीनिर्मूलन अद्याप होऊ शकले नाही .भारतीय राजकारणात त्यासाठी काही समस्या कारणीभूत आहेत .त्या पुढीलप्रमाणे.

१) कोणताही राजकीय पक्ष निवडणुकीसाठी उमेदवार उभे करताना तो कोणत्या जातीचा आहे याचा विचार केला जातो.

२) भारतातील बहुसंख्य मतदार सुद्धा मतदान करताना कोणता उमेदवार आपल्या जातीचा आहे .हे बघून मतदान करतात.

३) कोणत्या मतदारसंघांमध्ये कोणत्या जातीचे लोक जास्त राहतात याचा अभ्यास राजकीय पक्ष करतात व त्यानुसार उमेदवार उभे करतात.

४) भारतात निवडून आलेल्या उमेदवाराला मंत्रीपद देताना सुद्धा त्याच्या जातीचा विचार केला जातो.

५) भारतात राजकीय पक्ष एखाद्या जातीच्या आधारावर स्थापन होत असतात व त्या जातीप्रमाणे त्याची विचारधारा सुद्धा असते.

६) एकविसाव्या शतकात देखील भारतीय राजकारणात महापुरुषाची विभागणी त्यांच्या जातीप्रमाणे केली जाते. व त्याप्रमाणे राजकीय पक्षाची भूमिका ठरत असते.

भारतीय राजकारणातील जातीनिर्मूलनाचे उपाय :

आज आपण २१ व्या शतकात पोहोचलेलो असताना आजही जातीव्यवस्था राजकारणात असल्याचे आपल्याला जाणवते सामाजिक स्तरावर त्यामानाने जातीनिर्मूलनाचे अनेक उपाय अमलात आणले गेले. त्यावरून थोडेसे सकारात्मक चित्र आपल्याला दिसते. भारतीय राजकारणात देखील जाती-निर्मूलनावर उपाय शोधणे आवश्यक आहे ते पुढीलप्रमाणे.

१) राजकारणात धर्मनिरपेक्षतेचे पालन काटेकोरपणे व्हायला पाहिजे

२) राजकीय पक्षाने निवडणुकीला उमेदवार उभे करताना त्याची जात न बघता त्याची योग्यता, शिक्षण या गोष्टी बघायला पाहिजे.

३) कोणत्याही मतदारसंघांमध्ये निवडणुकीसाठी उमेदवार निवडताना त्या मतदारसंघात कोणत्या जातीचे लोक जास्त राहतात याचा विचार न करता राजकीय पक्षाने त्या मतदारसंघातील कोणता व्यक्ती जास्त योग्य आहे. जो मतदारसंघाचा विकास करू शकेल असा उमेदवार निवडावा.

४) मतदारांनी सुद्धा मतदान करत असताना कोणता उमेदवार आपल्या जातीचा आहे या आधारावर मतदान न करता कोणता उमेदवार आपल्या मतदारसंघाचा विकास करू शकेल अशा योग्य, शिक्षित व्यक्तीला मतदान करावे.

५) पक्षाने मंत्रीपद देताना त्या मंत्र्याची जात न बघता त्याची योग्यता बघून मंत्रिपद द्यावे.

६) पक्ष स्थापन करताना तो जातीवर आधारित न करता योग्य विचारधारेवर आधारित पक्ष स्थापन करावा.

७) जातवार महापुरुषांची विभागणी न करता सर्व महापुरुषांच्या विचाराचा आदर राजकीय पक्षांनी करावा.

८) भारतीय राजकारणात व्यक्तीपूजेला जास्त महत्त्व नसावे.

निष्कर्ष :

वरील सर्व चर्चा वरून आपल्याला काही निष्कर्ष काढता येतात ते पुढील प्रमाणे

१) जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी आजपर्यंत करण्यात आलेले सर्व उपाय कमकुवत ठरले आहेत.

२) भारतात जोपर्यंत जातीव्यवस्था राहील तोपर्यंत सर्व नागरिक समान पातळीवर येऊ शकणार नाही.

३) जातीप्रथेतील उच-नीच भावनेमुळे भारताला गरिबीपासून कधीही मुक्तता मिळणार नाही.

४) आजचे राजकीय नेते जातीवादी संघटना तयार करून त्या जातीच्या लोकांच्या मताचा व्यापार करतात .त्यातून ते स्वतःचा आर्थिक विकास करतात आपल्या जातीचा मात्र ते कोणत्याही प्रकारचा विकास करत नाही

५) जे तरुण शिक्षण घेत आहे त्यांना त्यांच्या नेत्यांची मानसिकता लक्षात येत आहे म्हणून तरुणांनी शिक्षण

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Inst. of Arts and Social Sciences
Nagpur

ISSN No. 2394-5990

न घेता पक्षा सोबत जातीय आंदोलनात सहभागी व्हावे असा प्रयत्न राजकीय नेते करतात

६) राजकीय नेते आपल्या जातीच्या लोकांचे भावनात्मक शोषण देखील करतात.

७) जातीव्यवस्था सर्व क्षेत्रातील समान संधीला नाकारते.

संदर्भ :

१) अविनाश डोळस –आंबेडकरी विचार आणि साहित्य, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद प्रथमावृत्ती १९९४ पृष्ठ क्रमांक ३३

२) केशव मेश्राम –डॉक्टर आंबेडकर चिंतन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई चौथी आवृत्ती पृष्ठ क्रमांक ६८.

३) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक २५.

४) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक २०.

५) प्रा. गंगाधर पानतावणे(संपादक)–विचारयुगाचे प्रणेते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर; विचार ग्रंथमाला प्रकाशन १९७८ पृष्ठ क्रमांक ३१.

६) डॉ. भालचंद्र फडके– डॉ. आंबेडकर आणि दलित साहित्य, प्रचार प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८९ पृष्ठ क्रमांक २२.

७) केशव मेश्राम–डॉक्टर आंबेडकर चिंतन, उ.नि. पृष्ठ क्रमांक २०.

८) प्रा.अशोक गोडघाटे– दलितांचा विचार संघर्ष, अभिजित प्रकाशन नागपुर, प्रथमावृत्ती १९८९, पृष्ठ क्रमांक ३१.

■■■

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९१ ● मार्च २०२३ ● पुरवणी अंक ३

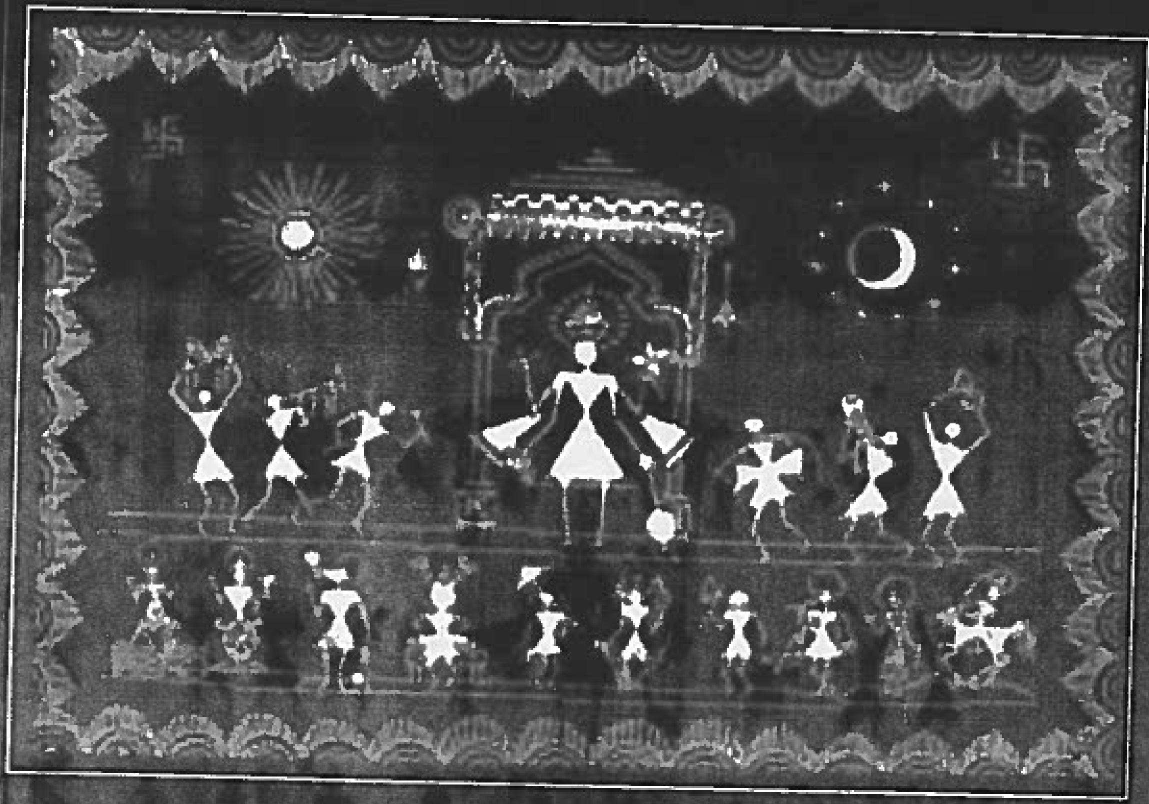

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

ISSN No. 2394-5990

८४. राजर्षी छत्रपती शाहूमहाराजांचे सामाजिक सुधारणेचे कार्य
– डॉ. रवींद्र पुंजाजी मते ---------- ३४५

८५. लोकनेता राजश्री शाहू महाराज
– प्रा.डॉ.लखपती वासुदेव गायकवाड ---------- ३५०

८६. राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषीविषयक धोरण : एक अध्ययन
– प्रा. डॉ. संतोष पां. बनसोड ---------- ३५३

८७. राजर्षी शाहू महाराज : सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत
– प्रा. डॉ. दीपक सो. वेडे ---------- ३५७

८८. गोलमेज परिषदांमध्ये अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी डॉ.आंबेडकरांचा संघर्ष व परिणाम
- प्रा.डॉ.जयपाल चंद्रकांत सावंत ---------- ३६२

८९. संगीत प्रेमी राजर्षी शाहू महाराज
- डॉ. बुद्धरत्न लिहीतकर ---------- ३६९

९०. राजर्षी शाहू महाराज म्हणजे सामाजिक लोकशाहीचे आधारस्तंभ
- प्रा.संदिप पुंडलिक नन्नावरे ---------- ३७३

९१. रिपब्लिकन पक्ष आंदोलनात नेतृत्वाचा प्रभाव
– डॉ. योगेन्द्र काटकर ---------- ३७७

९२. राजर्षी शाहू महाराज व आर्य समाज
– प्रा.डॉ.संजीव सुखलाल बोडखे ---------- ३८२

९३. कलासक्त राजर्षी शाहू महाराज
– प्रा. डॉ. प्रफुल्ल तु. बन्सोड ---------- ३८५

९४. अस्पृश्यउध्दारक – राजार्षी शाहू महाराज
– प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे ---------- ३८८

९५. छत्रपति शाहू – लोकतंत्र के स्तंभकार
– डॉ. श्वेता वा. चौधारे ---------- ३९१

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

संगीत-प्रेमी-राजर्षी-शाहू महाराज

डॉ. बुद्धरत्न लिहीतकर
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
bsliheetkar@gmail.com
९८२२९५४६८२, ७०२०९०३६२२

keynote : छत्रपती शाहू महाराज, संगीत, तमाशा, नाटक

प्रस्तावना :

छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक भान अतुलनीय होते. समाज केवळ आर्थिक बळ तसेच सामाजिक विकास यावरच सुखी होईल असे नाही तर सांस्कृतिक जीवनमान सुध्दा आवश्यक आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात माणसाला विविध रंग छटा अनुभवण्यासाठी जसे आपल्याला मन आहे तसेच काही कला छंद माणसाच्या अंगी असल्यातर माणसाचे संपूर्ण आयुष्य हे खूप सुखावह होणार यात शंका नाही. विविध कलांमधून समुचित मानव समाज वृद्धिंगत होणार याची जाणीव सुद्धा महाराजांना होती. त्यामुळे अशा विविधतेने नटलेल्या कलांचा आश्रयदाते महाराज म्हणून शाहू महाराज सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टीने अनेक कलावंतांना एकत्रित करण्याचे आणि त्यांचा सांस्कृतिक दर्जा उंचावण्यासाठी आपल्या कार्यकाळात महत्वपूर्ण योगदान दिले.

आधुनिक काळामध्ये छत्रपती शाहू महाराज यांच्यासारखा मर्मज्ञ, गुणग्राहक आणि रसिक तसेच जाणता राजा देशात शोधून सापडणार नाही. म्हणूनच समकालीन शाहिरांनी शाहूंचे गुणसंकीर्तन केले असून सांस्कृतिक क्षेत्रातील त्यांच्या योगदानाचे तोंड भरून कौतुकही केले आहे. अभिजात कलाकारांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने तसेच सांस्कृतिक जडणघडणीच्या दृष्टीने शाहू महाराजांचे विशेष योगदान कलाकारांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानल्या गेलेले आहे.

महाराजांनी कलाकारांवर अनेक वेळा धनदौलत उधळण्याचा विषय आपल्याला नवीन नाही. पण ही उधळण किती जाणीवकारक करावी आणि दुसरे असे की केवळ काही हौसे मौजेसाठी, उपभोगण्याच्या उद्देशाने अय्याशीतून नव्हे तर कलावंतांना यथायोग्य मान आणि सामाजिक सुरक्षितता देण्याच्या दृष्टीने पालकाच्या भूमिकेच्या अंतर्गत कितपत केले जाते हे पाहिल्यास शाहू महाराजांचा वेगळेपणा दिसून येतो. बाबुराव पेंढारकरांनी हा फरक नेमक्या शब्दांमध्ये व्यक्त केला आहे. कलेचे असे एकही क्षेत्र नव्हते की ज्यात कोल्हापूरच्या कलावंतांनी आपला संपूर्ण विकास करून घेतलेला नव्हता आणि ज्यात कोल्हापूरचे कलावंत अग्रेसर नव्हते ही वास्तविकता नोंदवून ते लिहितात "शाहू महाराजांनी कोल्हापूरमध्ये कलावंतांचे केशराचे पीक पिकवले त्या मनातून मी नुसता चाललो तर माझ्या सर्वांगावर सुगंध व रंग चढला."[१]

महाराजांना सर्वच क्षेत्रातील कलावंतांचा नितांत आदर होता आणि त्यांच्या कलेची ते एवढी कदर करत असत की, प्रसंगी कलाकारांमुळे स्वतःचा अपमान सुद्धा सहन करत असत.

शाहू महाराज आपल्याला त्या-त्या विषयाचे ज्ञान व्हावे यासाठी सतत प्रयत्न करायचे. गायन कलेतील बारकावे समजावे आणि मर्म कळावे म्हणून त्यांनी पांडूतात्या ढेरे यांच्या सारखे संगीत जाणकार सोबत ठेवत असत. सांगीतिक ज्ञानाचा उलगडा आपल्याला अपेक्षित आहे ते महाराज मिळविल्याशिवाय राहत नसत.

गोविंदराव टेंभे यांनी जे नाट्यकलावंतांच्या संदर्भात सांगितले आहे-तेच अन्य क्षेत्रातील कलाकारांबाबत खरे असावे असे दिसते. टेंबे लिहितात, "शाहू महाराज कंपनीकडे मधून-मधून येत असत पण त्यांचा आश्रय म्हणजे सुळावरची पोळी. तुमच्या सुख सोयी करून देतील; पण तुमच्या कर्तबगारीची कसोटीही क्षणोक्षणी आजमावतील. उधळपट्टी तर दूरच, पण गैरशिस्त खर्च करायला पैसाच मुळी हाती देणार नाहीत."[२] यातून महाराजांची आस्था स्पष्ट होते पण संबंधितांनी कठोर परिश्रमातून भव्य दिव्य यश संपादन करून संस्थानाचा लौकिक वाढवावा अशी दूरदृष्टीही दिसून येते. राजांचा दिलदारपण, सूक्ष्मदृष्टी आणि कलाकारांचा त्यांना मिळालेला भरघोस प्रतिसाद या कारणांमुळे कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सर्व कलादालने भरास आली आणि तिथेच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रात कला गुणांचे सुवर्णयोग सुरू झाले, असेच म्हणावे लागेल.

कलावंतांची जात-पात धर्मपंथ यांचा शाहू महाराज कधीही विचार करत नसत त्यांच्या अंगी-असलेली कला हाच एक कलावंतांचा सन्मान होता. मग तो हिंदू, मुसलमान किंवा ब्राह्मण, महार असा विचार चुकूनही त्यांच्या मनाला कधी शिवला नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

सर्वांनाच एका नजरेत बघितल्यास महाराजांचा मोठेपणा 'वय-वंश-धर्म-भाषा यांना न ठाव काही, क्रीडांगणी कलांचा हा भेदभाव नाही' या ग. दि. माडगूळकरांनी आपल्या काव्यपंक्तीत अचूक वर्णलेले आहे. कलावंतांचे मोठेपण जपताना त्यांनी स्वतःचे स्थान आणि अधिकार यांचा कधीही बडेजाव केला नाही.

कलाकार अव्यवहारी असतात उद्याचा विचार करण्याचा हिशेबीपणा त्यांच्याजवळ बहुतेक नसतोच. आपल्या पुढच्या पिढ्यांसाठी काही तरतूद केली पाहिजे ही दृष्टी त्यांच्यामध्ये अभाव असतो त्यामुळे परंपरागत आणि वडीलोपार्जीत मिळेल तेच कलावंत जपतात, जगतात सुद्धा आणि यामुळे कुटुंबीयांची खूप हाल होतात. याची जाणीव महाराजांना अचूक होती. अडचणीत सापडलेल्या कलाकारांना त्यांनी आर्थिक मदत करून स्थैर्य मिळवून देण्याचा, त्यांना घर, जमिनी, पेन्शन, नोकरी अशा सुविधा दिल्या ह्या विशेष महाराजांमध्ये दिसून येते.

कोल्हापूर संस्थानामध्ये संगीताची दीर्घ परंपरा आहे कीर्तन, तमाशा, लावणी, दिंड्या, वाघ्या मुरळीची गाणी, लोकसंगीत, ठुमरी, गझल, द्रुपद-धमार अशा विविध संगीत प्रकारांमध्ये सहाशे पेक्षा जास्त कलावंत शाहू महाराजांच्या आधीपासून तिथे वास्तव्य करत होते सावकार, जहागीरदार, राजे रजवाडे वगैरे लोक त्यांना कमी अधिक आश्रय देत. महाराजांचे जनक पिते संगीताचे शौकीन होते. कोल्हापुरातीलच नव्हे तर देशातील पहिली संगीत विषयक संस्था ज्याला म्हणता येईल तो कोल्हापूर गायन समाज १८८३ मध्ये त्यांच्याच पाठबळावर स्थापन झालेली आहे. १८९२ मध्ये स्थापन झालेल्या देवल क्लबला जागा, इमारतीसाठी पैसा, कलावंतांना आश्रय आणि प्रेरणा देऊन खुद्द महाराजांनी उभे केले होते. त्या आधारावरच या संस्थेची निर्मितीच नव्हे तर दरारा संपूर्ण देशभर पसरला होता.

सुविख्यात संगीत मर्मज्ञ एस. ए. कुलकर्णी म्हणतात देशात आज कीर्तीमान झालेले अनेक संगीत घराण्यांच्या गायक गायकांची परंपरा या नगरीतच संवर्धित झालेली आहे आणि त्याचे मूळ प्रणेते शाहू महाराज हेच होते कोल्हापूरच्या महाराजांच्या कृपाप्रसादाने उदयास आलेला देवल क्लब प्रसिद्धीस आला तेव्हा देशातल्या प्रत्येक गायक-गायकेला वाटायचे की आपले गायन देवल क्लब मध्ये व्हावे. जो कलाकार आपली गायन वादनाची कला सादर करू शकला तो देशाच्या किर्तीवलयात रंगू लागला असे उद्गार पवार यांनी काढले.[३]

कोल्हापुरात उत्सवाच्या प्रसंगी खूप दूरचे गायक कलावंत येत असत आणि आपली हजेरी लावत असत. कलावंतांच्या दर्जेदार शास्त्रोक्त संगीत असा गायक-वादक असो की ठुमरीचा वा भजनांचा गायक असो त्याला महाराजांकडून सारखाच सन्मान आणि प्रोत्साहन मिळत असे.

संगीताच्या क्षेत्रातील माऊंट एव्हरेस्ट म्हणून ज्यांचा बॅरिस्टर जयकारां-सारख्या रसिकांनी गौरव केला ते गानमहर्षी अल्लादिया खा साहेब यांना शाहू महाराजांनी १८९५ मध्ये दरबारी गायक म्हणून आणले. त्यांच्या स्वरूपात जयपुर घराण्याच्या गायकीचा महाराष्ट्रात प्रवेश झाला आणि पुढच्या काळात झपाट्याने प्रसारही झाला. अल्लादिया खा हे खास आहे यांना संपूर्ण देशामध्ये नावलौकिक मिळाला. त्यांच्यासोबतच त्यांचे बंधू हैदर खा तीन पुत्र मंदिर खा, भुर्जी खा आणि नसिरुद्दीन खान असे सारे कुटुंबच कोल्हापूर नगरीत वास्तव्यास आले होते. जणू एका प्रतिष्ठित संगीत विद्यापीठाचा भाग कोल्हापूर झाला आहे आणि या विद्यापीठातून बाहेर पडलेल्या अलाद्याखाच्या शिष्य स्नातकांची नावे जरी नजरे समोरून घातली तर त्यांनी संगीत क्षेत्रात केवढी जबरदस्त कामगिरी बजावली याची कोणालाही कल्पना येऊ शकेल. भास्कर बुवा बसले, नथन खा, केसरबाई केरकर, हैदर खान म्हणजे मोगुबाई कुर्डीकर जसदनवाला, शाळीग्राम, निवृत्ती बुवा सरनाईक अशी अखिल भारतीय कीर्तीची कितीतरी बहुमोलाची माणसे संगीत क्षेत्रात होते. संगीत तज्ञ बाबुराव जोशींनी म्हटलेले की अल्लादिया खा साहेबांच्या रूपाने कोल्हापूरला शोभा देणारे नवे लेणेच मिळाले असा प्रचंड बुद्धीचा व प्रतिभेचा गवयांचाही गवई वाग्गेयकार कोल्हापूरला लाभला आहे. त्या कोल्हापूरचे भाग्यच असे म्हणावे लागेल. पवार, जयसिंगराव - ''राजर्षी शाहू छत्रपती - जीवन व कार्य'' २००१ पृ. क्रमांक २१८.

१९०१ मध्ये अब्दुल करीम का प्रथमच कोल्हापूरला आले नंतर शाहू महाराजांनी त्यांचे गाणे ऐकले आणि त्यांना भरपूर बिदागी दिली. नंतर खा साहेबाचा मुक्काम सहा महिने कोल्हापूरतच होता. त्यावेळी अवघ्या नऊ वर्षाच्या असलेल्या केसरबाई केरकरांना खा साहेबांनी सहा महिने गाणे शिकवले. अल्लादियाखा यांनी शाहू छत्रपतींच्या सांगण्यावरून सर्वांना भरपूर संगीताचे ज्ञान दिले याच केसरबाईंना एका मैफिली नंतर महाराजांनी असा उत्स्फूर्त आशीर्वाद दिला की त्यांना अखिल भारतीय कीर्ती मिळाली. त्यांचा तो आशीर्वाद पूर्णपणे खरा ठरला. हैदर बक्ष सारंगीये यांच्या सारंगी वादनावर महाराज एवढे प्रसन्न होते की त्यांनी हैदर-बक्ष यांना आपल्या चाकरीत ठेवून घेतले. ते तहयात महाराजांच्या सेवेत होते.

देवासचे प्रसिद्ध गवई रजबअली खा यांचे वडील मुघले खा किराणा घराण्याचे अर्ध्वयू हैदर बक्ष, अब्दुल करीम खान, अंजनीबाई मालपेकर अशा अनेक महान गायिका-गायकांना महाराजांनी आपल्या कोल्हापूरच्या वास्तव्यात ठेवले. निवृत्तीबुवा सरनाईक आणि नूतन गंधर्व आप्पासाहेब देशपांडे यांना संगीताचे धडे दिले. अंजनी मालपेकर या अखिल भारतीय कीर्ती

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

लाभलेल्या बहुभाषी विदुषीच्या गाण्यावरही महाराज बेहद्द लुब्ध होते.

अशा पद्धतीने शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानामध्ये सर्व घराण्यांच्या थोर कलावंतांची मांदियाळीच भरली होती. महाराजांनी जणू त्या विविध गायकींच्या प्रवाहांचा सुंदर संगमच आपल्या राज्यांमध्ये घडून आणला होता. आपल्या राज्यालाच नव्हे तर उभ्या महाराष्ट्राला शास्त्रीय संगीताची गोडी लावण्याचे काम प्रत्यक्षात महाराजांनी केलेले आहे असं म्हणल्यास वावगे ठरू नये.

मराठी कलावंतांची उच्च दर्जाची परंपरा कोल्हापूरच्या संगीत विशवातून पुढच्या काळात निर्माण झाली हे आपल्याला यावरून स्पष्ट होते शास्त्रीय संगीता बरोबरच शाहू महाराजांनी भजन गायक–गायीकांनाही तेवढेच सन्मानित केले. तुकाराम बुवा सरनाईक, पंडितराव करंबळेकर, कृष्णा बागणीकर असे अनेक भजन गायक त्यांच्या काळात उदयास आले.

तमाशा शाहीर, तमासगीर, सत्यशोधक जलसेवाले या लोककलांचा सन्मान सुद्धा शाहू महाराजांनी अत्यंत जाणीवेने केला. उच्च वर्णीय कलाकारांच्या तुलनेत तळागाळातल्या कलावंतांचे स्थान खालचे मानन्याची वृत्ती समाजामध्ये दिसायला लागली होती. तिला छेद देण्याचे मौलिक धोरण महाराजांनी अवलंबिले होते. लोककला म्हणून ज्यांचा कधी उपेक्षा किंवा कुत्सीत भावाने उल्लेख केला गेला होता. त्या कथीत कलाकारांची खऱ्या अर्थाने विशुद्ध कला असून त्यांच्याशी जीवाभावाचे नाते ठेवून असणाऱ्या उच्चभ्रू कला सशक्तपणे वाढू शकतात अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांनी स्वतःला जाणीवपूर्वक या लोकपरंपराशी जोडून घेतले. त्यांची साधी जीवन सरणी, त्यांचा मराठमोळा आहार, गळ्यात कवड्यांची माळ आणि मुखात खेडूतांची भाषा हे सारे त्यात जोडून घेण्याच्या प्रक्रियेचाच भाग होते. सामाजिक क्षेत्रात विषमतेची उतरण मोडून जनसामान्यांना मान मरातब देण्याचा हा त्यांचा प्रयत्न होता. त्याचेच प्रत्यंतर कथीत लोककलांना सहानुभूती पूर्ण प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने अनेक धोरणे महाराजांनी आपल्या कार्यकाळात कार्यरत केले. लोककल्याणाचे आणि सुधारणेचे लोन जर रयतेच्या मनात खोलपर्यंत पोहोचवायचे असेल तर ते त्यांच्या भाषेतून आणि त्यांच्या आवडणाऱ्या कला गुणांच्या वापरातूनच शक्य होऊ शकेल असे महाराजांना वाटत. त्यामुळेच शाहीर, तमासगीर वगैरे लोक रंजनकार कलावंतांना त्यांनी जवळ आश्रय दिला. तमाशाला कलासापेक्ष स्वरूप देऊन त्यांचे सत्यशोधक जलसा रूपांतर केले. याचे श्रेय अर्थातच महाराजांना जाते. या संस्थानात शाहिरीची समृद्ध परंपरा शिवकाळाच्याही आधी लाभले होते. कलगीतुऱ्याचे आखाडे तेथे फार जुने होते. शाहू महाराजांना लोककलांमध्ये कमालीचा रस होता. तर दुसऱ्या बाजूने शाहिरांना शाहूच्या स्फूर्तीदायक चरित्राचे संमोहन होतेच. त्यांच्या विविध क्षेत्रातील पराक्रमांचे गुणगान शहरांच्या प्रतिभा फुलून येत असेल. शाहू छत्रपती लोकांवर करत असलेली डोंगराएवढी माया, त्यांचे आकाश एवढे मन, त्यांची अभिजात गुणग्राहकता, त्यांची धाडसी सुधारकता इत्यादी अनेक विषयांनी समकालीन शहिरांचे पोवाडे ओतप्रोत भरलेले दिसून येतात. लहरी हैदर साहेब, जंगली मुजावर, शाहीर विठ्ठल बिराजी डोणे, रामचंद्र नारायण माळी, आबा माळी, शाहीर भाऊ पाटोळे, भिवडीकर शाहीर रामचंद्र दळवी खेडकर, शाहीर पठ्ठे बापूराव, शाहीर मारुती सकटे असे अनेक शाहीर महाराजांच्या उदार आश्रयाचा एक भाग आहे. त्यांच्यापैकी लहरी हैदर हे कलगीवाले, आबा माळी तुरेवाले, रामचंद्र नरहर माळी कलगीशिरपेजवाले म्हणून विख्यात होते. शाहीर आपापल्या डफ तुंतुनांवर ही चिन्हे मोठ्या अभिमानाने मिरवत. लहरी हैदर साहेब हे महाराजांच्या विशेष मर्जीतील मानले जातात. त्यांना राजर्षी आखाडा बांधण्यास मदत–दिलीच. शिवाय त्यांचा संपूर्ण योगक्षेमही ते चालवत असत. राजर्षी यांनी कित्येकांना शेलापागोटे आणि रोख बक्षीस दिल्याचे उल्लेख सापडतात. चव्हाण, शि. रा. आणि मगदूम, विजयकुमार – ''छत्रपती शाहू आणि शाहिरी परंपरा'' १९७५ पृ. क्रमांक ३८०.

शाहीर तात्या सावळजकर आणि लावणी सम्राट पठ्ठे बापूराव यांना आपल्या सोनताई त्यांच्या मुक्कामी खास बोलवून महाराजांनी त्यांच्या कलेचा गौरव केला. ''मोहना बटाव'' हा वग तर महाराजांना इतका आवडला होता की तो ऐकल्यावर त्यांनी कलावंतांना जरीपटका आणि एक हजाराची थैली देऊन त्यांचा सत्कार केला.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे छत्रपती शाहू महाराजांच्या ठिकाणी असलेल्या अभिजात रसिकतेमुळे संगीत, नाटक, तमाशा इतरही कलांमध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले. बरीच गुणीजान माणसे जनसामान्यांसमोर आली आणि त्यांनी देशव्यापी कीर्ती संपादित केली. ज्या काळात कलावंतांना फारशी सामाजिक प्रतिष्ठा नव्हती, घरच्या लोकांचा आणि आप्तस्वकीयांचा पाठिंबा नव्हता, कोणत्याही कलेला वाहून घ्यायचे तर घरदार सोडून बाहेर पडण्याखेरीज दुसरा मार्गच नव्हता त्या काळात शाहू महाराजांनी कला आणि इतरही क्षेत्रांचा यथोचित सन्मान मानसिक आधार, आर्थिक आधार देऊन या सर्व कलासक्त गोष्टींना पुरस्कृत केले. त्यामुळे जो परिणाम आज आपल्यासमोर आहे तो केवळ महाराजांमुळेच हे निर्विवाद आहे.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

संदर्भ :

१. पेंढारकर बाबुराव, – केशराचा मळा-राशागौग्रं, १९७६ पृ. ५५३.
२. टेंबे, गोविंदराव– रसिला राजा राशागौग्रं;१९७६;पृ.५३९.
३. पवार, जयसिंगराव – राजर्षी शाहू छत्रपती – जीवन व कार्य २००१ पृ. क्रमांक २१७.
४. kanbarkar R.K. - Glimpses of Rajarshi Shahu Maharaj-2022
५. देशपांडे बाबुराव, – नाट्यप्रेमी राजा १९७६

■■■

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Science.
NAGPUR

परामर्श

रजि. नं. ३५६५३/७९

तत्त्वज्ञान विभाग
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
गणेशखिंड, पुणे-४११ ००७

ISSN 2320-4478
UGC CARE Listed

परामर्श

खंड ४१ अंक ३-४
नोव्हेंबर २०१९ ते एप्रिल २०२०
भारतीय सौर मार्गशीर्ष - चैत्र शके १९४१-४२
प्रकाशन - फेब्रुवारी, २०२३

तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचे प्रकाशन

परामर्श

तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचे प्रकाशन

संस्थापक : सुरेंद्र बारलिंगे (१९१९ – १९९७)
संपादक : प्रदीप गोखले
सहयोगी आणि प्रशासकीय संपादक : श्रीधर आकाशकर

संपादक मंडळ
दीप्ती गंगावणे
मीनल कातरणीकर
श्रीनिवास हेमाडे
हरिश्चंद्र नवले

सल्लागार मंडळ
सदानंद मोरे
मंगला चिंचोरे
वैजयंती बेलसरे
नागोराव कुंभार
प्रभाकर देसाई

संपादकीय सहाय्य : सुनील राऊत

या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई यांचेकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. मात्र या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्यशासन सहमत असेलच असे नाही.

प्रसिद्धीसाठी पाठवायचे लेख व इतर सर्व व्यवहार यासाठी संपादक, परामर्श, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे ४११००७ यांना लिहावे.

वर्गणी रोखीने संपादक, परामर्श, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे ४११००७ या पत्त्यावर पाठवावी. मात्र चेकने किंवा डिमांड ड्राफ्टने वर्गणी पाठविल्यास चेक किंवा ड्राफ्ट 'वित्त व लेखा अधिकारी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ' या नावाने काढावा व तो 'संपादक, परामर्श' यांच्या पत्त्यावर पाठवावा. अंक न मिळाल्याची नोंद अंक प्रसिद्ध झाल्यापासून एक महिन्याच्या आत आमच्या कार्यालयात केल्यास अंक शिल्लक असल्यास पाठविला जाईल.

परामर्शचे सुधारित वर्गणी दर

त्रैवार्षिक वर्गणी	संस्थांसाठी	रु. २०००/–
	व्यक्तींसाठी	रु. १२००/–
वार्षिक वर्गणी	संस्थांसाठी	रु. ८००/–
	व्यक्तींसाठी	रु. ५००/–
मागील खंडाची किंमत	संस्थांसाठी	रु. १०००/–
	व्यक्तींसाठी	रु. ६००/–
एका अंकाची किंमत	संस्थांसाठी	रु. २५०/–
	व्यक्तींसाठी	रु. १५०/–

जाहिरातीचे नवीन दर

अर्धपानी जाहिरात रु. ३००/– प्रती अंक आणि रु. ९००/– ४ अंक

परामर्श

परामर्श, खंड ४१, अंक ३–४, (नोव्हें. २०१९ ते एप्रिल २०२०)
प्रकाशन : फेब्रुवारी, २०२३

अनुक्रमणिका

अंक लेखक	लेख	पृ. क्रमांक
१. राजेसाहेब मारडकर	'सीएसआर'च्या संदर्भात, 'आचारसंहिता आणि कॉर्पोरेट विश्व' यांतील संबंधांची मीमांसा	१
२. श्रीकांत चवरे	विद्यमान राजकीय पर्यावरणात महात्मा गांधीजींच्या तात्त्विक विचारांची व्यवहारिकता (एक चिकित्सक अध्ययन)	१४
३. अमन बगाडे	संप्रेषण (संवाद) कौशल्यातील नीतिशास्त्राची भूमिका : बुद्धांची 'सम्यक् वाक्' शिकवण	३१
४. ऋचा कुलकर्णी	नैतिक ज्ञानशास्त्र आणि नैतिक दाव्यांचे समर्थन	४०
५. शर्मिला वीरकर	दिके व जेके	५४
६. श्रीधर आकाशकर	भगवद्गीतेवरील टीका आणि महानुभाव : काही विचार	५८
७. तुकाराम सोपान जंगले	पंचदशीचे मराठी भाषांतर : एक अध्ययन	६३
८. भारती बापूसो पाटील	स्वास्थ्यसाधन – हठयोग	६५
९. सचिन राजपूत	महाराष्ट्रातील संतांचे सामाजिक योगदान	८८
१०. श्रीनिवास हेमाडे	चिनी तत्त्वज्ञान समजून घेताना - तीन मूलभूत सिद्धान्त	१०६

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

परामर्शच्या मालकी हक्क, प्रकाशन वगैरेंबाबत

फॉर्म ४

१. प्रकाशन स्थळ	:	तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७
२. प्रकाशन कालावधी	:	त्रैमासिक
३. मुद्रकाचे नाव व पत्ता	:	कुलसचिव, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७ राष्ट्रीयता : भारतीय
४. प्रकाशकाचे नाव, पत्ता आणि राष्ट्रीयत्त्व	:	प्रा. श्रीधर आकाशकर, तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७ राष्ट्रीयता : भारतीय
५. संपादकाचे नाव व पत्ता	:	प्रा. प्रदीप गोखले, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७ राष्ट्रीयता : भारतीय
६. नियतकालिकाची मालकी ज्यांच्याकडे आहे, त्या व्यक्तीचे/संस्थेचे नाव व पत्ता	:	तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७

मी, श्रीधर आकाशकर; याद्वारे प्रकट करतो की, वर दिलेली माहिती खरी आहे.

श्रीधर आकाशकर

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Inst...
of Arts and Social Scienc...

'सीएसआर'च्या संदर्भात, 'आचारसंहिता आणि कॉर्पोरेट विश्व' यांतील संबंधांची मीमांसा

प्रस्तावना

व्यक्ती, समाजजीवन आणि व्यवस्थेच्या आचरणाची मीमांसा हा आपल्या तत्त्वचिंतनाचा अविभाज्य असा भाग आहे. व्यक्ती असो वा समूह, आचरणाची मीमांसा करतच उत्तरोत्तर विकसित होत असतो. याअर्थाने तत्त्वज्ञान, तत्त्वचिंतन हा जीवनाचा एक भाग आहे. 'It is impossible for man to live without a Philosophy.'[१] अर्थात जीवनातील मूलभूत घटकांचे, दैनंदिन घटकांचे तत्त्वचिंतन केल्याशिवाय मनुष्य अंतिम ध्येयाप्रत पोहोचू शकत नाही. त्याचबरोबर तत्त्वज्ञानाच्या अकॅडमिक स्वरूपाचा विचार केला, तर आपल्या लक्षात येईल की, 'तत्त्वज्ञान हे सर्व शास्त्रांचे शास्त्र आहे', असे म्हटले जाते. त्यामुळे व्यक्तीच्या आचरणाचा आदर्शात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणारे नीतिशास्त्र (Ethics), अथवा आचारसंहिता (code of conduct) हेसुद्धा तत्त्वचिंतनाचे एक क्षेत्र आहे.

वरीलप्रमाणे विचार केला; तर नीतीची संकल्पना ही व्यापार, उद्योग, कंपनी, व्यवसाय-क्षेत्रालाही लागू होऊ शकते. एका विशिष्ट उद्देशाने एकत्रित आलेल्या व्यक्तींचा समूह म्हणजे कंपनी होय. उद्योग, व्यापार, व्यवसाय ह्या कार्पोरेट विश्वाशी संबंधित संकल्पना आहेत. साहजिकच कर्तव्य, जबाबदारी, प्रत्येक घटकाचे हित, नफा इत्यादी गोष्टींचा विचार करता, व्यक्ती वा व्यक्तींच्या समूहाच्या आचारसंहितेच्या अनुषंगाने चिंतन आवश्यक ठरते. या ठिकाणी आचारसंहिता आणि उद्योग, व्यापार-जगत यांच्यातील संबंधांची सविस्तर चर्चा प्रस्तुत आहे. हे करत असताना नीती (ethics) अथवा आचारसंहिता (code of conduct) आणि उद्योग, व्यापार, व्यवसाय-जगत (corporate world) यांचे स्वरूप आणि यांच्या संबंधाच्या अनुषंगाने नैतिक जगतामध्ये

परामर्श, खंड ४१, अंक ३-४ (नोव्हें. २०१९ ते एप्रिल २०२०) प्रकाशन : फेब्रुवारी, २०२३

आवश्यक असलेली संकल्पना 'सीएसआर' (CSR अर्थात Corporate Social Responsibility) अर्थात 'व्यवसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व' या संकल्पनांच्या संबंधाचे विश्लेषण होणे गरजेचे आहे.

'सीएसआर' ही कॉर्पोरेट विश्वामध्ये नैतिक-सामाजिक संबंध अभिव्यक्त करणारी एक संकल्पना आहे. नैतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार केला, तर आपल्या लक्षात येते की, उद्योगव्यापार विश्व आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांच्यात अतुट असा संबंध आहे. प्राचीन काळातील उद्योग-विश्वाचा विचार केला, तर या क्षेत्रातील सामाजिक उत्तरदायित्वाची अनेक रूपे जसे- उदारपणा, दानशूरपणा, इत्यादींबाबतची अनेक उदाहरणे आपणास सांगता येतील. एखाद्या उद्योग-समूहाने उभारलेला दवाखाना, किंवा बांधलेली शाळा, महाविद्यालयासाठी दानरूपात दिलेल्या जमिनी, इत्यादी हे सर्व आपण समाजाप्रतिचे काही देणे लागतो, या भावनेचे प्रतीक आहेत. असा हा उदात्त इतिहास, वारसा या संकल्पनेला आहे. यामुळेच आज ही संकल्पना उद्योगजगताचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. याचे अधिक विवेचन पुढे केले जाणार आहे. या लेखातील मूळ तीन संकल्पना, नीती (ethics) अथवा आचारसंहिता (code of conduct), उद्योगव्यापार, व्यवसाय-जगत (corporate world) आणि 'सीएसआर' (CSR अर्थात Corporate Social Responsibility) यांचा पुढे क्रमाक्रमाने विचार करता येईल.

नीतिशास्त्राचे संक्षिप्त स्वरूप

तत्त्वज्ञानाची एक शाखा 'नीतिशास्त्र' ही व्यक्तिआचरणविषयक सर्वच विषयांचे विश्लेषण करत असते. व्यक्तीच्या व्यावहारिक आणि पारमार्थिक जीवन विकासासाठी नीतिशास्त्र आचरणविषयक विशिष्ट आकार, नियम पुरवत असते. नीतिशास्त्र या शब्दातील 'नीती' या शब्दाने जो अर्थ व्यक्त होतो तो - "नीती म्हणजे असे नियम की ज्यांचे पालन केल्याने माणसाचे लौकिक आणि अलौकिक अथवा पारलौकिक कल्याण होईल, तसेच समाजात स्थैर्य आणि संतुलन राहील, शिवाय व्यक्ती व समाज यांचा सर्व दृष्टींनी विकास (अभ्युदय) होईल व विश्वात शांती नांदेल.[२]" 'नीती' या शब्दाने आचरणाशी संबंधित लौकिक आणि अलौकिक असे दोन्ही अर्थबोध होत असले, तरी या ठिकाणी केवळ लौकिक, व्यवहारिक अर्थच प्रस्तुत आहे. अशाप्रकारे नीतीचे,

व्यक्तीच्या/व्यक्तिसमूहाच्या आचरणाचे निश्चित असे मापदंड असावेत; जेणेकरून त्यांच्या अनुसरणाने सर्वांचा विकास होईल.

'नीतिशास्त्र' आणि 'आचारसंहिता' हे दोन्ही मराठी पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जातात. नीतिशास्त्र हा शब्द साधारणतः अकॅडमिक अर्थाने वापरला जातो, तर आचारसंहिता हा शब्द साधारणपणे व्यावहारिक अर्थाने वापरला जातो. तसेच नीतिशास्त्रांतर्गत नैतिक विवेचनांचा विचार केला, तर आपल्या लक्षात येते की, संपूर्ण नैतिक चिंतनाला आपण साधारणतः तीन भागांत विभागू शकतो - 'आदर्श नीतिशास्त्र', 'अतिनीतिशास्त्र' आणि 'उपयोजित नीतिशास्त्र'. या तिन्ही शाखांचा अभ्यास अकॅडमिक स्तरावर आणि त्या ज्ञानाच्या उपयोजनाच्या बाबतीत व्यावहारिक स्तरावर विचार केला जातो. या तीनपैकी उपयोजित नीतिशास्त्राला, 'व्यावहारिक नीतिशास्त्र' असेही म्हटले जाते. वरील तिन्हींच्या चिंतनातून विभिन्न घटकांशी संबंधित आचारसंहिता उदयास येत असते. विभिन्न प्रकारच्या उद्योग-व्यवसायाशी निगडित असलेली आचारसंहिता हीसुद्धा उपयोजित नीतिशास्त्रात चर्चिली जाते. असे असले तरी, या सर्वांचा पाया म्हणजे आदर्शी आणि अतिनीतिशास्त्रीय चिंतन आहे, हे विसरता येणार नाही. त्याचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येते -

आदर्शी नीतिशास्त्र (Normative ethics): आदर्शी नीतिशास्त्र व्यक्तींच्या आदर्शांचा विचार करते, आचरणाच्या आदर्शांचा विचार करते. याअनुषंगाने आदर्शी नीतिशास्त्राचे विश्लेषण हे परिणामवादी नीती (consequentialist ethics), कर्तव्यवादी नीती (deontologist ethics) आणि मूल्यवादी नीती (value ethics) अशा तीन प्रकारांत मोडते. या तीन प्रकारांपैकी दुसरे दोन प्रकार आपणास सामाजिक उत्तरदायित्वाकडे (social responsibility) घेऊन जातात. प्रत्येक व्यक्ती अथवा व्यक्तिसमूहाच्या कृतीचे मूल्यांकन हे कर्तव्यवादी आणि मूल्यवादी सिद्धांतांच्या आधारावर केले गेले पाहिजे. त्यामुळे कर्तव्य भावनेचा, सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या भावनेचा विकास यातून होतो.

अतिनीतिशास्त्र (Metaethics): नैतिक संकल्पनांचे विश्लेषण करणे आणि वास्तवार्थांचा वेध घेण्याचे कार्य अतिनीतिशास्त्र करते. या ठिकाणी एक प्रकारे नैतिक विधान, संकल्पना यांच्या भाषिक विश्लेषणाचाच प्रयत्न केला जातो, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Inst

उपयोजित नीतिशास्त्र (Applied ethics): अगदी अलीकडच्या काळात या ज्ञानशाखेचा उदय झालेला आहे. आचरणविषयक निकषांचे, नैतिक संकल्पनांचे ज्ञान दैनंदिन जीवनातील व्यावहारिक समस्या सोडवण्यासाठी कितपत उपयुक्त आहे, हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. अर्थातच प्राप्त ज्ञानाचे उपयोजन दैनंदिन नैतिक प्रश्न, समस्या सोडवण्यासाठी होणे आवश्यक आहे.

उपयोजित नीतिशास्त्राचा विचार केला, तर आपल्या लक्षात येते की, Professional Ethics, Business Ethics, Bioethics, Abortion, Euthanasia, Law, Leadership, Environmental ethics, War, Journalism etc. यांसारखे घटक या शास्त्राची विषयवस्तू आहे. वरील प्रकारच्या समस्या ह्या मानवी दैनंदिन जीवनाचा भाग आहेत. या समस्यांशी प्रत्येकाला कोणत्या ना कोणत्यातरी रूपात तोंड द्यावेच लागते. वरील सर्व घटकांपैकी उद्योगव्यापारविषयक नीतिशास्त्र यांमध्ये अनेक व्यक्तींचे हितसंबंध असतात. एखादी कंपनी जर आपल्या कर्तव्यापासून पळ काढत असेल किंवा त्याचे पालन करत नसेल, तर अनेक समस्या निर्माण होतात. जसे कंपनीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या संबंधांबाबतच्या समस्या असतील वा पर्यावरणाशी संबंधित समस्या असतील किंवा कंपनी आणि समाज यांच्या बाबतीतील समस्या असेल, तर या समस्यांची उकल करण्याचे कार्य उपयोजित नीतिशास्त्र करत असते.

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. तो समाजात राहतो आणि उदरनिर्वाहासाठी काही ना काही तरी व्यवसाय, उद्योगव्यापार करत असतो. हे करत असताना स्वाभाविकपणे त्याचा समाजातील इतर घटकांशी संबंध येत असतो. हे संबंध परस्परपूरक, परस्परावलंबी, परस्परसापेक्ष असतात. उद्योग-व्यापारांचा विकास होण्यासाठी, त्यामध्ये सहभागी असलेल्या व्यक्तींच्या जीवन-विकासासाठी, व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक कल्याणासाठी त्याला काही लिखित आणि अ-लिखित अशा व्यवस्थानिर्मित अथवा समाजनिर्मित नियमांचे पालन करावे लागते. हे नियम म्हणजे एक प्रकारचे व्यक्तीच्या अथवा समूहाच्या आचरणाचे नियम असतात. यालाच आचारसंहिता (code of conduct) असेही म्हटले जाते. याविषयी साधारणपणे असे म्हटले जाते की, आचारसंहितेचा सर्वप्रथम प्रयोग निवडणुकीच्या संदर्भात राजकीय पक्ष आणि व्यक्तींच्या आदर्श आचरणाच्या

अनुषंगाने वापरला जात होता[३], परंतु कालांतराने आचारसंहितेने व्यक्ती आणि समाजजीवन यांच्याशी संबंधित असलेल्या जवळजवळ सर्वच क्षेत्रांत प्रवेश केल्याचे आपल्या लक्षात येते. वर्तमानकालीन व्यवस्थाबद्ध जीवनप्रणालीत तर जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत आचारसंहिता ही त्या त्या क्षेत्राचा अविभाज्य असा भाग बनलेली आपणास दिसून येते. त्याला उद्योग, व्यापार, कंपनी क्षेत्रसुद्धा अपवाद नाही, ही आजची वास्तविकता आहे. वाढते औद्योगिकीकरण, व्यापारविश्व, कंपनीशी संबंधित असलेल्या विश्वाने तर निर्मित आचारसंहितेचे पालन करणे हे अभिप्रेत असते.

उद्योगव्यापार विश्वाचे संक्षिप्त स्वरूप

आधुनिकता, माहितीतंत्रज्ञान यांनी प्रभावित असलेल्या सद्य:कालीन मानवी जीवनात विशेषत: उद्योगजगताशी संबंधित Facebook, Google, Microsoft, Reliance, Wipro, Walmart, Flipcart, Amezon, Byjus, Tata, Bajaj, Mahindra. ICICI, HDFC,... इत्यादी नावे सर्वज्ञात आहेत. या सर्व कंपन्यांचे कार्यक्षेत्र हे भिन्न आहे. या सर्व कंपन्या वस्तू, सेवा पुरवण्याचे कार्य करतात. या आणि यांसारख्या अनेक कंपन्यांमध्ये अनेक संघटक कार्यरत असतात. अगदी डायरेक्टर, बोर्ड ऑफ डायरेक्टर, इस्टॅब्लिशमेंट, प्रॉडक्शन मॅनेजरपासून सर्व्हिस-मॅनपर्यंत अनेक व्यक्ती यामध्ये सहभागी असतात. त्यामुळे कोणत्याही कंपनीचा विकास, नफा-तोटा, इत्यादी हे त्या उद्योगातील सर्व संघटकांच्या कार्यक्षमतेवर, त्यांच्यातील कर्तव्यनिष्ठा, विश्वसनीयता इत्यादींसारख्या घटकांवर अवलंबून असतो. एखाद्या उद्योगातील प्रत्येक घटक जर निर्धारित कार्य संपूर्ण कार्यक्षमतेने, कर्तव्यभावनेने आणि न्यायपूर्ण भावनेने कार्यरत असेल, तर उद्योग-व्यवसाय भरभराटीस येतात. पुढे त्याचे सकारात्मक परिणाम सर्व घटकांपर्यंत पोहोचत असतात.

प्राचीन काळापासूनच उद्योग, व्यापार, व्यवसाय हे व्यक्ती आणि व्यक्तिसमूह जीवनाचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे घटक आहेत. देशाच्या आर्थिक विकासाचे आणि व्यक्तींच्या उदरनिर्वाहाचे एक साधन म्हणून याकडे पाहिले जाते. या घटकांशी संबंधित एक स्पष्टीकरण अगदी संक्षिप्तरूपात या ठिकाणी करणे आवश्यक आहे, ते असे की, व्यवसाय (Profession) आणि उद्योग (Business), व्यापार (Trade), कंपनी, हे शब्द पूर्वी भिन्न-भिन्न अर्थाने वापरले

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

जात असत. अर्थार्जन हा व्यवसायाचा भाग असला, तरी 'सेवा' हा मुख्य उद्देश त्याठिकाणी होता. मात्र उद्योग, व्यापार, कंपनी यांचा मुख्य उद्देश नफा मिळवणे हा होता. पूर्वी आचारसंहिता ही केवळ व्यवसायालाच लागू होती; त्याचा उद्योग, व्यापाराशी फारसा संबंध मानला जात नव्हता, परंतु सद्य:स्थितीत आचारसंहिता हा प्रोफेशन, बिजनेस, ट्रेड, कंपनी इत्यादी सर्व घटकांचा अविभाज्य भाग बनलेला आहे. त्यामुळे अर्थार्जनाबरोबरच सामाजिक उत्तरदायित्व, कर्तव्य इत्यादी घटक वरील प्रकारच्या कार्पोरेट विश्वाचा अविभाज्य भाग बनलेले आहेत. उद्योग-व्यवसायामध्ये नीतीचे अर्थात आचारसंहितेचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. वरील प्रकारच्या व्यक्तिसमूहातील आंतरसंबंध महत्त्वाचे असून त्यानुषंगाने विशिष्ट प्रकारच्या नियमावलीचे सर्वांनाच पालन करावे लागते. त्यानुषंगाने 'सीएसआर' हा आचारसंहितेचा भाग आहे. त्याचे पालन करणे त्या त्या उद्योगसमूहाचा महत्त्वाचा घटक आहे.

'सीएसआर'चे स्वरूप

मनुष्य हा समाजात राहत असतो. त्याचा मानसिक, सामाजिक विकास समाजाच्या माध्यमातून होत असतो. त्याच्या अनेक गरजांची पूर्तता ही समाजाकडूनच होत असते. कुटुंब, मित्र, परिवार, गाव, मोहल्ला ही सर्व समाजाचीच भिन्न-भिन्न रूपे आहेत. मनुष्याच्या गरजांची पूर्तता या समाजरूपांकडून होत असते. समाजच त्याला जीवन जगायला शिकवत असतो. याअर्थाने विचार केला; तर मनुष्य हा समाजाचा ऋणी असतो, तो समाजाचे देणे लागतो. जेव्हा तो पूर्णावस्थेत येतो, विकसित अवस्थेत येतो; तेव्हा समाजाने केलेल्या ऋणांची परतफेड करणे, हे त्याचे कर्तव्य असते. ती त्याची सामाजिक जबाबदारी, उत्तरदायित्व असते. अशाच प्रकारची जाणीव ही 'सीएसआर' अर्थात व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या धोरणात असते.

मनुष्याला विकसित करण्यात ज्याप्रमाणे समाजाचा सहभाग असतो, अगदी त्याचप्रमाणे एखादा उद्योग-व्यवसाय विकसित करण्यासही समाज हा साहाय्यभूत असतो. एखादा उद्योग अथवा कंपनी म्हणजे विशिष्ट उद्देशासाठी एकत्र आलेल्या अनेक व्यक्तींचा समूह असतो. कंपनीत काम करणारी व्यक्ती, कंपनीचा डायरेक्टर आणि समाज हे त्याचे भागधारक असतात. त्यामुळे अधिकाधिक नफा मिळवणाऱ्या कंपन्यांची ही नैतिक, सामाजिक जबाबदारी

असते की, त्यांनी समाजाच्या विकासाचे कार्य करावे. दानशूर व्यक्ती आपल्याकडे असलेल्या संपत्तीचा काही हिस्सा समाजकार्यासाठी, समाजविकासासाठी वापरतात. मग त्यामध्ये भूदान, पैसादान यांसारखे सामाजिक कार्य केले जाते. या भावनेतूनच अलीकडच्या काळात अनेक प्रकारचे उद्योग-व्यवसाय करणाऱ्या कंपन्यांना, त्यातही अधिकाधिक नफा मिळवणाऱ्या कंपन्यांना समाजाच्या हिताचा, गरजांचा, विकासाचा विचार करावा लागतो. उद्योगाचा विकास या समाजघटकांवर अवलंबून असतो. एवढेच नाही, तर एखाद्या उद्योगाविषयीची विश्वसनीयता, नीतिमत्ता ही त्या कंपनीच्या सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या कार्यातून प्रतीत होत असते.

जवळजवळ सर्वच कंपन्यांना पर्यावरणातील नैसर्गिक संसाधनांची आवश्यकता असते. अनेक प्रकारच्या वनस्पती या कंपन्यांसाठी अनेक प्रकारची उत्पादने तयार करण्यासाठी हवी असतात. उदा. एखादा साबण बनवण्यासाठी किंवा एखादी टुथपेस्ट बनवण्यासाठी कंपनीला पर्यावरणावर अवलंबून राहावे लागते. एकाअर्थाने कंपनीसाठी लागणारी सर्व संसाधने ही निसर्ग, पर्यावरणाकडून मिळत असतात. या सर्व नैसर्गिक, पर्यावरणीय संसाधनांवर समाजाचाही तेवढाच अधिकार असतो, हे विसरता कामा नये. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर तेवढाच अधिकार असतो. ही सर्व संसाधने कंपनी आपल्या फायद्यासाठी, नफा मिळवण्यासाठी वापरते; तेव्हा त्यांनी मिळवलेल्या नफ्यातून समाजाच्या विकासाच्या काही योजना राबवणे, हे कंपनीचे कर्तव्य ठरते. अनेक कंपन्या पूर्वीपासूनच सामाजिक उत्तरदायित्व निभावत आहेत. मात्र आता त्याला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाल्याने ती सर्वांची कायदेशीर जबाबदारी झालेली आहे. 'सीएसआर' बंधनकारक करणारा भारत हा पहिला देश आहे.[४] 'सीएसआर' ही समाजाचे देणे फेडण्याची कृती आहे, त्यामुळे उद्योजकांनी या धोरणाच्या माध्यमातून समाजकल्याणात खारीचा वाटा उचलले, हा त्यांच्या कर्तव्याचा भाग आहे.

'सीएसआर'च्या बाबतीत कायदेशीर बंधनासोबतच आंतरिक आणि आत्मिकबंधन, स्वयंनियमन (self regulation) हे अधिक प्रभावी असते, असे म्हटले, तर वावगे ठरणार नाही. प्राचीन काळात मोठे उद्योजक आणि उद्योगपती यांच्याकडून अशाप्रकारच्या कृती केल्या जात असत. त्याकरिता

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

त्यावेळी कोणत्याही प्रकारचा कायदा अस्तित्वात नव्हता. स्वयंप्रेरणेतून या सर्व गोष्टी त्या काळी घडत असत, हे या ठिकाणी महत्त्वाचे आहे. आधुनिक काळात मात्र वरीलप्रमाणे समाजविधायक कृती करणे औद्योगिक समूहांसाठी कायद्यानेही बंधनकारक करण्यात आलेले आहे.

भारतीय कॉर्पोरेट व्यवस्था आणि 'सीएसआर'

उद्योग, व्यापार, औद्योगिक कंपनी हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा भाग आहेत. त्यांच्या संचालन आणि व्यवस्थापनासाठी भारत सरकारने काही कायदे केलेले आहेत. त्यातील The Companies Act 2013 या कायद्याविषयी आणि त्यातील आपल्या चिंतनाशी संबंधित असलेल्या तरतुदींचा विचार या ठिकाणी करता येईल. कंपनी ॲक्ट 2013 (The Companies Act 2013)मधील प्रकरण नऊ आणि सेक्शन 135मध्ये 'सीएसआर' (Corporate Social Responsibility) अर्थात 'व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व' याविषयी स्पष्टपणे तरतूद करण्यात आलेली आहे. ज्या कंपनीची आर्थिक वर्षातील संपत्ती 500 कोटी आहे किंवा ज्या कंपनीची आर्थिक वर्षातील उलाढाल ही 1 हजार कोटींची आहे किंवा ज्या कंपनीचा आर्थिक वर्षातील निव्वळ नफा हा जर 5 कोटींचा असेल, तर अशा कंपनीला 'सीएसआर' बाबतचे धोरण राबवावे लागते.[५] कंपनीचे समाजाप्रति असलेल्या कर्जाच्या परतफेडीच्या कार्याचा हा एक भाग आहे. ज्या समाजात आपण राहतो, ज्या समाजामुळे आपणास, आपल्या कंपनीला फायदा होतो, त्या समाजाप्रति आपलीही काही कर्तव्यं, उत्तरदायित्व असते. त्या उत्तरदायित्वाचा एक भाग म्हणून कंपन्यांना अशाप्रकारची धोरणं राबवावी लागतात.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे निकष, ज्या कंपन्यांना लागू होतात; त्या कंपनीमध्ये 'सीएसआर' कमिटी स्थापन केलेली असते. ही कमिटी मागील तीन वर्षांचा सरासरी नफा काढते. या सरासरी नफ्याच्या 2 टक्के हिस्सा[६] हा 'सीएसआर' धोरणासाठी वापरावा, अशाप्रकारची शिफारस ही कमिटी कंपनीच्या बोर्डाला करते. 2 टक्के हिस्सा ही कायदेशीर तरतूद आहे. एखादी कंपनी यापेक्षा अधिक हिस्सा अशाप्रकारच्या कार्यासाठी वापरू शकते. ते त्यांच्या नैतिक कर्तव्य, धर्मादाय अर्थात चॅरिटीचा भाग आहे. अशाप्रकारे कमिटीने केलेल्या

शिफारशीनुसार कंपनी हा निधी कोणत्या प्रकारच्या सामाजिक कार्यासाठी वापरायचा, याचे निर्धारण करते आणि त्यानुसार समाजाच्या विकासाची नैतिक सामाजिक जबाबदारी उचलली जाते.

'सीएसआर' धोरणांतर्गत अपेक्षित असलेल्या ॲक्टिव्हिटी

वर्तमानकालीन व्यवस्थेत 'सीएसआर' हा सर्व कंपन्यांचा एक अविभाज्य भाग आहे. या धोरणाच्या अंतर्गत कंपन्यांना सामाजिक उत्तरदायित्व म्हणून समाजाकरिता काही कार्ये करावयाची असतात. ती जनकल्याणाची कोणकोणती कार्ये असू शकतात, याबाबतीत काही शिफारशी व्यवस्थेकडून केलेल्या आहेत. सुचवलेल्या शिफारशींचा कंपन्या विचार करू शकतात किंवा तत्सम याशिवाय आणखी काही महत्त्वपूर्ण कार्य असतील, की जी समाजविकासासाठी करता येतील, त्यांचाही स्वीकार करण्याचे कंपन्यांना स्वातंत्र्य असते. कोणकोणत्या कार्यासाठी सीएसआर फंड वापरता येईल, ते क्षेत्र थोडक्यात पुढीलप्रमाणे – provide help to eradicating extreme hunger and poverty. Promotion of education. Promoting gender equality and empowering woman. Reducing child mortality and improving maternal health. Combating human immuno-deficiency virus, acquired immune deficiency, syndrome, malaria and other disease. Ensuring environmental sustainability. Employment enhancing vocational skills. Social business projects. Contribution to the Prime Minister's National Relief Fund or any other fund set up by the central government or the state government for socio-economic development and relief and funds for welfare of the scheduled castes, the scheduled tribes, other backward classes, minorities and woman. Such other matters as may be priscribed,[७] इत्यादी. काही ॲक्टिव्हिटी भारतीय कंपनी कायद्यानुसार 'सीएसआर'च्या अंतर्गत सुचवलेल्या आहेत. कार्पोरेट जगताने वरीलप्रमाणे सुचवलेले क्रियाच करावेत असे नाही, तर यासारख्या अनेक योजना ते राबवू शकतात, ज्याच्याने सामाजिक उत्तरदायित्वाचे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

निर्वाहन करता येईल. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे, एवढे स्वातंत्र्य उद्योगव्यापार विश्वाला देणे हे गरजेचे आहे.

आपण समाजाचे देणे लागतो, ही उत्तरदायित्वाची भावना आणि त्याची 'सीएसआर'च्या माध्यमातून परिपूर्ती करताना गरिबी, भूकबळी-निर्मूलन, शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, विशिष्ट सामाजिक घटकांचा विकास, शाळा महाविद्यालयांच्या इमारती उभ्या करणे, वसतिगृह उभारणे इत्यादींसारख्या समाजकल्याणकारी कार्यांत सहभाग घेऊन आपली सामाजिक नैतिक जबाबदारी पार पाडू शकतात. याचे अगदी अलीकडचे उदाहरण म्हणून, नागपूर विद्यापीठाच्या बाबतीत सांगायचे झाले, तर असे सांगता येईल की, बजाज उद्योगसमूहाकडून रातूम विद्यापीठास प्रशासकीय भवन उभारण्यास दिलेला 10 कोटींचा निधी हा त्यांच्या 'सीएसआर' धोरणाचाच एक भाग आहे. याशिवाय राज्य आणि देशभरात वेगवेगळ्या उद्योग-समूहांकडून उभारली गेलेले दवाखाने, धर्मशाळा, शाळा, महाविद्यालये इत्यादी हीसुद्धा सामाजिक उत्तरदायित्वाचा भाग आहेत, हे या ठिकाणी सांगता येईल.

पर्यावरणाची समस्या ही आजघडीला अत्यंत ज्वलंत समस्या मानली जाते. या समस्येला बऱ्याच प्रमाणात औद्योगिक विश्वच जबाबदार आहे, असे मानले जाते. यात तथ्य आहे हेही नाकारता येणार नाही. यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांपासून मानवी जीवनाला वाचवायचे असेल, तर कंपन्यांचा सस्टेनेबल डेव्हलपमेंटवर अधिक भर असला पाहिजे. पर्यावरणाला धोका निर्माण न करता कंपन्या कशा चालवता येतील, निसर्गाचे संरक्षण आणि संवर्धन यांसाठी कंपनीकडे असलेला फंड वापरून पर्यावरणाचे संतुलन कसे राखता येईल, याचा विचार कंपन्यांनी करणे समयोचित आहे.

साधारणत: PM care fund हा देशावर येणाऱ्या विविध प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तींच्या प्रसंगी वापरला जातो. भूकंप, पूर, अतिवृष्टी, त्सुनामी, वादळ, तुफान इत्यादींसारख्या नैसर्गिक आपत्तींनी अनेक लोक प्रभावित होत असतात. अशाप्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तींनी प्रभावित लोकांसाठी PM care fund वापरला जातो. हा निधी कंपन्यांच्या सीएसआर फंडाच्या माध्यमातूनही जमा झालेला असतो. या माध्यमातूनही विविध औद्योगिक समूह आपआपले सामाजिक उत्तरदायित्व निभावू शकतात.

अशाप्रकारे अनेक कंपन्या, औद्योगिक समूह समाजाप्रति आपल्या कर्तव्याचे पालन करत असतात. देशाच्या आर्थिक विकासातही या कंपन्या अथवा औद्योगिक समूह मोलाचा वाटा उचलत असतात, हेही या ठिकाणी महत्त्वाचे आहे. देशातील तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे, रोजगाराची साधने उपलबध करून देणे, इत्यादी महत्त्वपूर्ण कार्यांतून कंपन्या देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासांत हातभार लावत असतात.

'सीएसआर' धोरण राबवण्याचे कार्यक्षेत्र

देशाच्या एखाद्या राज्यात एखादा उद्योग स्थापन केला जातो. तो उद्योग उभारताना सर्वप्रथम जमीन अधिगृहीत करावी लागते. जमीन अधिगृहीत केल्यानंतर औद्योगिक क्षेत्राचे बांधकाम, कारखाना उभारणी, विशिष्ट प्रकारच्या यंत्रांची उभारणी, मनुष्यबळ निर्माण करणे, उद्योगासाठी लागणारी नोकरभरती करणे, कच्चा माल... इत्यादींसारख्या अनेक गोष्टींचे सखोल विचार-मंथन करून उद्योग उभारला जातो. जेव्हा उद्योग उभारला जातो, तेव्हा लागणाऱ्या मनुष्यबळाचा विचार करता, त्या उद्योगात कोणाला संधी द्यावी? कच्चा माल घेत असताना कोणास प्राधान्य द्यावे? इत्यादी प्रश्न महत्त्वाचे असतात. बाबतीत संबंधित उद्योगपती हा दुसऱ्या राज्यातील असेल आणि तो त्याच्या राज्यातून मनुष्यबळ आणत असेल, तर हे त्याच्या उद्योगाशी निगडित असलेल्या आचारसंहितेला अनुकूल आहे, असे म्हणता येणार नाही. ज्या भागात हा उद्योग उभारला गेला आहे, त्या भागातील लोकांनाच त्या ठिकाणी नोकरी देणे, हा त्या भागातील लोकांच्या नैसर्गिक अधिकाराचा भाग आहे आणि उद्योगपतीने तेथील स्थानिक लोकांना प्राधान्य देणे, हे त्याच्या कर्तव्याचा थोडक्यात सीएसआरचाच भाग आहे. हा एक नैसर्गिक न्यायाचा भाग आहे. त्याचप्रमाणे, कंपनी-कायद्यानुसारही औद्योगिक समूह अशाप्रकारच्या कृतीसाठी बांधील आहेत. The company give preference to the local area and areas around it where it operates, for spending the amount earmarked for corporate social responsibility activities.[८] स्थानिकांचा अधिकार हा नैसर्गिक अधिकार आहे. त्याचबरोबर, सीएसआर फंड याबाबतीतसुद्धा स्थानिक सामाजिक समस्या निर्मूलनावर खर्च करणे, हे कंपनीचे उत्तरदायित्व ठरते. कंपनीची ती नैतिक जबाबदारीसुद्धा असते.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences

या समर्थनाचा एक मुद्दा असा की, कोणत्याही कंपनीच्या नकारात्मक घटकांचे परिणाम त्या परिसरात राहणाऱ्या रहिवाशांनाच सोसावे लागतात, याच न्यायाने कंपनीच्या बाबतीत सकारात्मक परिणामसुद्धा परिसरात राहणाऱ्या रहिवाशांना मिळाले पाहिजेत, हीच नैतिकता आहे. त्यामुळे सीएसआर फंड उपयोगात आणण्याचे कार्यक्षेत्रही स्थानिक परिसर असणे, हेच न्याय्य ठरते.

निष्कर्ष

वरीलप्रमाणे सारासार विचार केला, तर असे लक्षात येते की, सद्यःस्थितीत 'सीएसआर' हा उद्योग, व्यापार क्षेत्राचा अविभाज्य असा भाग झालेला आहे. त्यामुळे औद्योगिक समूहांनी त्यांचा घटक असलेल्या व्यक्ती, समूह आणि त्या कंपनीक्षेत्रातील समाज यांच्या विकासासाठी अर्थातच शिक्षण, खेळ, संशोधनाच्या विकासासाठी, एकता, समताभाव रुजवण्यासाठी, भूकबळी, बेकारी इत्यादी समस्यांच्या निर्मूलनासाठी, बालसंगोपन, महिला विकास, दबलेल्या समाजघटकांच्या विकासासाठी 'सीएसआर'सारख्या उदात्त दृष्टिकोनाच्या माध्यमातून कार्य करणे अपेक्षित आहे. The Companies Act 2013, section 135नुसार 'सीएसआर'ला कायदेशीर करण्यात आलेले आहे. कायद्याचे बंधन या ठिकाणी घालून देण्यात आलेले आहे. कोणत्याही कृतीची नैतिकता बाह्य बंधनाबरोबरच आंतरिक, आत्मिक बंधनावर अधिक अवलंबून असते. प्रत्येक औद्योगिक समूहाने समाजाच्या उद्धारासाठी, विकासासाठी केवळ व्यवस्था सांगते, म्हणून कार्यरत असणे आणि स्वयंनियमाने कार्यरत असणे यात फरक आहे. सामाजिक जबाबदारी, कर्तव्यभाव यांचे निर्वाहन स्वयंनियमनाने केल्याने ते अधिक प्रभावी ठरू शकतात. त्यामुळे, सर्व औद्योगिक समूह हे, व्यवस्थानिर्मित नियमांबरोबरच जर स्वयंनियमनाने समाजाप्रति कार्यरत राहिले, तर कंपनी व समाज दोन्ही उत्तरोत्तर विकसित, समृद्ध होतील; यात काही शंका नाही.

राजेसाहेब मारडकर
विभागीय सहसंचालक, उच्च शिक्षण,
कोल्हापूर विभाग, कोल्हापूर व तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
mail ID: rajesahebmaradkar@gmail.com

संदर्भ

१ Sharma C (2003), A Critical Servey of Indian Philosophy, MB Publisher, Delhi, p. 13
२ पाठक, दि (१९९४), भारतीय नीतिशास्त्र, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, पाटना, पृ. २-३
३ अकोलकर, ग. वि (१९९०), शैक्षणिक तत्वज्ञानाची रूपरेषा, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृ. १४८
४ महाराष्ट्र टाईम्स, २४ ऑगस्ट, २०१९, MCCIA अध्यक्षांचे मत
५ The Companies Act 2013, p. 87 -retrieved from https://mca.gov.in/content/mca/global/en/home.html on 27 may 2021
६ तत्रैव, पृ. ८७
७ तत्रैव, पृ. २८८
८ तत्रैव, पृ. ८७

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Soci. Sciences
NAGPUR

विचारशलाका

संपादक : प्रा. नागोराव कुंभार

वर्ष ३४ वे, एप्रिल २०२३ ते मार्च २०२४
जोड अंक १४५,१४६,१४७ व १४८ वा

ISSN 2229-7901
UGC CARE Listed

चार्वाक तत्त्वज्ञान विशेषांक

१२. चार्वाकांचा प्रमाणविचार : एक चिकित्सक अभ्यास
डॉ. मीनल कातरणीकर / १८३

१३. चार्वाकवादी तत्त्वचिंतनाची मीमांसा : एक तार्किक मांडणी
डॉ. राजेसाहेब मारडकर / १९७

१४. लोकायतिकांचा नीतिधर्म आणि प्रमाण विचार
प्रा. डॉ. विठ्ठल दहिफळे / २०५

१५. लोकायत आणि राज्यशास्त्र
प्रा. डॉ. अशोक चौसाळकर / २२७

१६. मराठीतील लोकायत विचार : एक आढावा
प्रा. डॉ. प्रदीप गोखले / २३७

१७. चार्वाक दर्शनाचे योगदान
प्रा. डॉ. साहेबराव निगळ / २६०

१८. अष्टदर्शनातील 'चार्वाकदर्शन'
डॉ. पी. विठ्ठल / २६५

१९. भगवद्गीतेमधील चार्वाक
डॉ. अशोक राणा / २७५

२०. चार्वाक, टिळक व आगरकर
डॉ. शर्मिला वीरकर / ३१४

२१. चार्वाक दर्शनातील मुक्तीची संकल्पना
डॉ. मुबीन शेख / ३२७

२२. चार्वाकांचे तत्त्वज्ञान एक अभ्यास
डॉ. उद्धव नरहरी कांबळे / ३३१

२३. लोकायत आणि लिंगायत : समान संहिता
डॉ. राजशेखर सोलापुरे / ३३७

२४. चार्वाकांचे नीतिशास्त्र आणि आधुनिक जग
डॉ. सुनील ब. भोईटे / ३४५

२५. चार्वाक दर्शनाची प्रासंगिकता
डॉ. युवराज श्रीराम मानकर / ३६०

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

२२

चार्वाकांचे तत्त्वज्ञान एक अभ्यास

■

डॉ. उद्धव नरहरी कांबळे

प्रस्तावना

भारतीय दर्शनातील नास्तिकवादी विचारसरणीचा प्रमुख विचारस्रोत म्हणून चार्वाक यांच्याकडे पाहिले जाते. चार्वाकांनी वेदाचे प्रामाण्य नाकारून वास्तववादी विचारसरणीची मांडणी केलेली आहे म्हणून त्यांना नास्तिकवादी विचारसरणीचा जनक म्हणून संबोधले जाते. चार्वाक आत्मा, पुनर्जन्म, पाप-पुण्य, मोक्ष, कर्मकांड, अंधश्रद्धा, स्वर्ग-नरक या सर्व गोष्टी तार्किकतेवर, वैज्ञानिक तेवर आणि वास्तवावर आधारित नाहीत हे सांगून त्याची त्याची चिकीत्सक मिमांसा करुन वास्तव काय आहे हे सर्वांसमोर मांडतात. तसेच ते सामाजिक अन्यायाचा निषेध करतात. समाजातील स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतात. वरील सर्व विचार विस्तृतपणे सदरील शोध निबंधामध्ये सविस्तरपणे मांडला जाणार आहे.

प्रमाण विचार

चार्वाकांचे प्रमाण विवेचन, तर्कशास्त्र अगदी वेगळे आहे. त्यांना कोणताही धर्मग्रंथ; आप्तवाक्य मान्य नाही. ते जेव्हा म्हणतात शब्द प्रामाण्य नाही तेव्हा ते आपल्या भूमिकेशी अत्यंत प्रामाणिक आहेत. एखादी श्रुती मान्य नाही, एखादी स्मृती मान्य नाही, तसेच एखादा तिर्थंकरही मान्य नाही की एखादा तथागतही मान्य नाही. इतरांशी वाद करताना ते बृहस्पतीला नमस्कार करुन सुरुवात करत नाहीत. तेव्हा शब्द प्रमाण गेलेच.[१]

चार्वाकांच्या मते, 'प्रत्यक्षमेव प्रमाणम' म्हणजे इंद्रियांना होईल ते सत्यज्ञान. स्पर्शाने मऊ लागेल तेच मऊ. ऐकू आलेला आवाज कर्कश असेल तर तो कर्कश. जिभेला एखादा पदार्थ आंबट लागला तर आंबटच अशा स्पष्ट स्वरुपाचे इंद्रियजन्य

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ज्ञान असते. असेच प्रत्यक्ष ज्ञानच प्रमाण म्हणावे असे चार्वाक म्हणतात. चार्वाकांची प्रत्यक्षाची ही भूमिका त्यांच्या सर्व विचारात सामावलेली आहे. त्यांनी वेद प्रमाण नाकारले ते याचमुळे.[१]

चार्वाकांची वेदटीका

चार्वाकांच्या वेद टीकेचे स्वरुपच वेगळे आहे. त्यांनी वेद मानले नाहीत म्हणजे शब्द प्रमाण मानले नाही. स्वतःच्या भूमिकेशी ते अत्यंत प्रामाणिक होते. परस्पर विरोधी, विसंगत असे ते कधीच बोलत नाहीत. वेद अपौरुषेय, नित्य असे मानायला ते तयार नाहीत. वेद कर्तृत्व मानवी स्मृतीच्या पलीकडचे आहे. म्हणून वेदाचे श्रेष्ठत्व मानणे त्यांना हास्यास्पद वाटते. एखाद्या विहिरीचे पाणी किंवा धर्मशाळेचे मूळ सांगता येत नाहीत. प्रदेश उद्ध्वस्त झाला, खूप काळ लोटला तर कर्त्याचे नाव लोपले जाते. पण म्हणून कृती नित्य किंवा अपौरुषेय होते की काय ? चार्वाक पुढे असे म्हणतात की वेद मानवांनी निर्मिले एवढ्यासाठीच केवळ आम्ही त्यांना अप्रमाण म्हणणारच नाही. परंतु माणसाच्या ठिकाणी दोष असतात आणि ते त्यांच्या कृतीत उतरतात म्हणून वेद निर्दोष, बिनचूक प्रमाण असणे शक्य नाही. शिवाय असे की तुम्ही वेदांचे शब्द मानता, पण त्या शब्दाच्या अर्थाविषयी तुमची खात्री आहे का ? कर्त्याने ज्या अर्थी शब्द वापरले असतील त्याच अर्थाने ते निश्चितपणे तुम्ही घेता का ?[३]

वेदातील काही भागाची अर्थ शून्यता चार्वाकांनी दाखवून दिली. जर्भरी, तुर्फरी इ. शव्द प्रयोगाचे स्पष्टीकरण करा असे आव्हान त्यांनी ब्राह्मणांना दिले. मासाची चटक लागल्यामुळे यज्ञ आणि तत्प्रीत्यर्थ पशुहत्या हा प्रकार होता असे सांगून त्यांनी ब्राह्मणांचे जिव्हालोल्य जाहीर केले. यज्ञात टाकलेली आहुती स्वर्गाला जाते. तर यजमानाने आपल्या तीर्थ रूपांना अशा तऱ्हेने स्वर्गात का पाठवू नये ? श्राद्धांत दिलेले अन्न परलोकीच्या पितरांना पोहोचते तर प्रवासाला बाहेर पडलेल्या माणसाला शिदोरी कशाला बांधून द्यायची ? घरीच श्राद्ध का करू नये ? असले मिश्किल प्रश्न उपस्थित करून वेदोक्त कर्मकांड कल्पनांवर उभे आहे हे त्यांनी दाखवून दिले आणि एकंदर असा आढावा घेऊन वेद चुकीचे असून ती भिक्षुकांची निर्मिती आहे असा निर्णय त्यांनी दिला.[४]

ईश्वरकल्पनेची मीमांसा

चार्वाकांनी वेदाप्रमाणे ईश्वरास महत्त्व द्यावे की देऊ नये हे सांगितले आहे. चार्वाकांनी प्रत्यक्ष निष्ठतेच्या आधारावर ईश्वर कल्पनेची चिकित्सा केलेली आहे.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

त्यांच्या मते, ईश्वर मानणारे आदी धर्म आणि अधर्म मानतात. त्या धर्मानुसार माणसाला स्वर्ग आणि नरक असे फळेही मानतात आणि मग ही फळे देण्याचे काम पाहणारा एक व्यवस्थापकही येतो तो ईश्वर. यावर चार्वाक विचारतात धर्म आणि अधर्म तुम्ही कोठून आणले ? अशाच्या आश्रयाने ठरविले ? ह्याला उत्तर नाही असेच आहे. हे धर्म आणि अधर्म जेवढे काल्पनिक तेवढेच स्वर्ग आणि नरक आणि ते देणारा ईश्वर म्हणजे निव्वळ कल्पनाच. ही सगळी खटपट तुम्हाला का करावी लागते. तर मानवी सुखदुःखाची कारणे तुम्ही इहलोकाकडून अन्य कोठे तरी शोधू लागला म्हणून. सुख दुःख इथंच इहलोकीच वेगवेगळ्या कारणांनी उत्पन्न होऊन मानवी जीवनात काही दुःख असणे, तसेच कुणी सुखी असणे, कुणी दुःखी होणे असे प्रकार घडतात. तेव्हा सुखदुःखाचे स्पष्टीकरण ईश्वर कल्पनेच्या आधाराने करण्याचे काही कारण नाही.[५] त्याचप्रमाणे सृष्टीचा निर्माता म्हणून ईश्वर मानण्याचे काहीच कारण नाही. ईश्वराने अग्नी उष्ण केला, पाणी शीतल केले, कोकिळेला मधुर आवाज दिला, मोराला रंगीत पिसारा दिला वगैरे सर्व निराधार आहे.[६] कारण या सर्व गोष्टी त्याच्या स्वभावामुळे घडतात असे चार्वाक म्हणतात.

जीवशास्त्र विषयक विचार

चार्वाक असे म्हणतात की पृथ्वी, आप, तेज, वायू अशा भूतांचा संयोग झाला की, जीव निर्माण होतो. मद्यार्क ज्यापासून तयार केला जातो त्या मूलद्रव्यात मदशक्ती नसणे. पण मूलद्रव्याच्या रासायनिक मिश्रणाने जो एक मदिरा नावाचा पदार्थ तयार होतो, त्यात काही वेगळेच गुण दिसतात. पान, कात, चुना यापासून जो लाल विडा होतो तो निराळाच, तसेच पृथ्वी, जल वायू ह्यात पण ह्यांच्या विशिष्ट संयोगाने जो जीव तयार होतो त्यात चैतन्य असते.[७] ह्या चैतन्य विशिष्ट देहापलीकडचा कोणी आत्मा मानायला चार्वाक तयार नाहीत. मी तरुण आहे, मी पुरुष आहे, स्त्री आहे अशा जाणिवेसकटचा माझा जो देह तोच आत्मा.[८] ह्या देहापेक्षा वेगळा आत्मा अनुभवजन्य ज्ञानात बसत नाही. चैतन्य विशिष्ट देहाच्या संदर्भात बृहदाअरण्य मध्येही उल्लेख आढळतो.

> "विज्ञानध एवैतेभ्यो भूतेभ्यः
> समुत्थाय तान्येबानु विनश्यतिन
> प्रेत्य संज्ञास्तिती"[९]
> (बृहदाअरण्य अध्याय २)

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR.

अर्थात आत्माच या शरीरींद्रिय संघातावर परिणाम झालेल्या भूतापासून उत्पन्न होऊन त्याचा नाश होताच त्याच्या मागोमाग नाश पावतो. मरणानंतर त्याचे काही भान होत नाही, त्या चैतन्याचा अनुभव येत नाही. यास्तव चैतन्य विशिष्ट देहच आत्मा आहे. ते आत्मा स्वीकार करत नाहीत याचाच अर्थ ते पुनर्जन्म नाकारतात.

मोक्ष विचार

मानवी जीवन नेहमी धडपडत असते. काहीतरी शोधीत असते. त्याला काय हवे असते ? हे जे हवे याला तत्त्वज्ञ अनेक नावे देतात. कुणी सुख म्हणतात, कुणी समाधान म्हणतात, कुणी शांती म्हणतात, कुणी चिरशांती म्हणतात. तत्त्वज्ञ ह्या धडपडीला योग्य नाव शोधून थांबायला तयार नसतात. भारतीय तत्त्वज्ञानांनी ही मानवी जीवनाचा आणि जीवन ध्येयाचा विचार केला, कसून चिकित्सा केली आणि त्यांना धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चार पुरुषार्थ दिसले. सर्व वैदिक, बौद्ध आणि जैन विचारवंतांना, दार्शनिकांना आणि लेखकांना सुद्धा मोक्ष हा परम पुरुषार्थ वाटतो. हे जे परमोच्च ध्येय मोक्ष एक अवस्था आहे. ही अवस्था म्हणजे शरीराची, मनाची की आत्म्याची ? त्या अवस्थेच्या स्वरूपाविषयी अनेक मते आहेत. नैयायिक, वैशेषिक, सांख्य वगैरे म्हणतील की दुःखाचा अंत म्हणजे मोक्ष, तर मीमांसक, वेदांती, जैन वगैरेना त्यात सुख सिद्धी ही दिसेल.[१०] या मोक्ष कल्पनेवर चार्वाकपंथीय असे म्हणतात की, जो विचार करावयाचा तो केवळ ह्या जन्मापुरताच. ह्या जन्मासंबंधी बोलताना कोणी म्हणतात की सर्वच दुःखच दुःख, काम हे दुःख, धन हे दुःखच. हे सर्व बंधन. गुरूच्या ठिकाणी, वेदाच्या ठिकाणी निश्चयात्मक श्रध्दबुद्धी हीच मुक्ती (सुख नव्हे), तर काही म्हणतील की जीवनात सुखे दुःखे दोन्ही दिसत असली तरी माणसाला दुःखाचा क्लेश जेवढ्या तीव्रतेने जाणवतो, तेवढ्या उत्कटतेने सुखाचा अनुभव घेता येत नाही. क्वचित कोठे तरी, कोणी तरी सुखी दिसतो. पण एकूण दुःखाचे प्रमाण जास्त आहे.[११] सर्व दुःख हे बौद्धांचे पहिले आर्यसत्य. जैनांचाही तोच विचार आहे. यावर चार्वाक म्हणतात हा विचार बरोबर नाही. जीवन केवळ दुःखी नाही. ते सुखदुःख मिश्रित आहे. जीवनात दुःखे भोगावी लागतात. ते नाकारून चालणार नाही. पण दुःखे टाळता येतात, कमी करता येतात. दुःखाची कारणे नाहीशी करून ह्या जीवनातच, इथून निवृत्त न होता माणसाला सुखी होता येईल. सुखाचा उत्कटतेने अनुभव घेता येईल, तुम्ही ज्याला स्वर्ग म्हणता तो इथे निर्माण करता येईल, असा सिद्धांत चार्वाक मांडतात. सगळे दुःख आहे असे समजून सुखाचा त्याग करण्याचा सल्ला मूर्खपणाचा ठरेल असे चार्वाक स्पष्ट

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

करतात. दुःखे कमी करून सुख कसे मिळवावयाचे ही माणसाच्या कौशल्याची, शहाणपणाची आणि विवेकशीलतेची बाब आहे. हा मुद्दा ते उदाहरणाने स्पष्ट करतात. काटा काढून मासा खावा, साळीवरचा तूस काढून आतला तांदूळ खायचा असतो. तुसाचे आवरण आहे म्हणून तांदूळ त्याज्य, काटा म्हणून मासाच नाही हा निव्वळ अडाणीपणा नव्हे काय ?[११] मनुष्याने शेवटी ज्याने सुखप्राप्ती होईल अशाच गोष्टी आयुष्यात कराव्या हाच मोक्ष आहे.

स्वातंत्र्य हाच मोक्ष

जी मोक्षाची कल्पना इतर तत्त्वचिंतकांना अभिप्रेत होती तिचा चार्वाकांनी कधीच स्वीकार केला नाही. परंतु मोक्ष ह्या संस्कृत भाषेतील शब्दाचा उपयोग करायला चार्वाकांना हरकत नव्हती. मोठ्यात मोठे इप्सित असे काही तरी जीवनात असते, हे चार्वाक मान्य करतात. पण ते उच्चतम ध्येय पुनर्जन्मापासून मुक्ती वगैरे हे त्यांना मान्य नाही. त्याच्या मते, स्वातंत्र्य हाच मोक्ष आणि पारतंत्र्य हेच बंधन.[१२] कुठल्याही प्रकारची परतंत्रता हे बंधन आणि माणसाला आपल्या इच्छा-आकांक्षांच्या अनुरोधाने आपल्या मतानुसार जगण्याची परिस्थिती हे स्वातंत्र्य, ही अत्युच्च सुखावस्था, हाच परमानंद, हे उच्चतम ध्येय, हाच मोक्ष. मोक्षाचा ऐहिक जीवनाशी आणि केवळ ऐहिक जीवनाशीच संबंधित असा अर्थ चार्वाकांनी दिला आहे.

स्त्री विषयक विचार

चार्वाकांच्या कालखंडात स्त्री वर्गावर ब्राह्मण वर्ग, पुरोहित, भिक्षुक, राजे राजवाडे यांच्याकडून होणाऱ्या अन्याय अत्याचारावर ते टीका करत असायचे. ते असे म्हणतात की स्त्री ही सुद्धा एक माणूस आहे. तिला आपण माणूसपणे वागवले पाहिजे. ती जड वस्तू नाही. म्हणून तिला मिळकत समजता येणार नाही. ती पुरुषाची जीवनसखी असते. ती विधायक वृत्तीची असते. ती सुसंवाद, मेळ, सामंजस्य, प्रेम आणि शनी याची मूर्ती असते. तिला स्वैराचारी, भोगवस्तू म्हणून हिणवणे चूक आहे. ब्राह्मण वर्ग, पुरोहित, भिक्षुक, राजे राजवाडे हे स्त्रियांची बदनामी करून त्यांची अवहेलना करतात. स्त्रियांना असे वागविणे हे मानवजातीला काळिमा फासणारे आहे.[१३]

एकंदरीत भारतीय तत्त्वज्ञानातील चार्वाकांचे हे विचार जगातील प्रत्येक व्यक्तीला जीवनाकडे वास्तवानुसार पाहून, विचार करून जीवन जगण्यास सहाय्यभूत ठरणारे आहेत. पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, आत्मा, पुनर्जन्म, ईश्वर अशा घटकांना चार्वाक विरोध करून त्या संदर्भात वास्तव कोणते आहे हे आपल्यासमोर मांडतात. म्हणून चार्वाक

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ज्या घटकांना नाकरतात त्या सर्व चुकीच्या गोष्टीस तुम्ही आम्ही मानीत [illegible] काही कारण नाही. जीवनात केवळ वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगण्याची [illegible] आवश्यकता [illegible] आहे हे वरील विवेचनावरून सिद्ध होत आहे.

संदर्भसूची :

१. सदाशिव आठवले, 'चार्वाक इतिहास आणि तत्त्वज्ञान', प्राज्ञ पाठशाळा मंडळ, वाई, १९९७, पृ.क्र. ३३-३४.
२. तत्रैव पृ.क्र. ३४.
३. तत्रैव पृ.क्र. ४८.
४. तत्रैव पृ.क्र. ४९.
५. तत्रैव पृ.क्र. ५३.
६. तत्रैव पृ.क्र. ५४.
७. तत्रैव पृ.क्र. ५५.
८. तत्रैव पृ.क्र. ५५.
९. डॉ. सरिता जांभुळे, 'चार्वाक जीवनदृष्टी', सुगावा प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर [illegible] पृ.क्र.
१०. सदाशिव आठवले, उनि, पृ.क्र. ५९-६०.
११. सदाशिव आठवले, उनि, पृ.क्र. ६०-६१.
१२. सदाशिव आठवले, उनि, पृ.क्र. ६१-६२.
१३. सदाशिव आठवले, उनि, पृ.क्र. ६६-६३.
१४. डॉ. गजानन जोशी, 'वेद, उपनिषिदे व भौतिकवाद', शुभदा-सारस्वत प्रकाशन, पुणे. पृ.क्र. २०४.
१५. डॉ. श्रीनिवास दीक्षित, 'भारतीय तत्त्वज्ञान', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ऑक्टोबर. २०१५.

डॉ. उद्धव नरहरी कांबळे
सहायक प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व
समाज विज्ञान संस्था, नागपूर
मो. [illegible]

□ □ □

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ३ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ.सुनिल हेळकर • प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड • प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

...TOR
...aik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

२४. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य

- प्रा.डॉ. जवाहर मोरे ---------- ९७

२५. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता

- डॉ. अंकुश तुकाराम करपे ---------- १००

२६. शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज

- प्रा. संपतराव माणिकराव गर्जे ---------- १०५

२७. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचा समाजसुधारणेच्या संदर्भातील तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टीकोण

- डॉ. उध्दव न. कांबळे ---------- ११०

२८. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार आणि समाजसुधारणा

- डॉ. उध्दव न. कांबळे ---------- ११४

२९. राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण क्षेत्रातील उल्लेखनीय योगदान

- डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर ---------- ११८

३०. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास

- डॉ. रेश्मा अणवेकर ---------- १२१

३१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य

- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १२६

३२. सर्वंकष सुधारणांचे पुरस्कर्ते राजर्षी शाहू महाराज

- किशोर जनार्दन लांडेपाटील ---------- १३०

३३. छत्रपती शाहू महाराज : सामाजिक क्रांतीचे आधारस्तंभ

- डॉ. विकास विलासराव शिंदे ---------- १३५

३४. राजर्षी शाहू महाराज यांची समतावादी दृष्टी व समकालीन प्रस्तुत

- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ---------- १३९

३५. मानवतावादी व्यक्तिमत्व – राजश्री शाहू महाराज

- प्रा. डॉ. आनंदा एम. काळबांडे ---------- १४४

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचा समाजसुधारणेच्या संदर्भातील तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टीकोण

डॉ. उध्दव न. कांबळे
सहायक प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.
ई-मेल : unkamble27@gmail.com
मोबाईल - ८३५६०८६३८८

सारांश :

चार्वाक, बुध्द, फुले, मध्ययुगातील संत महात्मा बसवेश्वर, संत तुकाराम आदि सर्व सुधारकांनी महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर सबंध देशातील समाज सुधारणेच्या संदर्भात विचारांच्या माध्यमातून विद्रोह केलेला होता. त्यांच्या कार्यामूळे समाजातला वंचित समूह पुरोहित शाहीच्या कचाट्यातून पूर्णपणे सुटला, मुक्त झाला असे मी म्हणणार नाही, पण त्यांचे जीवन काही प्रमाणात सुसह्य झाले. एकोणविसाव्या शतकात शाहू महाराजांच्या प्रयत्नांनी समाज सुधारणेला वेग आला. शाहू महाराजांनी समाज सुधारणेकरीता समाजातील सर्व अनिष्ट गोष्टीला विरोध करून, प्राथमिक, व्यावसायिक, उच्च आणि मोफत शिक्षणाची अंमलबजावणी केली. यामुळे समाजसुधारणेत आमुलाग्र बदल घडून आले.

सूचक शब्द : शाहू महाराज, समाजसुधारणा, मोफत शिक्षण, स्वराज्य, अस्पृश्य.

प्रस्तावना :

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षात महाराष्ट्राचे सामाजिक जीवन ढवळून काढणारी, सामाजिक समतेची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी अविश्रांत परिश्रम करणारी, बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी तळमळणारी व मार्गदर्शन करणारी लोकोत्तर व्यक्ती राजर्षी शाहू महाराज होत. ते एका संस्थानाचे अधिपती असले तरी त्यांचे मन लोकशाहीवाद्यांचे होते, वागणूक समतेच्या पुरस्कर्त्यांची होती. बहुजन समाजाची व विशेषत: अस्पृश्य वर्गाची अस्मिता जागृत करण्याचे, त्यांच्या सर्वांगीण उद्धारचे कार्य त्यांनी सुरू केले व त्याद्वारा महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात समता प्रस्थापित करण्याचा मौलिक प्रयत्न केला.

शाहूमहाराजांच्या काळात, स्पृश्य माणसांचे पिंड व विचार सनातनी होते. सामाजिक समतेचे कार्य म्हणजे कार्यकर्त्याला ती सुळावरची पोळीच. त्या काळात, राजकीय सुधारणा अगोदर की सामाजिक सुधारणा अगोदर असे वातावरण होते. राजकीय सुधारणावादी मतवाद्यांचा मोठा जोर होता. अशा काळात सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे तत्त्वज्ञान समाजापुढे धाडसाने मांडून, दलितोद्धारासाठी मूलगामी व क्रांतीकारक अशी ठाम व निश्चित भूमिका शाहूमहाराजांनी घेतली. यामध्येच त्यांचे मोठेपण आहे. दलित माणसाला, अस्पृश्य माणसाला माणूस मानून माणसाप्रमाणे वागविण्याचे शाहू महाराज यांचे कार्य चिरंतन व ऐतिहासिक स्वरूपाचे आहे.

जातिव्यवस्था विषयक विचार :

भारतातील उच्चनीच स्वरूपाच्या जातिव्यवस्थेतून जन्माला आलेला एक महाभयंकर प्रकार म्हणजे अस्पृश्यता आहे. त्याकरिता ही उच्चनीच जातीजातींची उतरंड मोडली पाहिजे व जातीभेदाचा हा विषवृक्ष मुळासकट उपटून काढला पाहिजे, अशी शाहू महाराजांची सुरुवातीपासून भूमिका होती. अस्पृश्यता हे याच जातिव्यवस्थेच्या समाजवृक्षाला आलेले महाभयंकर विषारी फळ आहे. त्या वृक्षाचे निर्मुलन करावयाचे असेल तर त्याकरीता आपल्या समाजातले जातीभेद गाडले पाहिजेत, मोडले पाहिजेत, त्याशिवाय समाजात खरी समता निर्माण होणार नाही. जातीभेद समाजघातकी आहे. त्याचप्रमाणे तो राष्ट्रालाही विघातक आहे.

शाहू महाराज आपल्या एका भाषणात असे म्हणाले होते की, 'भारताशिवाय इतर कोणत्याही देशात मनुष्यात जात नाही परंतु दुर्दैवाने हिंदुस्थानात मात्र जातिभेद इतका तीव्र आहे की मांजर, कुत्रे यापेक्षादेखील कमी अशाप्रमाणे आम्ही आपल्या देशबांधवास व भगिनीस वागवितो. तोंडाने बडबडणारे पुढारी आम्हास नको आहेत. कृतीने जातीभेद मोडून आम्हांस मनुष्याप्रमाणे वागवतील असे पुढारी पाहिजेत.'

सर्व जातींच्या पुढाऱ्यांना माझे सांगणे आहे की, आपली दृष्टी दूरवर ठेवा, पायापुरते पाहू नका. जातीभेद मोडणे इष्ट आहे, जरूरीचे आहे. जातीभेद पाळणे हे पाप आहे. देशाच्या उन्नतीच्या मार्गात हा अडथळा आहे. हा दूर करण्याचे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

जोरदार प्रयत्न केले पाहिजेत. तद्वत स्वराज्यावर सर्वांचा हक्क राहील. त्याकरीता महाराज दहा वर्षापर्यंत आम्हाला जातवार प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क असला पाहिजे असे म्हणतात.

महार वतनाचे उच्छाटण विषयक विचार :

महाराष्ट्रात महार वतनाची परंपरा आज शेकडो वर्षापासून चालत आलेली आहे. ही वतनाची जुलमी श्रृंखला महार समाजाच्या पायात अडकविल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक प्रगतीचा मार्ग खुंटला होता. या वतनदारीमुळे त्यांना गावकीची सर्व कामे विनामोबदला करावी लागत. वीतभर इनामी जमिनीच्या तुकड्यांसाठी गावातील सर्व महार जमात अहोरात्र राबत असे. सरकारी वेठबिगारीची कामे सोडून गावकऱ्यांच्या कामासाठी महारांना अहोरात्र राबविण्याची वहिवाट होती. या परिस्थितीमुळे महार समाजाचे जीवन अत्यंत कष्टमय बनले होते. रात्री अपरात्री येणाऱ्या वेठबिगारी उचलण्यात महार समाजाचा जीव मेटाकुटीला आला होता. अज्ञानाच्या अंधकारात खितपत पडल्यामुळे आणि वेठबिगारीच्या राक्षसी जीवनाखाली सगळी जमात भरडली गेली होती. सामाजिक व धार्मिक रुढींमुळे आणि जातीभेदाच्या दडपणाखाली सर्व बाजूंनी पिडलेल्या समाजाला कसे मुक्त करता येईल, ही एक गंभीर समस्या महाराजांना सारखी जाचत होती. याकरीता महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सल्ला घेतला, या समाजाला गुलामगिरीच्या दास्यविमोचनातून जर कायमचे मुक्त करायचे असेल तर, त्यांचे महारकी वतन नष्ट करा. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाराजांना सांगितले. बलुत्यासाठी रात्रंदिवस काबाडकष्ट करून लाचारी पत्करणारे जीवन महार समाजाच्या माणुसकीला काळीमा फासणारे आहे, तसेच महारकी व तराळकी यांमुळे स्वाभिमान नष्ट झाला आहे. अशा परिस्थितीत त्यांना जर सुधारावयाचे असेल, तर वतनाचे उच्चाटन करणे हा एकच प्रभावी मार्ग आहे, याची खात्री महाराजांना पटली. म्हणूनच सर्वांगीण परिस्थितीचा विचार करून महाराजांनी महारकी वतन नष्ट केल्याचे फर्मान काढले आणि अशा रीतीने लोकांच्या सार्वजनिक व धार्मिक धोरणाला जोरदार धक्का दिला.

पुनर्विवाह विषयक विचार :

हिंदू समाजामध्ये विधवा स्त्रियांना अपमानित, अमानुष वागणूक दिली जाते. लग्न म्हणजे काय ? नवरा म्हणजे कोण? या गोष्टीचे ज्ञान होण्यापूर्वीच अनेक मुलींची लग्ने हात असत. एखाद्या आजाराने त्या मुलीचा नवरा निवर्तला, तर या मुलीच्या पांढऱ्या पायांमुळेच तो मरण पावला, असा चुकीचा ग्रह करून घेऊन तिच्या सासरच्या मंडळीनी तिला जीव नकोसा करून सोडावा, हा नित्याचाच प्रकार होता. अशा मुलींनी उभे आयुष्य वैधव्यात काढायचे म्हणजे साक्षात नरकयातना भोगण्याचा प्रकार होय. तिने दुसरे लग्न करायचे नाही. याउपर पुरूषाने मात्र आपली बायको मरण पावल्यास खुशाल दुसरी बायको करावी. ती मेल्यास तिसरी करावी. त्याला मात्र कशाचेच बंधन नाही. विधवा स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा हक्क मिळावा म्हणून महात्मा फुलेंनी फार परिश्रम घेतले होते. राजश्री शाहू महाराजांनीही १९१७ साली पुनर्विवाहाचा कायदा करून दुर्दैवी स्त्रियांना माणुसकीचे हक्क प्राप्त करून देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

स्वराज्य विषयक विचार :

स्वराज्य हे समाजातील सर्व घटकांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून महत्तवपूर्ण आहे. या संदर्भात राजश्री शाहू महाराज म्हणतात दलितांच्या उद्धारासाठी प्रयत्न करणे म्हणजे त्यांच्यावर कसलीही मेहेरबानी करण्याचा प्रकार नसून त्याद्वारे आपण आपलाच उद्धार करून घेत असतो. अशी महाराजांची भूमिका होती. सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीत उच्चवर्णीयांनी भाग घेणे हे त्यांचे परमकर्तव्य आहे, अशी त्यांची धारणा होती. सध्याची जाती व्यवस्था जशीच्या तशी कायम राहिली आणि स्वराज्य आले, तर स्वराज्य आम जनतेच्या हातात न जाता फक्त मूठभर लोकांच्या हातात जाईल अशी रास्त भिती महाराजांना होती. त्यांना स्वराज्य जरूर पाहिजे होते, परंतु या स्वराज्याची सत्ता मूठभर उच्चवर्णीयांच्या आणि वरिष्ठवर्णीयांच्या हातात केंद्रित होता कामा नये, याबाबत ते जागरुक होते. ते म्हणतात, जपान देशातील सामुराई जातीने, म्हणजे त्या राष्ट्रातील क्षत्रीय वर्गाने त्यांच्यातील जातीभेद मोडून टाकण्याच्या बाबतीत पुढाकार घेतला. त्याचप्रमाणे येथील प्रस्थापितांनी कार्य करावे.

महाराजांच्या या प्रयत्नामुळे महार समाजाला मिळालेला इनामी जमिनीचे रूपांतर रयतावा जमिनीत झाले. महार समाज खराखुरा नागरिक बनला. इतर गावकऱ्यांप्रमाणे त्यांनाही आता सर्व प्रकारचे हक्क प्राप्त झाले.

महाराजांच्या सामाजिक सुधारणेच्या वरील घटकांसोबत शैक्षणिक घटक पण तेवढाच महत्त्वाचा आहे. शैक्षणिक घटकांच्या संदर्भात महाराजांचे विचार सविस्तर पुढीलप्रमाणे आहेत.

शिक्षण विषयक विचार :

महात्मा फुले यांच्याप्रमाणेच सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात त्यांनी शिक्षणाला प्रमुख स्थान दिले. शाहू महाराजांना जेव्हा

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

संस्थानाचे अधिकार प्राप्त झाले त्या काळात बहुजन समाज अज्ञानाचे व अंधश्रद्धेचे जीवन जगत होता. शिक्षण घेणे हे केवळ श्रीमंताचे काम आहे, आपले काम नाही अशी समजूत या समाजाची होती. ज्ञानाच्या श्रेत्रात ब्राह्मण जातीची मक्तेदारी ब्रिटिशपूर्व काळापासून निर्माण झालेली होती. इंग्रजांनी विद्येची प्रवेशद्वारे सर्व जातीसाठी खुली केली, तरीपण पुर्वीपासून ज्यांना विद्याभ्यासाची परंपरा नव्हती त्यांना या नव्या संधीचा लाभ घेता आला नाही. छत्रपती शाहू महाराजांनी या अज्ञानी बहुजन समाजात ज्ञानाची ज्योत प्रज्वलित करण्याचा निश्चय केला. बहुजन समाजाला, स्त्रियांना सुशिक्षित करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्चशिक्षणापर्यंत सोय उपलब्ध करण्याचे धोरण त्यांनी आखले.

शिक्षण हाच आमचा तरणोपाय आहे असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये कधीही निपजणार नाहीत, म्हणून सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची भारत देशाला अत्यंत आवश्यकता आहे. अशी महाराजांची विचारसरणी होती.

१. प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य :

बहुजन समाजाचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी महाराजांनी योजनाबद्ध आखणी केली. प्रत्येक गावात एक तरी शाळा असावी व ती शाळा गावात बहुसंख्येने राहणाऱ्या जातीच्या व्यक्तीने चालवावी असे त्यांचे मत होते. शिक्षकाचा गावकामगारांत समावेश करून वतनाने भाडेमुक्त जमीन देण्याचे त्यांनी ठरविले. शिक्षणाविषयी शिक्षकाच्या मनात आस्था निर्माण व्हावी व त्यांनी शिक्षणविषयक चळवळीला गती यावी असे महाराजांना वाटत होते. तथापि वतनदारी पद्धत उपयुक्त न ठरल्याने त्यांनी शिक्षकांची पगारावर नेमणूक सुरू केली. सन १९१३ च्या आधीच्यानुसार वेगवेगळ्या खेड्यांमध्ये मंदीरे, चावडी, धर्मशाळा या इमारतीमधून प्राथमिक शाळा सुरू झाल्या. बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी प्राथमिक शिक्षणाद्वारे शाहू महाराजांनी व्यापक बैठक तयार केली. त्या दृष्टीकोनातून त्यांनी निरनिराळ्या शिक्षणसंस्था व व्यक्तींना आर्थिक सहकार्य केले. त्यामुळेच कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला.

२. सक्तीचे शिक्षण :

बहुजन समाजाचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. सर्वजण शेतीतच गुंतुन राहत असत. शिवाय अज्ञानामुळे बहुजन समाजाला शिक्षणाचे महत्व समजलेच नव्हते, म्हणून महाराजांनी सक्तीचे शिक्षणाचे धोरण आखले. प्रथमच महाराजांनी प्रत्येक गावातून शाळा सुरू करण्यासाठी माहिती घेतली. गावागावातून शाळा सुरू करण्याचे आदेश दिले. देवस्थानच्या खर्चातून नित्य नैमित्यिक खर्च वजा करून उरलेले उत्पन्न शाळेला द्यावे असे ठरविले. २५ जुलै १९१७ च्या आदेशाने महाराजांनी प्राथमिक शाळेची फी माफीची घोषणा केली. २१ नोव्हेंबर १९१७ रोजी काढलेल्या जाहीरनाम्यानुसार कोल्हापूर संस्थानात शिक्षण सक्तीचे करण्यात आले. परिणामत: सर्वजण या प्रवाहात सामील झाले. त्याचबरोबर महाराजांनी उच्च व व्यवसाय शिक्षणाला त्यांनी महत्त्व दिलेले दिसते.

३. उच्च व व्यवसाय शिक्षण :

प्राथमिक शाळांप्रमाणे महाराजांनी माध्यमिक व उच्च शिक्षणालाही महत्व दिले. सन १८५१ मध्ये कोल्हापूर येथे सुरु झालेल्या एका इंग्रजी शाळेचे सन १८८१ साली राजाराम महाविद्यालयात रूपांतर झाले. जहागीरदार व सरकारांकडून मिळणाऱ्या वर्षासनातून या महाविद्यलयाचा खर्च चाले. पुढील काळात आर्य समाजाचे धोरण सामाजिक सुधारणेला अनुकूल असल्यामुळे ते या महाविद्यालयाची व्यवस्थीत प्रगती करील या विश्वासाने धंगपतीनी हे महाविद्यालय आर्य समाजाकडे सोपविले. त्यांच्या नियंत्रणाखाली या महाविद्यालयाची प्रगती झाली.

उच्च शिक्षणासोबत महाराजांनी व्यावसायिक शिक्षणालाही महत्त्व दिले. गावचा कारभार चांगला चालविला जावा या उद्देशानी महाराजांनी ङ्गपाटील स्कूल व तलाठी स्कूलफ सुरू केले. या शाळांमधून पाटील व तलाठ्यांना जमाखर्च, कायदे, शांतता व सुव्यवस्था महसूल विषयक दक्षता इ. विषयांचे शिक्षण दिले जात असे.

शैक्षणिक प्रगतीत शिक्षक महत्त्वाचा घटक असल्याने शिक्षकांसाठी ङ्गप्रशिक्षण केंद्रफ सुरू केले. तांत्रिक शिक्षणाची समाजात आवड निर्माण व्हावी म्हणून ङ्गजयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूटचीफस्थापना केली. या संस्थेत विद्यार्थ्यांना लोहारकाम, गवंडीकाम, सुतारकाम यांसारख्या विषयाचे शिक्षण दिले जाई. या विविध शिक्षण संस्थांच्याद्वारे बहुजन समाजाला विविधांगी शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध करून देण्याचे श्रेय शाहू महाराजांनाच द्यावे लागेल.

वरील सविस्तर विवेचनानंतर शेवटी असे म्हणावे लागेल की, प्रतिकूल परिस्थिती असताना शाहू महाराजांनी बहुजन समाजातील सर्व घटकांचा सर्वांगीण विकास व्हावा, त्यांचे जीवन सुखकारक, आनंदमय व्हावे यासाठी आटोकाट प्रयत्न केले. म्हणूनच बहुजन समाजाचे जीवन सुधारू शकले यात शंकाच वाटत नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

संदर्भ सूची :

- जाधव रमेश (सं), ङ्गराजर्षी शाहू गौरव ग्रंथफ़ महाराष्ट्र शासन राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती मंत्रालय, मुंबई, २०१६, पृ. १४०.
- जाधव भ. बा. (सं), 'राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे', राजर्षी प्रकाशन, १९७१, पृ. ६२.
- कित्ता, ६७.
- जाधव रमेश (सं), उनि, पृ. २९८.
- जाधव रमेश (सं), उनि, पृ. ४६४
- जी.एल.भिडे, 'महाराष्टातील समाजसुधारणेचा इतिहास,' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९, पृ. १०६.
- कित्ता, पृ. १०७.
- कित्ता, पृ. १०७.
- कित्ता, पृ. १०८.
- कित्ता, पृ. १०९.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

2022-23

NOIDA
INTERNATIONAL
UNIVERSITY

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Volume 9 , Special Issue (III), 2022 ISSN: 2394-0298

NIU International Journal of Human Rights

A UGC CARE Listed Journal

NOIDA INTERNATIONAL UNIVERSITY
www.niu.edu.in

CONTENTS

ISSN – 2394 - 0298 Volume 9, Special Issue (III), 2022

1 CYBERCRIME AND TERRORISM
Dr. Devendra S. Bhongade 1

2 TERRORISM ISSUES AND CHALLENGES
D. S. Shambharkar 4

3 TERRORISM AND THE RESPONSIBILITY OF THE MEDIA
Dr. Vivek M Diwan 8

4 RISE OF RELIGIOUS TERRORISM IN INDIA: A BRIEF STUDY
Dr. G. R. Hashmi 12

5 TERRORISM
Dr. Kailas V. Nikhade 15

6 EFFECT OF SHORT TERM POSITIVE PSYCHOLOGY COURSE ON YOUNG ADULTS SELFESTEEM, RESILIENCE AND PERCEIVED STRESS 18
Dr. Milli Baby

7 IMPACT OF TERRORISM ON HUMAN RIGHTS
Dr. Anil G. Dodewar 22

8 ANALYSIS OF THE STATE OF TERRORISM IN SOUTH ASIA
Noureen 26

9 TERRORISM: PAST AND PRESENT
Dr. Yogesh M. Sarode 29

10 ECONOMIC IMPLICATIONS OF GLOBAL TERRORISM
Aparna Samudra 32

11 NAXALISM & THE PROBLEM OF TRIBES IN INDIA
Supriya David 37

12 IMPACT OF TERRORISM ON INDIAN CAPITAL MARKET: AN EMPIRICAL STUDY 2015 – 2021 41
Dr. Sharad Sambare, Pankaj Dharmapal Mandape, Dr. Sandip Tundurwar

13 TERRORISM – BIOWEAPONS: A CHALLENGE
Kajal J. Madkwade, Sumit S. Gurchal 46

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

EFFECT OF SHORT TERM POSITIVE PSYCHOLOGY COURSE ON YOUNG ADULTS SELF-ESTEEM, RESILIENCE AND PERCEIVED STRESS

Dr. Milli Baby Assistant Professor, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur 440001.

Abstract
The aim of the present research was to study the effect of learning positive psychology, on students level of self-esteem, resilience, and perceived stress. The sample consisted of 25 (21 females; 04 males) final fear students of Bachelor of Arts programme in the age range of 19-21 years. Purposive sampling technique was used. The Perceived Stress Scale (PSS; Cohen, Kamarack &Marmelstain, 1983) , Brief Resilience Scale (BRS; Smoth, Dalen, Wiggins, Tooley, Christopher, & Bernard 2008); The Rosenberg Self -esteem Scale (Rosenberg, 1965) were used to measure perceived stress, resilience and self-esteem of the students before and after the positive psychology course was taught. 't' test was calculated and findings showed no significant difference in the level of resilience and self-esteem but significant difference was found in the level of perceived stress the post stress level was less as compared to pre stress scores. Proving positive psychology helps cope stress.
Keywords: Self-esteem, Resilience, and Perceived stress.

Introduction

Positive psychology is the science of what is needed for a good life. This is not a new focus - proposing qualities needed for a good life is an activity dating back to Aristotle's investigation of eudaimonia, and builds on seminal work in the last Century by Antonovsky , Rogers and Maslow . But the emergence of a scientific discipline in this area is a modern phenomenon. Martin Seligman, often identified along with Mihaly Csikszentmihalyi as the founders of the discipline, suggests a definition : The field of positive psychology at the subjective level is about valued subjective experiences: well-being, contentment, and satisfaction (in the past); hope and optimism (for the future); and flow and happiness (in the present). At the individual level, it is about positive individual traits: the capacity for love and vocation, courage, interpersonal skill, aesthetic sensibility, perseverance, forgiveness, originality, future mindedness, spirituality, high talent, and wisdom. At the group level, it is about the civic virtues and the institutions that move individuals toward better citizenship: responsibility, nurturance, altruism, civility, moderation, tolerance, and work ethic.

Stress has been examined previously by measuring its physiological manifestations, the occurrence of major life events, the frequency of daily hassles, and its cognitive appraisal. Similar to the assessment of subjective well-being, the latter approach proposes that a person's cognitive appraisal of stress is the most important factor in evaluating stressful events (Cohen et al. 1983). From this perspective, a person interprets environmental events based on his or her own values and resources and reacts psychologically, behaviorally, and biologically. Events are only characterized as stressful when the demands of the event outweigh the person's available resources (Cohen et al. 1983). There are 24 character strengths (i.e. Creativity, Curiosity, Open-Mindedness, Love of Learning, Perspective, Bravery, Persistence, Integrity, Vitality, Love, Kindness, Social Intelligence, Citizenship, Fairness, Leadership, Forgiveness and Mercy, Humility/Modesty, Prudence, Self-Regulation, Appreciation of Beauty and Excellence, Gratitude, Hope, Humor, and Spirituality), which positive psychology proposes would help individuals attain well-being in life. Since the 24 character strengths could "enable human thriving" (Seligman, Steen, Park, & Peterson, 2005, p. 411), it is reasonable to expect that these strengths may also foster resiliency in individuals as

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

well, to help them cope with adversities so they can go on to pursue fulfilled lives.

In the textbook *Positive Psychology: The Science of Happiness*, authors Compton and Hoffman give the "Top Down Predictors" of well-being as high self-esteem, optimism, self efficacy, a sense of meaning in life and positive relationships with others. The personality traits most associated with well being are extraversion, agreeability and low levels of neuroticism. In a study published in 2020, students were enrolled in a positive psychology course that focused on improving happiness and well-being through teaching about positive psychology. The participants answer questions pertaining to the 5 categories known as PERMA. At the end of the semester those same students reported significantly higher scores in all categories ($p < .001$) minus engagement which was significant at $p < .05$. One of the aims of this study was to make it rewarding for positive psychology interventions to stay in the participants lives. The authors stated, "Not only do students learn and get credit, there is also a good chance that many will reap the benefits in what is most important to them—their health, happiness, and well-being." On similar lines this study tries to measure the effect of studying positive psychology which is compulsory for all the bachelor of arts students in their sixth semester on their well being. So the following hypotheses were framed

The prediction was that after completing the brief course in positive psychology, students would exhibit increase in the level of self-esteem, resilience and decrease in perceived stress. It was hypothesized

1) that there will be a significant improvement in measures of self-esteem after a weeklong positive psychology lectures

2) that there will be a significant improvement in measures of resilience after a weeklong positive psychology lectures

3) that there will be a significant reduction in perceived stress after a weeklong positive psychology lectures.

Method

Sample:

The initial sample consisted of 25 students of Bachelor of Arts sixth semester psychology course studying in a state government run institute, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. Participant ages ranged from 19 to 21 years, 21 were female, and 4 were male. Due to the present Covid 19 situation the course was taught online because of which some students could not complete the course. The final sample consisted of 19 students who attended the a weeklong program and completed the pre and posttests.

Tools:

PERCEIVED STRESS SCALE by Sheldon Cohen The Perceived Stress Scale (PSS) is the most widely used psychological instrument for measuring the perception of stress. It is a measure of the degree to which situations in one's life are appraised as stressful. Items were designed to tap how unpredictable, uncontrollable, and overloaded respondents find their lives. The scale also includes a number of direct queries about current levels of experienced stress. The PSS was designed for use in community samples with at least a junior high school education. The items are easy to understand, and the response alternatives are simple to grasp. Moreover, the questions are of a general nature and hence are relatively free of content specific to any subpopulation group. The questions in the PSS ask about feelings and thoughts during the last month. In each case, respondents are asked how often they felt a certain way. Scoring: PSS scores are obtained by reversing responses (e.g., 0 = 4, 1 = 3, 2 = 2, 3 = 1 & 4 = 0) to the four positively stated items

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

(items 4, 5, 7, & 8) and then summing across all scale items. A short 4 item scale can be made from questions 2, 4, 5 and 10 of the PSS 10 item scale.

BRIEF RESILIENCE SCALE – BRS conceived by Smith, Dalen, Wiggins, Tooley, Christopher & Bernard (2008) in order to develop resilience starting from the first meaning of the concept, that of bounce back and recovery after stress periods. The BRS is made of 6 items, half of them formulated positively and half of them, negatively, appreciated on a scale from 1 – strong diagreement to 5 – strong agreement. All the items refer to negative events: difficult periods, stressful events, disappointments. The authors report a good internal consistency (from 0,80 to 0.91) and a good test-retest fidelity (0,69 every month and 0,62 every 3 months). The factorial analysis indicates the fact that only one factor explains 55 up to 67% of the variance (Smith et al. 2008).

THE ROSENBERG SELF-ESTEEM SCALE is a tool for assessing global self-esteem. Psychologists and sociologists are common users for this instrument. Ten statements are included in the self-report measure that pertain to self-worth and self-acceptance. A four-point scale ranging from "strongly agree" to "strongly disagree." The items were selected as a Guttman scale with 7 "contrived items." The Scale presented high ratings in reliability areas; internal consistency was 0.77, minimum Coefficient of Reproducibility was at least 0.90 (M. Rosenberg, 1965, and personal communication, April 22, 1987)

Procedure:

Participants were instructed that their participation in the study was voluntary and would not affect their grade in the course. They were instructed that their responses would be kept confidential and would be used to assess the impact of the sixth semester (Bachelor of Arts) course by Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University on their psychological variables like self-esteem resilience and perceived stress. Study participants required approximately 25-30 minutes per session to complete the study's instruments. Then the online classes scheduled for next seven days started with:

The course which covered Well Being has five measurable elements (PERMA) that count toward it :1. Positivive emotion (of which happiness and life satisfaction are all aspects) 2. Engagement, 3. Relationships, 4. Meaning and purpose, 5. Accomplishment (PERMA). Then the topic of life satisfaction were taught followed by the organization of the 6 virtues and 24 strengths which are as follows: Wisdom and knowledge: creativity, curiosity, open-mindedness, love of learning, perspective, innovation. Courage: bravery, persistence, integrity, vitality, zest. Humanity; love, kindness, social, intelligence. Justice: citizenship, fairness, leadership. Temperance: forgiveness and mercy, humility, prudence, self-control. Transcendence: appreciation of beauty and excellence, gratitude, hope humor, spirituality

Results:

In order to examine the effect of learning positive psychology course for a week on self-esteem, resilience and perceived stress of students they were first administered with the three scales the PERCEIVED STRESS SCALE, brief resilience scale and The Rosenberg Self-Esteem Scale in which 25 students of sixth semester bachelor of arts program participated. Thereafter a week long online classes were held to teach positive psychology. The classes were regularly attended by only 19 students, so only those students were given post tests and again administered with same three scales. Since, the sample was correlated and t test was calculated using the difference method.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Table indicates mean, SD and t values on SES, BRS, and PSS in the pre and post condition (n=19)

	Pre		Post			
	Mean	SD	Mean	SD	t value	
Self Esteem Scale	18.26	4.88	19.15	4.31	1.42	
Brief Resilience Scale	18.52	3.62	19.21	4.17	0.74	
Perceived Stress Scale	20	5.5	14	4.55	8.19	**

The t value ($t=0.74$, $p>0.05$) did not reach the critical table value. Hence it is to be taken as insignificant and, consequently rejecting the hypothesis that learning positive psychology will increase the resilience level of the learners. Similarly t value ($t=1.42$, $p>0.05$) for self-esteem, again showed no significant increase in self-esteem scores of students. But the t value ($t=8.19$, $p<0.01$) showed high significant relationship between having learnt positive psychology decreases the level of stress experienced by the students.

Conclusion

We found evidence that a positive psychology course was effective in bringing down the perceived stress of students but no significant difference was found in the scores of self-esteem and resilience of the students. This outcome indicates that courses can have positive impacts on collegiate mental health and suggests that positive psychology courses may be a viable resource for colleges and universities to address the increasing demand for clinical services. Our results illuminate the benefits of a multifaceted approach to positive psychology, which involves using several different dimensions of happiness (i.e., savoring, kindness, gratitude) in order to maximize the increase in overall happiness.

Limitations

The results would have been different if the sample size was bigger. Classes were taken online because of Covid 19 lockdown which reduced the effectiveness. Many face to face exercises could have made the learning experience more lively.

Reference

Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. Journal of Health and Social Behavior. 24, 385–396. doi:10.2307/2136404.

Smith. B. W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P., & Bernard, J. (2008). The brief resilience scale: assessing the ability to bounce back. International journal of behavioral medicine, 15(3), 194-200.

Smith, Bruce W.; Ford, C. Graham; Erickson, Kelly; Guzman, Anne (February 1, 2020). "The Effects of a Character Strength Focused Positive Psychology Course on Undergraduate Happiness and Well-Being". Journal of Happiness Studies. 22 (1): 343–362. doi:10.1007/s10902-020-00233-9. S2CID 214172035.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

2022-23

Vol. VIII, No. 1 (XXXIX) : 2022
ISSN - 2277-7067

राष्ट्रविमय संरक्षणम्

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता
New Research Frontiers

9	EXCLUSION, SILENCE AND ABANDONMENT: BILLY'S PRIMITIVE PREOCCUPATIONS IN ARUN JOSHI'S *STRANGE CASE OF BILLY BISWAS*	123
)	EFFECT OF YOGIC PRACTICE AND RESISTANCE TRAINING ON MUSCULAR STRENGTH AMONG ADOLESCENT BOYS	126
	COMPARISON OF BREATH HOLDING CAPACITY AND RESTING PULSE RATE BETWEEN INTERCOLLEGIATE VOLLEYBALL AND KABADDI PLAYERS	131
	फ्लिप कक्षा कार्यक्रम सन्दर्भित अधिगम अंतराल पर उपचार, समय प्रबन्धन तथा इनकी अंतःक्रिया का प्रभाव	135
	POST COLONIAL FEMINIST ELEMENTS IN J.M. COETZEE'S *IN THE HEART OF THE COUNTRY*	139
	THE IMPACT OF NATIONAL INTEGRATION CAMP PROGRAM IN BUILDING SELF-ESTEEM, RESILIENCE AND TOLERANCE FOR DISAGREEMENT AMONG STUDENTS	141
	21st CENTURY ENERGY SECTOR DEVELOPMENTS AND COST REDUCTION THROUGH SCIENCE AND TECHNOLOGY IN INDIA	14
5	ULRICH'S PERIODICALS DIRECTORY: THE BEST TOOL THE MAPPING OF CHILD PSYCHOLOGY	15
7	PERSISTENCE OF GLASS CEILING IN LOGISTICS INDUSTRY	1
3	PROBLEMS OF RURAL PEOPLE WITH PAYMENT BANKS IN DHARMAPURI DISTRICT – AN EMPIRICAL STUDY	1
9	A STUDY OF FINANCIAL ASSISTANCE PROVIDED TO WOMEN ENTREPRENEURS IN VILLUPURAM DISTRICT	1
0	CONCEPT OF SUFFERING (*DUḤKHA*) IN INDIAN PHILOSOPHY: WITH SPECIAL REFERENCE TO SĀṀKHYA *DARŚANA*	
1	PROFITABILITY ANALYSIS OF SELECT PUBLIC PRIVATE SECTOR AND FOREIGN BANKS IN INDIA	

Shodhasamhita : Journal of Fundamental & Comparative Research
Vol. VIII, No. 1(XXXIX) : 2022
ISSN: 2277-7067

THE IMPACT OF NATIONAL INTEGRATION CAMP PROGRAM IN BUILDING SELF-ESTEEM, RESILIENCE AND TOLERANCE FOR DISAGREEMENT AMONG STUDENTS

Dr. Milli Baby Assistant Professor Department of Psychology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur
Mr. Swapnil Chauragade, Assistant Professor, Dr. Madhukarao Wasnik P.W.S., College.Nagpur.

Abstract:
This study investigates the role of national integration camp on under graduate students self-esteem, resilience and tolerance for disagreement. The camp was a simulation of the diverse culture of India created inside Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur campus. The sample consisted of 31 female and 40 male students coming from different parts of India (Goa, Gujarat, Maharashtra, Tamil Nadu, Odisha, Chhattisgarh and Puducherry) the students were given three tests 1. Self-esteem scale, 2. The resilience scale, and Tolerance for Disagreement before and after the camp. The results showed significant rise in levels of self-esteem, resilience and tolerance for disagreement in participants.

The National Service Scheme (NSS) is a Central Sector Scheme of Government of India, Ministry of Youth Affairs & Sports. It provides opportunity to the student youth of 11th & 12th Class of schools at +2 Board level and student youth of Technical Institution, Graduate & Post Graduate at colleges and University level of India to take part in various government led community service activities & programmes. The sole aim of the NSS is to provide hands on experience to young students in delivering community service. The present study was done in February, 2020 in one of the National Integration Camp held at Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur. 200 under graduate and post graduate volunteers coming from eight different states participated in this seven days residential camp. Being an active member these student volunteers would have the exposure and experience to be an accomplished social leader, an efficient administrator and a person who understands human nature. The Objectives of the National Integration Camp was to make the NSS volunteers aware of the rich cultural diversity of India, history of our diversified culture, to have national pride through knowledge about India and to integrate the nation through social service. This pre-post study was done to see if the volunteers were able to gain psychological variables like self-esteem, resilience and tolerance for disagreement

In the present study the first variable of self-esteem which can be defined as a form of self-acceptance, personal appreciation and subjective respect of one's own (Morganett, 2005). Self-esteem is to evaluate the difference between their image of self and ideal self. We understand the self-esteem level of the individual by looking at the discrepancy between how the individual perceive oneself and the self they would like to be (Pişkin, 2014). Rosenberg (1965) defines self-esteem as negative and positive attitude of the individual to oneself. According to him, self-esteem arises in the result of self-evaluation of the individual. The judgment attained as a consequence of self-evaluation is indicative for the level of self-esteem.

The second variable in the present study is resilience and the literature shows three different resilience definitions : trait resilience, resilience as an outcome and resilience as a process (Hu 2015; Kalisch 2015). Trait resilience refers to resilience defined as personal resources or static, positive personality characteristics that enhance individual adaptation (Block 1996; Nowack 1989; Wagnild 1993). This approach has largely been superseded by a view of resilience as an outcome rather than a static personality trait (Kalisch 2015; Mancini 2009), that is, psychological adaptation (for example, mental health, well-being, quality of life), despite significant stress or trauma. According to this outcome-oriented definition, the positive outcome resilience is partially determined by several resilience factors (Kalisch 2015). There are psychosocial resilience factors that are well-evidenced according to the

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

current state of knowledge and are thought to be modifiable include meaning or purpose in life, sense of coherence, positive emotions, hardiness, self-esteem, active coping, self-efficacy, optimism, social support, cognitive flexibility (including positive reappraisal and acceptance) and religiosity or spirituality or religious coping . In general, resilience is viewed as the outcome of an interaction between the individual and his or her environment (Cicchetti 2012; Rutten 2013), which may be influenced through personal (e.g. optimism) as well as environmental (e.g. social support) resources (Haglund 2007; Iacoviello 2014; Kalisch 2015; Southwick 2005; Wu 2013). As such, resilience is modifiable and can be improved by interventions (Bengel 2012; Connor 2006; Southwick 2011) with this approach of modifiability of resilience we are trying to study the volunteers unique adjustment to the environment provided by the camp setting.

The third concept for this study is tolerance which comes from the Latin verb tolerare, which stands for "endure". It entails bearing and acknowledging different ideas, standpoints and lifestyles. To be tolerant means to be aware of the differences and to accept them in everyday life (Divjak & Težački 2010). "A person's standpoint is considered tolerant if the person accepts the beliefs of others (even though they differ from his own) and accepts other behavioural patterns which differ from his own"(Trimarchi & Papeschi, 1996). Given the fact that people are not born as tolerant or intolerant and that both behavioural patterns need to be learned, people can quickly learn both and they are both necessary and useful.

With regards to the camp program, study by Lynch et al., (2018) suggested summer camp as a force for 21st century learning, emphasizing on understanding programs in terms of creativity, activity offerings, and camp culture as a benefit for youth. Other previous studies also discussed the effects of camp programs on youth in many other aspects. There are studies on the effects of a nutrition- and health-oriented camp on youth with an increasing in awareness of healthy eating behaviours and self-perceived competence, higher on dimensions of self-concept and self-esteem growth after participating in a 12-day camp and studied on youth resilience in a summer day camp focusing on outdoor adventure and community volunteering (Merryman et al., 2012). Recent studies have been undertaken on outdoor program or camp program outcomes measured through evidence-based evaluation (Sibthorp & Jostad, 2014). Since outdoor education is a powerful medium for the learning process, many studies have examined the effects of outdoor education program, especially on the participants'. However, little research exists regarding the effects of camp on improving resilience and some studies have not evaluated the outdoor education program's effectiveness in developing resilience (Cunneen & White, 2007). The evidence supporting the positive impact of an outdoor education experience is often incomplete, anecdotal, and based on studies involving small and restricted populations. The lack of sufficient and rigorously derived data has been particularly evident in the context of the impact of the outdoor education program on resilience (Ruiz, 2012). This study emphasizes the residential program's impact, where the main variables are the students' self-esteem, resilience and tolerance for disagreement.

Hypotheses:
National Integration camp will significantly improve the self-esteem of participants
National Integration camp will significantly improve the resilience of participants
National Integration camp will significantly improve the tolerance for disagreement of participants

Method

Sample:
Stratified random sample was employed on 200 students from six states of India, Gujarat, Goa, Maharashtra, Chhattisgarh, Odisha, Tamil Nadu, and a union territory Puducherry coming to participate in the National Integration Camp organised by National Service Scheme of Rastrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. The sample size was 80 which consisted of 40 males

and 40 female students on whom the tests were administered on the day of arrival and again the tests were administered on the same set of students on the last day during the feedback session. After the post test data the final sample was 71(Male=40 and Female 31)

Tools:

Rosenberg Self-esteem Scale A 10-item scale that measures global self-worth by measuring both positive and negative feelings about the self. The scale is believed to be uni-dimensional. All items are answered using a 4-point Likert scale format ranging from strongly agree to strongly disagree. Cronbach coefficient has been shown to be high (M = 0.81) supporting the internal coherence of the scale.

The Resilience Scale of Gail M. Wagnild & Heather M. Young consisted of 25 items, each to be rated on a 7- point rating scale namely; strongly disagree, slightly disagree, disagree, neutral ,agree, slightly agree, strongly agree. The items of resilience scale were selected to reflect five interrelated components of resilience; equanimity, perseverance, self-reliance, meaningfulness and existential aloneness. The internal consistency reliability of the scale was calculated using Cronbach's alpha values between 0.70 and 0.80.

Tolerance for Disagreement Scale Teven, J.J., Richmond, V.P., and McCroskey, J.C. consisted of 15 items, each to be rated on a 5- point rating scale indicate 5=strongly agree, 4=agree, 3=undecided, 2=disagree, 1=strongly agree. The Cronbach's alpha coefficient for this questionnaire was 0.85.

Procedure

The data were collected through structured questionnaire / scale on two time points, with a gap of a week in between. The student participants were attending a National Integration Residential Camp which involved Individual as well as Group Activities. The list of camp based activities were as follows:

1. Camp Craft
2. Community service
3. Motivational/ informative Lectures
4. Creative games
5. Cultural nights
6. Discussion in groups .
7. Group meeting
8. Morning exercises
9. Training groups
10. Team games

Results

Analysis of the Paired Samples t-test determined differences between the pre-test mean scores and the post-test mean scores of national integration camp programs on the level of self-esteem, resilience and tolerance for disagreement among Indian undergraduate and post graduate students. The data was derived from the questionnaire form before and after the program. The Paired Samples t-test determined changes in the overall level in student's self-esteem, resilience and tolerance for disagreement through the pre-test mean scores and the post-test mean scores.

Table 1. shows that there was a significant change in the level of self-esteem of the participants, the camp activities did bring about a change in self-esteem which represents the individual's feelings such as self-acceptance, personal appreciation, overall acceptance of the personality and self-love (Adams and Gullota, 1989). The participants were actively involved in individual as well as group tasks which might have enhanced their self-esteem which according to Rosenberg (1965) is the judgment of worthiness related to the concept of self.

Table 1. Mean, SD and t-value for pre-test and post-test scores of self-esteem variable (N=71)

Variable	Gender	Pre		Post		
		Mean	SD	Mean	SD	t-value
Self-esteem	Male (40)	24.7	3.4	26.05	3.67	2.98**

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Female (31)	24.93	2.67	26.74	4.03	3.92**
total (71)	24.08	3.08	26.35	3.82	4.79**

**p<0.01

Table 2. indicates pre and post test scores of participants significant increase in resilience level of male and female participants. In 1990 Wagnild and Young identify resilience as personality characteristic that enhances individual adaptation. Camp life help participants build new relationships. These new relationships teach them social skills to cope with new situations. Camp experience not only helps participants discover what he/she can do but also provide him/her with an audience that shows interest. This builds a strong identity that make them confident. Camp circumstances are simulation of real life challenges where participants feel in control of their lives. They have opportunity to develop physically, the ideal conditions like fresh air, exercise, a balance between routine and unstructured time and all the good food their bodies need. Camp situations bring about a sense of belonging all these are factors helped in increase in increase in resilience level in participants.

Table 2. Mean, SD and t-value for pre-test and post-test scores of resilience variable (N=71)

Variable	Gender	Pre		Post		
		Mean	SD	Mean	SD	t-value
Resilience	Male (40)	131.5	16.38	136.12	13.39	2.66**
	Female (31)	130.8	15.64	135.03	17.19	3.17**
	total (71)	131.19	15.95	135.64	15.06	3.93**

**p<0.01

The table 3 indicates significant increase in tolerance for disagreement among campers Tolerance means "respecting, accepting and acknowledging cultural differences and is the expression of our humanness. It is based on knowledge, openness, communication and freedom of thought, conscience and beliefs. A person's standpoint is considered tolerant if the person accepts the beliefs of others (even though they differ from his own) and accepts other behavioural patterns which differ from his own"(Trimarchi & Papeschi 1996).

Table 3. Mean, SD and t-value for pre-test and post-test scores of tolerance for disagreement variable (N=71)

	Gender	Pre		Post		
		Mean	SD	Mean	SD	t-value
Tolerance for disagreement	Male (40)	45.27	10.81	47.45	9.4	3.02**
	Female (31)	45.83	8.28	47.74	8.51	2.15*
	total (71)	45.52	9.72	47.57	8.96	3.7**

*p<0.05; **p<0.01

Conclusion

Students should be encouraged to become more resilient, tolerant and confident to face challenges and adversities in life. It should be a primary focus of higher education institutions as it impacts the success of students. Throughout the sessions, the students were put in different situations which needed them to self-reflect and take decisions. The students were given tasks which required there concentration and focus. Some group activities led to conflicts within group but then they learnt to express their emotions effectively and to listen to others opinion. To encourage tolerance it is important to expose students to different people belonging to different cultures, locations and religion. The environment of the camp created an ideal ground for the development of tolerance for disagreement. The camp encouraged diversity and inclusiveness, campers met participants from different backgrounds and

learnt to embrace differences in the structured environment, that also fostered their self-esteem and made them resilient.

References

https://nss.gov.in/nss-detail-page
Morganett, S. R. (2005). Yaşam B Morgan, C. T. (1990). P s ikolojiye giriş. [Basic psychology]. (Translate: Sibel Karataş). Ankara: Meteksan publishing.
Morganett, S. R. (2005). Yaşam B Adams, G.R., Gullota, T. (1989). *Adolescent life experience*. Belmont, CA: Brooks/Cole.
Bengel, J., & Lyssenko, L.(2012). *Resilienz und Psychologische Schutzfaktoren im Erwachsenenalter*. Köln: BzgA.
Block, J., & Kremen, A. M. (1996) IQ and ego-resiliency: conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology* ; 70 (2) : 349 -61.
Cicchetti, D., & Rogosch, F.A. (2012).Gene x environment interaction and resilience: effects of child maltreatment and serotonin, corticotropin releasing hormone, dopamine, and oxytocin genes. *Development and Psychopathology* ; 24(2):411-27.
Connor, K.M., & Zhang, W. (2006). Resilience: determinants, measurement, and treatment responsiveness. *CNS Spectrums* 2006;11(Suppl S12):5-12.
Cunneen C & White R 2007. *Juvenile justice: Youth and crime in Australia*, 3rd ed. South Melbourne: Oxford University Press
Divjak, D. Težački,T. "*Practising tolerance*," 2010.
http://medskvz.org/novine/?p=880
Haglund, M.E., Nestadt, P.S., Cooper, N.S., Southwick, S.M., & Charney, D.S.(2007) Psychobiological mechanisms of resilience: relevance to prevention and treatment of stress-related psychopathology. *Development and Psychopathology*, 19(3):889-920.
Hu, T., Zhang, D., & Wang J. A .(2015). Meta-analysis of the trait resilience and mental health. *Personality and Individual Differences*, 76, 18-27. [DOI: 10.1016/j.paid.2014.11.039]
Iacoviello, B.M., Charney, D.S. (2014)Psychosocial facets of resilience: implications for preventing posttrauma psychopathology, treating trauma survivors, and enhancing community resilience. *European Journal of Psychotraumatology* 5:1-10.
Kalisch, R., Müller, M. B., & Tüscher, O. A. (2015). Conceptual framework for the neurobiological study of resilience. *Behavioral and Brain Sciences*, 38, e92. [DOI: 10.1017/S0140525X1400082X; PUBMED: 25158686]
Lynch, M. L., Hegarty, C. B., Trauntvein, N., & Plucker, J. (2018). Summer camp as a force for 21st century learning: Exploring divergent thinking and activity selection in a residential camp setting. *Journal of Youth Development*, 13(1-2), 286-305. https://doi.org/10.5195/jyd.2018.544
Mancini, A.D., Bonanno, G.A., (2009) Predictors and parameters of resilience to loss: toward an individual differences model. *Journal of Personality*, 77 (6): 1805-32.
Merryman, M., Mezei, A., Bush, J. A., & Weinstein, M. (2012). The Effects of a Summer Camp Experience on Factors of Resilience in At-Risk Youth. *The Open Journal of Occupational Therapy*, 1(1).
Morganett, S.R.(2005).*Yasam Becerileri. [Life skills*]. (Translate: Sonay Gürçay, Alim Kaya, Mesut Saçkes), Ankara: Pegem Publishing.
Nowack, K. M. (1989). Coping style, cognitive hardiness, and health status. *Journal of Behavioral Medicine*, 12(2):145-58.
Pişkin, M. (2004). *Özsaygıyı geliştirme eğitimi. [Self-esteem development training]*. (Edt. Yıldız Kuzgun) (in: Guidance in elementary schools), Ankara; Nisan Publishing.
Rosenberg. M., (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Rutten, B.P., Hammels, C., Geschwind, N., Menne-Lothmann, C., Pishva, E., Schruers, K., et al. (2013). Resilience in mental health: linking psychological and neurobiological perspectives. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 128(1):3-20.
Sibthorp, J., & Jostad, J. (2014). The Social System in Outdoor Adventure Education Programs. *Journal of Experiential Education*, 37(1), 60–74.
Southwick, S.M., Pietrzak, R.H., & White, G.(2011). Interventions to enhance resilience and resilience-related constructs in adults. In: Southwick SM, Litz BT, Charney DS, Friedman MJ editor(s). *Resilience and Mental Health: Challenges Across the Lifespan*. Cambridge: Cambridge University Press, 289-306.
Southwick, S.M., Vythilingam, M., & Charney, D.S. (2005).The psychobiology of depression and resilience to stress: implications for prevention and treatment. *Annual Review of Clinical Psychology*,1:255-91.
nkara: Nisan Publishing. Rosenberg, M. (1965). Society and the adolescent self-image. Princeton. New Jersey: Princeton University Press.
Ryan, R. M. (1995). Psychological needs and the facilitation of integrative processes. Jour nal of Personality, 63, 397–427.
Tevan, J. J., McCroskey, J. C., & Richmond, V. P. (1998). Measurement of tolerance for disagreement. *Communication Research Reports*, 15, 209-217.
Trimarchi, M., & Papeschi, L.L. (1996). From tolerance to the acceptance of differences, *Journal for General Social Issues*. Zagreb, Vol. 5 No. 2 (22), pp. 321-329.
Wagnild, G.M., & Young, H.M. (1993). Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*, 1 (2) : 165-78.
Wu, G., Feder, A., Cohen, H., Kim, J.J., Calderon, S., Charney, D.S., et al.(2013) Understanding resilience. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 7:10.

2022-23

Vol. VIII, Issue II, No. 16 July - December : 2022
ISSN - 2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता
New Research Frontiers

Shodhasamhita : Journal of Fundamental & Comparative Research
Vol. VIII, Issue-II, No.16, July – December: 2022
ISSN: 2277-7067

DIFFERENCE IN ADJUSTMENT AMONG STUDENTS STUDYING IN THE STATE-RUN INSTITUTE OF NAGPUR CITY

Dr. Milli Baby, Assistant Professor Department of Psychology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Mr. Swapnil Chauragade, Assistant Professor, Government Institute of Forensic Science, Nagpur.

Abstract

Adjustment refers to the behavioral process of balancing conflicting needs, or needs challenged by obstacles in the environment. It helps a person to maintain balance among various needs that one encounters at a given point of time. In our study we compared the adjustment among college going males and females. A.K.P. Sinha and R.P. Singh's Adjustment Inventory for College Students was the tool used to measure adjustment in the present investigation. Various dimensions of adjustment like home, health, social, emotional and educational were studied. Females were found to be maladjusted in the emotional dimension of adjustment but the other dimensions of adjustment did not receive statistical significance.

Keywords: adjustment, home, health, social, emotional, and educational

Concept of adjustment refers to the extent to which an individual's personality functions effectively in the world of people. The concept of adjustment was originally a biological one and was used in Darwin's (1859) "Theory of Evolution". It was termed as adaption. Darwin maintained that only those species who are fit to adapt to the hazards survived (Survival of the Fittest). The biological concept of adaptation has been borrowed by the physiologist and renamed as "adjustment". Adjustment may be defined as a process of altering behavior to reach a harmonious relationship with the environment. Lazarus (2001) defined that the adjustment as a way of managing and consists of coping with various demands and process of life.

Good (1959) stated that adjustment is the process of finding and adopting modes of behavior suitable to the environment or the changes is the environment.

Baker and Siryk (1984) assessed the psychological adjustment of students in college. They recognized the importance of psychological adjustment, as well as the importance of academic and social integration into college systems. Social Adjustment: Social adjustment is the most difficult developmental task of student's life..

Guo (1998) found that females scored higher than males on reading recognition and comprehension tests after controlling family background factors. Emotional Adjustment Frequent, intense and apparently unjustified emotional outbursts lead others to judge the individual as "Immature". Suppression of emotional expression results in moodiness which tends to make the individual rude, un co-operative and pre-occupied with self. A satisfactory state of personal and emotional adjustment may be said to exist when an individual's physical and psychological needs can be satisfied by socially acceptable patterns of behavior.

Roy, Ekka and Ara(2011) observed that Girl students were better adjusted in all areas of adjustment than Boy students.

Lama (2010) reported that there is a great tendency for female students to experience adjustment problems more than males. This finding implies that male students are better adjusted in overall adjustment on the campus as compared to female students.

Rahamtullah (2007) stated that boys are significantly better adjusted than girls on the emotional adjustment area.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Enochs and Roland (2006) studied (511) male and female university students in the first year, where he studied the nature of the environment, gender and the relation with level adjustment of social in the university, the result indicate out that males are more adjusted than females.
Dutta et al (1998) conducted a study on social adjustment of students on 200 adolescents results revealed that no significant difference among the boys and girls in the area of social adjustment.
For the present study the following objectives were framed

Objectives
1. To examine the difference between male and female on adjustment among college students.
2. To study the difference between male and female students on the home, health, social, emotional and educational adjustment

Hypotheses
1. Male and female would differ significantly on adjustment among college students.
2. Male and female students would differ significantly on dimensions of adjustment like home, health, social, emotional and educational.

Sample for the present study consisted of 209 students (male 108; female111) studying in a state-run Arts Institute, Nagpur District of Maharashtra State. The sample of respondents was drawn using the random sampling technique.

The following variables are studied.
Dependent Variable: Adjustment (home, health, social, emotional and educational)
Independent Variable: Sex
Operationalization of The Terms: - Home adjustment is expressed in terms of satisfaction or dissatisfaction with home life, appropriate and inappropriate expectations of behavior trust of family, and satisfaction and affection within the family and certain health related aspects. Social adjustment is expressed in terms of comfort or discomfort in social gatherings, shyness, submissiveness and introversion relating to group activities. Emotional adjustment is expressed in the terms of disappointment, irritation, feelings of inferiority, sleeplessness and nervousness. Health adjustment is expressed in terms of illness, fatigue, stress and indigestion. Educational adjustment is toward curricular, co-curricular programs and interest in educational activities.
Tool used: The Adjustment inventory was designed by A.K.P. Sinha and R.P.Singh (1968) which consists of 60 items (high score indicates poor adjustment) was used in the present study and their age ranges from 18-24 years. Each item has two options for answering i.e. Yes or No. Split half reliability and test retest reliability for the test was 0.94 and 0.93 respectively, which indicates that the scale has excellent psychometric properties.
Statistical Analysis: The obtained data was analyzed statistically in order to test the hypotheses using Means, SD's and t- test.

Results and discussion: The study conducted on college going student's male (108) and female (111) between the age group of 18 to 25 years, in Nagpur (Maharashtra). On calculating the significance of difference between two means no significant difference was seen between male and female college students in total adjustment scores. The obtained findings lead to the rejection of hypothesis 1 , and hypothesis 2 was partially accepted as the mean scores on the dimensions of adjustment like the home health social and educational also showed no significant difference accept of emotional adjustment result which showed significant difference between male (mean=11.62) and female (mean=13; $t=2.5, p<0.05$) students. The t value for emotional adjustment shows that male students are better adjusted than female

students and there are two studies conducted on this dimension one contradicted and the other was in agreement with this finding. Muni & Pavigrahi (1997) found that girls were better adjusted than the boys in emotional adjustment area. Another study in which Rahamtullah (2007) stated that boys are significantly better adjusted than girls on the emotional adjustment area.

Table 1: Means, SDs and t values for adjustment and its dimensions for male students (108) and female students (111). N = 219.

Dimensions	Gender	N	Mean	SD	t value
Home	Male	108	5.5	2.8	0.54
	Female	111	5.7	3.1	
Health	Male	108	5.19	3	1.12
	Female	111	5.65	3.2	
Social	Male	108	8.13	3.1	0.38
	Female	111	8.5	2.5	
Emotional	Male	108	11.62	5	*2.25
	Female	111	13	5	
Educational	Male	108	8.12	3	0.28
	Female	111	8	3.4	
Total Adjustment	Male	108	38.5	13.2	1.36
	Female	111	40.9	12.8	

*$p<0.05$

Conclusion : On the basis of present study it can be concluded that female students and male students both scored in the category of average adjustment and did not differ significantly. But when compared on various different dimensions of adjustment, significant difference was seen in emotional adjustment and male students were found to be better adjusted on emotional front. While there was no significant difference between the two sexes on home, health, social and educational dimension of adjustment.

References

Baker, R.W and Siryk, B (1984), Measuring adjustment to college journal of counselling Psychology, 31, 179-189

Darwin CR. 1859. *On the origin of species*. London, UK: John Murray.

Dutta, M., Baratta, G. and Gowsami, U., (1998). Social adjustment of adolescents. Indian Psychol. Res. 50, Pp: 90.

Enochs, Wendy K. Reland, Catuerine B (2006), Social Adjustment of college Freshman; the importance of gender & living environment. College students Journal, March.

Good, C.V. (1959), Dictionary of education, (P:6) New York: M C Graw-Hill Book company. [13].

Guo, R. (1998), Social adjustment of male and female, Psychological review, 82, 72-76.

Lama, M. (2010), Adjustment of college Freshman: The importance of Gender and Place of Residence. International Journal of Psychological Studies 2(1) 142-150. [21].

Lazarus R (2001), Patterns of adjustment and human Effectiveness (Students Edition), Tokyo: M C Graw Hill Book Co. Inc

Rahamtullah, K. (2007), Adjustment among adolescent. Journal of social science research. 2: 53-64.

Roy, B., Ekka, A., Ara, A. (2010), Adjustment among university students. Journal for social Development. Vol.2. (2), ISDR. Ranchi.

Sinha, A.K.P., and Singh, R.P. (1995), Adjustment inventory for college students. Agra: National psychological corporation.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Shodhasamhita : Journal of Fundamental & Comparative Research
Vol. VIII, No. 1(XXXIX) : 2022
ISSN: 2277-7067

THE IMPACT OF NATIONAL INTEGRATION CAMP PROGRAM IN BUILDING SELF-ESTEEM, RESILIENCE AND TOLERANCE FOR DISAGREEMENT AMONG STUDENTS

Dr. Milli Baby Assistant Professor Department of Psychology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur
Mr. Swapnil Chauragade, Assistant Professor. Dr. Madhukarao Wasnik P.W.S., College.Nagpur.

Abstract:
This study investigates the role of national integration camp on under graduate students self-esteem, resilience and tolerance for disagreement. The camp was a simulation of the diverse culture of India created inside Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur campus. The sample consisted of 31 female and 40 male students coming from different parts of India (Goa, Gujarat, Maharashtra, Tamil Nadu, Odisha, Chhattisgarh and Puducherry) the students were given three tests 1. Self-esteem scale, 2. The resilience scale, and Tolerance for Disagreement before and after the camp. The results showed significant rise in levels of self-esteem, resilience and tolerance for disagreement in participants.

The National Service Scheme (NSS) is a Central Sector Scheme of Government of India, Ministry of Youth Affairs & Sports. It provides opportunity to the student youth of 11th & 12th Class of schools at +2 Board level and student youth of Technical Institution, Graduate & Post Graduate at colleges and University level of India to take part in various government led community service activities & programmes. The sole aim of the NSS is to provide hands on experience to young students in delivering community service. The present study was done in February, 2020 in one of the National Integration Camp held at Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur. 200 under graduate and post graduate volunteers coming from eight different states participated in this seven days residential camp. Being an active member these student volunteers would have the exposure and experience to be an accomplished social leader, an efficient administrator and a person who understands human nature. The Objectives of the National Integration Camp was to make the NSS volunteers aware of the rich cultural diversity of India, history of our diversified culture, to have national pride through knowledge about India and to integrate the nation through social service. This pre-post study was done to see if the volunteers were able to gain psychological variables like self-esteem, resilience and tolerance for disagreement

In the present study the first variable of self-esteem which can be defined as a form of self-acceptance, personal appreciation and subjective respect of one's own (Morganett, 2005). Self-esteem is to evaluate the difference between their image of self and ideal self. We understand the self-esteem level of the individual by looking at the discrepancy between how the individual perceive oneself and the self they would like to be (Pişkin, 2014). Rosenberg (1965) defines self-esteem as negative and positive attitude of the individual to oneself. According to him, self-esteem arises in the result of self-evaluation of the individual. The judgment attained as a consequence of self-evaluation is indicative for the level of self-esteem.

The second variable in the present study is resilie..ce and the literature shows three different resilience definitions : trait resilience, resilience as an outcome and resilience as a process (Hu 2015; Kalisch 2015). Trait resilience refers to resilience defined as personal resources or static, positive personality characteristics that enhance individual adaptation (Block 1996; Nowack 1989; Wagnild 1993). This approach has largely been superseded by a view of resilience as an outcome rather than a static personality trait (Kalisch 2015; Mancini 2009), that is, psychological adaptation (for example, mental health, well-being, quality of life), despite significant stress or trauma. According to this outcome-oriented definition, the positive outcome resilience is partially determined by several resilience factors (Kalisch 2015). There are psychosocial resilience factors that are well-evidenced according to the

 DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

current state of knowledge and are thought to be modifiable include meaning or purpose in life, sense of coherence, positive emotions, hardiness, self-esteem, active coping, self-efficacy, optimism, social support, cognitive flexibility (including positive reappraisal and acceptance) and religiosity or spirituality or religious coping . In general, resilience is viewed as the outcome of an interaction between the individual and his or her environment (Cicchetti 2012; Rutten 2013), which may be influenced through personal (e.g. optimism) as well as environmental (e.g. social support) resources (Haglund 2007; Iacoviello 2014; Kalisch 2015; Southwick 2005; Wu 2013). As such, resilience is modifiable and can be improved by interventions (Bengel 2012; Connor 2006; Southwick 2011) with this approach of modifiability of resilience we are trying to study the volunteers unique adjustment to the environment provided by the camp setting.

The third concept for this study is tolerance which comes from the Latin verb tolerare, which stands for "endure". It entails bearing and acknowledging different ideas, standpoints and lifestyles. To be tolerant means to be aware of the differences and to accept them in everyday life (Divjak & Težački 2010). "A person's standpoint is considered tolerant if the person accepts the beliefs of others (even though they differ from his own) and accepts other behavioural patterns which differ from his own"(Trimarchi & Papeschi, 1996). Given the fact that people are not born as tolerant or intolerant and that both behavioural patterns need to be learned, people can quickly learn both and they are both necessary and useful.

With regards to the camp program, study by Lynch et al., (2018) suggested summer camp as a force for 21st century learning, emphasizing on understanding programs in terms of creativity, activity offerings, and camp culture as a benefit for youth. Other previous studies also discussed the effects of camp programs on youth in many other aspects. There are studies on the effects of a nutrition- and health-oriented camp on youth with an increasing in awareness of healthy eating behaviours and self-perceived competence, higher on dimensions of self-concept and self-esteem growth after participating in a 12-day camp and studied on youth resilience in a summer day camp focusing on outdoor adventure and community volunteering (Merryman et al., 2012). Recent studies have been undertaken on outdoor program or camp program outcomes measured through evidence-based evaluation (Sibthorp & Jostad, 2014). Since outdoor education is a powerful medium for the learning process, many studies have examined the effects of outdoor education program, especially on the participants'. However, little research exists regarding the effects of camp on improving resilience and some studies have not evaluated the outdoor education program's effectiveness in developing resilience (Cunneen & White, 2007). The evidence supporting the positive impact of an outdoor education experience is often incomplete, anecdotal, and based on studies involving small and restricted populations. The lack of sufficient and rigorously derived data has been particularly evident in the context of the impact of the outdoor education program on resilience (Ruiz, 2012). This study emphasizes the residential program's impact, where the main variables are the students' self-esteem, resilience and tolerance for disagreement.

Hypotheses:
National Integration camp will significantly improve the self-esteem of participants
National Integration camp will significantly improve the resilience of participants
National Integration camp will significantly improve the tolerance for disagreement of participants

Method

Sample:
Stratified random sample was employed on 200 students from six states of India, Gujarat, Goa, Maharashtra, Chhattisgarh, Odisha, Tamil Nadu, and a union territory Puducherry coming to participate in the National Integration Camp organised by National Service Scheme of Rastrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. The sample size was 80 which consisted of 40 males

and 40 female students on whom the tests were administered on the day of arrival and again the tests were administered on the same set of students on the last day during the feedback session. After the post test data the final sample was 71(Male=40 and Female 31)

Tools:

Rosenberg Self-esteem Scale A 10-item scale that measures global self-worth by measuring both positive and negative feelings about the self. The scale is believed to be uni-dimensional. All items are answered using a 4-point Likert scale format ranging from strongly agree to strongly disagree. Cronbach coefficient has been shown to be high (M = 0.81) supporting the internal coherence of the scale.

The Resilience Scale of Gail M. Wagnild & Heather M. Young consisted of 25 items, each to be rated on a 7- point rating scale namely; strongly disagree, slightly disagree, disagree, neutral ,agree, slightly agree, strongly agree. The items of resilience scale were selected to reflect five interrelated components of resilience; equanimity, perseverance, self-reliance, meaningfulness and existential aloneness. The internal consistency reliability of the scale was calculated using Cronbach's alpha values between 0.70 and 0.80.

Tolerance for Disagreement Scale Teven, J.J., Richmond, V.P., and McCroskey, J.C. consisted of 15 items, each to be rated on a 5- point rating scale indicate 5=strongly agree, 4=agree, 3=undecided, 2=disagree, 1=strongly agree. The Cronbach's alpha coefficient for this questionnaire was 0.85.

Procedure

The data were collected through structured questionnaire / scale on two time points, with a gap of a week in between. The student participants were attending a National Integration Residential Camp which involved Individual as well as Group Activities. The list of camp based activities were as follows:

1. Camp Craft
2. Community service
3. Motivational/ informative Lectures
4. Creative games
5. Cultural nights
6. Discussion in groups
7. Group meeting
8. Morning exercises
9. Training groups
10. Team games

Results

Analysis of the Paired Samples t-test determined differences between the pre-test mean scores and the post-test mean scores of national integration camp programs on the level of self-esteem, resilience and tolerance for disagreement among Indian undergraduate and post graduate students. The data was derived from the questionnaire form before and after the program. The Paired Samples t-test determined changes in the overall level in student's self-esteem, resilience and tolerance for disagreement through the pre-test mean scores and the post-test mean scores.

Table 1. shows that there was a significant change in the level of self-esteem of the participants, the camp activities did bring about a change in self-esteem which represents the individual's feelings such as self-acceptance, personal appreciation, overall acceptance of the personality and self-love (Adams and Gullota, 1989). The participants were actively involved in individual as well as group tasks which might have enhanced their self-esteem which according to Rosenberg (1965) is the judgment of worthiness related to the concept of self.

Table 1. Mean, SD and t-value for pre-test and post-test scores of self-esteem variable (N=71)

Variable	Gender	Pre		Post		
		Mean	SD	Mean	SD	t-value
Self-esteem	Male (40)	24.7	3.4	26.05	3.67	2.98**

DIRECTOR

Vasantrao Naik Govt. Instt. of Arts and Social Sciences NAGPUR

Female (31)	24.93	2.67	26.74	4.03	3.92**
total (71)	24.08	3.08	26.35	3.82	4.79**

**p<0.01

Table 2. indicates pre and post test scores of participants significant increase in resilience level of male and female participants. In 1990 Wagnild and Young identify resilience as personality characteristic that enhances individual adaptation. Camp life help participants build new relationships. These new relationships teach them social skills to cope with new situations. Camp experience not only helps participants discover what he/she can do but also provide him/her with an audience that shows interest. This builds a strong identity that make them confident. Camp circumstances are simulation of real life challenges where participants feel in control of their lives. They have opportunity to develop physically, the ideal conditions like fresh air, exercise, a balance between routine and unstructured time and all the good food their bodies need. Camp situations bring about a sense of belonging all these are factors helped in increase in increase in resilience level in participants.

Table 2. Mean, SD and t-value for pre-test and post-test scores of resilience variable (N=71)

Variable	Gender	Pre		Post		
		Mean	SD	Mean	SD	t-value
Resilience	Male (40)	131.5	16.38	136.12	13.39	2.66**
	Female (31)	130.8	15.64	135.03	17.19	3.17**
	total (71)	131.19	15.95	135.64	15.06	3.93**

**p<0.01

The table 3 indicates significant increase in tolerance for disagreement among campers Tolerance means "respecting, accepting and acknowledging cultural differences and is the expression of our humanness. It is based on knowledge, openness, communication and freedom of thought, conscience and beliefs. A person's standpoint is considered tolerant if the person accepts the beliefs of others (even though they differ from his own) and accepts other behavioural patterns which differ from his own"(Trimarchi & Papeschi 1996).

Table 3. Mean, SD and t-value for pre-test and post-test scores of tolerance for disagreement variable (N=71)

	Gender	Pre		Post		
		Mean	SD	Mean	SD	t-value
Tolerance for disagreement	Male (40)	45.27	10.81	47.45	9.4	3.02**
	Female (31)	45.83	8.28	47.74	8.51	2.15*
	total (71)	45.52	9.72	47.57	8.96	3.7**

*p<0.05; **p<0.01

Conclusion

Students should be encouraged to become more resilient, tolerant and confident to face challenges and adversities in life. It should be a primary focus of higher education institutions as it impacts the success of students. Throughout the sessions, the students were put in different situations which needed them to self-reflect and take decisions. The students were given tasks which required there concentration and focus. Some group activities led to conflicts within group but then they learnt to express their emotions effectively and to listen to others opinion. To encourage tolerance it is important to expose students to different people belonging to different cultures, locations and religion. The environment of the camp created an ideal ground for the development of tolerance for disagreement. The camp encouraged diversity and inclusiveness, campers met participants from different backgrounds and

learnt to embrace differences in the structured environment, that also fostered their self-esteem and made them resilient.

References

https://nss.gov.in/nss-detail-page
Morganett, S. R. (2005). Yaşam B Morgan, C. T. (1990). P s ikolojiye giriş. [Basic psychology]. (Translate: Sibel Karataş). Ankara: Meteksan publishing.
Morganett, S. R. (2005). Yaşam B Adams, G.R., Gullota, T. (1989). *Adolescent life experience*. Belmont, CA: Brooks/Cole.
Bengel, J., & Lyssenko, L.(2012). *Resilienz und Psychologische Schutzfaktoren im Erwachsenenalter*. Köln: BzgA.
Block, J., & Kremen, A. M. (1996) IQ and ego-resiliency: conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology* ; 70 (2) : 349 -61.
Cicchetti, D., & Rogosch, F.A. (2012).Gene x environment interaction and resilience: effects of child maltreatment and serotonin, corticotropin releasing hormone, dopamine, and oxytocin genes. *Development and Psychopathology* ; 24(2):411-27.
Connor, K.M., & Zhang, W. (2006). Resilience: determinants, measurement, and treatment responsiveness. *CNS Spectrums* 2006;11(Suppl S12):5-12.
Cunneen C & White R 2007. *Juvenile justice: Youth and crime in Australia*, 3rd ed. South Melbourne: Oxford University Press
Divjak, D. Težački,T. "*Practising tolerance*," 2010.
http://medskvz.org/novine/?p=880
Haglund, M.E., Nestadt, P.S., Cooper, N.S., Southwick, S.M., & Charney, D.S.(2007) Psychobiological mechanisms of resilience: relevance to prevention and treatment of stress-related psychopathology. *Development and Psychopathology*, 19(3):889-920.
Hu, T., Zhang, D., & Wang J. A .(2015). Meta-analysis of the trait resilience and mental health. *Personality and Individual Differences*, 76, 18-27. [DOI: 10.1016/j.paid.2014.11.039]
Iacoviello, B.M., Charney, D.S. (2014)Psychosocial facets of resilience: implications for preventing posttrauma psychopathology, treating trauma survivors, and enhancing community resilience. *European Journal of Psychotraumatology* 5:1-10.
Kalisch, R., Müller, M. B., & Tüscher, O. A. (2015). Conceptual framework for the neurobiological study of resilience. *Behavioral and Brain Sciences*, 38, e92. [DOI: 10.1017/S0140525X1400082X; PUBMED: 25158686]
Lynch, M. L., Hegarty, C. B., Trauntvein, N., & Plucker, J. (2018). Summer camp as a force for 21st century learning: Exploring divergent thinking and activity selection in a residential camp setting. *Journal of Youth Development*, 13(1-2), 286-305. https://doi.org/10.5195/jyd.2018.544
Mancini, A.D., Bonanno, G.A., (2009) Predictors and parameters of resilience to loss: toward an individual differences model. *Journal of Personality*, 77 (6): 1805-32.
Merryman, M., Mezei, A., Bush, J. A., & Weinstein, M. (2012). The Effects of a Summer Camp Experience on Factors of Resilience in At-Risk Youth. *The Open Journal of Occupational Therapy*, 1(1).
Morganett, S.R.(2005).*Yasam Becerileri. [Life skills*]. (Translate: Sonay Gürçay, Alim Kaya, Mesut Saçkes), Ankara: Pegem Publishing.
Nowack, K. M. (1989). Coping style, cognitive hardiness, and health status. *Journal of Behavioral Medicine*, 12(2):145-58.
Pişkin, M. (2004). *Özsaygıyı geliştirme eğitimi. [Self-esteem development training]*. (Edt. Yıldız Kuzgun) (in: Guidance in elementary schools), Ankara; Nisan Publishing.
Rosenberg. M., (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Rutten, B.P., Hammels, C., Geschwind, N., Menne-Lothmann, C., Pishva, E., Schruers, K., et al. (2013). Resilience in mental health: linking psychological and neurobiological perspectives. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 128(1):3-20.
Sibthorp, J., & Jostad, J. (2014). The Social System in Outdoor Adventure Education Programs. *Journal of Experiential Education*, 37(1), 60–74.
Southwick, S.M., Pietrzak, R.H., & White, G.(2011). Interventions to enhance resilience and resilience-related constructs in adults. In: Southwick SM, Litz BT, Charney DS, Friedman MJ editor(s). *Resilience and Mental Health: Challenges Across the Lifespan*. Cambridge: Cambridge University Press, 289-306.
Southwick, S.M., Vythilingam, M., & Charney, D.S. (2005).The psychobiology of depression and resilience to stress: implications for prevention and treatment. *Annual Review of Clinical Psychology*,1:255-91.
nkara: Nisan Publishing. Rosenberg, M. (1965). Society and the adolescent self-image. Princeton. New Jersey: Princeton University Press.
Ryan, R. M. (1995). Psychological needs and the facilitation of integrative processes. Jour nal of Personality, 63, 397–427.
Tevan, J. J., McCroskey, J. C., & Richmond, V. P. (1998). Measurement of tolerance for disagreement. *Communication Research Reports*, 15, 209-217.
Trimarchi, M., & Papeschi, L.L. (1996). From tolerance to the acceptance of differences, *Journal for General Social Issues*. Zagreb, Vol. 5 No. 2 (22), pp. 321-329.
Wagnild, G.M., & Young, H.M. (1993). Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*, 1 (2) : 165-78.
Wu, G., Feder, A., Cohen, H., Kim, J.J., Calderon, S., Charney, D.S., et al.(2013) Understanding resilience. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 7:10.

Vol. IX Issue II (July- 2022)
ISSN - 2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru
Kalidas Sanskrit University
Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता

New Research Frontiers

Sr. No.	Title	Page No
01	अष्टाध्याय्याः चतुर्थपादस्थानां पाणिनीयसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपम् डॉ सम्भाजिः पाटीलः	01
02	**Online Learning Resources Centre: विशेष संदर्भ ज्ञानयोगी डॉ. श्रीकांत जिचकार ज्ञान स्रोत केंद्र, रामटेक** पुरुषोत्तम प्रल्हाद कावळे डॉ. संजय भूतमवार	18
03	**पंचतंत्र व हितोपदेशातील नीतिकथांमध्ये येणारी सुभाषिते व नैतिक मूल्ये संबंध** भारती केकाणे डॉ. अनिरूध्द मंडलिक	26
04	**कुन्तकाच्या स्वभावोक्ती–मताची चिकित्सा** डॉ. रेणुका बोकारे	37
05	**Mahayogi Swami Sitaramdasji Maharaj's Bhaktiyoga – Rituals A study** Varsha Masurkar	49
06	**Relating the Philosophy of *Siva Gita* to Amish Tripathi's *Immortals of Meluha* the Mythic and Heroic Tale of *Dharma and Karma*** Dr. Falguni P Desai & Nimisha Prajapati	65
07	**GAU MATA: The Commodification of Cultural Iconography** Dr. Meenakshi Kulkarni	96
08	**Position of water in select *Purāṇa*-s** Disha N Panchal & L Sampath Kumar	118

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

अष्टाध्याय्याः चतुर्थपादस्थानां पाणिनीयसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपम्

सम्भाजिः विठ्ठलः पाटीलः

सारांशः -

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥[1]

अपवर्गप्राप्तये साधनभूतानां समेषां शास्त्राणामध्ययनाय द्वारभूतं भवतीदं व्याकरणशास्त्रम् वाक्यज्ञानं प्रति शब्दज्ञानस्य कारणत्वात् । शब्दं हि स एव बोद्धुं पारयति यश्च प्रकृति-प्रत्ययविभागपुरस्सरं तदर्थमपि ज्ञातुं पारयति । नावैय्याकरणः शक्नोति शब्दमर्थम् तयोः सम्बन्धं वा विज्ञातुम् । अत एवाचार्येण भर्तृहरिणा वाङ्मलनिवारकं शास्त्रमिदं सर्वविद्याप्रकाशकं पवित्रतमञ्चोच्यते । पाणिनिमन्तरापि कानिचन व्याकरणशास्त्राणीह प्रथितयशस्कान्यासन् । तत्रोच्यते

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः॥

श्लोकेस्मिन्नष्टानां वैयाकरणानां नामानि दृश्यन्ते । तत्र वैयाकरणानां कोटिद्वयं दृश्यते । आचार्यपाणिनेः पूर्ववर्तिनः उत्तरवर्तिनश्चेति । इन्द्रः, काशकृत्स्नः, आपिशलिः, शाकटायनः इत्येते आचार्याः पाणिनेः पूर्ववर्तिनः, किञ्च अमरः, चन्द्रः, जैनेन्द्रश्चेत्येते आचार्याः पाणिन्युत्तरवर्तिनः । आचार्यदेवनन्देः अपरं नाम जिनेन्द्रः इत्यासीत् । तेन पाणिनीयव्याकरणमाधारीकृत्य नूतनं व्याकरणमरच्यत । अतो जैनेन्द्रं नाम जिनेन्द्रेण प्रोक्तमित्यपि उच्यते । तदपि पञ्चाङ्गं व्याकरणमासीत् । तस्मिन् आचार्यदेवनन्दिकृतजैनेन्द्रव्याकरणे याः पाणिनीयाधारितव्याकरणसंज्ञाः स्वीकृताः दृश्यन्ते, तासां स्वरूपविमर्शः अस्मिन् शोधपत्रे क्रियते ।

[1] वाक्यपदीयम्

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

जैनेन्द्रं व्याकरणम् -

अष्टसु व्याकरणेषु जैनेन्द्रं नाम जिनेन्द्रेण प्रोक्तमिति । वन्दनीयस्य आचार्यदेवनन्देः अपरं नाम जिनेन्द्रः इत्यासीत् । पञ्चमशताब्देः उत्तरार्धे संजातेनानेन आचार्येण पाणिनीयव्याकरणमाधारीकृत्य नूतनं व्याकरणमरच्यत । अष्टाध्याय्याः गभीरम् अध्ययनं कृत्वा पञ्चाध्याय्याः प्रणयनं तेनाक्रियत । जैनेन्द्रं पाणिनीयमिव पञ्चाङ्गं व्याकरणमासीत् । अष्टाध्यायी, वार्तिकग्रन्थः, महाभाष्यं च इत्येतेषां परममर्मज्ञः आसीत् अयमाचार्यः। अत् एव तेन अष्टाध्याय्याः 'शब्दावतारन्यासः' इति न्यासग्रन्थः अरच्यत । स्वीयपञ्चाध्याय्याः अपि कश्चन न्यासः तेन विदुषा व्यरच्यत । तस्य पाण्डित्यस्य प्रत्ययः पदे पदे तद्ग्रन्थे दृश्यते। जैनेन्द्रसूत्रग्रन्थम् आधारीकृत्य आचार्येण अभयनन्दिनापि द्वादशसहस्रश्लोकात्मिका काचित् प्रामाणिकी महावृत्तिः व्यलिख्यत । एतद् जैनेद्रव्याकरणम् ऐतिहासिकदृष्ट्या अतीव प्रामाणिकं महत्त्वभूतं च वर्तते ।

कूटशब्दाः -

पाणिनीयं व्याकरणम् - जैनेन्द्रं व्याकरणम् - आचार्यः देवनन्दिः - घिनद्यादयः संज्ञाः- अपादानादयः संज्ञाः - निपातादयः संज्ञाः - परस्मैपदादयः संज्ञाः - एकवचनादयः संज्ञाः - उपसंहारः।

अष्टाध्याय्याः चतुर्थे पादे भगवता पाणिनिना २९ व्याकरणसंज्ञाः कथिताः सन्ति । यथा घिनद्यादयः । एतासां पाणिनीयव्याकरणस्थसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणे कीदृशं स्वरूपं वर्तते, कतरस्मिन् पक्षे लाघवं वर्तते, तच्च कीदृशमिति, व्याकरणद्वयस्य संज्ञानां साम्यं, वैषम्यं, तत्रत्यानि वैशिष्ट्यानि च इत्येतान् विषयान् आदाय शोधपत्रे ऽस्मिन् चर्चा क्रियते । अष्टाध्याय्याः सूत्रक्रमानुगुणमेव अत्र चतुर्थपादस्थाः २९ पाणिनीयसंज्ञाः पूर्वं प्रतिपाद्यन्ते ततः जैनेन्द्रसंज्ञाविमर्शः क्रियते ।

१. नदी - आचार्यपाणिनिना अष्टाध्याय्यामीदूदन्तानां नित्यस्त्रीलिङ्गकानां शब्दानां 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'[2] इति सूत्रेण नदीसंज्ञा विधीयते । नदीसंज्ञायाः स्थाने आचार्यदेवनन्दिना 'य्वौ स्त्र्याख्यौ मुः'[3] इति सूत्रेण मुसंज्ञाकरणं कृतं वर्तते । मुसंज्ञेयं नदीसंज्ञापेक्षया लघ्वी ।

२. घि - नदीसंज्ञावर्जिताः किञ्च सखीशब्दं विहाय शेषाः ये इदन्ताः उदन्ताः शब्दाः तेषां घिसंज्ञाविधानं 'शेषो घ्यसखि'[4] इति सूत्रेण पाणिनीये शास्त्रे क्रियते । अस्याः पाणिनीयायाः घिसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'स्वसखि'[5] इति सूत्रेण सुरिति संज्ञा विधीयते ।

३. लघुः - अष्टाध्यायां 'ह्रस्वं लघु'[6] इति सूत्रेणाचार्यपाणिनिना ह्रस्वस्याचः लघु संज्ञा उक्तास्ति । एतत्स्थाने 'प्रो घि च'[7] इति सूत्रेण जैनेन्द्रव्याकरणे एकमात्रिकस्य स्वरस्य तन्नाम ह्रस्वस्याचः घि इति संज्ञोच्यते ।

४. गुरुः - आचार्येण पाणिनिना संयोगे परतः ह्रस्वस्य अचः 'संयोगे गुरु'[8] इत्यनेन सूत्रेण किञ्च दीर्घस्य अक्षरस्य 'दीर्घं च'[9] इत्यनेन सूत्रेण गुरुसंज्ञा विधीयते । अस्याः गुरुसंज्ञायाः स्थाने आचार्येण देवनन्दिना 'स्फे रुः'[10] 'दीः'[11] इति सूत्रद्वयेन संज्ञा विधीयते । इयं जैनेन्द्रव्याकरणस्था रुरित्यपि संज्ञा पाणिनीयस्थगुरुसंज्ञायाः अपेक्षया लघ्वी वर्तते ।

---

[2] अष्टा.१.४.३
[3] जैनेन्द्र.१.२.९२
[4] अष्टा.१.४.७
[5] जैनेन्द्र.१.२.९७
[6] अष्टा.१.४.१०
[7] जैनेन्द्र.१.२.९९
[8] अष्टा.१.४.११
[9] अष्टा.१.४.१२
[10] जैनेन्द्र.१.२.१००
[11] जैनेन्द्र.१.२.१०१

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

५. **अङ्गम्** - अष्टाध्याय्यां पाणिनिना 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्'[12] इति सूत्रेण प्रत्ययः यस्माद्विधीयते तदादेः अङ्गसंज्ञा विहितास्ति । आचार्यदेवनन्दिना 'यत्ये तदादि गु:'[13] इति सूत्रेण गुरिति संज्ञा विहितास्ति । पाणिनीये येन सूत्रेण संज्ञा विहिता वर्तते तत्सूत्रपठनसमनन्तरमेव संज्ञाबोधो भवति किञ्च अङ्गसंज्ञायाः लोकेऽपि प्रसिद्धत्वात् अवगमनं सहजम् । जैनेन्द्रव्याकरणे गुसंज्ञाविधानं कृत्वा लाघवं तु साध्यत एव किन्तु संज्ञावबोधनाय व्याख्यानस्य अपेक्षा भवति । तस्माद्गौरवमापतति ।

६. **पदम्** - भगवता पाणिनिना सुबन्तानां तिङन्तानां च 'सुप्तिङन्तं पदम्'[14] इति सूत्रेण पदसंज्ञा विधीयते । आचार्येण देवनन्दिनापि पाणिनीयायाः पदसंज्ञायाः स्वीकारः स्वीये शास्त्रे कृतो दृश्यते । तेन 'सुम्मिन्तं पदम्'[15] इति सूत्रं प्रणीय सुबन्तानां मिङन्तानां च पदसंज्ञाविधानं जैनेन्द्रे कृतमवलोक्यते ।

७. **भम्** - आचार्यपाणिनिना यादिषु अजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु यत् पूर्वं तस्य 'यचि भम्'[16] इति सूत्रेण भसंज्ञा विधीयते । आचार्यदेवनन्दिना पाणिनीयभसंज्ञायाः स्वीकारस्तु कृतः किन्तु क्लीबे विद्यमानस्य भमिति पदस्य लिङ्गपरिवर्तनं कृत्वा तस्य पुंस्त्वं विहितं वर्तते । 'यचि भः'[17] इति सूत्रेण तेन भसंज्ञा उक्ता वर्तते ।

८. **कारकम्** - आचार्येण पाणिनिनान्वर्थायाः कारकसंज्ञायाः विधानं कर्तुं पृथक् सूत्रं तु न प्रणीतम्, किन्तु साक्षात् 'कारके'[18] इति अधिकारसूत्रे कारकशब्दस्य

---

[12] अष्टा.१.४.१३
[13] जैनेन्द्र.१.२.१०२
[14] अष्टा.१.४.१४
[15] जैनेन्द्र.१.२.१०३
[16] अष्टा.१.४.१८
[17] जैनेन्द्र.१.२.१०७
[18] अष्टा. १.४.२३

प्रयोगोऽक्रियत । क्रियानिर्वर्तकत्वं कारकत्वम् इत्यर्थः तस्मिन् शास्त्रे उच्यते । आचार्येण देवनन्दिनापि कारकसंज्ञायाः एव प्रयोगः स्वशास्त्रे कृतो दृश्यते । तेनापि पृथक्संज्ञासूत्रप्रणयनमकृत्वा 'कारके'[19] इति अधिकारसूत्रे एव तत्संज्ञायाः प्रयोगः कृतो दृश्यते । तत्सूत्रे वृत्तौ लिख्यते - 'कारकं निर्वर्तकं हेतुर्वा । कस्य क्रियायाः? इति ।'

९. **अपादानम्** - आचार्यपाणिनिना 'ध्रुवमपायेपादानम्'[20] 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'[21] 'पराजेरसोढः'[22] 'वारणार्थाणामीप्सितः'[23] 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति'[24] 'आख्यातोपयोगे'[25] 'जनिकर्तुः प्रकृतिः'[26] 'भुवः प्रभवः'[27] इति अष्टभिः सूत्रैः अपादानसंज्ञायाः विधानम् अष्टाध्याय्यां क्रियते । आचार्यदेवनन्दिना अपादानसंज्ञाविधायकानाम् अष्टानां सूत्राणां स्थाने एकमेव सूत्रं विरचय्य सर्वेषाम् अपादानसंज्ञाविधयाकानां सूत्रार्थस्य सन्निवेशः तस्मिन् सूत्रे कृतः वर्तते । 'ध्यपाये ध्रुवमपादानम्'[28] इति सूत्रेण अपादानसंज्ञाविधानं जैनेन्द्रे कृतं वर्तते । यद्यपि पाणिनीया अपादानसंज्ञैव तैः स्वीकृता तथापि सूत्रेणैकेनैव अपादानसंज्ञासारः सुचारु प्रतिपादितः वर्तते । महाभाष्यदिशा धीप्राप्तिपूर्वको विभागः ध्यपायः तस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवं तदपादानसंज्ञं भवतीत्यर्थं स्वीकृत्य महल्लाघवं संपादितं वर्तते जैनेन्द्राचार्यैः ।

---

[19] जैनेन्द्र.१.२.१०९

[20] अष्टा.१.४.२४

[21] अष्टा.१.४.२५

[22] अष्टा.१.४.२६

[23] अष्टा.१.४.२७

[24] अष्टा.१.४.२८

[25] अष्टा.१.४.२९

[26] अष्टा.१.४.३०

[27] अष्टा.१.४.३१

[28] जैनेन्द्र.१.२.११०

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

१०. संप्रदानम् - अष्टाध्याय्यां भगवता पाणिनिना सम्यक् प्रदीयते अस्मै इत्यस्मिन् अर्थे 'कर्मणा यमभिप्रैति स् संप्रदानम्'[29] 'रुचर्थ्यानां प्रीयमाणः'[30] 'श्लाघहनुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः'[31] 'धारेरुत्तमर्णः'[32] 'स्पृहेरीप्सितः'[33] 'कृधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः'[34] 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः'[35] 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता'[36] 'अनुप्रतिगृणश्च'[37] इति एतैः सूत्रैः संप्रदानमिति संज्ञा विधीयते । एतत्संज्ञायाः एव अनुसरणम् आचार्यदेवनन्दिना स्वीये व्याकरणे कृतं दृश्यते । तैः 'कर्मणोपेयः संप्रदानम्'[38] इति सूत्रं विरचय्य अस्मिन्नेव सूत्रे अन्येषां प्रायः अष्टानां पाणिनीयसूत्राणाम् अर्थस्य समावेशं कृत्वा महल्लाघवं साधितं दृश्यते । 'धारेरुत्तमर्णः[39]' इति पाणिनीयसूत्रस्यापि स्वीकारं कृत्वा तैः एतत्सूत्रद्वारा संप्रदानसंज्ञा साधिता वर्तते ।

११. करणम् - आचार्येण पाणिनिना 'साधकतमं करणम्'[40] इति सूत्रेण क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टोपकारकं कारकं तस्य करणसंज्ञा विधीयते । किञ्च 'दिवः कर्म[41] च' 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्'[42] इति सूत्रद्वयेनापि करणसंज्ञाविधानं

---

[29] अष्टा.१.४.३२
[30] अष्टा.१.४.३३
[31] अष्टा.१.४.३४
[32] अष्टा.१.४.३५
[33] अष्टा.१.४.३६
[34] अष्टा.१.४.३७
[35] अष्टा.१.४.३९
[36] अष्टा.१.४.४०
[37] अष्टा.१.४.४१
[38] जैनेन्द्र.१.२.१११
[39] जैनेन्द्र.१.२.११२
[40] अष्टा.१.४.४२
[41] अष्टा.१.४.४३

क्रियते पाणिनीये । आचार्यदेवनन्दिनापि 'साधकतमं करणम्'[43] इत्येव सूत्रं विरचय्य करणम् इत्येव संज्ञायाः विधानं कृतं दृश्यते।

१२. अधिकरणम् - अष्टाध्याय्याम् 'आधारोऽधिकरणम्'[44] इति सूत्रेण कर्त्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाः आधारस्य अधिकरणसंज्ञा विधीयते । तत्र अधिकरणम् इति नपुंसकलिङ्गयुता संज्ञा उच्यते । जैनेन्द्रव्याकरणे 'आधारोऽधिकरणः'[45] इति सूत्रेण पूर्वोक्ते एवार्थे अधिकरणः इति पुंस्त्वविशिष्टः शब्दः संज्ञात्वेन निपात्यते।

१३. कर्म - अष्टाध्याय्यां पाणिनिना कर्मसंज्ञाविधायकानि अष्टौ सूत्राणि व्यरच्यन्त । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म'[46] 'अभिनिविशश्च'[47] 'उपान्वध्याङ्वसः'[48] 'कर्तृरीप्सिततमं कर्म'[49] 'तथायुक्तं चानीप्सितम्'[50] 'अकथितं च'[51] 'गति-बुद्धि-प्रत्यवसानार्थ शब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ'[52] 'हृक्रो रन्यतरस्याम्'[53] इत्यैतैः सूत्रैः कर्मसंज्ञाविधानं क्रियते । आचार्येण देवनन्दिना पाणिनीयकर्मसंज्ञायाः अनुसरणं कृत्वा अष्टभिरेव सूत्रैः कर्मसंज्ञाविधानं कृतं वर्तते । 'कर्मैवाधिशीङ्स्थासः'[54] 'वसोनूपाध्याङः'[55] 'अभिनिविशश्च'[56] 'कर्त्राप्यम्'[57]

---

[43] अष्टा.१.४.४४

[44] जैनेन्द्र.१.२.११४

[45] अष्टा.१.४.४५

[46] जैनेन्द्र.१.४.४६

[47] अष्टा.१.४.४६

[48] अष्टा.१.४.४७

[49] अष्टा.१.४.४८

[50] अष्टा.१.४.४९

[51] अष्टा.१.४.५०

[52] अष्टा.१.४.५१

[53] अष्टा.१.४.५२

[54] अष्टा.१.४.५३

[55] जैनेन्द्र.१.२.११७

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

'अकथितञ्च'[58] 'ज्ञागम्यद्यर्थधेरणि कर्ता णौ'[59] 'शब्दे च'[60] 'हृक्रोर्न वा'[61] इत्यैतैः सूत्रैः जैनेन्द्रव्याकरणे कर्मसंज्ञाविधानं कृतं दृश्यते। अत्र केवलं 'तथायुक्तं चानीप्सितम्'[62] इति सूत्रस्य पृथक्सूत्रत्वेन अस्वीकारं कृत्वा कर्मणः प्रकारेषु एव तस्यान्तर्भावं कृत्वा लाघवम् साधितं दृश्यते जैनेन्द्राचार्यैः।

१४. कर्ता - आचार्यपाणिनिना 'स्वतन्त्रः कर्ता'[63] इति सूत्रेण क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्य अर्थस्य कर्ता इति संज्ञा विधीयते। आचार्यदेवनन्दिनापि 'स्वतन्त्रः कर्ता'[64] इति सूत्रं विरचय्य एतदर्थस्य कर्ता इत्येव संज्ञा विहिता वर्तते।

१५. हेतुः - अष्टाध्याय्यां कर्तुः प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञां विधातुं भगवता पाणिनिना 'तत्प्रयोजको हेतुश्च'[65] इति सूत्रं व्यरच्यत। आचार्यदेवनन्दिनापि एतस्याः एव हेतुसंज्ञायाः प्रयोगः स्वीये शास्त्रे कृतः इति अवलोक्यते। तेन 'तद्योजको हेतुः'[66] इति सूत्रं प्रणीय स्वतन्त्रस्य कर्तुः योजकस्य हेतुसंज्ञा विधीयते।

---

[55] जैनेन्द्र.१.२.११८
[56] जैनेन्द्र.१.२.११९
[57] जैनेन्द्र.१.२.१२०
[58] जैनेन्द्र.१.२.१२१
[59] जैनेन्द्र.१.२.१२२
[60] जैनेन्द्र.१.२.१२३
[61] जैनेन्द्र.१.२.१२४
[62] अष्टा.१.४.५०
[63] अष्टा.१.४.५४
[64] जैनेन्द्र.१.२.१२४
[65] अष्टा.१.४.५५
[66] जैनेन्द्र.१.२.१२६

१६. **निपातः** - आचार्यपाणिनिना 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः'[67] 'चादयोसत्त्वे'[68] 'प्रादयः'[69] इति सूत्रैः निपातसंज्ञायाः विधानं कृतं वर्तते । निपातसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'निः'[70] इति सूत्रेण निरिति संज्ञा विधीयते ।

१७. **उपसर्गः** - आचार्यपाणिनिना 'उपसर्गाः क्रियायोगे'[71] इति सूत्रेण प्रादीनां क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा विहितास्ति । उपसर्गसंज्ञायाः स्थाने आचार्यदेवनन्दिना 'क्रियायोगे गिः[72]' इति सूत्रं प्रणीय क्रियायोगे प्रादीनां गिः संज्ञा विहितास्ति या च लघ्वी ।

१८. **गतिः** - अष्टाध्याय्यां पाणिनिना 'गतिश्च'[73] 'ऊर्यादिच्विडाचश्च'[74] 'अनुकरणं चानितिपरम्[75]' 'आदरानादरयोः सदसती[76]' 'भूषणेलम्[77]' 'अन्तरपरिग्रहे[78]' 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते[79]' 'पुरोव्ययम्[80]' 'अस्तं च[81]' 'अच्छ गत्यर्थवदेषु[82]'

---

67 अष्टा.१.४.५६
68 अष्टा.१.४.५७
69 अष्टा.१.४.५८
70 जैनेन्द्र.१.२.२२
71 अष्टा.१.४.५९
72 जैनेन्द्र.१.२.१३०
73 अष्टा. १.४.६०
74 अष्टा. १.४.६१
75 अष्टा. १.४.६२
76 अष्टा. १.४.६३
77 अष्टा. १.४.६४
78 अष्टा. १.४.६५
79 अष्टा. १.४.६६
80 अष्टा. १.४.६७
81 अष्टा. १.४.६८
82 अष्टा. १.४.६९

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

'अदोनुपदेशे[83]' 'तिरोन्तर्धौ[84]' 'विभाषा कृञि[85]' 'उपाजेन्वाजे[86]' 'साक्षात्प्रभृतीनि च[87]' 'अनत्याधान उरसिमनसी[88]' 'मध्ये पदे निवचने च[89]' 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने[90]' 'प्राध्वं बन्धने[91]' 'जीविकोपनिषदावौपम्ये[92]' इति विंशत्या सूत्रैः गतिसंज्ञायाः विधानं कृतं दृश्यते। गतिसंज्ञायाः स्थाने आचार्येण देवनन्दिना जैनेन्द्रे व्याकरणे तिसंज्ञायाः विधानं कृतं वर्तते । 'ति'[93] 'च्विडाजूर्यादिः'[94] 'अनितावनुकरणम्'[95] 'सदादरानादरयोः'[96] 'भूषापरिग्रहेलमन्तः'[97] 'कणेमनः श्रद्धाघाते'[98] 'पुरोस्तं झिः'[99] 'गत्यर्थवदेच्छः'[100] 'अनुपदेशेदः'[101] 'तिरोन्तर्धौ'

[83] अष्टा. १.४.७०
[84] अष्टा. १.४.७१
[85] अष्टा. १.४.७२
[86] अष्टा. १.४.७३
[87] अष्टा. १.४.७४
[88] अष्टा. १.४.७५
[89] अष्टा. १.४.७६
[90] अष्टा. १.४.७७
[91] अष्टा. १.४.७८
[92] अष्टा. १.४.७९
[93] जैनेन्द्र.१.२.१३१
[94] जैनेन्द्र.१.२.१३२
[95] जैनेन्द्र.१.२.१३३
[96] जैनेन्द्र.१.२.१३४
[97] जैनेन्द्र.१.२.१३५
[98] जैनेन्द्र.१.२.१३६
[99] जैनेन्द्र.१.२.१३७
[100] जैनेन्द्र.१.२.१३८
[101] जैनेन्द्र.१.२.१३९

[102]'वा कृञि'[103] 'उपाजेन्वाजे'[104] 'साक्षादादिः'[105] 'मनस्युरस्यनत्याधाने'[106] 'मध्ये पदे निवचने'[107] 'हस्ते पाणौ स्वीकृतौ तिः'[108] 'प्राध्वं बन्धने'[109] 'जीविकोनिषदाविवे'[110] इत्येतैः अष्टादशभिः सूत्रैः तिसंज्ञायाः विधानं कृतं वर्तते। तिसंज्ञा गतिसंज्ञायाः अपेक्षया लघ्वी वर्तते।

१९. परस्मैपदम् - आचार्यपाणिनिना अष्टादशलादेशानां 'लः परस्मैपदम्'[111] इति सूत्रेण परस्मैपदसंज्ञा विहिता वर्तते। संज्ञा चेयमन्वर्था। परस्मै परोद्देशार्थफलकं पदम् परस्मैपदमित्यर्थः। एतत्संज्ञायाः स्थाने आचार्यदेवनन्दिना 'लो मम्'[112] इति सूत्रेण मसंज्ञा विहिता वर्तते। संज्ञा चेयम् पाणिनीयसंज्ञापेक्षया लघ्वी।

२०. आत्मनेपदम् - पाणिनीये 'तङानावात्मनेपदम्'[113] इति सूत्रेण तङ्प्रत्याहारगतानां नवप्रत्ययानां (त-आताम्-झ-थास्-आथाम्-ध्वम्-इट्-वहि-महिङ्) शानच्कानचोश्चात्मनेपदसंज्ञा विधीयते। पाणिनीयात्मनेपदसंज्ञान्वर्था वर्तते। आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदमित्यात्मनेपदमित्यर्थस्तस्याः। आत्मनेपदसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रेव्याकरणे 'इङानं दः'[114] इति सूत्रेण द इति

[102] जैनेन्द्र.१.२.१४०
[103] जैनेन्द्र.१.२.१४१
[104] जैनेन्द्र.१.२.१४२
[105] जैनेन्द्र.१.२.१४३
[106] जैनेन्द्र.१.२.१४४
[107] जैनेन्द्र.१.२.१४५
[108] जैनेन्द्र.१.२.१४६
[109] जैनेन्द्र.१.२.१४७
[110] जैनेन्द्र.१.२.१४८
[111] अष्टा.१.४.९९
[112] जैनेन्द्र.१.२.१५०
[113] अष्टा.१.४.१००
[114] जैनेन्द्र.१.२.१५१

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

संज्ञाविधानं क्रियते । इङ्प्रत्याहारगतानां नवप्रत्ययानां (इट्-वहि-महिङ्- थास्-आथाम्-ध्वम्-त-आताम्-झङ्) शानः च आत्मनेपदसंज्ञा विधीयते । जैनेन्द्रे संज्ञालाघवे सत्यपि व्याख्यानापेक्षा तु वर्तते ।

२१. उत्तमपुरुषः २२. प्रथमपुरुषः २३. मध्यमपुरुषः - अष्टाध्याय्यां 'तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथमोध्यमोत्तमाः[115]' इति सूत्रेण तिङः प्रथमस्य त्रिकस्य (तिप् तस् झि, त आताम् झ) इत्येतस्य प्रथमः इति संज्ञा उच्यते । अस्मिन् अर्थे जैनेन्द्र व्याकरणे 'मिङस्त्रिशोऽअस्मद्युष्मदन्याः'[116] इति सूत्रेण अन्य इति संज्ञायाः विधानं क्रियते । अत्र विशेषो नाम पाणिनीयेन सूत्रेण प्रथमः, मध्यमः, उत्तमः इत्यनेन क्रमेण तिङः प्रत्येकं त्रिकस्य संज्ञाविधानं कृतं वर्तते । जैनेन्द्रव्याकरणे तु एतद्विपरीतक्रमेण प्रत्ययानां संज्ञाविधानं कृतं वर्तते । पाणिनीये शास्त्रे ये प्रत्ययाः (मिप्-वस्-मस् तथा इट्-वहि-महि) उत्तमपुरुषसंज्ञकाः भवन्ति तेषां अस्मद् इति संज्ञाविधानम् कृत्वा तेषां क्रमः जैनेन्द्रसूत्रे पूर्वं स्थापितः। पाणिनीये शास्त्रे ये प्रत्ययाः (सिप्-थस्-थ तथा थास्-आथाम्-ध्वम्) मध्यमपुरुषसंज्ञकत्वेन उक्ताः तेषां युष्मद् इति नामकरणं कृत्वा तेषां क्रमः जैनेन्द्रसूत्रे मध्ये स्थापितः। तथा पाणिनीये शास्त्रे ये प्रत्ययाः (तिप्-तस्-झि, तथा त-आताम्-झ) प्रथमपुरुषसंज्ञकत्वेन उक्ताः तेषाम् अन्य इति नामकरणं कृत्वा तेषां क्रमः अन्ते स्थापितः अस्ति । पाणिनीयसूत्रैः आदौ एतेषां तिबादीनां प्रत्ययानां प्रथमादिसंज्ञाविधानं कृत्वा ततः तेषां प्रयोगः कस्मिन् अर्थे करणीयः इत्युक्तं वर्तते । यथा 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः'[117] इति सूत्रेण मध्यमपुरुषसंज्ञावतां प्रत्ययानां प्रयोगः, 'अस्मद्युत्तमः'[118] इति सूत्रेण अस्मद् इति उपपदे उत्तमपुरुषसंज्ञावतां

[115] अष्टा.१.४.१०१
[116] जैनेन्द्र.१.२.१५२
[117] अष्टा.१.४.१०५
[118] अष्टा.१.४.१०७

प्रत्ययानां प्रयोगः करणीयः इत्युक्तं वर्तते तथा 'शेषे प्रथमः'[119] इति सूत्रेण शेषे अर्थे प्रथमपुरुषसंज्ञावतां प्रत्ययानां प्रयोगः करणीयः इत्युक्तं वर्तते।

एतेषां सूत्राणां सारं गृहीत्वा जैनेन्द्रव्याकरणे तिबादीनां प्रत्ययानां प्रत्येकं त्रिकस्य संज्ञाकरणवेलायामेव 'अस्मद् युष्मद् अन्य' इति एताः तदर्थप्रातिपादिकसंज्ञाः उक्ताः सन्ति। एताभिः संज्ञाभिः महत् लाघवम् साधितं वर्तते इति तु स्फुटमेव।

२४. एकवचनम् २५. द्विवचनम् २६. बहुवचनम् - पाणिनीये 'तान्येकवचन-द्विवचन-बहुवचनान्येकशः'[120] इति सूत्रेण तिङां सुपां च त्रिकाणामेकशः एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम् चेति संज्ञाः विधीयन्ते । आचार्यदेवनन्दिना 'एकद्विबहवश्चैकशः'[121] इति सूत्रेण तिङां सुपां च त्रिकाणामेकशः एकः द्विः बहुः च इति संज्ञाः विहिताः। तेन इतोऽपि लाघवम् साधितं वर्तते।

२७. विभक्तिः - अष्टाध्याय्यां 'विभक्तिश्च'[122] इति सूत्रेण सुपां तिङां च विभक्तिसंज्ञा विधीयते । 'प्राग्दिशो विभक्तिः'[123] इत्यनेन सूत्रेणापि एतदधिकारे पठितानां तसिलादीनां प्रत्ययानां विभक्तिरीति संज्ञा विधीयते । जैनेन्द्रव्याकरणे विभक्तिः इति संज्ञायाः स्थाने विभक्ती इति संज्ञाविधानं कृतं वर्तते। जैनेन्द्रे प्रायः एतादृश्यः महत्यः संज्ञाः न दृश्यन्ते। किन्तु अत्र उच्यते यत् एतत् महासंज्ञाकरणम् उत्तरार्थम् इति । 'तासामाप्परास्तद्धलचः'[124] इति उत्तरसूत्रे विभक्ती इति महासंज्ञायाः प्रयोजनम् उच्यते यत् विभक्तीशब्दस्थाः हलः अचः च आकारपकारपराः तासां विभक्तीनां यथासंख्यं संज्ञाः भवन्तीति । प्रथमादीनां विभक्तीनां क्रमशः वा इप् भा अप् का ता ईप् इत्येताः संज्ञाः। यद्यपि विभक्ती इति

[119] अष्टा.१.४.१०८
[120] अष्टा.१.४.१०२
[121] जैनेन्द्र.१.२.१५५
[122] अष्टा.१.४.१०४
[123] अष्टा.५.३.१
[124] जैनेन्द्र.१.२.१५९

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

महासंज्ञा तथापि एतत्संज्ञायाः आधारेण अन्यसंज्ञानां प्रणयनं कृत्वा महत्तमं लाघवं साधितं दृश्यते जैनेन्द्राचार्यैः ।

प्रथमा - वा । सु औ जस् इति वा ।

द्वितीया - इप् । अम् औट् शस् इति इप् ।

तृतीया - भा । टा भ्याम् भिस् भा ।

चतुर्थी - अप् । ङे भ्याम् भ्यस् अप् ।

पञ्चमी - का । ङसि भ्याम् भ्यस् का ।

षष्ठी - ता । ङस् ओस् आम् ता ।

सप्तमी - ईप् । ङि ओस् सुप् इति ईप् ।

२८. संहिता - आचार्येण पाणिनिना वर्णानाम् अतिशयितस्य संनिकर्षस्य 'परः संनिकर्षः संहिता'[125] इति सूत्रेण संहिता संज्ञा विधीयते । संहिता इति संज्ञायाः स्थाने आचार्येण देवनन्दिना सन्धिरिति लघीयसी संज्ञा प्रयुक्ता दृश्यते । संधिसंज्ञायाः विधानार्थं तेन पृथक् सूत्रं तु न प्रणीतम् किन्तु 'सन्धौ'[126] इति अधिकारसूत्रे एव साक्षात् तस्याः प्रयोगः कृतः । तत्सूत्रे वृत्तौ लिख्यते - 'लोकतः एव संश्लेषः सन्निकर्षो वा संधिरिति ज्ञातव्यमिति । सन्धिरिति लोकप्रसिद्धायाः संज्ञायाः स्वीकृतत्वात् तेन नूतनसंज्ञासूत्रारम्भः न कृतः ।

२९. अवसानम् - अष्टाध्याय्यां वर्णानाम् अभावस्य 'विरामोऽवसानम्'[127] इति सूत्रेण अवसानसंज्ञा विधीयते । अवसानसंज्ञायाः स्थाने आचार्यदेवनन्दिना विरामसंज्ञायाः प्रयोगः कृतो दृश्यते । किन्तु, विरामसंज्ञां विधातुं तेन न किमपि पृथक् सूत्रं प्रणीतम् । 'विरामे विसर्जनीयः'[128] इति सूत्रे विरामेति संज्ञा प्रयुक्ता दृश्यते । तत्सूत्रे वृत्तौ लिख्यते -'विरतिः वर्णस्य अनुच्चारणं विरामः' इति । तन्नाम

---

[125] अष्टा. १.४.१०९

[126] जैनेन्द्र.४.३.६०

[127] अष्टा.१.४.११०

[128] जैनेन्द्र.५.४.१९

लोकप्रसिद्धस्य विरामेति अर्थस्य ग्रहणमिह शास्त्रे कृत्वा जैनेन्द्राचार्यैः लाघवं सम्पादितं दृश्यते।

उपसंहारः -

पाणिनीयानां संज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपं दृष्ट्वा साम्यवैषम्ययोः चिन्तनं कृत्वा उपसंहाररूपेण एवं वक्तुं शक्यते।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनेषु लघ्विति प्रयोजनं वर्तते। व्याकरणशास्त्रस्य लघुनोपायेन अवगमनाय बहुत्र प्रयासः कृतः दृश्यते। अत एव उच्यते 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति। शास्त्रे लाघवम् द्विविधं भवति - शब्दकृतम् अर्थकृतं च। बहुत्र पाणिनीयव्याकरणे याः संज्ञाः उच्यन्ते तत्र यद्यपि टि घु भ इत्यादयः लघ्व्यः अपि काश्चन संज्ञाः सन्ति, तथापि महत्यः संज्ञाः अपि दृश्यन्ते संख्या उपसर्जनमित्यादयः। तत्र भगवता भाष्यकृतोच्यते - 'संख्या इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। संख्यायते अनया इति संख्या।'[129] पाणिनीये शास्त्रे एवम्प्रकारेण हेतुपुरस्सरं महत्संज्ञाकरणम् कृतं दृश्यते। येन शास्त्रे सरलतया अवगमः स्यात्। किन्तु जैनेन्द्रे कांश्चन अपवादान् विहाय सर्वत्र लघुसंज्ञाकरणमेव कृतं दृश्यते।

- **जैनेन्द्रे लोकप्रसिद्धस्यार्थस्य ग्रहणात्क्वचित्तत्संज्ञानां संज्ञासूत्रत्वेनानुल्लेखः -**

आचार्येण देवनन्दिना क्वचित् लोकप्रसिद्धायाः संज्ञायाः ग्रहणं कृत्वा तत्संज्ञाविधानार्थं पुनः शास्त्रे नूतनसूत्रारम्भः न कृतः वर्तते। यथा सन्धिः, विरामः, इत्यादयः संज्ञाः साक्षात् तेन विधिप्रदेशेषु प्रयुक्ताः। यथा 'विरामे विसर्जनीयः' इति विधिप्रदेशे एव साक्षात् विरामसंज्ञोल्लेखो दृश्यते। किन्तु विरामसंज्ञाविधायकं सूत्रं तैर्न प्रणीतम्।

[129] महा.२.२.३०

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

- **पाणिनीयसंज्ञानां स्थाने लघीयसीनां संज्ञानां प्रयोगः -**

पाणिनीये शास्त्रे अङ्गम्, निपातः, आत्मनेपदम्, परस्मैपदम् इत्यादयः बहव्यः संज्ञाः प्रदीर्घाः सन्ति । अन्वर्थसंज्ञाकारणतः तच्छास्त्रे तासामलघुकरणम् । किन्तु जैनेन्द्रे व्याकरणे लघीयसीनां संज्ञानां सर्वथाग्रहकारणतः प्रदीर्घानां पाणिनीयसंज्ञानां स्थाने लघ्व्यः संज्ञाः प्रणीताः । यथा अङ्गसंज्ञायाः स्थाने गुसंज्ञा, निपातसंज्ञायाः स्थाने निसंज्ञा, परस्मैपदसंज्ञायाः स्थाने मसंज्ञा, आत्मनेपदसंज्ञायाः स्थाने द इति संज्ञा ।

- **जैनेन्द्रे कासाञ्चन पाणिनीयसंज्ञानां यथावत् स्वीकारः -**

आचार्यदेवनन्दिना सर्वासां पाणिनीयसंज्ञानां स्थाने परिवर्तनं कृत्वा स्वीयाः संज्ञाः न प्रतिपादिताः। कासाञ्चन पाणिनीयसंज्ञानां यथावत्स्वीकारोपि स्वीये ग्रन्थे कृतो दृश्यते । यथा भ, पदम्, कारकम्, कर्ता, कर्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम्, हेतुः इत्येताः संज्ञाः महतादरेण जैनेन्द्रे स्वीकृताः अवलोक्यन्ते ।

- **शब्दकृतलाघवपक्षपातिनः जैनेन्द्राचार्याः -**

जैनेन्द्राचार्यैः सर्वत्र वर्णकृतलाघवत्वमेव अङ्गीकृतं वर्तते । क्वचिदेव अन्वर्थसंज्ञापक्षोऽपि आश्रीयते । किन्तु तत्रापि तैः वर्णकृतलाघवं तु न त्यज्यत एव । यथा अवसानसंज्ञायाः स्थाने विरामः, संहितासंज्ञायाः स्थाने सन्धिः इति ।

- **वर्णकृतलाघवस्यापेक्षयार्थकृतलाघवस्य प्राधान्यात् पाणिनीयानां संज्ञानां लाघवमेव -**

आचार्येण देवनन्दिना लघुसंज्ञाकरणम् कृत्वा महल्लाघवं साधितं वर्तते इत्यत्र नास्ति मनागपि संशयः । किन्तु शब्दकृतलाघवस्य अपेक्षया अर्थकृतं हि लाघवं महत्त्वपूर्णं भवति । पाणिनिना महत्य: संज्ञाः यद्यपि कृताः, किन्तु तत्र अन्वर्थता वर्तते । अतः अर्थकृतं लाघवं वर्तत एव । आचार्यदेवनन्दिना सर्वत्र संज्ञाकरणसमये शब्दकृतलाघवस्यैव पक्षः आश्रितः वर्तते । अतः सर्वत्र

व्याख्यानापेक्षत्वात्तत्पक्षे महद्गौरवं क्लिष्टत्वं च वर्तते । अतः यद्यपि पाणिनीयस्यापेक्षया जैनेन्द्रं व्याकरणम् अर्वाचीनम् पाणिनीयाधारितं च तथापि पाणिनीयव्याकरणस्य तुलनया तत् प्रसिद्धं नाभवत् । लोकविज्ञातानामन्वर्थकानां च संज्ञानां स्वीकरणेन पाणिनीयं व्याकरणम् अर्थकृतलाघवेन संपन्नं सत्प्रसिद्धमभूत् ।

संदर्भग्रन्थाः -

१. त्रिपाठी), अ. (. (१९५६). *जैनेन्द्रव्याकरणम् महावृत्तिसहितम्* . काशी : भारतीय ज्ञानपीठ .

२. त्रिपाठी, प. (२००१). *वाक्यपदीयम् भर्तृहरिकृतम्* . दिल्ली : चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठानम् .

३. दीक्षितपुष्पाकृतः. (२०१०). *अष्टाध्यायी सूत्रपाठः* . नवदेहली : संस्कृतभारती.

४. मीमांसक, य. (१९९४). *संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास प्रथम भाग* . दिल्ली : रामलाल कपूर प्रेस.

५. वेदालङ्कार, भ. (२००६). *पातञ्जल महाभाष्यम् विद्यानिधि हिन्दीव्याख्यासहितम्* . कुरुक्षेत्रम् : विद्यानिधि शोधसंस्थानम् .

६. श्रीगोविन्दाचार्य. (२०१९). *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी भट्टोजिदीक्षितकृता* . दिल्ली: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन .

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC - CARE Listed

Vol. XXXI, Year IX
ISSN-2321-7626
फरवरी-अप्रैल, 2022

पाणिनीया

PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक-सान्दर्भिक-पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृत-एवं-वैदिकविश्वविद्यालयः
देवासमार्गः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः, भारतम्
अणुसङ्केतः (E-mail) - mpsvv.paniniya@gmail.com
अन्तर्जालपुटम् - (Website) - www.mpsvv.ac.in

अनुक्रमणिका

संस्कृत-प्रभागः

1. रघुनाथभट्टाचार्याभिमताख्यातार्थविचारः 1
– नीरजकुमारभार्गवः

2. अष्टाध्याय्याः आद्यपादत्रयस्थानां पाणिनीयसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपम् 7
– डॉ. सम्भाजिः विट्ठलः पाटीलः

3. अव्ययीभावस्थपङ्क्तिविमर्शः 16
– कृष्णदेवशुक्लः

4. संस्कृतशिक्षणाधिगमप्रक्रियायां लिखितकौशलयोः सम्प्रत्ययः 22
– डॉ. रमणमिश्रः

5. षाष्ठाध्यापिक पातञ्जलीयः योगविभागः 28
– किरण आर्या

6. वैदिककालीनऋषिकाः मन्त्रसाक्षात्कारः च 35
– तरुणा अवस्थी

हिन्दी-प्रभागः

7. अष्टाङ्गहृदय के आलोक में आदर्श दिनचर्या 43
– डॉ. ललितकुमार पटेल, डॉ. जिगर भट्ट

8. उज्जयिनी का सौन्दर्य 53
– डॉ. अखिलेश कुमार द्विवेदी

9. वेदों में वर्णित ईश्वरत्व एवं सृष्टि प्रवर्धन 58
– डॉ. अंकित शाण्डिल्य

10. महाकवि कालिदास की कृतियों में वसन्त-वर्णन 64
– डॉ. विशाल भारद्वाज

11. व्यञ्जना की लक्षणा से भिन्नता 71
– श्री शिवानन्द मिश्र

आंग्ल-प्रभागः

12. Śrīrāmavarmavijayaṁ-A historical Mahākāvyaṁ of Kochi 78
– Dr. Remadevi V.

13. A Review of Vata Dosha with respect to Low Back Pain and its Management According to Yoga, Ayurveda and Traditional Thai Medicine. 83
– Keshavamurthy, Dr. Amit Singh, Dr. Vitsarut Buttagut

UGC - CARE Listed

Vol. XXXI, Year IX
ISSN-2321-7626
फरवरी-अप्रैल, 2022

अष्टाध्याय्याः आद्यपादत्रयस्थानां पाणिनीयसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपम्

डॉ. सम्भाजि विट्ठलः पाटीलः*

शोधसारांशः

अष्टसु सुविख्यातेषु व्याकरणेषु जैनेन्द्रं नाम जिनेन्द्रेण प्रोक्तमिति । वन्दनीयस्य आचार्यदेवनन्देः अपरं नाम जिनेन्द्रः इत्यासीत् । पञ्चमशताब्देः उत्तरार्धे संजातेनानेन आचार्येण पाणिनीयव्याकरणमाधारीकृत्य नूतनं व्याकरणमरच्यत । अष्टाध्याय्याः गभीरमध्ययनं कृत्वा पञ्चाध्यायाः प्रणयनं तेनाक्रियत । जैनेन्द्रं पाणिनीयमिव पञ्चाङ्गं व्याकरणमासीत् । अष्टाध्यायी, वार्तिकग्रन्थः, महाभाष्यं च इत्येतेषां परममर्मज्ञः आसीदयमाचार्यः । अत एव तेन अष्टाध्याय्याः 'शब्दावतारन्यास' इति न्यासग्रन्थोऽरच्यत । स्वीयपञ्चाध्याय्याः अपि कश्चन न्यासः तेन विदुषा व्यरच्यत । तस्य पाण्डित्यस्य प्रत्ययः पदे पदे तद्ग्रन्थे दृश्यते । जैनेन्द्रसूत्रग्रन्थमाधारीकृत्य आचार्येणाभयनन्दिनापि द्वादशसहस्रश्लोकात्मिका काचित्प्रामाणिकी महावृत्तिः व्यलिख्यत । एतद् जैनेन्द्रव्याकरणम् ऐतिहासिकदृष्ट्यातीव प्रामाणिकं महत्त्वभूतं च वर्तते ।

कूटशब्दाः – पाणिनीयं व्याकरणम् - जैनेन्द्रं व्याकरणम् - आचार्यः देवनन्दिः - गुणवृद्ध्यादयः संज्ञाः - सवर्णानुनासिकादयः संज्ञाः - सर्वनामादयः संज्ञाः - उदात्तानुदात्तादयः संज्ञाः - प्रातिपदिकादयः संज्ञाः - उपसंहारः ।

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥[1]

अपवर्गप्राप्ते साधनभूतानां समेषां शास्त्राणामध्ययनाय द्वारभूतं भवतीदं व्याकरणशास्त्रम् वाक्यज्ञानं प्रति शब्दज्ञानस्य कारणत्वात् । शब्दं हि स एव बोद्धुं पारयति यश्च प्रकृति-प्रत्ययविभागपुरस्सरं तदर्थमपि ज्ञातुं पारयति । नावैय्याकरणः शक्नोति शब्दमर्थम् तयोः सम्बन्धं वा विज्ञातुम् । अत एवाचार्येण भर्तृहरिणा वाङ्मलनिवारकं शास्त्रमिदं

*सहायकप्राध्यापकः, वसन्तरावनाईक शा. कला-एवं-सामाजिकविज्ञानसंस्था, नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

सर्वविद्याप्रकाशकं पवित्रतमश्चोच्यते । पाणिनिमन्तरापि कानिचन व्याकरणशास्त्रणीह प्रथितयशस्कान्यासन् । तत्रोच्यते –

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नः पिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥

श्लोकेस्मिन्नष्टानां वैयाकरणानां नामानि दृश्यन्ते । तत्र वैयाकरणानां कोटिद्वियं दृश्यते । आचार्यपाणिनेः पूर्ववर्तिनः उत्तरवर्त्तिनश्चेति । इन्द्रः, काशकृस्नः, आपिशलिः, शाकटायनः इत्येते आचार्याः पाणिनेः पूर्ववर्तिनः, किञ्च अमरः, चन्द्रः, जैनेन्द्रश्चेत्येते आचार्याः पाणिन्युत्तरवर्तिनः ।

जैनेन्द्रं व्याकरणम्

अष्टसु सुविख्यातेषु व्याकरणेषु जैनेन्द्रं नाम जिनेन्द्रेण प्रोक्तमिति । वन्दनीयस्य आचार्यदेवनन्देः अपरं नाम जिनेन्द्रः इत्यासीत् । पञ्चमशताब्देः उत्तरार्धे संजातेनानेन आचार्येण पाणिनीयव्याकरणमाधरीकृत्य नूतनं व्याकरणमरच्यत । अष्टाध्याय्याः गभीरमध्ययनं कृत्वा पञ्चाध्यायाः प्रणयनं तेनाक्रियत । जैनेन्द्रं पाणिनीयमिव पञ्चाङ्गं व्याकरणमासीत् । अष्टाध्यायी, वार्तिकग्रन्थः, महाभाष्यं च इत्येतेषां परममर्मज्ञः आसीदयमाचार्यः । अत एव तेन अष्टाध्याय्याः 'शब्दावतारन्यास' इति न्यासग्रन्थोऽरच्यत । स्वीयपञ्चाध्याय्याः अपि कश्चन न्यासः तेन विदुषा व्यरच्यत । तस्य पाण्डित्यस्य प्रत्ययः पदे पदे तग्रन्थे दृश्यते । जैनेन्द्रसूत्रग्रन्थमाधारीकृत्य आचार्येणाभयनन्दिनापि द्वादशसहस्रश्लोकात्मिका काचित्प्रामाणिकी महावृत्तिः व्यलिख्यत । एतद् जैनेन्द्रव्याकरणम् ऐतिहासिकदृष्ट्यातीव प्रामाणिकं महत्त्वभूतं च वर्तते ।

कूटशब्दाः – पाणिनीयं व्याकरणम् - जैनेन्द्रं व्याकरणम् - आचार्यः देवनन्दिः - गुणवृद्धादयः संज्ञाः - सवर्णानुनासिकादयः संज्ञाः - सर्वनामादयः संज्ञाः - उदात्तानुदात्तादयः संज्ञाः - प्रातिपदिकादयः संज्ञाः - उपसंहारः ।

अष्टाध्याय्याः आद्यपादत्रये पाणिनिना 36 व्याकरणसंज्ञाः कथिताः सन्ति । यथा गुणवृद्धिसंयोगादयः । एतासां षट्त्रिंशतः पाणिनीयव्याकरणस्थसंज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणे कीदृशं स्वरूपं वर्तते, कतरस्मिन् पक्षे लाघवं वर्तते, तच्च कीदृशमिति, व्याकरणद्वयस्य संज्ञानां साम्यं, वैषम्यं, तत्रत्यानि वैशिष्ट्यानि च इत्येतान् विषयान् आदाय पत्रेऽस्मिन् चर्चा क्रियते । अष्टाध्याय्याः सूत्रक्रमानुगुणमेव पादत्रयस्थाः 36 पाणिनीयसंज्ञाः पूर्वं प्रतिपाद्यन्ते ततः जैनेन्द्रसंज्ञाविंशः क्रियते ।

व्याकरणसंज्ञा

1. वृद्धिः - अष्टायायां 'वृद्धिरादैच्'[1] इति आद्येन सूत्रेण आकारस्य ऐकारस्य औकारस्य च वर्णस्य वृद्धिसंज्ञा विहिता वर्तते । जैनेन्द्रव्याकरणे एतेषां त्रयाणां वर्णानाम् 'आदैगैप्'[2] इति सूत्रेण ऐप् संज्ञा विधीयते । ऐबिति संज्ञा वृद्धिसंज्ञापेक्षया लघ्वी ।

2. **गुणः** - अष्टाध्यायाम् 'अदेङ्गुणः'[4] इति सूत्रेण अकार-एकार-ओकाराणां च गुण इति संज्ञा विहिता। 'अदेङेप्'[5] इति सूत्रेणैतेषां वर्णानामेप् इति संज्ञा विहिता वर्तते। एबिति सञ्ज्ञेयं गुणसंज्ञापेक्षया लघीयसी वर्तते।

3. **संयोगः** - भगवता पाणिनिना संयोगसंज्ञाविधायकं सूत्रं प्रणीतं 'हलोनन्तराः संयोगः'[6] इति। भिन्नजातीयैः अज्भिः अव्यवहितानां श्लिष्टोच्चारितानां हलां संयोगसंज्ञा उच्यते। जैनेन्द्रव्याकरणे आचार्येण देवनन्दिना संयोग इति संज्ञायाः स्थाने पाणिनिसूत्रस्य सारं गृहीत्वा 'हलोनन्तराः स्फः'[7] इति सूत्रेण स्फसंज्ञायाः प्रणयनं कृतं वर्तते। इयं संज्ञा संयोगसंज्ञायाः उदाहरणभूता तत्संज्ञापेक्षया लघ्वी च।

4. **अनुनासिकः** - आचार्यपाणिनिना अष्टाध्याय्यां मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणस्य वर्णनस्य 'मुखनासिकावचनोनुनासिकः'[8] इति सूत्रेण अनुनासिकः इति संज्ञोच्यते। एतत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'नासिक्यो ङः'[9] इति सूत्रेण नासिकायां भवस्य वर्णस्य ङ इति संज्ञा विहिता। जैनेन्द्रव्याकरणे साक्षात् नासिकायां भवसय वर्णस्यैव एतत्संज्ञां विधाय लाघवं साधितं वर्तते। किन्तु यत्र ङपदघटितं सूत्रं वर्तते तत्र ङकारःङसंज्ञा च इत्यनयोः मध्ये सम्भ्रमः भवितुं शक्नोति।

5. **सवर्णम्** - पाणिनीये शास्त्रे 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्'[10] इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञा उच्यते। ताल्वादिस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नः च इत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यं तयोः मिथः सवर्णसंज्ञा भवति। अस्याः पाणिनीयायाः सवर्णसंज्ञाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'सस्थानक्रिय स्वमितिः'[11] सूत्रेण स्व इति संज्ञा विधीयते या तदपेक्षया च लघ्वी।

6. **प्रगृह्यम्** - आचार्येण पाणिनिना 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्'[12] 'अदसो मात्'[13] 'शे'[14] 'निपात एकाजनाङ्'[15] 'ओत्'[16] 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे'[17] 'उञः'[18] 'ॐ'[19] ईदूतौ च सप्तम्यर्थे'[20] इत्येतैः सूत्रैः प्रगृह्यसंज्ञायाः विधानं क्रियते। जैनेन्द्रव्याकरणे प्रगृह्यसंज्ञायाः स्थाने दिरिति संज्ञाविधानं क्रियते। 'ईदूदेद्विर्दिः'[21] 'द्यः'[22] 'निरेकाजनाङ्'[23] 'ओत्'[24] 'को वेतौ'[25] 'उञः'[26] 'ऊम्'[27] इत्येतैः सूत्रैः दिसंज्ञाविधानं कृतं वर्तते। दिरिति संज्ञापि प्रगृह्यसंज्ञापेक्षया लघ्व्येव।

7. **घु** – अष्टाध्याय्यां पाणिनिना दाप्दैपौ वर्जयित्वा दारूपाणां धारूपाणां च धातूनां 'दाधाघ्वदाप्'[28] इति सूत्रेण घुरिति संज्ञा विहिता वर्तते। घुसंज्ञायाः स्थाने आचार्येण देवनन्दिना 'दाधाभ्वपित्'[29] इति सूत्रेण भुरितिं सज्ञायाः विधानं कृतं वर्तते।

8. **घ** – पाणिनिना तरप् तमप् च इत्येतयोः प्रत्यययोः घ इति संज्ञा 'तरप्तमपौ घः'[30] इति सूत्रेण विहितास्ति। आचार्यदेवनन्दिनाः 'तादी झः'[31] इति सूत्रेण अतिशायने अर्थे विहितयोः एतयोः प्रत्यययोः झ इति संज्ञा विधीयते।

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

9. **संख्या** – पाणिनिना 'बहुगणवतुडति संख्या'[32] इति सूत्रेण बहुगणशब्दयोः वतुडतिप्रत्ययोः च संख्यासंज्ञा विहिता वर्तते। पाणिनिना संज्ञा चेयमन्वर्था-संख्यायते अनया इति संख्या । एतस्याः संख्यासंज्ञायाः एव आचार्यदेवनन्दिना स्वीये ग्रन्थे स्वीकारः कृतः वर्तते । 'कतिः संख्याः'[33] इति सूत्रेण कतिशब्दस्य संख्यासंज्ञा तेन विधीयते । आचार्यदेवनन्दिना संख्यासंज्ञाविधायकसूत्रे बहुगणशब्दयोः वत्वन्तस्य च उल्लेखो न कृतः किन्तु प्रकारान्तरेण तेषामपि सख्यासंज्ञा संपादिता वर्तते।

10. **षट्** – पाणिनिना 'ष्णान्ता षट्'[34] इति सूत्रेण षकारान्तानां नकारान्तानां च संख्यानां षट् संज्ञा कृतास्ति । 'डति च'[35] इति अपरेण सूत्रेण डत्यन्तसंख्यायाः षट् संज्ञा भवति । देवनन्दिना 'ष्णान्तेल्'[36] इति सूत्रेण षट्संज्ञायाः स्थाने इलिति संज्ञाकरणं कृतं वर्तते तथैकेनैव सूत्रेण षकारनकारान्तानां संख्यानां कतिशब्दस्य च इल् संज्ञा विहिता । देवनन्द्याचार्येण सूत्रकृतं वर्णकृतं चल लाधवं साधिंत वर्ततेत्र।

11. **निष्ठा** – पाणिनीये 'क्तक्तवतू निष्ठा'[37] इति सूत्रेण क्तवक्तवतोः प्रत्यययोः निष्ठेति संज्ञा विहिता वर्तते। एतत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'क्तक्तवतू तः'[38] इति सूत्रेण तेति संज्ञा विहिता वर्तते। जैनेन्द्रव्याकरणे निष्ठासंज्ञायाः स्थाने तेति रूपसंज्ञा विधाय लाघवम् साधितं वर्तते।

12. **सर्वनाम** – पाणिनीये व्याकरणे 'सर्वादीनि सर्वनामानि'[39] इति सूत्रेण सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वनामेति संज्ञा विधीयते । किञ्च 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ'[40] 'विभाषा जसि'[41] 'प्रथमचमतयाल्पार्धकतिपय नेमाश्च'[42] 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधरराणि व्यवस्थायासंज्ञायाम्'[43] 'स्वमज्ञाति धनाख्यायाम्'[44] 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः'[45] इत्येतै सूत्रैः अपि सर्वनामसंज्ञायाः स्वीकारः कृतो दृश्यते। 'सर्वादिः सर्वनाम'[46] 'वा दिक्सवे'[47] 'वा जसि'[48] 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाः'[49] 'पूर्वोदयो नव'[50] 'ङिङस्स्योरतः'[51] 'तीयस्य ङिति'[52] इत्येतैः सूत्रैः सर्वनामसंज्ञायाः विधानं जैनेन्द्रे क्रियते।

53. **अव्ययम्** – अष्टाध्याय्यां पाणिनिना स्वरादिशब्दरूपाणां निपातानां च 'स्वरादिनिपातमव्ययम्'[53] इति सूत्रेण अव्ययम् इति संज्ञा विहिता वर्तते । तत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'असंख्यं झिः'[54] इति सूत्रेण एकत्वादिका संख्या यस्य न विद्यते तस्य असंख्यस्य स्वरादेः शब्दसमुदायस्य निंसज्ञकानां च झिरिति संज्ञा विहिता वर्तते। पाणिनीया अव्ययम् इतिं सज्ञा अन्वर्था वर्तते। यथा –

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।।

किन्तु जैनेन्द्रव्याकरणे एतस्थाने प्रयुक्तायाः झिंसज्ञायाः लाघवे सत्यपि व्याख्यानापेक्षा तु वर्तते एव।

14. **सर्वनामस्थानम्** – आचार्यपाणिनिना 'शि सर्वनामस्थानम्'[55] 'सुडनपुंसकस्य'[56] इति सूत्रद्वयेन सर्वनामस्थानसंज्ञायाः विधानं कृतमस्ति । सर्वनामस्थानसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'शि धम्'[57] 'सुडनपः'[58] इति सूत्रद्वयेन धेति लधीयसी संज्ञा विधीयते।

15. **विभाषा** – आचार्यपाणिनिना 'न वेति विभाषा'[59] इति सूत्रेण निषेधविकल्पार्थकयोः विभाषा संज्ञा विधीयते । तन्नाम विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पौ उपतिष्ठेते इत्यर्थः । आचार्यदेवनन्दिना विभाषासंज्ञायाः विधानं सूत्रं प्रणीय तु न कृतम् किन्तु बहुषु सूत्रेण विकल्पार्थे एव क्वचित् विभाषापदस्य क्वचिच्च वेति पदस्य प्रयोगः कृतः इति दृश्यते।

16. **सम्प्रसारणम्** – अष्टाध्याय्यां पाणिनिना 'इग्यणः सम्प्रसारणम्'[60] इति सूत्रेण यणः स्थाने प्रयुज्यमानस्य इकः संप्रसारणसंज्ञा विधीयते। तत्स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'इग्यणो जिः'[61] इति सूत्रेण यणः स्थाने भूतेस्य भाविनः वा इकः जिरिति संज्ञा विधीयते । सम्प्रसारणमितिं संज्ञायाः अपेक्षया जिरिति संज्ञा लघीयसी वर्तते।

17. **लोपः** – अष्टाध्याय्याम् 'आदर्शनं लोपः'[62] इति सूत्रेण प्रसक्तस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा विहितास्ति। जैनेन्द्रव्याकरणे तु 'नाशः खम्'[63] इति सूत्रेण प्रसक्तस्य नाशस्य खेति लघ्वी संज्ञा विहितास्ति। कदाचित् तेन शून्यार्थकस्य खेति पदस्य प्रयोगः कृतः स्यात् अदर्शनार्थे।

18. **लुक् 19. श्लु 20. लुप्** – आचार्यपाणिनिना 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः'[64] इति सूत्रेण प्रत्ययस्यादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञाः विहिताः वर्तन्ते। आचार्यदेवनन्दिना एतत्स्थाने 'उबुजुस्'[65] इति सूत्रेण उप् उच् उस् इत्येताः लघ्व्यः संज्ञाः विहिताः।

21. **टिः** – पाणिनीये व्याकरणे 'अचोन्त्यादि टिः'[66] इति सूत्रेण अचां मध्ये यो अन्त्यः स आदिर्यस्य तस्य टिरिति संज्ञा विधीयते । जैनेन्द्राचार्यैरप्येतत्स्थाने 'अन्त्याद्यचष्टिः'[67] इति सूत्रेण टिरित्येव संज्ञा विधीयते।

22. **उपधा** – अष्टाध्याय्याम् 'अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा'[68] इति सूत्रेण अन्त्यादलः पूर्ववर्णस्योपधासंज्ञा विहिता वर्तते । आचार्यदेवनन्दिना 'उपान्त्यालुङ्'[69] इति सूत्रेण अन्त्यादलः पूर्ववर्णस्य उङिति संज्ञाकरणं कृतं वर्तते। अत्रापि जैनाचार्यैः लाघवम् साधितं वर्तते।

23. **प्रत्याहारः** – पाणिनिना आचार्येण 'अन्त्येन इत्संज्ञकेन सह आदिमः वर्णः मध्यगतानां किञ्च स्वस्यापि संज्ञा भवति' इत्यर्थकम् 'आदिरन्त्येन सहेता'[70] इति सूत्रं प्रणीतम् । प्रत्याह्रियन्ते वर्णाः अस्मिन् इत्यर्थमयी प्रत्याहारेति संज्ञान्वर्था । आचार्यदेवनन्दिनापि 'अन्त्येनेतादिः'[71] इति सूत्रं प्रणीय एतत्संज्ञायाः स्वीकारः कृतो दृश्यते।

24. **वृद्धम्** – पाणिनीये व्याकरणे 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्'[72] इति सूत्रेण यस्य समुदायस्य अचां मध्ये आदिवृद्धिः तस्य शब्दस्वरूपस्य वृद्धसंज्ञा उच्यते। जैनेन्द्रव्याकरणे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

एतत्संज्ञास्थाने 'अक्ष्वाद्यैब्दुः'[73] इति सूत्रेण दुरिति संज्ञा उच्यते। जैनेन्द्रे अत्रापिं संज्ञाकृतं लाघवम् सम्पादितं वर्तते।

25. **ह्रस्वः 26. दीर्घः 27. प्लुतः** – आचार्यपाणिनिना 'ऊकालोऽझस्वदीर्घप्लुतः'[74] इति सूत्रेण एकमात्रिकस्य अचः ह्रस्व इति, द्विमात्रिकस्य अचः दीर्घः इति, त्रिमात्रिकस्य अचः प्लुत इति स संज्ञा विहिता। लोकोऽपि एताः संज्ञाः प्रसिद्धाः सन्ति। आचार्यदेवनन्दिना 'आकालोऽच् प्रदीपः'[75] इति सूत्रं प्रणीय एकमात्रिकस्याचः प्रसंज्ञा द्विमात्रिकस्याचः दीसंज्ञा किञ्च त्रिमात्रिकस्याचः पसंज्ञा विहिता वर्तते। जैनेन्द्रव्याकरणस्थासु प्र-दी-प-इत्येतासु संज्ञासु वर्णकृतं लाघवं तु दृश्यते। किन्तु पाणिनीयासु ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-संज्ञासु लोकप्रसिद्धत्वात् अर्थकृतं लाघवं वर्तते यच्च जैनेन्द्रस्थं वर्णकृतलाघवम् अतिशेते। जैनेन्द्रकृतसंज्ञासु व्याख्यानापेक्षत्वात् अर्थकृतं गौरवं वर्तते।

28. **उदात्तः 29. अनुदात्तः** च – भगवता पाणिनिना 'उच्चैरुदात्तः'[76] इति सूत्रेण ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नस्य अचः उदात्तः इति संज्ञा विधीयते किञ्च 'नीचैरनुदात्तः'[77] इति सूत्रेण ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु अधोभागे निष्पन्नस्य अचः अनुदात्तः इति संज्ञा विधीयते। आचार्येण देवनन्दिनापि एतयोरेव उदात्तानुदात्तयोः संज्ञयोः पाणिन्युक्तार्थे एव स्वीये व्याकरणे स्वीकारः कृतः अस्ति। 'उच्चनीचावुदात्तानुदात्तौः'[78] इति एकेनैव सूत्रेण उदात्तः अनुदात्तः च इति संज्ञायाः विधानं जैनेन्द्रे व्याकरणे कृतं दृश्यते।

30. **स्वरितः** – आचार्यपाणिनिना 'समाहारः स्वरितः'[79] इति सूत्रेण यस्मिन् अचि उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियते तस्य अचः स्वरितेति संज्ञा विधीयते। आचार्येण देवनन्दिनापि स्वीये शास्त्रे शास्त्रे 'व्यामिश्रः स्वरित'[80] इति सूत्रेण स्वरितः इत्यस्याः एव पाणिनीयसंज्ञायाः स्वीकरणं कृतं वर्तते।

31. **अपृक्तः** – आचार्येण पाणिनिना 'अपृक्त एकाल्प्रत्ययः'[81] इति सूत्रेण एकालः प्रत्ययस्य अपृक्तसंज्ञा उच्यते। आचार्यदेवनन्दिना स्वीये ग्रन्थे क्वापि अस्याः संज्ञायाः प्रयोगः उत एतदर्थकस्य संज्ञान्तरस्य प्रयोगः न कृतः इति विशेषः।

32. **कर्मधारयः** – पाणिनीये 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः'[82] इति सूत्रेण समानाधिकरणस्य तत्पुरुषस्य कर्मधारयेति संज्ञा विहिता दृश्यते। कर्मधारयसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलं यश्चैकाश्रये'[83] इति सूत्रेण यसंज्ञायाः विधानं क्रियते। कर्मधारयेति महत्याः पाणिनीयसंज्ञायाः अपेक्षया येतिसंज्ञां विधाय जैनेन्द्राचार्येण लाघवं सम्पादितं वर्तते।

33. **उपसर्जनम्** – आचार्यपाणिनिना 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्'[84] इति 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते'[85] इति सूत्रेण च उपसर्जनसंज्ञायाः विधानं कृतमस्ति। उपसर्जनसंज्ञेयमन्वर्थाप्रधानमित्यर्थः। एतत्संज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'वोक्तं न्यक्'[86] इति

'एकविभक्ति'[87] इति सूत्रद्वयेन न्यगिति संज्ञा विधीयते । न्यक् इतीयं संज्ञान्वर्थेत्यपि तत्र व्याख्याते । नीचैः अञ्चतीति न्यगप्रधानमित्यर्थः । उपसर्जनसंज्ञायाः स्थाने न्यगिति संज्ञां विधाय जैनेन्द्रे महल्लाघवम् सम्पादितं वर्तते।

34. **प्रातिपदिकम्** – अष्टाध्याय्यां धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवतः शब्दस्वरूपस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्'[88] इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा किञ्च कृत्प्रत्ययान्तानां तद्धितप्रत्ययान्तानां समासस्य च 'कृत्तद्धितसमासाश्च'[89] इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । जैनेन्द्रव्याकरणे एतत्संज्ञायाः स्थाने 'अधु मृत्'[90] तथा 'कृद्धुत्साः'[91] इति सूत्रेण च मृदिति संज्ञायाः विधानं क्रियते । संज्ञेयं मृदिति प्रातिपदिकसंज्ञापेक्षया अतीव लघ्वी।

35. **धातुः** – आचार्यपाणिनिना 'भूवादयो धातवः'[92] इति 'सनाद्यन्ताः धातवः'[93] इति सूत्रेण च धातुसंज्ञायाः विधानं कृतमस्ति। क्रियावाचिनः भूवासदृशाः धातुपाठे पठिताः शब्दाः धातुसंज्ञकाः भवन्ति । पाणिनीयधातुसंज्ञायाः स्थाने जैनेन्द्रव्याकरणे 'भूवादयो धुः'[94] इति सूत्रेण धुरिति लघीयसी संज्ञा विधीयते।

36. **इत्** – पाणिनिनेत्संज्ञाविधायकानि षट् सूत्राणि उक्तानि । तत्र 'उपदेशेजनुनासिक इत्'[95] 'हलन्त्यम्'[96] 'आदिर्ञिटुडवः'[97] 'षः प्रत्ययस्य'[98] 'चुटू'[99] 'लशक्वतद्धिते'[100] इत्येतानि सूत्राण्युक्तानि तथा 'न विभक्तौ तुस्माः'[101] इति इत्संज्ञानिषेधकमपि सूत्रं प्रोक्तम् । इत्संज्ञावतां वर्णानां लोपार्थं 'तस्य लोपः'[102] इति सूत्रमपि उपदिष्टम् । किन्त्वाचार्यदेवनन्दिनैतेषां सर्वेषां सूत्राणां सारभूतमेकमेव सूत्रमुक्तम् पञ्चाध्याय्याम् - 'कार्यार्थोप्रयोगीत्'[103] इति। शास्त्रे अन्यस्य कार्यार्थमाश्रीयते प्रयोगे च न श्रूयते यः सः इत्संज्ञो भवतीति सूत्रार्थः उच्यते तत्र । एकैनैवैतेन सूत्रेणाइउणः णकारस्य, ञिमिदेत्यस्य ञिसङ्घातस्य, टुनदीत्यस्य टुसङ्घातस्य, डुकृञित्यस्य डुसंघातस्य, ङेङसीत्यादिषु ङकारस्य च इत्यसंज्ञा संपाद्यते। इत्संज्ञायाः अन्वर्थत्वात् एति गच्छति इति अर्थलाभेन 'तस्य लोप' इति लोपसंज्ञाविधायकं सूत्रमपि न वक्तव्यं भवति। किन्तु केवलस्यैकस्य सूत्रस्य प्रणयनेन सर्वत्र कार्यविधानं क्रियते इति महल्लाघवं तु वर्तत एव किन्तु प्रतिपत्तिगौरवमपि वर्तते । सर्वत्र व्याख्यानं करणीयमापतति । कः वर्णः कार्यार्थः कश्च अप्रयोगीति सर्वत्र वक्तव्यं भवतीति क्लेशः वर्तते।

उपसंहारः

व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनेषु लघ्विति प्रयोजनं वर्तते । व्याकरणशास्त्रस्य लघुनोपायेन अवगमनाय बहुत्र प्रयासः कृतः दृश्यते । अत एव उच्यते 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इति। शास्त्रे लाघवम् द्विविधं भवति - शब्दकृतम् अर्थकृतं च। बहुत्र पाणिनीयव्याकरणे याः संज्ञाः उच्यन्ते तत्र यद्यपि टि घु भ इत्यादयः लघ्व्यः अपि काश्चन संज्ञाः सन्ति, तथापि महत्यः संज्ञाः अपि दृश्यन्ते संख्या उपसर्जनमित्यादयः । तत्र भगवता

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

भाष्यकृतोच्यते - 'संख्या इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संख्यायते अनया इति संख्या।' पाणिनीये शास्त्रे एवम्प्रकारेण हेतुपुरस्सरं महत्संज्ञाकरणम् कृतं दृश्ये। येन शास्त्रे सरलतया अवगमः स्यात्। किन्तु जैनेन्द्रे कांश्चन अपवादान् विहाय सर्वत्र लघुसंज्ञाकरणं कृतं दृश्यते।

पाणिनीयायां संज्ञानां जैनेन्द्रव्याकरणस्थं स्वरूपं दृष्ट्वा साम्यवैषम्ययोः चिन्तनं कृत्वा उपसंहाररूपेण एवं वक्तुं शक्यते।

आचार्येण देवनन्दिना लघुसंज्ञाकरणं कृत्वा महल्लाघवं साधितं वर्तते। यथा प्रातिपदिकसंज्ञायाः स्थाने मृत्संज्ञा, धातुसंज्ञायाः स्थाने धुरिति संज्ञा, आत्मनेपदसंज्ञायाः स्थाने द इति संज्ञा इति। किन्तु शब्दकृतलाघवस्य अपेक्षया अर्थकृतं हि लाघवं महत्त्वपूर्णं भवति। पाणिनिना महत्यः संज्ञाः यद्यपि कृताः, किन्तु तत्र अन्वर्थता वर्तते। अतः व्याख्यानानपेक्षत्वात् अर्थकृतं लाघवं तु तत्र वर्तते एव।

क्वचित् पाणिनीयसंज्ञाः यथा सन्ति तथैव तासां स्वीकरणमपि जैनेन्द्रव्याकरणे कृतं दृश्ते। यथा - उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः, इत् इत्यादयः संज्ञाः।

आचार्येण देवनन्दिना सर्वत्र वर्णकृतलाघवपक्ष एव आश्रित इति दृश्यते। संज्ञानाम् अन्वर्थतापक्षे दृष्टिः स्थाप्यते चेत् वर्णकृतगौरवं भवति इति तेषां मतं स्यादिति भाति। तथापि क्वचित् अन्वर्थसंज्ञा अपि तैरुच्यते इति दृश्यते। यथा न्यक् इतिं सज्ञा। किन्तु अन्वर्थसंज्ञापक्षेति तेषां वर्णकृतलाघवाग्रहस्तु वर्तत एव।

आचार्यदेवनन्दिना संज्ञाकरणसमये प्रायः बहुत्र अन्वर्थपक्षम् अनादृत्य शब्दकृतलाघवस्यैव पक्षः आश्रितः वर्तते। अतः सर्वत्र व्याख्यानापेक्षत्वात्तत्पक्षे महद्गौरवं क्लिष्टत्वं चं वर्तते। अतः यद्यपि पाणिनीयस्यापेक्षया जैनेन्द्रं व्याकरणम् अर्वाचनीम् पाणिनीयाधारितं च तथापि पाणिनीयव्याकरणस्य तुलनया तत् प्रसिद्धं नाभवत्। लोकविज्ञातानामन्वर्थकानां च संज्ञानां स्वीकरणेन पाणिनीयं व्याकरणम् अर्थकृतलाघवेन संपन्नं सत्प्रसिद्धमभूत्।

सन्दर्भाः

1.	वाक्यपदीयम्	2.	अष्टा. 1.1.1	3.	जैनेन्द्र. 1.1.5
4.	अष्टा. 1.1.2	5.	जैनेन्द्र. 1.1.16	6.	अष्टा. 1.1.7
7.	जैनेन्द्र. 1.1.3	8.	अष्टा. 1.1.8	9.	जैनेन्द्र. 1.1.4
10.	अष्टा. 1.1.9	11.	अष्टा. 1.1.2	12.	अष्टा. 1.1.11
13.	अष्टा. 1.1.12	14.	अष्टा. 1.1.13	15.	अष्टा. 1.1.14
16.	अष्टा. 1.1.15	17.	अष्टा. 1.1.16	18.	अष्टा. 1.1.17
19.	अष्टा. 1.1.18	20.	अष्टा. 1.1.19	21.	जैनेन्द्र. 1.1.20
22.	जैनेन्द्र. 1.1.21	23.	जैनेन्द्र. 1.1.22	24.	जैनेन्द्र. 1.1.23
25.	जैनेन्द्र. 1.1.24	26.	जैनेन्द्र. 1.1.25	27.	जैनेन्द्र. 1.1.26
28.	अष्टा. 1.1.20	29.	जैनेन्द्र. 1.1.27	30.	अष्टा. 1.1.22

31. जैनेन्द्र. 1.1.117
32. अष्टा. 1.1.23
33. अष्टा. 1.1.33
34. अष्टा. 1.1.24
35. अष्टा. 1.1.25
36. जैनेन्द्र. 1.1.34
37. अष्टा. 1.1.26
38. जैनेन्द्र. 1.1.28
39. अष्टा. 1.4.47
40. अष्टा. 1.4.48
41. अष्टा. 1.4.49
42. अष्टा. 1.4.50
43. अष्टा. 1.4.51
44. अष्टा. 1.4.52
45. अष्टा. 1.4.53
46. जैनेन्द्र. 1.1.35
47. जैनेन्द्र. 1.1.36
48. जैनेन्द्र. 1.1.40
49. जैनेन्द्र. 1.1.41
50. जैनेन्द्र. 1.1.42
51. जैनेन्द्र. 1.1.43
52. जैनेन्द्र. 1.1.44
53. अष्टा. 1.1.37
54. जैनेन्द्र. 1.1.74
55. अष्टा. 1.1.42
56. अष्टा. 1.1.43
57. जैनेन्द्र. 1.1.31
58. जैनेन्द्र. 1.1.32
59. अष्टा. 1.1.44
60. अष्टा. 1.1.45
61. जैनेन्द्र. 1.1.45
62. अष्टा. 1.1.60
63. जैनेन्द्र. 1.1.61
64. अष्टा. 1.1.61
65. जैनेन्द्र. 1.1.62
66. अष्टा. 1.1.64
67. जैनेन्द्र. 1.1.65
68. अष्टा. 1.1.65
69. जैनेन्द्र. 1.1.66
70. अष्टा. 1.1.71
71. जैनेन्द्र. 1.1.73
72. अष्टा. 1.1.73
73. जैनेन्द्र. 1.1.68
74. अष्टा. 1.2.27
75. जैनेन्द्र. 1.1.11
76. अष्टा. 1.2.29
77. अष्टा. 1.2.30
78. जैनेन्द्र. 1.1.13
79. अष्टा. 1.2.31
80. जैनेन्द्र. 1.1.14
81. अष्टा. 1.2.41
82. अष्टा. 1.2.42
83. जैनेन्द्र. 1.3.44
84. अष्टा. 1.2.43
85. अष्टा. 1.2.44
86. जैनेन्द्र. 1.3.82
87. जैनेन्द्र. 1.3.83
88. अष्टा. 1.2.45
89. अष्टा. 1.2.46
90. जैनेन्द्र. 1.1.5
91. जैनेन्द्र. 1.1.6
92. अष्टा. 1.3.1
93. अष्टा. 3.1.32
94. जैनेन्द्र. 1.2.1
95. अष्टा. 1.3.2
96. अष्टा. 1.3.8
97. अष्टा. 1.3.10
98. अष्टा. 1.3.11
99. अष्टा. 1.3.12
100. अष्टा. 1.3.13
101. अष्टा. 1.3.9
102. अष्टा. 1.3.14
103. जैनेन्द्र. 1.2.3
104. जैनेन्द्र. 1.3.5

सन्दर्भग्रन्थाः

1. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, दीक्षितपुष्पाकृत प्रकरणनिर्देशसमन्वितः, संस्कृतभारती, नवदेहली, 2010
2. जैनेन्द्रव्याकरणम् अभयनन्दिकृत, महावृत्तिसहितम् सम्पा. शम्भुनाथ त्रिपाठी, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, 1956
3. महाभाष्यम् पतञ्जलिकृत, भीमसिंह वेदालङ्कार, विद्यानिधी हिन्दीव्याख्या सहित, विद्यानिधि शोधसंस्थान, कुरुक्षेत्र, 2006
4. वाक्यपदीयम् भर्तृहरिकृत, पं. रामप्रसाद त्रिपाठी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, 2001
5. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दीव्याख्यासमन्विता, व्या-श्रीगोविन्दाचार्य, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, दिल्ली, 2019
6. संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास, प्रथम भाग, पं. युधिष्ठीर मीमांसक-रामलाल कपूर प्रेस, पञ्चम संस्करण, 1994

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC - CARE LISTED

ISSN-2321-7626
Vol. XXXV, Year X
फरवरी-अप्रैल, 2023

पाणिनीया
PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक-सान्दर्भिक-पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृत-एवं-वैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी (म.प्र.)

UGC - CARE Listed

Vol. XXXV, Year X
ISSN-2321-7626
फरवरी-अप्रैल, 2023

पाणिनीया
PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक-सान्दर्भिक-पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः
देवासमार्गः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः, भारतम्

अणुसङ्केतः (E-mail) - mpsvv.paniniya@gmail.com
अन्तर्जालपुटम् (Website) - www.mpsvv.ac.in

अनुक्रमणिका

सन्देश (iii)
शुभकामनासन्देशः (iv)
कुलपतिसन्देशः (v)
सम्पादकीयम् (vi)
अनुक्रमणिका (vii)

संस्कृत-प्रभागः

1. धम्मपदोक्तो ब्राह्मणपदलक्षणविचारः 1
- डॉ. सम्भाजिः विठ्ठलः पाटीलः
2. 'चिपिटकचर्वणे' प्रतिफलितं समाजचित्रम् 7
- डॉ. अनूप कुमार रानो
3. गरुड़पुराणे समासचर्चा 15
- शुभलक्ष्मी आचार्य
4. रघुवंशमहाकाव्ये धर्मरूपपुरुषार्थविचारः 20
- प्रियंका बारीक
5. नाट्यशास्त्रस्य अनुसरणं दशविध-रूपकेषु 25
- ज्योतिष्मयी वि.
- डॉ. श्रीपाद् हेच् घलिगि
6. प्राचीनभारतीयशिक्षणप्रणाल्याः वर्तमानकाले प्रासङ्गिकता 32
- डॉ. हेमन्तकुमार चतुर्वेदी
7. भगवद्गीतानुसारं स्थितप्रज्ञलक्षणानि 38
- देवज्योति-कुण्डुः
8. वेदेषु रसायनविज्ञानम् 43
- कृष्णकुमारपाण्डेयः
9. वेदेषु शिल्पविज्ञानम् 50
- केशवकुमार पाण्डेयः

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

10. वास्तुशास्त्रदृष्ट्या बहुतलीयावासीयभवनेषु कक्षविन्यासः 56
- विनयकुकरेती
- डॉ. देशबन्धुः
11. न्यावैशेषिकदर्शनयोः स्मृतिः 66
- हेमन्तः पण्ड्या

हिन्दी-प्रभागः
12. भास के रूपकों में नारी शिक्षा एवं समाज 75
- डॉ. नीमा जोशी
13. आयुर्वेद का प्राचीन महत्त्व एवं वृहत्त्रयी में आयुर्वेद का वर्णन 80
- गौतम अधिकारी
- राहुल शर्मा
- डॉ. अनुराग पाण्डेय
14. गीता में कर्मयोग की अवधारणा एवं आचार्य विनोबा भावे का चिन्तन 87
- राहुल शर्मा
- गौतम अधिकारी
- डॉ. अनुराग पाण्डेय

आंग्ल-प्रभागः
15. The brief Survey of contradiction views of Udayana's in Nyāyakusumāñjai 92
- **Dr. Ramen Bhadra**
16. Working Women Health Status : A Review on Challenges and its Solution 98
- **Prachi Bansal**
- **Prof. A.C. Kar**
17. Vishavegas on Stage-Scientific Theories in Representation 105
- **Dr. Ajitha T.S**
18. Historical and Philosophical Perspective of Kashmir Shaivism 112
- **Dr. Kartar Chand Sharma**
19. The Perceptions of Elementary School Teachers Towards Inclusive Education of Children with Special needs of Udham Singh Nagar 118
- **Ashok Upreti**
- **Prof. Bheema Manral**

UGC - CARE Listed

पाणिनीया
Vol. XXXV, Year X
फरवरी-अप्रैल, 2023

धम्मपदोक्तो ब्राह्मणपदलक्षणविचारः

डॉ. सम्भाजिः विठ्ठलः पाटीलः*

सारांशः - धम्मपदस्थेषु षड्विंशत्यां वर्गेषु अन्तिमो वर्गो वर्तते ब्राह्मणवग्गो इति। तत्र ब्राह्मणपदस्य यानि अपूर्वाणि निर्वचनानि बुद्धादिभिर्महाजनैरुपदिश्यन्ते तेषामवलोकनेन समाजस्थायाः ब्राह्मणपदविषयिण्याः भ्रान्तधारणायाः अपाकरणं भवेत् । वेदाभ्यासकः उत ब्रह्मवेत्ता इति यौगिकार्थः धम्मपदे न स्वीक्रियते । सुप्रसिद्धस्य वर्णवाचकस्य ब्राह्मणपदस्यैव निर्वचनकथनमत्र दृश्यते। ग्रन्थस्थानामन्येषां वर्गाणामपेक्षया वर्गोऽय विशालः। वर्गेऽस्मिन् 41 संख्यका गाथास्सन्ति। एतया गाथासंख्ययाप्यस्माभिरवगन्तुं शक्यं यत् ब्राह्मणपदनिर्वचन-विषयकः कियान् आग्रहः आदरश्च दृश्यते ग्रन्थरचयितृणाम्। तत्रस्थानां लक्षणानां विचारोऽय प्रस्तूयते ।

कुञ्जीशब्दाः - धम्मपदम्, ब्राह्मणपदम्, संशुद्धत्वम्; क्षमावत्वम्, त्रिपिटकम्, बौद्धदर्शनम्

धम्मपदम्

बौद्धधर्मस्य अतीवमहत्त्वपूर्णो ग्रन्थो नाम त्रिपिटकम् । त्रिषु विभागेषु विभजनात् तस्य त्रिपिटकमिति अन्वर्थमभिधानम् । विनयपिटकम् सुत्तपिटकम् अभिधम्मपिटकं चेति तस्य त्रयः पिटकाख्या विभागाः। विनयपिटकाख्ये भागे सङ्घव्यवस्थायाः नियमाः पञ्चसु निकायनामकेषु विभागेषु संकलिताः सन्ति। सुत्तपिकाख्ये विभागे बुद्धस्य सामान्योपदेशः पञ्चसु निकायनामकेषु विभागेषु संकलितः। अभिधम्मपिटकाख्ये विभागे बौद्धदर्शनस्य वैज्ञानिकपद्धत्या कृतं प्रतिपादनं सप्तसु निकायनामकेषु विभागेषु च संकलितं दृश्यते। तत्र सुत्तपिटकमिति विभागस्य खुद्दकनिकायनामके प्रकरणे धम्मपदमित्यस्य ग्रन्थस्य

*सहायकप्राध्यापकः, वसन्तराव नाईक शासकीय कला एवं समाजविज्ञान संस्था, नागपुरम्

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

अन्तर्भावो भवति। अयं बौद्धधर्मियाणां पवित्रतमो ग्रन्थः। बहुसंख्यका भाविकाः बौद्धजनाः धम्मपदस्य नित्यपारायणं कुर्वन्ति। अस्य रचयिता कोऽपि विशिष्ट एक एव जनो न। विभिन्नप्रसङ्गेषु भगवद्बुद्धादिभिः बहुभिर्विद्वद्भिः प्रोक्तानां सुवचसां संग्रहणमस्मिन् ग्रन्थे वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य बुद्धविचाराणां सारभूतत्वात् बौद्धधर्मे अस्य स्थानमनन्यसाधारणम् ।

ग्रन्थस्थविचाराणां सर्वव्यापकत्वात् विश्वकल्याणसामर्थ्यत्वाच्च न केवलं बौद्धधर्मे अपि तु समस्त विश्वे अस्य अङ्गीकारः किञ्च एवं प्रति महान् आदरो दरीदृश्यते। धम्मपदम् इत्यस्य अर्थो धर्ममार्ग इति। सद्धर्ममार्गं प्रवेष्टुं प्रचोदयतां महाजनोक्तानां सुवचसां संग्रहणात् धम्मपदम् इति ग्रन्थाभिधानं सार्थं वर्तते। । ग्रन्थोऽसौ विद्यते पालीभाषायाम् । ग्रन्थेऽस्मिन् यमकवग्गो, अप्पमादवग्गो, चित्तवग्गो, पुप्फवग्गो इत्यादिक्रमेण 26 प्रकरणानि सन्ति यानि वग्गो इति नाम्ना व्यवह्रीयन्ते। ग्रन्थन्तर्गताः श्लोका गाथा इति नाम्ना प्रसिद्धाः। ताश्च गाथाः 423 इति संख्यकाः।

धम्मपदोक्तानि ब्राह्मणलक्षणानि

धम्मपदस्थेषु षड्विंशत्यां वर्गेषु अन्तिमो वर्गो वर्तते ब्राह्मणवग्गो इति। तत्र ब्राह्मणपदस्य यानि अपूर्वाणि निर्वचनानि बुद्धादिभिर्महाजनैरुपदिश्यन्ते तेषामवलोकनेन समाजस्थायाः ब्राह्मणपदविषयिण्याः भ्रान्तधारणायाः अपाकरणं भवेत् । वेदाभ्यासकः उत ब्रह्मवेत्ता इति यौगिकार्थः धम्मपदे न स्वीक्रियते । सुप्रसिद्धस्य वर्णवाचकस्य ब्राह्मणपदस्यैव निर्वचनकथनमत्र दृश्यते। ग्रन्थस्थानामन्येषां वर्गाणामपेक्षया वर्गोऽय विशालः। वर्गेऽस्मिन् 41 संख्यका गाथास्सन्ति। एतया गाथासंख्ययाप्यस्माभिरवगन्तुं शक्यं यत् ब्राह्मणपदनिर्वचनविषयकः कियान् आग्रहः आदरश्च दृश्यते ग्रन्थरचयितॄणाम्। तत्रस्थानां लक्षणानां विचारोऽय प्रस्तूयते -

मनोवाक्कायैः संशुद्धत्वम

शौचमिति गुणं प्रति सर्वत्र महान् आदरो दृश्यते। भगवद्गीतायामपि दैवीसंपदि अस्य अन्तर्भावो दृश्यते। तद्यथा - 'तेजः क्षमा धृतिः **शौचम**द्रोहो नातिमानिता'।[2] पातञ्जलयोगसूत्रेऽपि '**शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानि नियमाः**'[3] इति सूत्रेण नियमाख्ये योगाङ्गे अस्य विशेषोल्लेखः प्राप्यते। धम्मपदोक्ते ब्राह्मणलक्षणेऽपि एतत् प्राधान्येन स्वीक्रियते। तच्च शौचत्वं न केवलं दैहिकम् अपि तु कायिक-वाचिक-मानसिक-भेदेन त्रिविधम् । एतेषु त्रिष्वपि स्तरेषु सर्वथा यो विगतमलः स ब्राह्मणपदवाच्यः इति धम्मपदे उच्यते। यः वाक्कायमनोभिः कदाचिदपि दुष्कृत्यं नाचरति न वा चिन्तयति, यश्च वाक्कायमनांसि इत्येषु त्रिष्वपि स्थलेषु संयतः अस्ति, स जन एव ब्राह्मणपदवाच्यः वर्तते।[4]

क्षमावत्वम्

कश्चन जनो माम् अपशब्दैः अदूषयत्, मां प्राताडयत्, मां पराभवत्, माम्

अलुण्ठयत् इत्येवंप्रकारकं मनसि यः चिरं स्थापयति तस्य चित्तस्थं वैरं कदापि नोपशाम्यति।[5] किन्तु एतत्सर्वं यो विस्मरति किञ्च दोषवतो जनान् च क्षाम्यति तस्यैव वैरोपशमो भवति।[6] अवैरेणैव वैरभावो नश्येत् । कदाचिदपि वैरेण वैरं नोपशान्तं भवतीत्येतद् यो जानाति तस्यैव सर्वे कलहाः लयं गच्छन्ति।[7] जगतः क्षणभङ्गुरत्वं यो विजानीते स एव सर्वान् दोषकृतः क्षमया उपकरोति। क्षमाबलमित्येव यस्य महती सेना वर्तते, क्षमया स सर्वदा सर्वत्र च जयति, स जन एव ब्राह्मणपदवाच्यः वर्तते।

क्रोधहीनत्वम्

यः उन्मत्तं क्रोधं रथमिव नियन्त्रयति स एव सारथिरिति संज्ञकः। यस्तु केवलं रथमेव नियन्त्रयति स रज्जुग्राहकः इत्युच्यते। 'अक्कोधेन जिने कोधम्'[8] इत्युपदेशेन एष यः क्रोधनामकः अरिः सः अक्रोधाख्येन उपायेन पराजेतुं शक्य इति धम्मपदे संसूच्यते। यो विगतक्रोधः स ब्राह्मणः।[9]

शीलसंपन्नत्वम्

चन्दनं तगरपुष्पं कमलपुष्पमित्यादीनां गन्धस्य अपेक्षयापि शीलगन्धः श्रेयान् वर्तते। यतः एतेषां यो गन्धः तस्य काचित् सीमा भवति। एतेषां गन्धो वायोः दिशैव प्रवहति न तु तद्विरुद्धम् । किन्तु शीलगन्धः सर्वाः दिशः प्रपूर्य देवलोकमपि गच्छति। यः एतेन शीलगन्धेन संपन्नः स एव ब्राह्मणपदवाच्यः।[10]

दान्तव्यम्

यथा कृषीवलः क्षेत्रस्थं जलं नियन्त्रयति यथा शस्त्रकारः बाणं परिणमयति यथा शिल्पी काष्ठं नमयति तथा यः आत्मानं दमयति स जितेन्द्रियो ब्राह्मणो भवति। आत्मा स्वयमेव आत्मनः स्वामी भवति इति विज्ञाय यः आत्मदमनं करोति सः दुलर्भं नाथं लब्धुं शक्नोति ।[11]

व्रतित्वम्

यः व्रतस्थः शीलसंपन्नः बहुश्रुतः, दान्तः, अन्तिमदेहधारी च वर्तते, स जनः ब्राह्मणपदवाच्यः वर्तते नान्यः। जीवने यावत्पर्यन्तं चिन्तितसंकल्पं मनुष्यो व्रतरूपेण नाचरति तावत्पर्यन्तं स निःश्रेयसः प्राप्तिं कर्तुं न शक्नोति। तच्च व्रतं दीर्घकालपर्यन्तं नैरन्तर्येण श्रद्धापूर्वकं यद्याचर्यते तर्ह्येव तत्फलदं भवति। अतो यः इत्थम्भूतो व्रती स एव ब्राह्मणः । दमो नाम बाह्येन्द्रियनिग्रहः । येन सकलेन्द्रियजयः साधितो वर्तते स जितेन्द्रिय ब्राह्मणसंज्ञको भवति।[12]

वाग्गिमत्वम्

यः कोमलाम् , ऋज्वीं, विनयसंपन्नां, सत्यमयीं मितां च वाणीं प्रयुङ्क्ते, यस्य वाक् कमपि न हिनस्ति, स जन एव ब्राह्मणपदवाच्यः वर्तते। ब्राह्मणो हितं मनोहारि च वचः प्रयुङ्क्ते यच्च दुर्लभम् ।[13]

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

अहिंसात्वम्

सकलमपि प्राणिमात्रं दण्डादुद्वेगं प्राप्नोति मृत्योश्च बिभेति। सर्वस्य च जीवितं प्रियं भवति। सर्वं जन्तुमात्रं सुखं कामयते। एतत्सर्वं विज्ञाय यः आत्मन इव सर्वान् पश्यति, अशेषप्राणिनः प्रति सर्वथा दण्डत्यागं करोति, कदापि हिंसाचरणं न करोति न वा कमपि तदर्थं प्रचोयदयति, स जनः एव ब्राह्मणपदवाच्यः वर्तते।[14]

असामान्यत्वम्

यो विरोधकेषु निवसन् अपि तैस्सह सख्यमाचरति, दण्डवत्सु निवसन्नपि स्वयं दण्डहीनस्तिष्ठति, संग्रहशीलेषु जनेषु निवसन्नपि अपरिग्रहव्रतमाचरति, उत्सुकेषु जनेष्वनुत्सुको भूत्वा व्यवहरति सः असामान्य एव। उपर्युक्तगुणसम्पन्नः असामान्यो जन एव ब्राह्मणपदवाच्यो वर्तते।[15]

विगतमलत्वम्

दण्ड-जटा-मृगचर्म-धारणादिभिः बाह्याङ्गालङ्करणैः, शरीरे पङ्कभस्मादिलेपनेन, अन्नवस्त्रादित्यागेन, आत्यन्तिकशरीरक्लेशेन आहोस्विद् ब्राह्मणकुले जन्ममात्रप्रापणेन कोऽपि ब्राह्मणो न भवति, यस्सर्वथा विगतमलो नाम काय-वाक्-मनोमलान् सर्वथा विसर्जयति, यः सत्यवान्, शुचिमान् स एव ब्राह्मणपदसंज्ञको भवति।[16]

देहवासनाहीनत्वम्

मनुष्यशरीरं हि नाम व्याधिसदनं, पूतिगन्धयुतं किञ्च क्षणभङ्गुरं च वर्तते।[17] शरीरं हि अस्थिनगरं यच्च मांसरुधिरादिभिः लिप्तं वर्तते यत्र च जरा, मृत्युः, मानादयः निलीय तिष्ठन्ति।[18] क्षुद्रोऽयं देहः अचिरादेव चेतनाविहीनो भूत्वा निरुपयोगि काष्ठमिव भूमिं पतिष्यति।[19] एतत्सर्वं विज्ञाय यः मृण्मयानि जीर्णवस्त्राणि धरति, यस्य कायः कृशत्वं प्राप्तः वर्तते, देहविषयकं ममत्वभावं यः सर्वथा जहाति स एव ब्राह्मणपदसंज्ञयकः वर्तते।[20]

अपरिग्रहत्वम्

लोके विहरन् यः स्थूलं वा सूक्ष्मं, ह्रस्वम् उत दीर्घं, मङ्गलम् उत अमङ्गलं वस्तु कस्मादपि याचते, न किमपि स्पृहयति, यावत्पर्यन्तं कश्चन न प्रार्थयते तावत्पर्यन्तं न स्वीकरोति, स अपरिग्रहव्रतम् आचरन् जनः एव ब्राह्मणपदसंज्ञकः अस्ति।[21]

यस्य पुरतः पृष्ठतः वा कापि आशा नावशिष्टा, यः सर्वथा अकिञ्चनः अस्ति, विगततृष्णत्वात् सर्वदा सन्तुष्टः भवति, येन एषः दुस्तरः दुर्गमश्च संसारः उत्तीर्णः, अभेद्यं मोहजालं विदीर्णं, लोभादिभिः यः न कम्पते, ध्यानरतः सन् यः निश्शङ्कः जातोस्ति, स जन एव ब्राह्मणपदसंज्ञकः अस्ति।

अनासक्तत्वम्

स्रक्चन्दनवनितादयः इहलोकस्थाः, अमृतस्वर्गादयः परलोकस्थाश्च आशाः येन परित्यक्ताः, लोकविषयकम् इहलोकविषयकं वा आकर्षणं येन हीनं वर्तते, यः

निर्भयः, अनासक्त, निःसङ्गः, जागृतः, बुद्धः, विमुक्तः, शोकहीनः मानवीयबन्धनानां त्यागं कृत्वा दिव्यबन्धनानामपि यः तिरस्कर्ता, अस्मिन् एव जीवने सर्वेषां संचितदुःखानां यः क्षयं करोति, पुण्यपापयोः विषये यः निःसङ्गः स जन एव ब्राह्मणपदसंज्ञकः अस्ति।[22]

निलोभत्वम्

चन्द्र इव यः विगतमलः, शुद्धः, प्रसन्नः, स्वच्छः वर्तते यस्य सकलजन्मनां कामनाः विनष्टाः, भोगानां त्यागकारणेन यस्य पुनर्जन्म नास्ति, यश्च अनिकेतः, यः परिव्राजकरूपेण जीवति, गृहस्थैः तथैव परिव्राजकैः सहापि यस्य सम्बन्धः नास्ति, यः अनाश्रितः स जन एव ब्राह्मणपदसंज्ञकः अस्ति।[23] यथा कमलपत्रे वारिबिन्दुः स्थातुमक्षमः तथैव भोगविषयेषु सः किञ्चिदपि अवलिप्तो न भवति। सः वीरः पराक्रमेण सकलं तृष्णाप्रवाहं भिनत्ति, कामनाः दूरीकरोति, संस्कारान् च क्षिणोति। यथा सूच्यग्रभागे वालुकाकणाः न स्थातुं प्रभवन्ति तथैव तस्य मनुष्यस्य रागलोभादयः विकाराः व्यपगताः भवन्ति।

अनिकेतत्वम्

सर्वानपि संकल्पान्, सकलाः कामनाः विहाय यः गृहं प्रजहाति, परिव्राजकव्रतमाचरति, येन निखिलतृष्णाः समापिताः जन्मचक्रञ्च भिन्नं स असामान्यो जन एव ब्राह्मणपदसंज्ञको भवति।[24] न केवलं स गृहं प्रजहात्यपि तु गृहस्थागृहस्थयोरुभयोरपि सङ्गं त्यजति, अनाश्रितस्सन् विगतेच्छो जीवति।[25]

परमार्थज्ञत्वम्

यो गम्भीरप्रज्ञः, मेधावी, धर्माधर्मयोः कोविदः, ध्यानी, शुद्धः, स्थिरः, कृतकृत्य, आस्रवरहितः, प्रशान्तः, परमार्थस्य ज्ञाता वर्तते स महाजन एव ब्राह्मणोपाधिकोऽस्ति।[26]

परिपूर्णत्वम्

यः सकलजीवस्य जन्ममरणयोर्द्रष्टा, उत्तमगतिं प्राप्तः, ऋषभः, प्रवरः, वीरः, निष्कम्पः, पूर्वजन्मनां ज्ञाता, स्वर्गतिदुर्गत्योः विज्ञाता, अन्तिमदेहधारी, कृतकृत्यः, अभिज्ञापरायणः च वर्तते स महाजन एव ब्राह्मणोपाधिकः अस्ति।[27] रागद्वेषयोः परित्यागं कृत्वा स प्रशान्तो निरुपाधिको भवति।[28] तस्य गतिं ज्ञातुं मनुष्या गन्धर्वा उत देवा अपि अक्षमा भवन्ति। सः अर्हदिति अवस्थां प्राप्नोति। स परिपूर्णतामापन्न एव ब्राह्मणः।[29]

उपसंहारः

ब्राह्मणकुले जन्मस्वीकरणात् आहोस्वित् ब्राह्मणपितृभ्यां जननात् कस्यापि ब्राह्मणत्वं धम्मपदेन नोद्घोष्यते। पौनः पुन्येन जन्मकृतब्राह्मणत्वस्य निषेध एव तत्र परिलक्ष्यते। यः धम्मपदोक्तलक्षणयुतो वर्तते स एव ब्राह्मण इति धम्मपदसिद्धान्तः। यथा -

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

'न जटाहि न गोत्तेन न जच्चा होति ब्राह्मणो'[30] जटादिभिः बाह्यलक्षणैरपि मन्यमानस्य ब्राह्मणत्वस्य निषेधो धम्मपदे दृश्यते - **'किं ते जटाहि दुम्मेध किं ते अजिनसाटिया'**[31] केवलैः जटा-मृगचर्मादिभिः यः आत्मानं ब्राह्मणं मन्यते तस्य धिक्कारोऽपि धम्मपदे अवलोक्यते। तादृशलक्षणयुतस्य ब्राह्मणंमन्यमानस्य कृते धम्मपदे उपदिश्यते यत् बाह्याकृतेः अलङ्करणं विहाय सत्यधर्मादिभिः यः पूतो भवति स एव ब्राह्मणः, अतः तदाचर इति।

सन्दर्भाः

1. धम्मपदम्, 5
2. भगवद्गीता, 16.1
3. पातञ्जलयोगसूत्रम् , 2.32
4. यस्स कायेन वाचा मनसा.....धम्मपदं 391
5. तत्रैव, 3
6. तत्रैव, 4
7. तत्रैव, 5
8. तत्रैव, 223
9. यो वे उप्पतितं कोधं तत्रैव, 222
10. चन्दनं तगरं वापि उप्पलं अथ तत्रैव....55
11. तत्रैव, 160
12. अक्कोधनं वतवन्तं सीलवन्तं.... तत्रैव, 400
13. अक्कसं विञ्ञापनिं गिरं सच्चं तत्रैच...408
14. त निधाय दण्डं भूतेसु तसेसु तत्रैव...405
15. अविरुद्धं विरुद्धेसु..... तत्रैव 406
16. न जटाहि न गोत्तेन न जच्चा....तत्रैव 393
17. तत्रैव, 148
18. तत्रैव, 150
19. तत्रैव, 41
20. पंसुकूलधरं जन्तुं किसं धमनिसंथतं.... तत्रैव 395
21. योध दीघं वा रस्सं वा अणुं थूलं तत्रैव, 409
22. आसा यस्स न विज्जन्ति अस्मिं लोके परम्हि, तत्रैव 410
23. चन्दं व विमलं सुद्धं विप्पसन्नमनाविलं, तत्रैव, 413
24. योध कामं पहत्वान अनागारं परिब्बजे
25. तत्रैव 416
26. गंभीरपञ्ञं मेधाविं मग्गामग्गस्य कोविदं, तत्रैव 403
27. उसभं पवरं वीरं महेसिं विजिताविनं, तत्रैव 414
28. तत्रैव, 418
29. तत्रैव, 420
30. तत्रैव, 393
31. तत्रैव, 394

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – जून २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : १

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.प्रफुल राजुरवाडे ● प्रा.डॉ. ● प्रा.डॉ.

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-
वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

२१ ईस्ट इंडिया कंपनी कालीन कायदे – चिकित्सक आढावा (इसवी सन १७५७ ते १८५८)
– डॉ. गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर ---------------------------------- ८६

२२ सामाजिक इतिहासाचे महत्व व समाजशास्त्रीय विचारांचा इतिहास
– डॉ.हरिदास जाधव, शिरूर, जि.पुणे -- ९०

२३ बार्डोली सत्याग्रहातील वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
– डॉ.जयंत रामटेके, सडक अर्जुनी, जि.गोंदिया ---------------------------------- ९३

२४ स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषी विकासाच्या प्रगतीच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास
– डॉ. के.पी.देशमुख, महागाव, ता.गडहिंगलज, जि.कोल्हापूर --------------------- ९९

२५ राष्ट्रउभारणीत (विकास) कृषी आणि उदयोग क्षेत्राचे योगदान – डॉ.के.जी.ढोबळे, अमरावती -- १०४

२६ आधुनिक भारताचे राष्ट्रनिर्माते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ.के.बी.वासनिक, गोंदिया ---- ११०

२७ १८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक राणी अवन्तीबाईचे योगदान
– डॉ.लक्ष्मण गोरे, २) प्रदीप चव्हाण, ?? ------------------------------ ११४

२८ आधुनिक भारताचे निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
– १) डॉ. एल. एच.नंदेश्वर, २) डॉ.आर.एम. मेश्राम, ब्रह्मपुरी, जि. चंद्रपूर. ----------- ११९

२९ दलित चळवळींचा राष्ट्र उभारणीमधील सहभाग
– डॉ. माधुरी देवतळे, नागपूर -- १२४

३० राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेतील मुलतत्त्वे आणि बौद्ध विचार
– डॉ.महेंद्र गायकवाड, नागपूर --- १३०

३१ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत नागपूर जिल्ह्यातील कामठी नगर पालिकेच्या कार्याचे योगदान
– डॉ.ममता इलमकर, ?? -- १३३

३२ राजसत्तेच्या फटीतून होळकर या मराठे सरदार घराण्यातील तुळसाबाई होळकर
– डॉ.मंगला गोरे, नागपूर -- १३६

३३ दलित स्त्री चळवळीच्या शिलेदार श्रीमती शांताबाई सरोदे
– डॉ.मंजुषा धापूडकर, अमरावती -- १३९

३४ वर्तमान शैक्षणिक व वैज्ञानिक विकास : मानवाच्या आर्थिक स्थैर्यास घातक
– डॉ.मंजुषा ठाकरे, नागपूर --- १४१

३५ डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : (जल नियोजनाच्या विशेष संदर्भात)
– डॉ. निशांत शेंडे, नंदुरबार. -- १४६

३६ स्वातंत्र्य सैनिक रायकुमार भोगीलाल गुजर यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान
– डॉ.पद्माकर गोरे, शिरूर, जि.पुणे ---------------------------------- १४९

३७ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान : दुर्लक्षित महिलांच्या संदर्भात
– डॉ.प्रज्ञा कामडी, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर --------------------------- १५२

३८ स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीमुक्तीत समाजसुधारकांच्या चळवळीचे योगदान
– डॉ. प्रमिला भुजाडे, नागपूर. -- १५७

३९ कम्युनल ट्रँगल इन इंडिया – डॉ. पी. ए. ओलेकर, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली -------- १६२

४० आधुनिक भारताचे निर्माते – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
– डॉ.प्रतिभा गाडवे, नागपूर -- १६८

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीमुक्तीत समाजसुधारकांच्या चळवळीचे योगदान

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
विभागप्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरभ्रमणध्वनी : ७५०७८२४३९८, ९८५०१५७७२५, ८९७५९४९८२०

गोषवारा :

आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, वाढता जमातवाद व हिंसाचार असंतुलित विकास या सर्व प्रक्रियांच्या संदर्भात स्त्री-पुरुष विषमतेच्या सर्व चळवळींचा सापेक्षतेने विचार करण्याची गरज आहे. भारतातील स्त्री चळवळीचा मागोवा स्वातंत्र्यपूर्वकाळ व स्वातंत्र्योत्तर काळ अशा दोन टप्प्यांत स्वतंत्रपणे घ्यावा लागतो. त्यातही चळवळीत असणारे सातत्य आणि समान सूत्र देखील लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अनेकविध असमानतेच्या आधारांवर उभारलेला सत्ता अधिकाराच्या संरचनेत समानता तत्वासाठी प्रश्न स्त्री चळवळीत तीव्रतेने जाणवू लागली आणि अशा लिंगभावावर असमानतेचा प्रश्न हा विचार, ज्ञान प्रत्यक्ष कृतीच्या विविध पातळ्यांवर प्रकर्षाने पुढे येत आहे. भारतीय स्त्री चळवळीला हे समान सूत्र बलस्थान आहे. विविधतेमधून चळवळीला सामर्थ्य प्राप्त होत गेले. भारतीय स्त्रीमुक्तीची चळवळ जी समाजसुधारकांद्वारा चालविली गेली लिंगभावाधारित विषमतेची जाणीव आहे.

शब्दांकन : स्त्रीमुक्ती, आंदोलन, चळवळ, संरचना, लिंगभावाधारिता.

संशोधनाचे उद्देश्य :-

अ) स्त्रीमुक्ती चळवळीत समाजसुधारकांचे योगदान ज्ञात करणे.

ब) समाजसुधारकांच्या कार्याच्या परिणामांची मीमांसा करणे.

क) चळवळ आणि स्त्रिवर्गाचा विकासाचे परिमाण शोधणे.

सोधनाचे गृहितके :-

अ) स्त्री मुक्ती चळवळीमध्ये स्त्री समाजसुधारकांचे योगदान मोलाचे ठरले.

ब) समाजसुधारकांच्या कार्यामुळे स्त्रीवर्गात जाणीव-जागृतता निर्माण झाली.

३) स्त्रिवर्गाच्या विकासाचा परिघ वाढतच जात आहे.

संशोधन महत्व :

तात्कालीन परिस्थिती मध्ये स्त्रीवर्गाच्या विवंचना, प्रश्न आणि समस्या वाढतच जात आहे. तथाकथित पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या भारतात बालविवाह, विधवा, सती, स्त्री भ्रूण हत्या, केशवपन प्रथा, अंधश्रध्दा, अनिष्ट चालीरीती, अनाचार सर्वत्र वाढलेला होता. अशा परिस्थितीमध्ये बोलके नव्हे तर कर्ते समाजसुधारकांनी आपल्या कार्याच्या शंखानादातून स्त्रियांना स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव करुन दिली. समाजाच्या प्रवाहाच्या विरुध्द जाऊन समाजसुधारकांच्या स्त्रीवर्गाकरीता सुधारणा केल्या त्यातून स्त्रीच्या प्रगतीचे परिक्षेत्र वाढतच गेले. आज असे कोणतेही क्षेत्र नाही की जिथे स्त्रीयांनी पदार्पण केले नाही. प्रस्तुत संशोधनातून स्त्री प्रगतीच्या दिशा, मार्ग, विकास, वृध्दि, गुणात्मक विकास, क्रियाशील विकासबद्दल भविष्यातील जे भाकित केले आहे. त्यामुळे या संशोधनाचे महत्त्व वाढत आहे.

संशोधन पध्दतीशास्त्र :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता 'वर्णनात्मक' संशोधन पध्दती 'स्त्रीवादी संशोधन पध्दतीशास्त्र' प्रयुक्त केले आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता इंटरनेट, गुगल, फ्रोम ब्लाग, प्रकाशित पुस्तक, ग्रंथ, जर्नल, मासिक, संशोधन पत्रिका द्वारा तथ्य/सत्य/माहिती संकलीत केली गेली.

तथ्यांचे वर्गीकरण, विलेषण :

प्रस्तुत संशोधनात धार्मिक, सांस्कृतिक, जातीनिहाय सुधारणावादी चळवळीचा विचार न करता फक्त स्त्रीमुक्ती चळवळीत समाजसुधारकांचे योगदान यांचाच अभ्यास केला गेला आहे.

आशय विश्लेषण :

स्त्रीविवंचनेला वाचा फोडण्याकरीता काही कर्ते समाजसुधारक पुढे आले त्यात खालील महत्त्वपूर्ण आहेत.

(अ) पंडिता रमाबाई : महाराष्ट्रात अनेक सुधारक होऊन गेले त्यात पंडिता रमाबाई थोर विदूषी म्हणून संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व, ज्यांना पंडित सरस्वती ही पदवी प्राप्त झाली आहे. त्यांनी ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा घेतली आणि त्यातूनच मानवतावादी शिकवणुकीकडे आकर्षित झाल्या. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी 'शारदासदन' नावाची संस्था सुरु करुन उच्च वर्गीय असो किंवा अस्पृश्य त्यांच्या शिक्षण,

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

स्वावलंबन, पालनपोषणाची जबाबदारी पूर्ण केली. त्यांनी 'कृपासदन' परित्याक्ता स्त्रियांकरीता आणि विधवांकरीता शिक्षणाचे क्रांतीकारी पाऊल उचलले.

(ब) रमाबाई रानडे : ज्ञानप्रसाराचे कार्य करण्याकरीता आर्य महिला सभेचे अध्यक्ष स्थान भूषवित 'हिंदू सोशल अँड लिटररी क्लब' ची स्थापना करुन कला, भाषा, विज्ञानाचे वर्ग स्त्रीयांसाठी सुरु केले. 'सेवासदन' संस्थाकडून रुग्णपरिचारिका, वैद्यकिय प्रशिक्षण दिले, स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळविण्याकरीता आंदोलने केली. त्यातून स्त्रियांना स्वावलंबनाचे धडे गिरवीले.

(क) सावित्रीबाई फूले : १८४८ भिडेवाड्यात पहिली जी मुलींची शाळा काढली त्यात सावित्रीबाई पहिल्या शिक्षीका, पहिल्या मुख्याध्यापक होत्या त्यांनी शिक्षणातून समाजपरिवर्तनाचे निष्ठेने कार्य केले. ह्यांनी जिद्दीने, धैर्याने मुलींमध्ये शिक्षणाचे धडे गिरवीले. असे करताना त्यांना परंपराधीन लोकांचा कडवा विरोधही आला. त्या विरोधाला न जुमानता धैर्याने, ध्येयाने धुंद होऊन स्त्री शिक्षणाच्या प्रसाराच्या कामी, प्रचाराच्या कार्यात आपले संपूर्ण आयुष्य वाहिले.

(ड) डॉ. ॲनी बेझंट : स्त्री-शिक्षणाविषयीचे लोण पसरत असताना तात्कालीन समाजात ज्या तन्हेने विरोधास तोंड द्यावे लागले त्यामध्ये डॉ. ॲनी बेझंट या स्त्रीशिक्षण विषयी किती जागरुक होत्या, देशातील मुलींची जडणघडण जशी ज्ञान मंदिरात होते तशी ती आईच्या, मातेच्या मांडीवर होते. आईकडून मुले पहिला पाठ गिरवीत असतात. म्हणून सुशिक्षित, सुसंस्कारीत, सद्गुणी आणि सदाचारी माताच बालमनावर चांगला परिणाम करु शकेल असे त्यांचे मत होते. भारतीय संस्कृतीत घर हेच विद्यापीठ आणि आई प्रथम गुरु, पाठशाला असते. आई शिकलेली असेल तर बालमनावर सुसंस्कारच उमटतील हा विचार मनी धारण करुन १८१८ मध्ये काशीत मुलींचे हायस्कूल व कॉलेज स्थापन केले. स्त्रीशिक्षण संस्थामधून विशाल मानवता धर्म, सहिष्णुता, विश्वबंधुत्व या गुणांची जोपासना करण्याचा त्यांना मनापासून प्रयत्न केला. आपल्या देशाच्या सामाजिक, शैक्षणिक विकासासाठी केलेली कामगिरी गौरवास्पद आहे.

(इ)ताराबाई मोडक : पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवर्तक, कर्तव्य कठोर, खंबीर, झुंजार, ध्येयवादी, बुध्दिवादी, विवेकवादी, प्रयोगील, विज्ञानवादी होत्या. भारतातील ग्राम बालशिक्षण केंद्र, ग्रामीण बालवाडी, ग्राम बालिका अध्यापन मंदीर, कुरणशाळा, 'शिक्षणपत्रिका' मासिक, त्यातून व्यक्ति त्या व्यक्ति स्वातंत्र्याला अर्थ प्राप्त करुन दिला. ताराबाई यांच्या कार्यातून इतरांना प्रेरणा व ऊर्जा प्राप्त व्हावी, विशेष कार्य करणाऱ्या बाल शिक्षण संघातर्फे दीपस्तंभाचे कार्य केले. भारतीय पहिल्या अंगणवाडीच्या जनक, पहिल्या बालशिक्षणतज्ञ मुली व स्त्रीयांकरीता, आदिवासी मुलींकरीता ज्ञानरचनावादी शिक्षण पध्दतीचा आग्रह स्वातंत्र्यपूर्व काळात ताराबाई मोडक यांनी केले.

(ई)राजमाता जिजाबाई : शिवरायांना मार्गदर्शन करत व घडवत असताना राज्यकारभारात ही त्या दक्ष होत्या. प्रजेच्या अडचणीला स्वत: धावून निवारण करायच्या. स्वत:च्या बुध्दिला पटेल अषा गोष्टी आचरणात आणायला त्या कधीच कचरत नव्हत्या. जिजाबाईंचे धाडसी पाऊल म्हणजे समाजाला रोष ओढवून घरातील मुलगी त्या गृहस्थाला देवून विवाह लावणे होय, ज्याला कोणी हिंदू मानायला तयार नव्हते त्यामुळे समाजावर त्याचा मोठा परिणाम झाला. कर्तव्याची फुंकर घालून त्यांचा अभिमान चेतविला होता. दुष्टांचे निर्दालन करुन स्वराज्याची स्थापना करणारा धैर्यवान, शौर्यवान, नीतिवान, महापराक्रमी पुत्र त्यांनी जन्माला घातला. त्यांच्या विचारांच्या एकरुपतेमुळे स्वराज्याचा महावृक्ष फोफावू शकला. जिजाबाईंनी समाजापुढे एक आदर्श जो उभा केला त्यांचे धैर्य अतुलनीय असेच होत. त्यावरुन त्यांची समाजाविषयीची कळकळ, आस्था, प्रामाणिकपणाची होती हेच दिसून येते.

राजसत्तेचा पाया खोलवर रुजविण्यासाठी समाज संघटीत करुन, त्याचे बळ, ताकद राजाच्या मागे उभे करणे जरुरीचे असे, त्यामुळे प्रजेला ते राज्य आपलेसे वाटायचे. अत्यंत प्रतिकूल काळातही आपल्या कृतीने, विचाराने, धर्मसुधारणेचे, समाज सुधारणेचे उदाहरण समाजापुढे उभे केले.

(उ) अहिल्याबाई होळकर : फुलांचा सुंगध जसा सगळीकडे दरवळत जातो तसाच अहिल्या बाईच्या कार्याचा आणि राज्यकारभाराचा सुंगध सगळीकडे पसरला होता. प्रजा हीच माझी लेकरे मानून प्रजेच्या कल्याणासाठी झिजू लागल्या. तहानलेल्यांची तहान, भुकेल्याची भूक, जनतेचा पैसा जनतेच्या कल्याणासाठी खर्च केला. अपार दानधर्म करुन राजाला न्याय, सर्वांना समानतेने वागविले. परोपकारामुळे त्यांचा डंका सर्वत्र गाजू लागला. त्या एक आदर्श प्रशासक होत्या. दुष्टांना शासन करण्यात, अनाथांना मदत देण्यात त्या कधी मागे राहिल्या नाहीत. प्रजेसाठी

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

त्यांनी अन्नछत्र उघडली. तलाव, विहिरी, धर्मशाळा, रस्ते बांधले. दानधर्माची व्यवस्था करून ठेवली. सर्व लोकांना त्यांनी संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले होते. मदत मागण्यासाठी आलेल्या कोणालाही त्यांनी कधी परत पाठविले नाही. त्या काळातील त्या दानशूर वृत्तीच्या होत्या. दयाळूपणा प्रजेविषयी कळवळा, परधर्माविषयी प्रेम, औदार्य, राज्यकारभारातील कौशल्य, चोख राज्यकारभार, प्रजेचे कल्याण हे अहिल्याबाईचे असामान्य कर्तव्य होते.

(ऊ) ताराबाई शिंदे : महाराष्ट्रातील पहिल्या बंडखोर विचारवंत होत्या. त्यांनी १८८२ ला स्त्री-पुरुष तुलना हा स्त्री पुरुष नात्यांची व स्त्री जातीवर होणाऱ्या अखंड अन्याय-अत्याचाराची मूलगामी चर्चा करणारा ग्रंथ लिहिला. त्यांच्या अत्यंत परखड व तर्कशुद्ध विचारप्रणालीचे स्वत: महात्मा फुलेंनी कौतुक केले. अतिशय कणखर भाषेत त्यांनी स्त्रीजातीवर पुरुष वर्गाकडून होणाऱ्या अन्यायाची हजेरी लावली. स्त्री-पुरुष समानतेचा, स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार एवढ्या परखड व रोखठोक भाषेत ताराबाई शिंदे यांनी प्रतिकूल परिस्थितीत केले.

उच्चवर्णीय स्त्रियाही ज्या काळात अनेक प्रकारच्या मर्यादांनी, श्रध्दा समजुतीच्या बंधनांनी आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या दांभिक राजकारणाने जखडलेल्या होत्या. त्या बंधनाची जाणीव स्त्रियांना नव्हती. मग त्या बंधनाचे अर्थ समजणे, त्यातली विसंगीत, दुटप्पीपणा ध्यानात येणे आणि त्यामागे असलेले पुरुषांचे सत्ताकांक्षी डाव लक्षात घेणे या गोष्टी दूरच. स्त्रियांच्या बाबतीतले पुरुषांचे, पुरुषनिर्मिती व्यवस्थेचे आणि धर्मप्रणित नैतिकतेचे राजकारण उघड केले. विधवांची समाजाने केलेली असह्य कोंडी, विवाहीत स्त्रीच्या वाट्याला येणारे अधिकार, प्रतिष्ठाशून्य, दु:खद जीवन, पुरुषांचे दंभयुक्त, बेमुर्वतखोर, बंधनरहीत वर्तनाच्या अनुषंगाने स्त्रियांची दुरावस्था, तिला कारण असणारी पुरुषप्रधान व्यवस्था यावर प्रकाश टाकला. स्त्री जातीवर अन्याय करणाऱ्या, स्त्रियांचे सातत्याने शोषण करणाऱ्या दांभिक पुरुषांच्या विचारवर्तनातल्या विसंगतीवर, लबाडीवर, कौर्यावर प्रथमच बाह्यत: सत्यशील दिसणारे मुखवटे फाडून टाकले. स्त्री-पुरुषांचा संबंध सनातन आणि स्वाभाविक असला तरी एक सामाजिक रचित म्हणून त्या संबंधामध्ये जी असमानता स्त्रियांच्या वाट्याला येते त्या अन्यायाचे, अत्याचारांचे, शोषणाचे संचित याचा विचार ताराबाईंनी स्वच्छपणे केला. स्त्रियांची दुरावस्था ही नैसर्गिक दुर्बलतेचा परिणाम नसून पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेमुळे झाली आहे. असा तर्कशुध्द, खणखणीत उच्चार ताराबाईंनी केला. स्त्रियांच्या व्यथा-वेदनांनी मूलगामी चिकित्सा प्रथमच ताराबाईंनी केले. ताराबाईचे कार्य सामाजिक स्थिती गतीच्या संदर्भात मैलाचा दगड ठरेल असे कार्य केले. 'एकोणिसाव्या शतकातील एक महत्त्वाचा दस्ताऐवज म्हणजे ताराबाईंचा स्त्री-पुरुष तुलना ग्रंथ होय.

(फ) मदर तेरेसा : जगात कुठेही मानवजात संकटात सापडली की धावून जायचे हा मदर तेरेसांचा सहजभाव, आपल्या सिस्टर्सना बरोबर घेऊन त्या जायच्या. अमर्याद प्रेम, मनोधैर्य, उंचावणारे अध्यात्म मग तो बांगला देशातला महापूर असो की ग्वाटेमालातला भूकंप किंवा इथिओपियातला दुष्काळ १९६० नंतर त्यांचा कामाचा व्याप वाढला. मिशनरीज ऑफ चॅरिटीला रोमची अधिकृत मान्यता मिळाली. कलकत्त्यासह दिल्लीत 'होम फॉर डाइंग डेस्टिटयूट' सुरु झाले. शिशुभवनासह रिटाघरचे लेपर्स सेंटर सुरु झाले. अनाथ मुला-मुलींना परदेशात पालक मिळवून देण्याचा प्रयत्न मदरनी केला. जिथं जिथं गरज पडेल, तिथं तिथं धाव घेणं हा मदर तेरेसांचा स्वभाव, त्यांची निवड असायची. त्वरीत कृती करण्यावर त्यांचा भर आहे, आधी त्यांना गरज दिसते ती दूर करण्यासाठी लगेच त्यांची कृती सुरु व्हायची. गरजेतूनच मोतीझीलमधली शाळा, दवाखाना सुरु झाला. शाळा आणि शाळा संपल्यावर त्याचे रुपांतर वर्गात व्हायचं. गरीबांच्या जीवनाचा संघर्ष अनेक पातळ्यांवर होतो. म्हणून प्रत्येक पातळीवर त्यांनी एकेक कार्य उभे केले. झोपडपट्टीतल्या मुलांना शिक्षण, दुखण्याकरीता दवाखाना सुरु केला. नको असलेली, रोगट मुली जी गटारीत, कचरा कुंडीत टाकून दिली जात होती त्यांना आसरा आणि जीवन देण्यासाठी शिशुभवन सुरु केले. इतकेच नाही तर कुमारीका मुलांना या पवित्र कार्याकरीता मानसिकरित्या सिस्टर म्हणून मनोबल दिले.

(ग) डॉ. गेल ऑम्वेट : त्यांनी आपलं संपूर्ण जगणं हे मानवतावादी मूल्यांची रुजवणूक करण्यात खर्ची घातली. चळवळ, मोर्चे, आंदोलने यासारख्या रस्त्यांवरच्या लढाई लढण्याबरोबरच, लेखणीच्या माध्यमातून वैचारिक लढाई देखील तितक्याच ताकदीने त्यांनी लढली. 'इंडियन वुमन इन स्ट्रगल', 'दलित अ‍ॅन्ड डेमोक्रटिक रिव्हॉल्यूशन', 'रिव्हॉल्युशन : इंडियाज न्यू सोशल मूव्हमेंट', 'सॉंग ऑफ तुकाराम', 'वसाहतिक समाजातील सांस्कृतिक बंड' या ग्रंथाचे लिखान केले. १९७५ मध्ये भारतातील आणीबाणीच्या काळात श्रमिक मुक्ती दलाच्या माध्यमातून महिलांना उभं

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

करण्यासाठी सामाजिक चळवळींमध्ये काम करणाऱ्या, स्त्रीमुक्तीसाठी लढणाऱ्या विचारवंत, सुधारक होय. वर्गीय, जातीय, लैंगिक शोषणाचा अंत करुन नवा समतावादी समाज निर्माण करण्यासाठी कष्टकऱ्यांच्या चळवळीत झोकून देऊन काम करणाऱ्या होत्या.

त्या नवऱ्यानं सोडलेल्या, एकट्या राहणाऱ्या स्त्रियांना त्यांनी संघटीत केले, त्यांना आत्मभान दिले. त्यांच्या हक्काची जाणीव करुन दिली. लढण्याची जिद्द त्यांच्यात निर्माण केली आणि परित्याकर्त्यांच्या हक्काचा ऐतिहासिक लढा यशस्वी करुन दाखविला. समाजशास्त्राबरोबर साहित्य, कला आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रातील त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. दलित, आदिवासी, ग्रामीण साहित्य सभा असो किंवा विद्रोही सांस्कृतिक चळवळ असो त्यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. विशेषत: जातिव्यवस्था आणि स्त्रियांचे शोषण हा त्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय. त्यामुळे या देशातील जातीव्यवस्था आणि तिच्या अंतासाठी केला गेलेला संघर्ष महत्त्वपूर्ण होता. भारतातील नवी सामाजिक चळवळ, दलित आणि लोकशाही क्रांती, जातिविरोधी चळवळ, भारतीय संस्कृती-दलीत दृष्टिकोण, भारतीय स्त्रीयांचा संघर्ष स्त्रीमुक्ती करीता महत्त्वाचा ठरतो. आज स्त्रीयांना नव्या शोषणमुक्त समाजाकडे जाण्याचा मार्ग दिसू लागला आहे. कोणत्याही विचारधारेच्या अंधभक्त न बनता तर्कनिष्ठतेवर तपासण्याची सवय स्त्रीयांमध्ये दिसून येत आहे.

निष्कर्ष :

* आज समाजसुधारकांनी विधवा, परित्यागता, कुमारीमाता यांच्याकरीता ज्या कार्याची सुरुवात केली, आणि संविधानाने त्यांना जे अधिकार दिले त्यामुळे समाजात विधवा पुर्नविवाह मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले.
* परित्यक्त्या स्त्रियांही 'एकल पालक' या संकल्पनेत स्वाभिमानाने, स्वावलंबी जीवन जगत आहे.
* स्त्री-पुरुष विषमता जी लिंगाधिष्ठित होती, आज स्त्री-पुरुष समानता आढळून येत आहे. आज अर्थाजनाचे असे कोणतेही क्षेत्र अपवाद म्हणून दाखविता येणार नाही की जिथे स्त्रियांनी पदार्पण केले नाही.
* ज्या काळात मुलींना, स्त्रीयांना 'चूल आणि मूल' असे चाकोरीबध्द जीवन होते तेथे ताराबाई मोडक यांनी मुली, स्त्री करीता कुरणाळा सारख्या प्रयोगातून, प्राथमिक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोखली. आज आदिवासी क्षेत्रापासून ग्रामीण भागात मुली शिक्षण घेताना दिसत आहेत.
* सावित्रीबाई फुलेंनी प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये जे शिक्षणाचे लोण समाजात आणले त्यामुळे सांख्यकीय आकडेवारी वरुन असे लक्षात येते की, मुलांपेक्षा मुली जास्त गुणवत्तापूर्ण शिक्षण घेत आहेत.
* आज विधानसभा, लोकसभा, राज्यसभा, विधानपरीषदेत, अनेक महिला उत्तम प्रशासक म्हणून मानाचा तुरा रोवताना दिसत आहे. अनेक प्रशासकीय पदावर प्रशासक, राज्यकर्त्या प्रशासनव्यवस्था चालवताना दृष्टिगोचर होत आहे.
* पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, सावित्रीबाई फूले, डॉ.ॲनी बेझंट, ताराबाई मोडक, राजमाता जिजाबाई, अहिल्याबाई होळकर, मदर तेरेसा, ताराबाई शिंदे अशा स्त्री समाजसुधारकांमुळे समाजात स्त्री व महिलांच्या प्रगतीच्या नवनवीन वाटा, दिशा व त्यांचे नवीन आयाम दिसून येतात.
* परंपरागत परीघाला केंद्र देऊन आधुनिकतेने, तर्कशुध्द विचार करण्याची प्रेरणा या समाजसुधारकांच्या कार्यातून स्त्रीला प्राप्त झाली.
* आज तर्कनिष्ठता, वस्तुनिष्ठता, प्रत्यक्षवाद, वैज्ञानिकवाद दृष्टिकोण स्त्रीमध्ये निर्माण झाला आहे. स्वअस्तित्वाची जाणीव आणि त्या जाणीवेतून प्रगतीच्या नवीन पाऊलखुणा स्त्रीयांना खुणवत आहे त्यातून महिलांची प्रगती होत आहे. विकासाचे नवनवीन दालन सुरु होत आहे. त्या दालनात पर्दापण केलेला एक घटक म्हणजे स्त्री होय.
* शहरातील सुविधा व वाढत्या ज्ञानप्रसाराच्या शिक्षणाची सोय होणे होय. आजचे स्त्री शिक्षण दिवसेंदिवस वाढत जात असून आधुनिक जगासदेखील स्त्री ही शिक्षणाअभावी चार भिंतीआड आजतागायत जुन्या रुढी, परंपरा यांच्या बेड्यांतून मुक्त करण्याविषयीची खऱ्या अर्थाने जाणीव होत असल्याचे आजचे स्त्री-शिक्षण अर्थात स्त्री शिक्षणाची वाटचाल स्त्रियांच्या विस्तारीत जीवनवृक्षाला समानतेचे, खऱ्या जीवनाचे स्वातंत्र्य देत आहे, देणार आहे.
* स्त्री समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणाचा जोरदार पुरस्कार केला. स्त्री जीवनाच्या दृष्टीने परंपरागत जाचक रुढी कायद्याने बंद करण्यात आल्या. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात स्त्रिया घराबाहेर पडून राजकीय क्षेत्रात वावरु लागल्या. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला जोराची चालना मिळाली. स्त्री शिक्षण ही खास सरकारनी जबाबदारी स्वीकारली.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN No. 2394-5990

* स्त्री शिक्षणातील विषमता, सनातनी रुढीबद्दल निष्ठा, कमालीचे दारिद्र्य, शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी या अजूनही स्त्री शिक्षणाच्या आड येत आहेत. याशिवाय औदासिन्य व विरोध पालकांचे दारिद्र्य, सहशिक्षणाविषयी प्रतिकूल दृष्टिकोण, प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, अध्यापनाचा असमाधानकारक दर्जा यामुळे स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण अजूनही कमी आहे. संथ वतीने वाढत आहे.
* परंपरागत पुराणमतवादी शिक्षण पध्दतीत बदल घडवून आणले आहे. अंधश्रध्दा, रुढी, परंपरा यांचे शिक्षण जे एका पीढीकडून दुसऱ्या पीढीकडे संक्रमीत होत होते पण आज स्त्रीयांनी विवेकी, वैज्ञानिक शिक्षण पध्दतीचा स्विकार केला.
* समाज परिवर्तनाच्या चळवळींना मार्गदर्शक ठरेल, असा डॉ. गेलचा वैचारीक पाया वाढत गेला. भारतातील सांस्कृतिक प्रवाहाबद्दल त्यांचे संशोधन, आकलन भारतातील बहुजनवादी, सांस्कृतिक चळवळीसाठी दिशादर्शक आहे. जातीच्या प्रश्नांबद्दलचे ह्यांचे लिखाण स्त्रीयांना प्रत्यक्षवादी दृष्टि दाखविते. त्यांनी केलेले कार्य स्त्री मुक्ति चळवळीला एक बहुजनवादी नवीन दृष्टी देत आहे.
* डॉ. गेलचे सर्व कार्य आंतरीक प्रेरणेतून होते. माणसांविषयी त्यांच्या ह्दयात प्रेमाचा जो ओलावा होता. माणसांशिवाय जगणे जे त्यांना शून्य वाटत होत. त्यामुळे मानवतावादी मूल्यांची रुजवण संपूर्ण समाजात विशेषत्वाने स्त्रीवर्गात केली.

संदर्भ सूची :

* महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, नाथे पब्लिकेशन लिमिटेड, नागपूर २०१७.
* मूलभूत समाजाास्त्रीय विचार पाचात्य आणि भारतीय – श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१७.
* भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास – डॉ.जयसिंगराव पवार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१८.
* मदर तेरेसा – आशा वर्दळे, राजहंस प्रकाशन प्रा.लि. २०१३.
* पुण्य श्लोक अहिल्याबाई होळकर, अमोल प्रकाशन, पुणे, २०१७.
* आदर्शमाता राजमाता जिजाबाई, अमोल प्रकाशन, पूणा, २०१९.
* सावित्रीबाई फूले : विचार आणि कार्य – प्रा. सुनीता बिडवे, चिन्मय प्रकान, औरंगाबाद, २०१०.
* सावित्रीबाई फूले – जी.प. उगले, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०११.
* स्त्रियांच्या चळवळी आणि संघटना – अनधा तांबे, पुणे विद्यापीठ.
* स्त्री शिक्षणाची वाटचाल – प्राचार्य डॉ. नाझरो मिस्कीटा लोकवाङ्मय गृह २०१४.

●●●

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X Issue - II March - August - 2022

English / Marathi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

VOLUME - X, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2022
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com) AP - 6

८. स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून राजर्षी छत्रपती शाहू

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
सहयोगी प्राध्यापक, विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

गोषवारा

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षात महाराष्ट्राचे सामाजिक जीवन ढवळून काढणारी, सामाजिक स्त्री समतेची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी अविश्रांत परिश्रम करणारी, स्त्रीच्या उद्धारासाठी तळमळणारी व मार्गदर्शन व स्त्रीचेतना करणारी लोकोत्तर व्यक्ती म्हणून राजर्षी शाहू महाराज होत. ते कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती जरी असले तरी त्यांचे मन स्त्रीहितवादी होते. वागणूक स्त्रीसमतेच्या पुरस्कर्त्याची होती. स्त्रीवर्गाची अस्मिता जागृत करण्याचे, त्यांच्या सर्वांगीण उद्धाराचे कार्य त्यांनी सुरु केले व त्याद्वारा सर्वधर्म, जातीतील महिलांसाठी महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिघात स्त्री समानता, स्वाभिमान, आत्मनिर्भरता, स्वजाणीव, उत्थान, विकास, आर्थिक स्वावलंबन, अनेक प्रचलित अनिष्ठ रूढी, प्रथा, परंपरा विरुध्द प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत कायदे, वटहुकूम करुन स्त्री उद्धार केला. त्याचा मागोवा म्हणून प्रस्तुत संशोधन लेख.

शब्दांकन : अनिष्ट प्रथा, पुरोगामी, समानता तत्व, पुरुष प्रधान व्यवस्था.

प्रस्तावना

भारतीय समाज विविधतेने नटलेला आहे. हा समाज पुरुषप्रधान संस्कृतीचा प्रवर्तक, समर्थक आहे. जाती, वर्ण, धर्म, वंश, प्रांत अशा विविधतेतून समाजात विषमता निर्माण होत असते. समाजात स्त्री—पुरुष लिंगोत्तराचे प्रमाण सुध्दा विषम आहे. अनेक प्रतिगामी संस्थान कार्यरत आहेत. कधी आत्मसन्मानसाठी तर कधी साधन म्हणून तर कधी हुंडयासाठी, कधी अहमभावनेसाठी, कधी धर्माच्या नावावर अशा विविध आयामाच्या परिघमय बाबींतून स्त्री उपेक्षित, वंचित, दुय्यम लेखली गेली. प्रतिगामी तत्वप्रणाली नुसार रजास्वला नंतर स्त्री तिचे कोणतेही वय असो स्त्रीला विवाह बंधनात अडकवलेच पाहिजे, या करीता बालविवाहाचे प्रयोजन त्यातून स्त्रीमृत्यू प्रमाण परिणामतः तिच्या स्वातंत्र्याची, अधिकाराची, समानतेची कतल होय. आंतरजातीय विवाहाचे परिघ उल्लंघन नंतर तर जातीव्यवस्था बहिष्कृत करुन टाकायची. जोडीदार निवडण्याचे तर स्वातंत्र्य दूरच. त्यातही एखादी स्त्री विजोड विवाहामुळे विधवा झाली तर पुर्नविवाह ला मज्जाव करण्यात येत असे. कुटुंबात तर त्या उपेक्षित होत्याच सोबतच समाजात ही त्यांची कुचंबना, शोषण अत्याचार असायचे. अशा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रीमुक्ती करीता जी युक्ती समाज व्यवस्थेच्या पाशातून स्त्रीला गुरफुटणारी होती. अशा विविध अनिष्ट प्रथा, परंपरा, अंधश्रध्दा, सनातनी विचार सरणी धर्माचा पगडा यातून स्त्रीदासत्व संपविण्याकरीता उचललेले पाऊल म्हणजे समाजासाठी दिपस्तंभ होय.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

VOLUME - X, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2022
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 6.601 (www.sjifactor.com) AP - 6

८. स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून राजर्षी छत्रपती शाहू

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
सहयोगी प्राध्यापक, विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

गोषवारा

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षात महाराष्ट्राचे सामाजिक जीवन ढवळून काढणारी, सामाजिक स्त्री समतेची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी अविश्रांत परिश्रम करणारी, स्त्रीच्या उद्धारासाठी तळमळणारी व मार्गदर्शन व स्त्रीचेतना करणारी लोकोत्तर व्यक्ती म्हणून राजर्षी शाहू महाराज होत. ते कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती जरी असले तरी त्यांचे मन स्त्रीहितवादी होते. वागणूक स्त्रीसमतेच्या पुरस्कर्त्याची होती. स्त्रीवर्गाची अस्मिता जागृत करण्याचे, त्यांच्या सर्वांगीण उद्धाराचे कार्य त्यांनी सुरु केले व त्याद्वारा सर्वधर्म, जातीतील महिलांसाठी महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिघात स्त्री समानता, स्वाभिमान, आत्मनिर्भरता, स्वजाणीव, उत्थान, विकास, आर्थिक स्वावलंबन, अनेक प्रचलित अनिष्ठ रूढी, प्रथा, परंपरा विरुध्द प्रस्थापित समाज व्यवस्थेत कायदे, वटहुकूम करुन स्त्री उद्धार केला. त्याचा मागोवा म्हणून प्रस्तुत संशोधन लेख.

शब्दांकन : अनिष्ट प्रथा, पुरोगामी, समानता तत्व, पुरुष प्रधान व्यवस्था,

प्रस्तावना

भारतीय समाज विविधतेने नटलेला आहे. हा समाज पुरुषप्रधान संस्कृतीचा प्रवर्तक, समर्थक आहे. जाती, वर्ण, धर्म, वंश, प्रांत अशा विविधतेतून समाजात विषमता निर्माण होत असते. समाजात स्त्री—पुरुष लिंगोत्तराचे प्रमाण सुध्दा विषम आहे. अनेक प्रतिगामी संस्थान कार्यरत आहेत. कधी आत्मसन्मानसाठी तर कधी साधन म्हणून तर कधी हुंडयासाठी, कधी अहमभावनेसाठी, कधी धर्माच्या नावावर अशा विविध आयामाच्या परिघमय बार्बीतून स्त्री उपेक्षित, वंचित, दुय्यम लेखली गेली. प्रतिगामी तत्वप्रणाली नुसार रजास्वला नंतर स्त्री तिचे कोणतेही वय असो स्त्रीला विवाह बंधनात अडकवलेच पाहिजे, या करीता बालविवाहाचे प्रयोजन त्यातून स्त्रीमृत्यू प्रमाण परिणामत: तिच्या स्वातंत्र्याची, अधिकाराची, समानतेची कतल होय. आंतरजातीय विवाहाचे परिघ उल्लंघन नंतर तर जातीव्यवस्था बहिष्कृत करुन टाकायची. जोडीदार निवडण्याचे तर स्वातंत्र्य दूरच. त्यातही एखादी स्त्री विजोड विवाहामुळे विधवा झाली तर पुर्नविवाह ला मज्जाव करण्यात येत असे. कुटुंबात तर त्या उपेक्षित होत्याच सोबतच समाजात ही त्यांची कुचंबना, शोषण अत्याचार असायचे. अशा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रीमुक्ती करीता जी युक्ती समाज व्यवस्थेच्या पाशातून स्त्रीला गुरफुटणारी होती. अशा विविध अनिष्ट प्रथा, परंपरा, अंधश्रध्दा, सनातनी विचार सरणी धर्माचा पगडा यातून स्त्रीदासत्व संपविण्याकरीता उचललेले पाऊल म्हणजे समाजासाठी दिपस्तंभ होय.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

देवाच्या नावाने वाटेल ते आपल्या महाराष्ट्रातच नव्हे तर पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण सर्वत्र मुलींना देवाला अर्पण, वाहाण्याची व्यवस्था, परंपरा प्रतिगामी समाजाने करुन ठेवली आहे. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले, ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातून भारत स्वतंत्र झाला. मात्र आपल्या देशातल्या अनिष्ट रुढी, प्रथा, अंधश्रध्दा देवाच्या नावाने वाटेल ते सुरुच आहे. अशा वाढलेल्या मुली, यांचा भोग्यावस्तूच्या पलीकडे काहीच बघितले जात नव्हते. तिची भावनात्मक कुचंबना व्हायची, धार्मिक अंधश्रध्दांनी बरबटलेले लोकमन संविधानात्मक तरतूदी, कायदे याकडे दुर्लक्ष करत होते. धर्माच्या, 'देवाच्या नावाने चांगभल' म्हणून समाज धार्मिक दंभाने बरबटलेला होता. देवाकरीता त्या स्त्रीला धार्मिक स्थळात सोडले जायचे तीची स्थिती अत्यंत हलाखीची, बिकट उल्लेखित न करण्यासारखी होती, तारुण्य अवस्थेत त्या देहव्यापार रुपजीवनज उवदमल पदअमेजउमदज वबबनचंजपवदश म्हणून करायच्या तर शरीर जर्जर होवू लागल्यावर समाजाला कलंक मात्र दलालांना पोषक असणारी, समाजाला श्राप असणारी कुप्रथा 'वेश्याव्यवसाय' सुरु होत असे. देवदासी, मुरळया द्वारा जी प्रजोत्पादन प्रक्रिया होत असे अश्या अनौरस संततीला नाव देण्याकरीता जन्मदात्याचे नाव मिळत नसे. त्यांच्या पालन पोषण, त्यांच्या व्यक्तिमत्वाची जळणघडण असे विविध प्रश्न उग्र स्वरुप धारण करुन होते. अशा मुली—स्त्रीयांना समाजात प्रतिष्ठा सम्मान नव्हता आयुष्यभर समाजात त्यांना उपेक्षा, निंदा, भर्त्सना, हेटाळणी होत असे. आजचा वारसा हक्क तर सोडा तो दूरच होता.

जातीव्यवस्थेच्या विषमतेवर आधारलेली, पुरुषी मानसिकतेनी बरबटलेली पुरुषप्रधान सुनियोजित पध्दती जी तैयार केली. महिलांना दुय्यम दर्जा देण्याकरीता अशा समाजात महिलांची प्रतिष्ठा नसतेच, ती छळ, उपेक्षा, भर्त्सना, टिंगल टवाळणीचा मुख्य विषय बनते. पूर्वी आदिवासी मध्ये एखादया मुखिया, नायकाचा अपमान करावयाचा असल्यास त्याची संपदा म्हणून स्त्री कडे बघितला जात होते. त्या नायकाला पराजीत करण्याकरीता, शरणागती पत्करण्याकरीता त्यांच्या बहिण, मुली, बायको यांचे अपहरण केले जायचे. कधी भोगण्याच्या लक्ष्यातून, कधी मनोरंजनातून कधी हेटाळणी, कधी विटंबना, कधी उपेक्षा कधी तीचा अहंकार धुळीस मिळवणे म्हणून तीला अप्रतीष्ठीत, शिव्या, बिभत्स वर्तन, अर्वाच्य शिव्या, अकारण शिव्या दिल्या जात होत्या.

कर्नाटकात ओकळी आटा (आपल्याकडे रंग पंचमी — रंगाचा खेळ) नावाचा जो सण असतो. या सणाच्या दिवशी तरुण देवदासींच्या अंगावर पारदर्शक कपडे घातले जातात. तिच्यावर रंग उडवला जातो. तिची विटंबना केली जाते. महिलेची अप्रतिष्ठा करणारा हा खेळ आजही काही खेडयात खेळला जातो.

शाहू महाराजांनी बालविवाहास प्रतिबंध केला होता. आंतरजातीय विवाह जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता कमी करण्यास हातभार लावेल असे महाराजांना माहित होते तोच वारसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुढे चालविला. इतकेच नव्हे तर कायद्यांना कृतीत आणण्यासाठी स्वत: पुढाकारही घेतला होता. कायदा यशस्वी व्हावा अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती. प्रबळ इच्छावर कायद्याचे भवितव्य अवलंबून असते, असे त्यांना माहित होते.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

देवाच्या नावाने वाटेल ते आपल्या महाराष्ट्रातच नव्हे तर पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण सर्वत्र मुलींना देवाला अर्पण, वाहाण्याची व्यवस्था, परंपरा प्रतिगामी समाजाने करुन ठेवली आहे. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले, ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातून भारत स्वतंत्र झाला. मात्र आपल्या देशातल्या अनिष्ट रुढी, प्रथा, अंधश्रध्दा देवाच्या नावाने वाटेल ते सुरुच आहे. अशा वाढलेल्या मुली, यांचा भोग्यावस्तूच्या पलीकडे काहीच बघितले जात नव्हते. तिची भावनात्मक कुचंबना व्हायची. धार्मिक अंधश्रध्दांनी बरबटलेले लोकमन संविधानात्मक तरतूदी, कायदे याकडे दुर्लक्ष करत होते. धर्माच्या, 'देवाच्या नावाने चांगभल' म्हणून समाज धार्मिक दंभाने बरबटलेला होता. देवाकरीता त्या स्त्रीला धार्मिक स्थळात सोडले जायचे तीची स्थिती अत्यंत हलाखीची, बिकट उल्लेखित न करण्यासारखी होती, तारुण्य अवस्थेत त्या देहव्यापार शूपजीवनज उवदमल पदअमेजउमदज वबबनचंजपवदश म्हणून करायच्या तर शरीर जर्जर होवू लागल्यावर समाजाला कलंक मात्र दलालांना पोषक असणारी, समाजाला श्राप असणारी कुप्रथा 'वेश्याव्यवसाय' सुरु होत असे. देवदासी, मुरळया द्वारा जी प्रजोत्पादन प्रक्रिया होत असे अश्या अनौरस संततीला नाव देण्याकरीता जन्मदात्याचे नाव मिळत नसे. त्यांच्या पालन पोषण, त्यांच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण असे विविध प्रश्न उग्र स्वरुप धारण करुन होते. अशा मुली—स्त्रीयांना समाजात प्रतिष्ठा सम्मान नव्हता आयुष्यभर समाजात त्यांना उपेक्षा, निंदा, भर्त्सना, हेटाळणी होत असे. आजचा वारसा हक्क तर सोडा तो दूरच होता.

जातीव्यवस्थेच्या विषमतेवर आधारलेली, पुरुषी मानसिकतेनी बरबटलेली पुरुषप्रधान सुनियोजित पध्दती जी तैयार केली. महिलांना दुय्यम दर्जा देण्याकरीता अशा समाजात महिलांची प्रतिष्ठा नसतेच, ती छळ, उपेक्षा, भर्त्सना, टिंगल टवाळणीचा मुख्य विषय बनते. पूर्वी आदिवासी मध्ये एखादया मुखिया, नायकाचा अपमान करावयाचा असल्यास त्याची संपदा म्हणून स्त्री कडे बघितला जात होते. त्या नायकाला पराजीत करण्याकरीता, शरणागती पत्करण्याकरीता त्यांच्या बहिण, मुली, बायको यांचे अपहरण केले जायचे. कधी भोगण्याच्या लक्ष्यातून, कधी मनोरंजनातून कधी हेटाळणी, कधी विटंबना, कधी उपेक्षा कधी तीचा अहंकार धुळीस मिळवणे म्हणून तीला अप्रतीष्ठीत, शिव्या, बिभत्स वर्तन, अर्वाच्य शिव्या, अकारण शिव्या दिल्या जात होत्या.

कर्नाटकात ओकळी आटा (आपल्याकडे रंग पंचमी – रंगाचा खेळ) नावाचा जो सण असतो. या सणाच्या दिवशी तरुण देवदासींच्या अंगावर पारदर्शक कपडे घातले जातात. तिच्यावर रंग उडवला जातो. तिची विटंबना केली जाते. महिलेची अप्रतिष्ठा करणारा हा खेळ आजही काही खेडयात खेळला जातो.

शाहू महाराजांनी बालविवाहास प्रतिबंध केला होता. आंतरजातीय विवाह जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता कमी करण्यास हातभार लावेल असे महाराजांना माहित होते तोच वारसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुढे चालविला. इतकेच नव्हे तर कायद्यांना कृतीत आणण्यासाठी स्वत: पुढाकारही घेतला होता. कायदा यशस्वी व्हावा अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती. प्रबळ इच्छावर कायद्याचे भवितव्य अवलंबून असते, असे त्यांना माहित होते.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

तीला तिचा स्वाभिमानच नाही. बालविवाह आणि विधवा, सती प्रथा याविषयी तिने आवाज 'ब्र' काढला नाही पाहिजे हे सर्व महाराजांनी बघितलं आणि त्यावर पाऊल उचलले.

मुस्लिम महिला ज्या पडद्यात राहतात. त्यामुळे त्यांच्या शूरवीरतां गुणांचा नाश होतो. शूरवीरतांचे कार्य पडद्यात राहून शक्य नाही, असेही महाराजांना वाटले. स्त्रीला स्वातंत्र्य दिले तरच तीचे कर्तृत्व फुलते, पल्लवीत होते. कुटुंबापासून रणांगणापर्यंत ती शौर्य गाजवू शकते अशी धारणा त्या तिला देणाऱ्या स्वातंत्र्या मागची होती. शाहू महाराजांनी मुस्लिम पडदा पध्दती, घुंघट प्रथाचे निषेध तर केलेच शिवाय या पध्दतीचे तोटे ही सांगितले.

स्त्रियांबद्दल राजर्षी शाहू अधिक जागृत असत त्यांना शिक्षण, नोकरीस ते प्रोत्साहन देत होते. त्यांच्या संस्थानतर्फे चालविण्यात येणाऱ्या दवाखान्यात श्रीमती साईक्स या मेट्रनचे कार्य करीत होत्या. मिस लिटल तर शिक्षण खात्यात अधिक्षक पदावर कार्यरत होत्या. देशी स्त्रियांना हा पाठ शिकावा असे त्यांना नेहमीच वाटत असे, आपल्या सूनबाईला उदार मनाने परंपरा तोडून पुढे जाण्याचा पुढाकार महाराजांनी घेतला. १८९५ मध्ये केळवकर राधाबाईला अधीक्षक म्हणून नेमले त्यांना आपला पूर्ण सेवाकाळ पूर्ण करुन सेवानिवृत्त झाल्या. यावरुनही राजर्षी शाहू महाराजांची स्त्रियांकडे, त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबन, विकासाकडे कसे व्यक्तिगत लक्ष असायचे हे दिसून येते.

त्यांना माणसांची ओढ होती. निरनिराळया स्तरावर माणसांशी त्यांचा संपर्क येत असे. अमेरिकन मिशनरीच्या कार्यकर्त्यांपासून तर नीलगिरीच्या पर्वतराजीत राहणाऱ्या आणि राजर्षींच्या संपर्कात आलेल्या तोडा आदिवासी स्त्रियांपर्यंत त्यांच्या स्नेहसंबंधाचा विस्तार होता. स्त्रीवादी दृष्टि ने बघता असे वाटते की राजर्षी जगले असते तर याही पेक्षा अधिक विस्तारलेली त्यांच्या कर्तृत्वाची क्षितिजे आपल्याला दिसली असती. स्त्रीच्या सामर्थ्याचे आणि गुणसंपदेचे एक विलोभनीय झळझळते रुप आपल्याला आणखी विशाल पार्श्वभूमीवर पाहायला मिळाले असते.

निष्कर्ष

- जातीव्यवस्थेवर आधारित शोषण, अनाचार, अत्याचार कमी करण्यासाठी महाराजांनी कौशल्यपूर्ण मार्गाचा अंगीकार केला. महाराजांनी जातीअंताची चळवळ मराठा धनगर विवाह मोठया प्रमाणात, प्रयत्नपूर्वक, जाणीवपूर्वक घडवून आणले.
- आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन म्हणून कृतीशील मार्गाचा अंगीकार केला. क्रांतीकारी गोष्टीचा प्रारंभ स्वत:पासून झाला की त्यास लवकर मान्यता मिळते आणि विचारांचा प्रसारही चांगला होतो. महाराजांनी आंतरजातीय विवाहासाठी केवळ प्रजेलाच प्रोत्साहन दिले नाही तर आपल्या चुलत बहिणीचा विवाह इंदूरच्या यशवंतराव होळकर सोबत जुळवून आणला.
- महाराजांना वाटले बालविवाहाचे प्रयोजनच मुळात स्त्रीचे स्वातंत्र्य मारण्यासाठी असते. जर स्त्री चाकोरीबध्द जीवनाच्या श्रृंखला तोडून स्वजाणीवेतून वावरु लागली तर प्रतिगामी व्यवस्था कोडमडेल की काय ? अशा भितीतून स्त्री शहाणी होण्या आधी प्रतिगामी व्यवस्था तीला 'चूल आणि मूल'

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

तीला तिचा स्वाभिमानच नाही. बालविवाह आणि विधवा, सती प्रथा याविषयी तिने आवाज 'ब्र' काढला नाही पाहिजे हे सर्व महाराजांनी बघितले आणि त्यावर पाऊल उचलले.

मुस्लिम महिला ज्या पडद्यात राहतात. त्यामुळे त्यांच्या शूरवीरतां गुणांचा नाश होतो. शूरवीरतांचे कार्य पडद्यात राहून शक्य नाही, असेही महाराजांना वाटले. स्त्रीला स्वातंत्र्य दिले तरच तीचे कर्तृत्व फुलते, पल्लवीत होते. कुटुंबापासून रणांगणापर्यंत ती शौर्य गाजवू शकते अशी धारणा त्या तिला देणाऱ्या स्वातंत्र्या मागची होती. शाहू महाराजांनी मुस्लिम पडदा पध्दती, घुघट प्रथाचे निषेध तर केलेच शिवाय या पध्दतीचे तोटे ही सांगितले.

स्त्रियांबद्दल राजर्षी शाहू अधिक जागृत असत त्यांना शिक्षण, नोकरीस ते प्रोत्साहन देत होते. त्यांच्या संस्थानतर्फे चालविण्यात येणाऱ्या दवाखान्यात श्रीमती साईक्स या मेट्रनचे कार्य करीत होत्या. मिस लिटल तर शिक्षण खात्यात अधिक्षक पदावर कार्यरत होत्या. देशी स्त्रियांना हा पाठ शिकावा असे त्यांना नेहमीच वाटत असे. आपल्या सूनबाईला उदार मनाने परंपरा तोडून पुढे जाण्याचा पुढाकार महाराजांनी घेतला. १८९५ मध्ये केळवकर राधाबाईला अधीक्षक म्हणून नेमले त्यांना आपला पूर्ण सेवाकाळ पूर्ण करुन सेवानिवृत्त झाल्या. यावरुनही राजर्षी शाहू महाराजांची स्त्रियांकडे, त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबन, विकासाकडे कसे व्यक्तिगत लक्ष असायचे हे दिसून येते.

त्याना माणसांची ओढ होती. निरनिराळया स्तरावर माणसांशी त्यांचा संपर्क येत असे. अमेरिकन मिशनरीच्या कार्यकर्त्यापासून तर नीलगिरीच्या पर्वतराजीत राहणाऱ्या आणि राजर्षीच्या संपर्कात आलेल्या तोडा आदिवासी स्त्रियांपर्यंत त्यांच्या स्नेहसंबंधाचा विस्तार होता. स्त्रीवादी दृष्टि ने बघता असे वाटते की राजर्षी जगले असते तर याही पेक्षा अधिक विस्तारलेली त्यांच्या कर्तृत्वाची क्षितिजे आपल्याला दिसली असती. स्त्रीच्या सामर्थ्याचे आणि गुणसंपदेचे एक विलोभनीय झळझळते रुप आपल्याला आणखी विशाल पार्श्वभूमीवर पाहायला मिळाले असते.

निष्कर्ष

- जातीव्यवस्थेवर आधारित शोषण, अनाचार, अत्याचार कमी करण्यासाठी महाराजांनी कौशल्यपूर्ण मार्गाचा अंगीकार केला. महाराजांनी जातीअंताची चळवळ मराठा धनगर विवाह मोठया प्रमाणात, प्रयत्नपूर्वक, जाणीवपूर्वक घडवून आणले.
- आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन म्हणून कृतीशील मार्गाचा अंगीकार केला. क्रांतीकारी गोष्टीचा प्रारंभ स्वत:पासून झाला की त्यास लवकर मान्यता मिळते आणि विचारांचा प्रसारही चांगला होतो. महाराजांनी आंतरजातीय विवाहासाठी केवळ प्रजेलाच प्रोत्साहन दिले नाही तर आपल्या चुलत बहिणीचा विवाह इंदूरच्या यशवंतराव होळकर सोबत जुळवून आणला.
- महाराजांना वाटले बालविवाहाचे प्रयोजनच मुळात स्त्रीचे स्वातंत्र्य मारण्यासाठी असते. जर स्त्री चाकोरीबध्द जीवनाच्या श्रृंखला तोडून स्वजाणीवेतून वावरु लागली तर प्रतिगामी व्यवस्था कोडमडेल की काय ? अशा भितीतून स्त्री शहाणी होण्या आधी प्रतिगामी व्यवस्था तीला 'चूल आणि मूल'

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

- शाहू महाराजांनी कर्नाटकातील रंगाचा खेळ ही प्रथा बंद व्हावी, समाजात महिलांना प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या करीता, निकोप, निरोगी समाजासाठी अशा प्रथांविरुध्द कायद्याचे हत्यार उगारलेले होते.
- मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी अनेक समित्या स्थापन केल्या. त्यांच्या राहण्या–जेवणाची नि:शुल्क सोय करण्यात आली. होतकरु मुलींसाठी पुस्तक पेढी योजना सुरु करण्यात आली. मुलीने शिकावे म्हणून गर्भश्रीमंत लोकांवर कट बसविण्यात आले. त्याचे उदा. म्हणजे त्याची इंदुमती सून जी कमी वयात विधवा झाली होती, तिला शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. प्रतिकूल परिस्थितीत आणि कुटुंबातूनच विरोध होत असतांना सुनेला शिक्षण दिले गेले.
- स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराला आळा बसावा म्हणून क्रूरपणाचा वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा करण्यात आला. त्या कायद्यातील शिक्षा समाजाला कडक वाटतील पण कायद्याची भित्ती बसविण्यासाठी, सुधारणा घडविण्यासाठी ते आवश्यक आहे. स्त्रियांबरोबर क्रूर वागण्याचे असे कितीतरी व्यवहार आहेत की ते इंडियन पिनल कोडखाली येऊ शकत नाहीत. छळ इतका वाईट असतो की स्त्रियांना स्वत:च्याच जन्माविषयी वाईट वाटू लागते. स्त्रीला क्रूरपणे वागविणाऱ्यांना सहा महिन्यांचा कारावास व २०० रुपयेपर्यंत दंडाची शिक्षा देण्याची तरतूद या कायद्यात केली.

संदर्भ सूची

- राजर्षी शाहू, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि प्रबोधनकार ठाकरे, डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ – संपादक डॉ. रमेश जाधव
- शाहू – श्री राम ग. पचिंद्रे
- राजर्षी शाहू छत्रपतींचे जाहीरनामे व हुकूमनामे संपादक डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू छत्रपती – धनंजय कीर
- छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज – तु. वा. नाईक
- समाजक्रांतीकारक – राजर्षी शाहू छत्रपती, डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू छत्रपती एक अभ्यास – वसुधा पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- लोकराज शाहू महाराज व्यक्तित्व आणि विचार – धनंजय कीर
- राजर्षी शाहू एक दृष्टिक्षेप – डॉ. जयसिंगराव पवार
- छत्रपती श्री राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. शशीकला कर्डिले, वैशाली प्रकाशन, पूणे
- छत्रपती शाहू महाराज – प्रा. रघुनाथ कडवे
- फूले, शाहू आंबेडकर मिशन और आजादी आंदोलन लेखक पी.आर. गौतम

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

- शाहू महाराजांनी कर्नाटकातील रंगाचा खेळ ही प्रथा बंद व्हावी, समाजात महिलांना प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या करीता, निकोप, निरोगी समाजासाठी अशा प्रथांविरुध्द कायद्याचे हत्यार उगारलेले होते.
- मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी अनेक समित्या स्थापन केल्या. त्यांच्या राहण्या—जेवणाची नि:शुल्क सोय करण्यात आली. होतकरु मुलींसाठी पुस्तक पेढी योजना सुरु करण्यात आली. मुलीने शिकावे म्हणून गर्भश्रीमंत लोकांवर कट बसविण्यात आले. त्याचे उदा. म्हणजे त्याची इंदुमती सून जी कमी वयात विधवा झाली होती, तिला शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. प्रतिकूल परिस्थितीत आणि कुटुंबातूनच विरोध होत असतांना सुनेला शिक्षण दिले गेले.
- स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराला आळा बसावा म्हणून क्रूरपणाचा वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा करण्यात आला. त्या कायद्यातील शिक्षा समाजाला कडक वाटतील पण कायद्याची भिती बसविण्यासाठी, सुधारणा घडविण्यासाठी ते आवश्यक आहे. स्त्रियांबरोबर क्रूर वागण्याचे असे कितीतरी व्यवहार आहेत की ते इंडियन पिनल कोडखाली येऊ शकत नाहीत. छळ इतका वाईट असतो की स्त्रियांना स्वत:च्याच जन्माविषयी वाईट वाटू लागते. स्त्रीला क्रूरपणे वागविणाऱ्यांना सहा महिन्यांचा कारावास व २०० रुपयेपर्यंत दंडाची शिक्षा देण्याची तरतूद या कायद्यात केली.

संदर्भ सूची

- राजर्षी शाहू, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि प्रबोधनकार ठाकरे, डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ — संपादक डॉ. रमेश जाधव
- शाहू — श्री राम ग. पचिंद्रे
- राजर्षी शाहू छत्रपतींचे जाहीरनामे व हुकूमनामे संपादक डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू छत्रपती — धनंजय कीर
- छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज — तु. वा. नाईक
- समाजक्रांतीकारक — राजर्षी शाहू छत्रपती, डॉ. जयसिंगराव पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- राजर्षी शाहू छत्रपती एक अभ्यास — वसुधा पवार, मेहता पब्लिशींग हाऊस.
- लोकराज शाहू महाराज व्यक्तित्व आणि विचार — धनंजय कीर
- राजर्षी शाहू एक दृष्टिक्षेप — डॉ. जयसिंगराव पवार
- छत्रपती श्री राजर्षी शाहू महाराज — डॉ. शशीकला कर्डिल, वैशाली प्रकाशन, पुणे
- छत्रपती शाहू महाराज — प्रा. रघुनाथ कडवे
- फूल, शाहू आंबेडकर मिशन और आजादी आंदोलन लेखक पी.आर. गौतम

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● डिसेंबर २०२२ ● अंक ४

आज़ादी का अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

* अनुक्रमणिका *

१.	संपादकीय	
२.	आवाहन	
३.	**नंदुरबार जिल्ह्याचा ऐतिहासिक परिचय** डॉ. शरद बाबूराव सोनवणे, साक्री.	१
४.	**मराठवाड्यातील आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांचा बळी** डॉ. सुरेंद्रजी ठाकूर, औरंगाबाद.	८
५.	**स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला विकासाची वाटचाल विश्लेषणात्मक आढावा** श्री.गोपाळ निंबाळकर, मोराणे.	१६
६.	**कमलाबाई अजमेरा यांच्या स्त्री शिक्षण कार्याचा अभ्यास** श्री. उदय दिलीप पाटील, धुळे.	२४
७.	**अकबर आणि तारिख इ–अल्फी** प्रा. श्री. राहुल मगर, पुणे	२९
८.	**आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने दुग्ध व्यवसाय** डॉ. रतन आर. चौधरी, वर्धा.	३९
९.	**बंजारा भाषेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन** डॉ. प्रमिला भुजाडे (गणवीर) नागपूर.	४६
१०.	**छत्रपती शिवाजी महाराज, मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील श्रेष्ठ युद्ध रणनीतीकार** डॉ. अभिलाषा राऊत, नागपूर.	५१
११.	**छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आदर्श मानवतावादी धोरण** डॉ. मधुकर जाधव, हलकर्णी, जि, कोल्हापूर.	५७
१२.	**यादवकालीन खानदेशातील धर्मपंथ आणि धार्मिक जीवन** प्रा. डॉ. हिरालाल चौधरी	६४
१३.	**स्वातंत्र्य संग्रामात खामगाव येथील टिळक राष्ट्रीय विद्यालयाचे योगदान** डॉ. नामदेव ढाले, बुलढाणा.	६९

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Science
NAGPUR

बंजारा भाषेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

– डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
नागपूर

प्रस्तावना :

विविधतेत एकता जोपासणारा भारत देश आहे. त्यात आदिवासीतील महत्त्वपूर्ण जमात म्हणजे 'बजारा' होय. सबंध भारतात ही जमात आढळते. पूर्वीच्या काळी लदेणीचा (मिठाचा) त्यांचा व्यवसाय महत्त्वपूर्ण होता. त्यांची स्वतःची तांडा संस्कृती असून वेगळीच जीवन प्रणाली आहे. ते आपली स्वतःची ओळख 'गोर बंजारा' म्हणून करतात. बंजारा शब्द जातीवाचक नसून व्यवसाय सूचक आहे. आपसात बोलताना स्वतःला ते 'गोर' म्हणून संबोधतात. महाराष्ट्रात ठाणे, अहमदनगर, धुळे, जळगाव, नाशिक, सातारा, सोलापूर, कुलाबा, औरंगाबाद, नांदेड, यवतमाळ, वाशिम जिल्हयात बंजारा आढळतात. ज्यांच्यामध्ये भाषिक साधर्म्य, वेशभूषा, सण समारंभाच्या कल्पना समान स्वरुपाच्या आहेत अशा समूहाला 'लमाण बंजारा' म्हणतात.

बंजारा समाजाची बोली भाषा :

हिंदी व गुजराती शब्दाची भेसळ असलेली मारवाडी भाषेसारखी भाषा म्हणजे बंजारा लोकांची भाषा होय. या व्यतिरिक्त बंजारा आदिवासी ज्या प्रांतात राहतात तिथल्या सामाजिक पर्यावरणाचा परिणाम त्यांच्या भाषेवर होऊन स्थानिक भाषा ही त्यांना बोलता येत आहे.

गोर बंजारा लोक आपल्या भाषेला गोरबोली किंवा गोरमाटी म्हणतात. देशात आज गोरमाटी बोलणाऱ्या लोकांची संख्या २ कोटीच्या जवळपास येऊन पोहचली आहे. देशात तर सतरा प्रांतात गोरबोली बोलल्या जाते. आजही गोर बंजारा आपल्या जाती बांधवाशी गोर बोली भाषेतच बोलतात. गोरबोलीची स्वतंत्र लिपी नाही. तरीही आपली भाषा त्यांनी सुरक्षित, जतन, संवर्धन करुन ठेवली आहे. क्षेत्रीय लिपी मध्ये ती लिहिली जाऊ शकते, अशी गोरबोली प्राचीन भाषातील एक स्वतंत्र लिपी नसणारी बोलीभाषा आहे. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश यातून शौरसेनी अपभ्रंशा मधूनच 'गोरबोली' भाषेची निर्मिती झाली. बंजारा बोली भाषेवर डिंगल-पिंगल भाषा आणि मारवाडी भाषेचा प्रभाव आढळून येतो. गोरवंशीयाचे पहाडी क्षेत्रात राज्य होते ते पहाडी क्षे...

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Institute
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

निमाड क्षेत्राजवळ असल्यामुळे मारवाडी, गुजराती, आणि अन्य सीमावर्ती क्षेत्राच्या बोलीचा प्रभाव गोरबोलीवर आढळून येतो. बोली भाषेचे मालवी आणि निमाडी भाषासोबत साम्य आहे. डॉ. ग्रियर्सन यांनी भाषेचे जे सर्वेक्षण केले त्या आधारावर ते म्हणतात की लभाणी किंवा बंजारा बोली बंजाराची बोली आहे. बंजारा भ्रमणशील आदिवासी आहे. पूर्वी ते संपूर्ण दक्षिण आणि पश्चिम भारतात भ्रमण करत होते. बंजाराचे दूसरे नांव 'लभाणी' आहे यांची नावे जातीच्या स्थानिक नावानुसार बदलत जाते. सर्वत्र यांची भाषा संमिश्रित भाषेच्या रुपात असून पूर्वीपासून शेवटपर्यंत यांच्या भाषेचा आधार राजस्थानचे पश्चिमी स्वरुप आढळून येते. डॉ. रामेश्वर प्रसाद म्हणतात घुमतू जातीची भाषा जी उदनिर्वाहाच्या उद्देशाने एकसारख्या बोलीत व्यवहार करते. ते ज्या क्षेत्राच्या बोलीपासून वेगळी असते. राजेन्द्र द्विवेदी भाषा विज्ञान ग्रंथात मांडणी करतांना म्हणतात कि, बंजारा 'लंबाडी' बोलणाऱ्याचा वर्ग आहे. लंबाडी त्याचीच उपबोली आहे. राजस्थानी भाषेचे अभ्यासक सिताराम लालसनी उपबोलीचे वर्गीकरण या प्रमाणे करतात.

राजस्थानी भाषा मारवाडी / थली मारवाडी / मेवाडी केंद्रीय जयपूरी / हाडौती.
पश्चिमी हिंदी-उत्तर-पूर्वी मेवाली/अहिरवाडी/मालवी रांगडी/निम्बाडी/लथ्यानी.

बंजाराची सांकेतीक भाषा :

बंजारा जमातीचा अभ्यास करताना भाषेचे दोन स्वरुप आढळून आले. (अ) गुप्त सांकेतीक भाषा (ब) सामान्य दैनंदिन स्वरुपाची भाषा या समुहाची स्वतंत्र संस्कृती व बोलीभाषा आहे. तिला लिपी नाही. त्यामुळे आजही त्यांनी आपली भाषा मौखिक परंपरेने जतन करून ठेवली आहे. अशा मौखिक परंपरेने संस्कृती व बोलीभाषा जतन करुन ठेवणारा समुदाय म्हणजे गोरमाटी बोलणारा होय. हा समाज मुळात गोर किंवा गोरमाटी या नावाने आपली ओळख इतरांना करुन देतो. अशा या गोरलोकाची स्वतंत्र संस्कृती 'गोरवट' आहे. त्याला ते गोरवाणी, गोरबोली किंवा गोरमाटी भाषा म्हणतात. कुटुंब, नातेवाईक, जातीबांधवांशी बोलतांना ते स्वभाषेतून संवाद साधतात. गोरबोली ही समृध्द, संपन्न भाषा आहे. तिला स्वतंत्र लिपी नसल्याकारणाने लिखित साहित्यसंपदा इथे तर आढळत नाही मात्र मौखिक परंपरेने त्यांनी विपुल प्रमाणात गोरवट संस्कृती लोककथा, गीद लोकगीत, केणावट (लोकम्हणी) मौखिक रुपाने जतन करुन ठेवले आहे. गोरबोलीतून बंजारा समूहाची संस्कृती व इतिहास झळकतो. गोरबोलीचे अंतरंग उदधृत करतांना गोरबोलीत आदराचे शब्दप्रयोग आढळत नाही. उच्चारण दीघांत करतात त्यामळे शब्दांच्या

व अनुस्वरांचा खूप प्रमाणात गोरबोलीत वापर होतो. सांकेतीक भाषाचे उदाहरण द्यायचे झाल्यास अलग मत (सांकेतीक भाषा) द मत (बंजारा भाषा) देऊ नको (मराठी भाषा) आळगानाक (सांकेतीक) देनाक (बंजारा) देऊन टाक (मराठी)...

निष्कर्ष :

ज्या विविध प्रक्रिया समाजात होत आहे त्यामुळे बंजारा समाजात विकासाची प्रक्रिया जोर धरू लागली आहे. हा समाज आधुनिकीकरण, यांत्रिकीकरण, संस्कृतीकरण, जागतिकीकरण या प्रक्रियांशी समरस होऊ लागला आहे. शिक्षणा विषयाची जागरूकता निर्माण होत आहे. शिक्षणामुळे यांचा बौद्धिक स्तर उंचावत आहे. आधुनिक जीवनशैलीचा स्विकार होत असल्यामुळे भाषा यापासून अलिप्त राहिली नाही.

तांडा संस्कृतीमध्ये भाषीक बदलाची प्रक्रिया बाह्य संस्कृती संपर्कामुळे सुरू झालेली आहे.. भाषा है संप्रेषणाचे माध्यम असून माणसाच्या परस्परांतील आचार विचार, भावना यांचे आदान प्रदान भाषेच्या माध्यमाने होत असते. परस्परांच्या अंतःकरणात शिरकाव करण्याचे माध्यम भाषा असते, तिची विशिष्ट स्वरूपाची आचार संहिता असते. व्यक्तीतील चांगले वाईट त्यांच्या बाह्य स्वरूपावरून ओळखले जात नाही तर वर्तन आणि भाषा, बोलीभाषा यावरून ओळखतात. स्वतः च्या बोली भाषेविषयी प्रत्येकाला आपुलकीची भावना असते जे माणसाच्या वाणीमधून निर्माण होते. सामाजिक संकेतानुसार जी बोली भाषा प्रचलीत होते त्यात परंपरा, संस्कृतीतून आलेले जीवनमूल्य असतात.

बोली भाषेचा प्रवाह एकत्रीत होऊन अथांग महासागर भाषा स्वरुप तयार होतो. आज मात्र बंजारा समाजात भाषेविषयी परिवर्तन झाले आहे. नागरी समाजाच्या संपर्कात काही बंजारा बांधव जे शिक्षित आहे, त्यांच्यावर बाह्य संस्कृतीचा प्रभाव पडला आहे ते मायबोलीला विसरत जात आहे.

आज बंजारा भाषांमध्ये अनेक भाषांचा समावेश असल्याचे दिसते. 'दिमाख' हा हिंदी शब्द आहे. 'बसलेट व्हेगी', बस लेट म्हणजे इंग्रजी शब्द मोठया प्रमाणात उच्चारले जातात. टेन्शन, रुटीन, फ्रेश हे बंजारा बोलीतून सहजतेने ते बोलत असतात. भाषिक विकासामुळे सुसंवादाची निर्मीती झालेली आहे. शिक्षण, व्यवसाय उद्योगमुळे येणारा संबंध यामुळे भाषिक बदल झाले आहेत.

उपाययोजना :

भाषा सामाजिक संपत्ती तसेच सामूहिक वारसा आहे. कोणत्याही भाषेचे अंत एक

TOR
Govt. Instt.
Sciences

निर्मिती करीता प्रदीर्घ कालावधी लागला. तिला सुरक्षित ठेवून संवर्धित करणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.

बंजारा समाजात साधारणतः आधुनिकता, यात्रिकीकरण, संस्कृतीकरण, जागतिकीकरण या प्रक्रियामुळे प्रगतीची आकांक्षा, विकासाची आशा, परिवर्तनानुरुप स्वतः मध्ये परिवर्तन करण्याची भावना निर्माण होत आहे. बौध्दिक तार्किकतेतून ते सामाजिक प्रगती साध्य करण्याचा प्रयत्न करत आहे ज्यामुळे भाषातही द्वंद निर्माण होत आहे. हा द्वंद संपुष्टात आणण्याकरीता स्वभाव गरजेचे आहे.

बंजारा समाज बांधवाला विविध होणाऱ्या प्रक्रियेत स्थिरावयाचे असेल तर संपूर्ण मुला-मुलींना स्वभाषेतून शिक्षण देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्याचबरोबर साहित्य निर्मिती करीता लोकसहभाग व शासनाचे अनुदान प्रदान केल्यास विपूल प्रमाणात साहित्य निर्मिती होऊ शकेल. सद्यस्थिती हा समाज एका दवबिंदू वरच थांबलेला आहे जोपर्यंत दवबिंदूचे रूपांतर लंब रेषेत होत नाहीत तोपर्यंत त्यांचा स्तर साहित्याच्या दृष्टीने उंचावणार नाही.

गोरबोली सारख्या लोकभाषा जिवंत ठेवायच्या असेल तर सरकारने हया बोलींचा शास्त्रीय अभ्यास करणे गरजेचे आहे. बोली भाषेत नियतकालिके, पाठयपुस्तके, इलेक्ट्रॉनिक मिडिया या प्रिंट मिडिया सुरु करणे आवश्यक आहे. या बोलीच्या संवर्धनासाठी चर्चासत्र, संमेलन, मेळावे साहित्य जत्रा, साहित्य प्रदर्शन, सांस्कृतिक दर्शन, भाषे संवर्धनाशी संबंधीत उपक्रम राबवून लोकांमध्ये चर्चा घडवून आणणे गरजेचे आहे. तरच लिपी नसलेल्या अल्पसंख्यांक समाजाच्या प्राचीन बोली जीवंत राहतील, नाही तर भाषा मरते तेव्हा ती भाषा बोलणाऱ्या समूहाची संस्कृतीही लोप पावते. कारण भाषा हा संस्कृतीचा हुंकार असतो. नावलौकिक व विद्वत्तेचा आव आणण्यासाठी इंग्रजी व इतर भाषांचा अनाबाई बापट हा समाजातील लोकांना टाळला पाहिजे तर भाषा संवर्धनास हातभार लागेल.

आज संपूर्ण विश्वात आर्थिक आणि बौध्दिक साम्राज्यवाद पसरतो आहे. इंग्रजी वर्चस्वकारी भाषा व तत्सम भाषांचा विकास वेगाने होत आहे. जी भाषा सरळ आर्थिक स्वरूपांनी जुडलेली असते ती शासन, सत्ता यांना ही प्रभावीत करते. आज बंजारा जमातीची भाषा पलायन करुन अशा भाषांचा अंगीकार करत आहे जे रोजगाराभिमुख असून रोजगाराकरीता सुरक्षितता प्रदान करते. त्यामुळे यांची गोरवाणी भाषा, साहित्य, कला विलुप्त होतांना दिसते. जर यांच्या भाषेला आर्थिकतेची जोड मिळाली तर बंजारा भाषेचे भविष्य कदाचित उज्ज्वल असेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. रमेश डॉ. जाधव (संपा.), *गोरवाणी (मासिक)*, औरंगाबाद, ऑक्टो. ते डिसेंबर-२०११.

२. चव्हाण गोविंद एच्. (संपा.), *साप्ताहिक बंजारा पुकार*, दिवाळी विशेषांक, अंक १२,१३, वर्ष १० ९, २१/११/२००९

३. जाधव भाई प्रेमसिंह, बंजारा, दर्पण प्रकाशन, २००२.

४. राठोड मोतीराज, *बंजारा धर्म (पत्रिका)*, प्रथम वर्ष, प्रथम अंक, १५ फरवरी २००८.

५. राठोड रमेश (प्रका.), *बंजारा कॅलेंडर (दिनदर्शिका)*, रविश प्रकाशन, विद्यानगर मानेवाडा रोड, नागपूर २००३.

६. साप्ताहिक (दैनिक) *बंजारा सुवर्ण महोत्सव दिग्रस विशेषांक*, २००९.

७. जाधव फुलसिंग (संपा.), *गोरवाणी स्मरणिका*, पहिले गोर बंजारा साहित्य सम्मेलन, औरंगाबाद, २००५.

ᘛᘛᘛ

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ४ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ८

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● डॉ. वंदना मनोज इंगळे ● डॉ. राजश्री पूर्णचंद्र मेश्राम ● डॉ. ललिता ईश्वरन पुनैय्या

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/–
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/–, आजीव वर्गणी रु. ५०००/– (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे–माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

२९. बाबासाहेबांच्या बुद्ध धम्म विचारांची प्रासंगिकता

– डॉ. चंद्रमणी भोवते ---------- १२८

३०. मौर्य साम्राज्य संस्थापक – चंद्रगुप्त मौर्य

– डॉ. योगेश मारोती करवाडे ---------- १३२

३१. दैनंदिन जीवनात पठ्ठानपालीच्या उपयोग –

– अंजुषा ता. रामटेके ---------- १३४

३२. बुद्धि संस्कृतीच्या माहिती स्त्रोतातून बौद्धिक परिवर्तन

– डॉ. वि. के. ठवकर, डॉ. सुधाकर थुल ---------- १३९

३३. बौद्ध समाज की सामाजिक समस्या

– डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर) ---------- १४२

३४. भारत में बौद्ध सामाजिक, राजनितिक इतिहास, विकास, पतन पुनः उदय और परिवर्तन

– नेहा च. गजभिये ---------- १४५

३५. बुद्धीझममें आर्थिक, सामाजिक एवं राजनैतिक समानता : एक अभ्यास

– डॉ. भारत वार्लोद्रे ---------- १५२

३६. भारत का संविधान एक महान ग्रंथ : एक अवलोकन

– डॉ. विकास एस. नागराळे ---------- १५६

३७. इ. स. १९५६ का नागपूर बौद्ध धम्म दीक्षा समारंभ

– डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर ---------- १६०

▲▲▲

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

बौध्द समाज की सामाजिक समस्या

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)
विभागप्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरभ्रमणध्वनी : ७५०७८२४३९८
Email Id : bhujadepramilagmail.com

सारांश :

बौध्द धर्म भारत की श्रमण परंपरा से निकला ज्ञानधर्म और दर्शन है। ईसा पूर्व छठवीं शताब्दी में गौतम बुध्द द्वारा बौध्द धर्म का प्रवर्तन किया गया। दो हजार वर्षो में मध्य, पूर्वी और दक्षिण-पूर्वी एशिया में भी फैल गया । हीन यान, थेरवाद, महायान, वज्रयान बौध्द धर्म के प्रमुख सम्प्रदाय है। दुनिया के करीब २ अरब (२९%) लोग बौध्द धर्म के अनुयायी है । दुनिया के २०० से अधिक देशों में बौध्द अनुयायी हैं। १३ देशों मे बौध्द धर्म प्रमुख धर्म है। भारत, नेपाल, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, इंडोनेशिया, रुस, ब्रुनेई, मलेशिया आदी देशों में भी करोडो बौध्द अनुयायी है। भारत में ६,७९,८७,८९९ - १०% बौध्द लोगो की जनसंख्या है। महाराष्ट्र में ६५.३१ बौध्द जनसंख्या लाख में है। राज्य में इसका प्रमाण ५.८१ है, ११.८५ वृध्दी हुयी है। विदर्भ के ११ जिलो में ६५ लाख बौध्दों में से लगभग ३० लाख बौध्द है। नागपूर जिल्हे में भी बौध्द लोगो का अनुपात उच्चतम हैं।

शब्दांकन : बौध्द, बौध्द अनुयायी, सामाजिक समस्या

प्रस्तावना :

नागपूर यह राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज जी की कर्मभूमी है । मदुरितांचे तिमिर जावो, जो जे वांच्छिल तो ते लाहोफ ऐसा भव्य दिव्य और उन्नत आशावाद, ऐसा भक्तिमय वातावरण का प्रभाव बौध्द समाज पर न पडा हो ऐसा हो नहीं सकता। आज बौध्द समाज ने मराष्ट्रीय एकात्मताफ की धुरा संभाली है। चारों ओर के दलित आंदोलनो को देखा जाये तो मंदिर प्रवेश से लेकर सार्वजनिक स्थलो तक का प्रवेश इन, आंदोलनो के पिछे का उद्देश्य था केवल महम भारतीयफ है । इन्हें भी समानता, बंधूभाव, एकात्मतापूर्ण व्यवहार मिले ऐसी सभी बौध्द लोगो की इच्छा थी। आज ऊर्ध्वगामी दिशा में मार्गक्रमण हुआ भी हो तो भी बौध्द समाज पूर्णत: इकठ्ठा नहीं हुआ है, एकता में बंधा नही है, अत्यंत खेदपूर्ण कहना पडता है। आज २१ वी सदी में जीवन व्यापन करते हुये भी बौध्द बांधवो को मध्ययुगीन जीवन जीना पडता है, यह वस्तुस्थिती है। आज खुले दिमाग से, तार्किकता से बौध्दों की इन सामाजिक समस्या की ओर देखने की जरुरत है।

नागपूर की पार्श्वभूमी :

नागपूर की स्थापना देवग़ढ के गोंड राजा बख्त बुलंद शाह ने १७०३ ई. सन् में की थी । यह शहर १९६० तक मध्य भारत राज्य की राजधानी थी। १९६० के बाद यहाँ की मराठी भाषा बोलने वाली आबादी को देखते हुये इस महाराष्ट्र के जिले के रुप में शामिल कर लिया गया। ९८९० वर्ग किलोमीटर के क्षेत्र में फैले इस जिले में १३ तहसील और १९६९ गांव शामिल है। नागपूर के पर्यटन स्थलों में अंबाझरी झील, बालाजी मंदिर, पोद्दारेश्वर राम मंदिर, दीक्षाभूमी, आदासा, रामटेक, खेकरा नाला, मरकड, नगरधन, नवेगांव बांध, सेवाग्राम, सीताबर्डी किला मशहूर है। भारत में बौध्द लोगों की संख्या ६,७९,८७,८९९ १०% है। आज बौध्द लोगो की नागपूर में १४.३६% जनसंख्या है । नागपूर शहर की स्थापना देवग़ड (छिंदवाडा) के शासक गोंड वंश के राजा ने की थी । संतरे की राजधानी के रुप में विख्यात नागपूर महाराष्ट्र का तीसरा सबसे बडा शहर है। यहाँ बने अनेक मंदिर, इमारतें, झील, लोगो को लुभावणी लगती है। इस शहर से बहने वाली नाग नदी के कारण इसका नाम नागपूर पडा।

संशोधन के उद्देश्य :

१) बौध्द समाज की सामाजिक समस्या को ज्ञात करना।
२) बौध्द समाज में स्त्रियो की स्थिती का पता लगाना।
३) बौध्द समाज की ओर अन्य समाज का दृष्टिकोन विस्तारीत करना।

संशोधन के गृहितके :

१) बौध्द समाज में सामाजिक समस्या बढ रही है।
२) बौध्द समाज में स्त्रियों की स्थिती दुय्यम स्वरुप की है।
३) अन्य समाज का बौध्द समाज की ओर देखने का दृष्टिकोन सकारात्मक होना बाकी है।

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

 ISSN No. 2394-5990

संशोधन की मर्यादा : प्रस्तुत संशोधन केवल ग्रामीण, शहरी नागपूर तक ही मर्यादित है।

संशोधन संरचना : विश्लेषणात्मक पध्दती को प्रयुक्त कीया है।

तथ्य संकलन : प्रस्तुत संशोधन में दुय्यम स्त्रोत जिसमें प्रकाशित किताब, महाराष्ट्र गॅझेट, मराठवाडा खंड-२, इंटरनेट का उपयोग किया है ।

संशोधन का महत्व :

बौध्दों की सामाजिक समस्या का उजागर होने पर भविष्य के प्रति कुछ संकेत समस्या निराकरण हेतू इंगित किये गये वह बहुत ही कारागर सिध्द हो सकते है । इस समाज के उत्थान के लिए, प्रगती के लिए, विकास के लिए, महिलाओ का दर्जा समाज में समानता का होने के लिए प्रस्तुत संशोधन का महत्व है ।

बौध्दो की सामाजिक समस्या :

विवाहविषयक समस्या : इस समस्या में मुख्यतः सुशिक्षित और अशिक्षित समाज ऐसा वर्गीकरण करना होगा । अशिक्षित समाज में अंशतः बालविवाह दृष्टिगोचर होते है । इस समाज में दहेज प्रथा नागपूर जिले से न होने के कारण परिणामों का उल्लेख अनावश्यक है। बौध्द समाज में विधवा पुनर्विवाह प्रथा, अस्तित्व में होने के कारण विवाहविषयक समस्या अत्यंत जटिल स्वरुप की हो रही है। २१ वी शताब्दी में इस समाज के लोगों में वकील, डॉक्टर्स, प्राध्यापक, इंजिनिअर्स, राजपत्रित, अधिकारी इन लोगों में दहेज जो वस्तू स्वरुप में होती है, अत्यंत चिंताजनक वस्तूस्थिती हो गयी है। आज सुशिक्षित कहलाने वाले वर्ग ने अंतमुर्ख होकर स्वयं के समाज की विपन्नावस्था और उसके उत्थान का विचार करना अत्यावश्यक हो गया है।

आंतरजातीय विवाह : इस संबंध में विचार करते समय जाती और उपजाती एवंम् आंतरजातीय ऐसे दो पध्दतीयों से विचार करना आवश्यक होता है । पहले उपजाती में विवाह नहीं होते थे, लेकीन बौध्द धर्म का स्वीकार करने के पश्चात १९५६ के बाद उप जाती का उतना विचार नहीं कीया जाता । आज तो साक्षर युवा पीढी की मानसिकता आंतरजातीय विवाह के लिए तैयार है ।

बौध्द, मातंग, चांभार, ढोर इत्यादी जातीयों में आंतरजातीय विवाह ज्यादा प्रमाण में होने चाहिए लेकिन उनका प्रमाण अभी भी कम है। शायद बौध्दो में साक्षरता दर अन्य जातीयों की तुलना में कम होने के कारण ऐसा होता होगा ।

सामाजिक उपजातीयाँ : दलित समाज में बौध्द, मातंग, भंगी, चांभार, इत्यादी जातीयाँ अस्तित्व में है। इसके अलावा प्रत्येक जाती में उपजातीयाँ भी अस्तित्व में है लेकिन इन उपजातीयों की सीमापरिघ बौध्द धम्म के स्विकृत होने के बाद परिध लाँघ चुके है। लेकिन बौध्द धम्म का स्विकार और प्रसार चांभार, ढोर समाज में जिस प्रमाण में होना चाहिए था वैसा हुआ नहीं, उसके कारण आंतरजातीय विवाह अधिक प्रमाण में नहीं हो रहे है। दुसरा कारण याने इन जातीयों में शिक्षा का प्रमाण अत्यल्प है।

धर्म ने निर्माण किये प्रश्न : दलित समाज के संदर्भ में धर्म ने अत्यंत जटिल प्रश्न निर्माण किये है। केवल हिंदू समाज में ही नही तो ख्रिश्चन, सीख, जैन, मुस्लिम इत्यादी धर्म के लोग भी दलित समाज की ओर मअस्पृश्यफ इस नजर से ही देखते है, इसे स्विकार करना ही पडेगा। अस्पृश्यता यह कल्पना सभी धर्मियों के मन पर बैठी हुयी है। मन से उसे निकाले बिना धर्म ने निर्माण की हुयी विवंचना सहज स्वरुप से छूटेंगी नही ऐसा दृष्टिगोचर हो रहा है। कानून ने अस्पृश्यता निराकरण कानून लाया है लेकिन समाज का हृदय परिवर्तीत होना आवश्यक है। कानून ने अपना कार्य कीया है। लेकिन समाज विचारधारा परिवर्तीत नहीं हुयी है, इसे अमान्य करना याने सत्य से रुख मोडना होगा। धर्म यह वैयक्तिक बात है लेकिन ऐसा नहीं होता। धर्म के इष्ट और अनिष्ट परिणाम सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक एवंम राजकीय जीवन पर होते हुए दिखाई देते है। धर्म के कारण सभी क्षेत्र में बौध्दो की पिछाडी हुयी है। ईक्सवीं सदी में पदार्पण हुये भारतीय समाज ने बौध्द समाज जीवन के सभी क्षेत्र में भ्रातृभाव के नाते से समझकर व्यवहार करना चाहिए ।

दलितेत्तरों की ओर देखने का दृष्टिकोण : दलित समाज का दलितेत्तरों की ओर देखने का दृष्टिकोण निश्चित स्वरुप से भ्रातृभाव का है जो राष्ट्रीय एकात्मता के लिए पोषक है। हमें समता प्राप्त होनी चाहिए, अन्य समाज से बंधुभाव, न्यायिक दृष्टिकोण से हमारे साथ बर्ताव करना चाहिए यह समाज के प्रारंभिक अवस्था से ही लगता था। ऐतिहासिक दृष्टि से देखा जाए तो यह समाज मभारत का भूमिपुत्रफ है। इसके कारण भारतीय समाज से हम कुछ अलग है, ऐसा उन्हें कभी नहीं लगता। सभी भारतीय भाई-बहन है इसलिए भारतीय बंधुत्व भाव से इन्हें भी समानता के साथ बर्ताव हो, ऐसी इनकी भूमिका है। इतना हीं नहीं तो अपनी भूमिका प्रत्यक्ष में उतारने के लिए मंदिर प्रवेश हेतू संघर्ष भी किया है, इसी सत्य का आग्रह भी किया है। दलित समाज का समाज के प्रारंभ से २१ वी सदी तक राष्ट्रभावना को पोषक ऐसा दृष्टिकोण रहा है।

दलितो के ओर देखने का दृष्टिकोण : समाज का दलित समाज की ओर देखने का दृष्टिकोण योग्य है ऐसा कहना शायद अयोग्य हो सकता है। हम २१ वीं शताब्दी में मार्गक्रमण कर रहे है, इसकी चेतना दलित समाज ने रखनी होगी। ग्रामीण भाग हो या शहरी क्षेत्र बहुसंख्य दलितेत्तर समाज दलित लोगो की ओर बंधूभाव की दृष्टि से अभी भी नहीं देखते उन्हे समानता प्रा

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

नहीं होती। इसके कारण भारतीय समाज ने अपना मध्ययुगीन दृष्टिकोन परिवर्तन करना उचित होगा।

महिलाओं की समस्या : सभी भारतीय समाज में पुरुष प्रधान संस्कृती का संवर्धन हुआ है, उसमें दलित समाज अपवाद नहीं है। बौध्द परिवार में महिलाओं को समानता के साथ रखा जाता है, ऐसा कहना अतिश्योक्ती होगी। लड़कीयो का जन्म हर्षोउल्लास के साथ, आनंददायी होता है, ऐसा नहीं। एक बालक को जन्म देने के लिए तीन-चार लडकियों को जन्म दिया जाता है। इसके पिछे लड़कीयों की शादी यह कारण जबाबदार हो सकता है। इस श्रमिक समाज में दहेज प्रथा भले ही न हों लेकिन विवाह समारंभ पर दारिद्रय रेखा के निचे के परिवार को खर्च करना महंगा पडता है। जिनकी क्षमता नहीं होती, उन्हें कर्ज निकालना पड़ता है। जिसे वे चुका नहीं सकते।

बौध्द स्त्रियों में शिक्षा का प्रसार अत्यल्प है। इसका कारण याने दरिद्रता और अज्ञान है। कुछ महिलाओ को रोज मजदूरी करने के लिए पारिवारीक सभी काम निपटाकर काम पर जाना होता है। उन्हें खुद की रसोई काम पूर्णत: करके ही जाना होता है, बच्चो का संगोपन, इतना ही नही है कृषी व अन्य लघु उद्योगो से संबंधित कामों का निपटारा करना होता है। लेकिन भारत को स्वतंत्रता प्राप्त होने के पश्चात डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी के महान और ऐतिहासिक कार्यो के कारण जनचेतना निर्माण हुयी है, उसके कारण यह समाज न्याय और अधिकार के लिए तेजस्वी संघर्ष कर रहा हैं, ऐसे समाज में अनेक प्रसंग है जब सनातन वृत्ती के लिए कभी स्वयं तो कभी ग्राम अपराधीक भावना रखने वालो के द्वारा इन स्त्रियों पर नानाविध स्वरुप के अत्याचार हो रहे है। इन स्त्रियो पर अन्याय, अत्याचार भी हो रहा है, यह बात लक्षणीय है।

व्यसनधीनता : भारतीय समाज में सर्वसाधारणत: व्यसनधीनता बढ़ रही है, उसमें बौध्द समाज अपवाद नहीं है। पहले नशाबंदी अस्तित्व में नही थी उस समय व्यसनाधीनता का प्रमाण अत्यल्प था। लेकिन बाद मे नशाबंदी का कानून जब से अस्तित्व में आया है, तब से कुछ शिक्षित-अशिक्षित लोग चोरी चुपके नशा करते है, दारु पिते है। परिणामत: दारु प्राशन करने का प्रमाण उत्तरोत्तर बढ़ ही रहा है। मदिरापान करना भारतीय संस्कृती के इस समाज में फॅशन के नाम पर, मेहमानो का ख्याल करके किया जा रहा है जो अत्यंत ही शोचनीय समस्या है, यह एक बड़ा प्रश्नचिन्ह है। इस प्रकार बौध्दों की सामाजिक समस्या का स्वरुप अत्यंत ही जटिल है। इनकी आर्थिक स्थिती बिकट नहीं होती तो, उन्होंने स्वयं की सामाजिक समस्या का निराकरण किया होता लेकिन आर्थिक स्वरुप से दुर्बल समाज की समस्या का निराकरण सरकारने करना चाहिये।

समस्या निराकरण हेतू सूचना :

जातीभेद नष्ट करना : आज भी २१ वीं सदी में जीते हुये ग्रामीण भाग में बडे पैमाने पर मअस्पृश्यताफदिखाई देते है। इस हेतू अन्य समाज के लोगो का प्रबोधन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन का निर्माण होना चाहिए ।

जाती व्यवस्था ने निर्माण किये धर्म के परिघ नष्ट करने के लिए आंतरजातीय विवाह को प्रोत्साहन देना चाहिए, इतना ही नही तो बौध्द लोगो के इस प्रकार के विवाह होने के लिए आर्थिक मदत उन तक पहुँचनी चाहिए।

दहेज प्रथा कानून की अंमलबजावणी कठोर स्वरुप से होनी चाहिए।

शासकीय कार्यालयो में शुरु सभी धार्मिक समारंभ बंद किये जाने पर सर्व धर्म समभाव निर्माण हो सकता है ।

वेतन कानून क्रियान्वयन जैसे कृषी, बांधकाम, उद्योग इन क्षेत्रो में कठोरता से होना चाहिये।

बौध्दो की आर्थिक परिस्थिती सुधार हेतू उद्योगधंदो की निर्मीती हेतू १००: कर्जा उपलब्ध होना चाहिए ।

अज्ञानता का विनाश करने के लिए विविध शिष्यवृत्ती योजना इन तक पहुँचना चाहिए।

नशाबंदी कानून का कठोरता से क्रियान्वयन होना चाहिए ।

बौध्दो की सभी समस्या पर शिक्षा यह अंतिम शस्त्र होने के कारण स्कूलो में विद्यार्थीयों को शिष्यवृत्ती देनी चाहिये, तो महाविद्यालयीन विद्यार्थीयो की शिष्यवृत्ती में आवश्यकतानुसार बढ़ौत्तरी होनी चाहिए।

इस प्रकार २१ वी शताब्दी में सर्वांगीण प्रगती की फलश्रुतता इस समाज को भी हासिल हो । इसके लिए इनकी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक मुख्यत: आर्थिक समस्या का निराकरण होना चाहिए। २१ वी सदीं में भारतीय समाज का कोई भी भाग वंचित, पडित न हो। समानता, स्वतंत्रता, बंधूभाव इन मानवीय मूल्योंपर आधारित समाज की निर्मिती हो।

संदर्भ ग्रंथ :

1) Economic survey of Mahashtra 2014-15 vfHkxeu frFkh 25 Feb., 2017.
2) मराठवाडा खण्ड - 2, 2001.
3) https://hi.m.wikipedia.org
4) https://hindi.mapsofindia.com
5) https://www.iimnagpur.ac.in
6) https://www.vokal.in

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

CARE LIST APPROVED PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL ISSN 2320-3781

Imran Sheikh

Naqsh-e-Nau

2022-23

International Annual Urdu Journal

(Khutoot Nigari Number)

Editor: Dr. Naseha Usmani

Published by : Dept. of Urdu
Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj
University of Allahabad

Scanned with OKEN Scanner

CARE LIST APPROVED PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL ISSN 2320-3781

نقوش

۲۰۲۲ء۔۲۰۲۳ء

سالانہ عالمی اردو جریدہ

(خطوط نگاری نمبر)

مدیر: ڈاکٹر ناصحہ عثمانی

شعبۂ اردو

حمیدیہ گرلس ڈگری کالج، پریاگراج

الہ آباد یونیورسٹی

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Social Sciences
NAGPUR

Scanned with OKEN Scanner

परामर्श

तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचे प्रकाशन

संस्थापक : सुरेंद्र बारलिंगे (१९१९ – १९९७)
संपादक : प्रदीप गोखले
सहयोगी आणि प्रशासकीय संपादक : श्रीधर आकाशकर

संपादक मंडळ
दीप्ती गंगावणे
मीनल कातरणीकर
श्रीनिवास हेमाडे
हरिश्चंद्र नवले

सल्लागार मंडळ
सदानंद मोरे
मंगला चिंचोरे
वैजयंती बेलसरे
नागोराव कुंभार
प्रभाकर देसाई

संपादकीय सहाय्य : सुनील राऊत

या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई यांचेकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. मात्र या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्यशासन सहमत असेलच असे नाही.

प्रसिद्धीसाठी पाठवायचे लेख व इतर सर्व व्यवहार यासाठी संपादक, परामर्श, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे ४११००७ यांना लिहावे.

वर्गणी रोखीने संपादक, परामर्श, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे ४११००७ या पत्त्यावर पाठवावी. मात्र चेकने किंवा डिमांड ड्राफ्टने वर्गणी पाठविल्यास चेक किंवा ड्राफ्ट 'वित्त व लेखा अधिकारी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ' या नावाने काढावा व तो 'संपादक, परामर्श' यांच्या पत्त्यावर पाठवावा. अंक न मिळाल्याची नोंद अंक प्रसिद्ध झाल्यापासून एक महिन्याच्या आत आमच्या कार्यालयात केल्यास अंक शिल्लक असल्यास पाठविला जाईल.

परामर्शचे सुधारित वर्गणी दर

त्रैवार्षिक वर्गणी	संस्थांसाठी	रु. २०००/–
	व्यक्तींसाठी	रु. १२००/–
वार्षिक वर्गणी	संस्थांसाठी	रु. ८००/–
	व्यक्तींसाठी	रु. ५००/–
मागील खंडाची किंमत	संस्थांसाठी	रु. १०००/–
	व्यक्तींसाठी	रु. ६००/–
एका अंकाची किंमत	संस्थांसाठी	रु. २५०/–
	व्यक्तींसाठी	रु. १५०/–

जाहिरातीचे नवीन दर

अर्धपानी जाहिरात रु. ३००/– प्रती अंक आणि रु. ९००/– ४ अंक

परामर्श

परामर्श, खंड ४१, अंक ३–४, (नोव्हें. २०१९ ते एप्रिल २०२०)
प्रकाशन : फेब्रुवारी, २०२३

अनुक्रमणिका

अंक लेखक	लेख	पृ. क्रमांक
१. राजेसाहेब मारडकर	'सीएसआर'च्या संदर्भात, 'आचारसंहिता आणि कॉर्पोरेट विश्व' यांतील संबंधांची मीमांसा	१
२. श्रीकांत चवरे	विद्यमान राजकीय पर्यावरणात महात्मा गांधीजींच्या तात्त्विक विचारांची व्यवहारिकता (एक चिकित्सक अध्ययन)	१४
३. अमन बगाडे	संप्रेषण (संवाद) कौशल्यातील नीतिशास्त्राची भूमिका : बुद्धांची 'सम्यक् वाक्' शिकवण	३१
४. ऋचा कुलकर्णी	नैतिक ज्ञानशास्त्र आणि नैतिक दाव्यांचे समर्थन	४०
५. शर्मिला वीरकर	दिके व जेके	५४
६. श्रीधर आकाशकर	भगवद्गीतेवरील टीका आणि महानुभाव : काही विचार	५८
७. तुकाराम सोपान जंगले	पंचदशीचे मराठी भाषांतर : एक अध्ययन	६३
८. भारती बापूसो पाटील	स्वास्थ्यसाधन – हठयोग	६५
९. सचिन राजपूत	महाराष्ट्रातील संतांचे सामाजिक योगदान	८८
१०. श्रीनिवास हेमाडे	चिनी तत्त्वज्ञान समजून घेताना - तीन मूलभूत सिद्धान्त	१०६

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

परामर्शच्या मालकी हक्क, प्रकाशन वगैरेंबाबत

फॉर्म ४

१. प्रकाशन स्थळ	:	तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७
२. प्रकाशन कालावधी	:	त्रैमासिक
३. मुद्रकाचे नाव व पत्ता	:	कुलसचिव, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७ राष्ट्रीयता : भारतीय
४. प्रकाशकाचे नाव, पत्ता आणि राष्ट्रीयत्त्व	:	प्रा. श्रीधर आकाशकर, तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७ राष्ट्रीयता : भारतीय
५. संपादकाचे नाव व पत्ता	:	प्रा. प्रदीप गोखले, तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७ राष्ट्रीयता : भारतीय
६. नियतकालिकाची मालकी ज्यांच्याकडे आहे, त्या व्यक्तीचे/संस्थेचे नाव व पत्ता	:	तत्त्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७

मी, श्रीधर आकाशकर; याद्वारे प्रकट करतो की, वर दिलेली माहिती खरी आहे.

श्रीधर आकाशकर

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Inst.
of Arts and Social Scienc.

'सीएसआर'च्या संदर्भात, 'आचारसंहिता आणि कॉर्पोरेट विश्व' यांतील संबंधांची मीमांसा

प्रस्तावना

व्यक्ती, समाजजीवन आणि व्यवस्थेच्या आचरणाची मीमांसा हा आपल्या तत्त्वचिंतनाचा अविभाज्य असा भाग आहे. व्यक्ती असो वा समूह, आचरणाची मीमांसा करतच उत्तरोत्तर विकसित होत असतो. याअर्थाने तत्त्वज्ञान, तत्त्वचिंतन हा जीवनाचा एक भाग आहे. 'It is impossible for man to live without a Philosophy.'[१] अर्थात जीवनातील मूलभूत घटकांचे, दैनंदिन घटकांचे तत्त्वचिंतन केल्याशिवाय मनुष्य अंतिम ध्येयाप्रत पोहोचू शकत नाही. त्याचबरोबर तत्त्वज्ञानाच्या अकॅडमिक स्वरूपाचा विचार केला, तर आपल्या लक्षात येईल की, 'तत्त्वज्ञान हे सर्व शास्त्रांचे शास्त्र आहे', असे म्हटले जाते. त्यामुळे व्यक्तीच्या आचरणाचा आदर्शात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणारे नीतिशास्त्र (Ethics), अथवा आचारसंहिता (code of conduct) हेसुद्धा तत्त्वचिंतनाचे एक क्षेत्र आहे.

वरीलप्रमाणे विचार केला; तर नीतीची संकल्पना ही व्यापार, उद्योग, कंपनी, व्यवसाय-क्षेत्रालाही लागू होऊ शकते. एका विशिष्ट उद्देशाने एकत्रित आलेल्या व्यक्तींचा समूह म्हणजे कंपनी होय. उद्योग, व्यापार, व्यवसाय ह्या कार्पोरेट विश्वाशी संबंधित संकल्पना आहेत. साहजिकच कर्तव्य, जबाबदारी, प्रत्येक घटकाचे हित, नफा इत्यादी गोष्टींचा विचार करता, व्यक्ती वा व्यक्तींच्या समूहाच्या आचारसंहितेच्या अनुषंगाने चिंतन आवश्यक ठरते. या ठिकाणी आचारसंहिता आणि उद्योग, व्यापार-जगत यांच्यातील संबंधांची सविस्तर चर्चा प्रस्तुत आहे. हे करत असताना नीती (ethics) अथवा आचारसंहिता (code of conduct) आणि उद्योग, व्यापार, व्यवसाय-जगत (corporate world) यांचे स्वरूप आणि यांच्या संबंधाच्या अनुषंगाने नैतिक जगतामध्ये

आवश्यक असलेली संकल्पना 'सीएसआर' (CSR अर्थात Corporate Social Responsibility) अर्थात 'व्यवसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व' या संकल्पनांच्या संबंधाचे विश्लेषण होणे गरजेचे आहे.

'सीएसआर' ही कॉर्पोरेट विश्वामध्ये नैतिक–सामाजिक संबंध अभिव्यक्त करणारी एक संकल्पना आहे. नैतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार केला, तर आपल्या लक्षात येते की, उद्योगव्यापार विश्व आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांच्यात अतुट असा संबंध आहे. प्राचीन काळातील उद्योग–विश्वाचा विचार केला, तर या क्षेत्रातील सामाजिक उत्तरदायित्वाची अनेक रूपे जसे– उदारपणा, दानशूरपणा, इत्यादींबाबतची अनेक उदाहरणे आपणास सांगता येतील. एखाद्या उद्योग–समूहाने उभारलेला दवाखाना, किंवा बांधलेली शाळा, महाविद्यालयासाठी दानरूपात दिलेल्या जमिनी, इत्यादी हे सर्व आपण समाजाप्रतिचे काही देणे लागतो, या भावनेचे प्रतीक आहेत. असा हा उदात्त इतिहास, वारसा या संकल्पनेला आहे. यामुळेच आज ही संकल्पना उद्योगजगताचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. याचे अधिक विवेचन पुढे केले जाणार आहे. या लेखातील मूळ तीन संकल्पना, नीती (ethics) अथवा आचारसंहिता (code of conduct), उद्योगव्यापार, व्यवसाय–जगत (corporate world) आणि 'सीएसआर' (CSR अर्थात Corporate Social Responsibility) यांचा पुढे क्रमाक्रमाने विचार करता येईल.

नीतिशास्त्राचे संक्षिप्त स्वरूप

तत्त्वज्ञानाची एक शाखा 'नीतिशास्त्र' ही व्यक्तिआचरणविषयक सर्वच विषयांचे विश्लेषण करत असते. व्यक्तीच्या व्यावहारिक आणि पारमार्थिक जीवन विकासासाठी नीतिशास्त्र आचरणविषयक विशिष्ट आकार, नियम पुरवत असते. नीतिशास्त्र या शब्दातील 'नीती' या शब्दाने जो अर्थ व्यक्त होतो तो – "नीती म्हणजे असे नियम की ज्यांचे पालन केल्याने माणसाचे लौकिक आणि अलौकिक अथवा पारलौकिक कल्याण होईल, तसेच समाजात स्थैर्य आणि संतुलन राहील, शिवाय व्यक्ती व समाज यांचा सर्व दृष्टींनी विकास (अभ्युदय) होईल व विश्वात शांती नांदेल.[२]" 'नीती' या शब्दाने आचरणाशी संबंधित लौकिक आणि अलौकिक असे दोन्ही अर्थबोध होत असले, तरी या ठिकाणी केवळ लौकिक, व्यवहारिक अर्थच प्रस्तुत आहे. अशाप्रकारे नीतीचे,

व्यक्तीच्या/व्यक्तिसमूहाच्या आचरणाचे निश्चित असे मापदंड असावेत; जेणेकरून त्यांच्या अनुसरणाने सर्वांचा विकास होईल.

'नीतिशास्त्र' आणि 'आचारसंहिता' हे दोन्ही मराठी पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जातात. नीतिशास्त्र हा शब्द साधारणतः अकॅडमिक अर्थाने वापरला जातो, तर आचारसंहिता हा शब्द साधारणपणे व्यावहारिक अर्थाने वापरला जातो. तसेच नीतिशास्त्रांतर्गत नैतिक विवेचनांचा विचार केला, तर आपल्या लक्षात येते की, संपूर्ण नैतिक चिंतनाला आपण साधारणतः तीन भागांत विभागू शकतो – 'आदर्श नीतिशास्त्र', 'अतिनीतिशास्त्र' आणि 'उपयोजित नीतिशास्त्र'. या तिन्ही शाखांचा अभ्यास अकॅडमिक स्तरावर आणि त्या ज्ञानाच्या उपयोजनाच्या बाबतीत व्यावहारिक स्तरावर विचार केला जातो. या तीनपैकी उपयोजित नीतिशास्त्राला, 'व्यावहारिक नीतिशास्त्र' असेही म्हटले जाते. वरील तिन्हींच्या चिंतनातून विभिन्न घटकांशी संबंधित आचारसंहिता उदयास येत असते. विभिन्न प्रकारच्या उद्योग–व्यवसायाशी निगडित असलेली आचारसंहिता हीसुद्धा उपयोजित नीतिशास्त्रात चर्चिली जाते. असे असले तरी, या सर्वांचा पाया म्हणजे आदर्शी आणि अतिनीतिशास्त्रीय चिंतन आहे, हे विसरता येणार नाही. त्याचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येते –

आदर्शी नीतिशास्त्र (Normative ethics): आदर्शी नीतिशास्त्र व्यक्तींच्या आदर्शांचा विचार करते, आचरणाच्या आदर्शांचा विचार करते. याअनुषंगाने आदर्शी नीतिशास्त्राचे विश्लेषण हे परिणामवादी नीती (consequentialist ethics), कर्तव्यवादी नीती (deontologist ethics) आणि मूल्यवादी नीती (value ethics) अशा तीन प्रकारांत मोडते. या तीन प्रकारांपैकी दुसरे दोन प्रकार आपणास सामाजिक उत्तरदायित्वाकडे (social responsibility) घेऊन जातात. प्रत्येक व्यक्ती अथवा व्यक्तिसमूहाच्या कृतीचे मूल्यांकन हे कर्तव्यवादी आणि मूल्यवादी सिद्धांतांच्या आधारावर केले गेले पाहिजे. त्यामुळे कर्तव्य भावनेचा, सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या भावनेचा विकास यातून होतो.

अतिनीतिशास्त्र (Metaethics): नैतिक संकल्पनांचे विश्लेषण करणे आणि वास्तवार्थांचा वेध घेण्याचे कार्य अतिनीतिशास्त्र करते. या ठिकाणी एक प्रकारे नैतिक विधान, संकल्पना यांच्या भाषिक विश्लेषणाचाच प्रयत्न केला जातो, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Inst.

उपयोजित नीतिशास्त्र (Applied ethics): अगदी अलीकडच्या काळात या ज्ञानशाखेचा उदय झालेला आहे. आचरणविषयक निकषांचे, नैतिक संकल्पनांचे ज्ञान दैनंदिन जीवनातील व्यावहारिक समस्या सोडवण्यासाठी कितपत उपयुक्त आहे, हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. अर्थातच प्राप्त ज्ञानाचे उपयोजन दैनंदिन नैतिक प्रश्न, समस्या सोडवण्यासाठी होणे आवश्यक आहे.

उपयोजित नीतिशास्त्राचा विचार केला, तर आपल्या लक्षात येते की, Professional Ethics, Business Ethics, Bioethics, Abortion, Euthanasia, Law, Leadership, Environmental ethics, War, Journalism etc. यांसारखे घटक या शास्त्राची विषयवस्तू आहे. वरील प्रकारच्या समस्या ह्या मानवी दैनंदिन जीवनाचा भाग आहेत. या समस्यांशी प्रत्येकाला कोणत्या ना कोणत्यातरी रूपात तोंड द्यावेच लागते. वरील सर्व घटकांपैकी उद्योगव्यापारविषयक नीतिशास्त्र यांमध्ये अनेक व्यक्तींचे हितसंबंध असतात. एखादी कंपनी जर आपल्या कर्तव्यापासून पळ काढत असेल किंवा त्याचे पालन करत नसेल, तर अनेक समस्या निर्माण होतात. जसे कंपनीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या संबंधांबाबतच्या समस्या असतील वा पर्यावरणाशी संबंधित समस्या असतील किंवा कंपनी आणि समाज यांच्या बाबतीतील समस्या असेल, तर या समस्यांची उकल करण्याचे कार्य उपयोजित नीतिशास्त्र करत असते.

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. तो समाजात राहतो आणि उदरनिर्वाहासाठी काही ना काही तरी व्यवसाय, उद्योगव्यापार करत असतो. हे करत असताना स्वाभाविकपणे त्याचा समाजातील इतर घटकांशी संबंध येत असतो. हे संबंध परस्परपूरक, परस्परावलंबी, परस्परसापेक्ष असतात. उद्योग–व्यापारांचा विकास होण्यासाठी, त्यामध्ये सहभागी असलेल्या व्यक्तींच्या जीवन–विकासासाठी, व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक कल्याणासाठी त्याला काही लिखित आणि अ–लिखित अशा व्यवस्थानिर्मित अथवा समाजनिर्मित नियमांचे पालन करावे लागते. हे नियम म्हणजे एक प्रकारचे व्यक्तीच्या अथवा समूहाच्या आचरणाचे नियम असतात. यालाच आचारसंहिता (code of conduct) असेही म्हटले जाते. याविषयी साधारणपणे असे म्हटले जाते की, आचारसंहितेचा सर्वप्रथम प्रयोग निवडणुकीच्या संदर्भात राजकीय पक्ष आणि व्यक्तींच्या आदर्श आचरणाच्या

अनुषंगाने वापरला जात होता[३], परंतु कालांतराने आचारसंहितेने व्यक्ती आणि समाजजीवन यांच्याशी संबंधित असलेल्या जवळजवळ सर्वच क्षेत्रांत प्रवेश केल्याचे आपल्या लक्षात येते. वर्तमानकालीन व्यवस्थाबद्ध जीवनप्रणालीत तर जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत आचारसंहिता ही त्या त्या क्षेत्राचा अविभाज्य असा भाग बनलेली आपणास दिसून येते. त्याला उद्योग, व्यापार, कंपनी क्षेत्रसुद्धा अपवाद नाही, ही आजची वास्तविकता आहे. वाढते औद्योगिकीकरण, व्यापारविश्व, कंपनीशी संबंधित असलेल्या विश्वाने तर निर्मित आचारसंहितेचे पालन करणे हे अभिप्रेत असते.

उद्योगव्यापार विश्वाचे संक्षिप्त स्वरूप

आधुनिकता, माहितीतंत्रज्ञान यांनी प्रभावित असलेल्या सद्य:कालीन मानवी जीवनात विशेषत: उद्योगजगताशी संबंधित Facebook, Google, Microsoft, Reliance, Wipro, Walmart, Flipcart, Amezon, Byjus, Tata, Bajaj, Mahindra. ICICI, HDFC,... इत्यादी नावे सर्वज्ञात आहेत. या सर्व कंपन्यांचे कार्यक्षेत्र हे भिन्न आहे. या सर्व कंपन्या वस्तू, सेवा पुरवण्याचे कार्य करतात. या आणि यांसारख्या अनेक कंपन्यांमध्ये अनेक संघटक कार्यरत असतात. अगदी डायरेक्टर, बोर्ड ऑफ डायरेक्टर, इस्टॅब्लिशमेंट, प्रॉडक्शन मॅनेजरपासून सर्व्हिस–मॅनपर्यंत अनेक व्यक्ती यामध्ये सहभागी असतात. त्यामुळे कोणत्याही कंपनीचा विकास, नफा–तोटा, इत्यादी हे त्या उद्योगातील सर्व संघटकांच्या कार्यक्षमतेवर, त्यांच्यातील कर्तव्यनिष्ठा, विश्वसनीयता इत्यादींसारख्या घटकांवर अवलंबून असतो. एखाद्या उद्योगातील प्रत्येक घटक जर निर्धारित कार्य संपूर्ण कार्यक्षमतेने, कर्तव्यभावनेने आणि न्यायपूर्ण भावनेने कार्यरत असेल, तर उद्योग–व्यवसाय भरभराटीस येतात. पुढे त्याचे सकारात्मक परिणाम सर्व घटकांपर्यंत पोहोचत असतात.

प्राचीन काळापासूनच उद्योग, व्यापार, व्यवसाय हे व्यक्ती आणि व्यक्तिसमूह जीवनाचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे घटक आहेत. देशाच्या आर्थिक विकासाचे आणि व्यक्तींच्या उदरनिर्वाहाचे एक साधन म्हणून याकडे पाहिले जाते. या घटकांशी संबंधित एक स्पष्टीकरण अगदी संक्षिप्तरूपात या ठिकाणी करणे आवश्यक आहे, ते असे की, व्यवसाय (Profession) आणि उद्योग (Business), व्यापार (Trade), कंपनी, हे शब्द पूर्वी भिन्न–भिन्न अर्थाने वापरले

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

जात असत. अर्थार्जन हा व्यवसायाचा भाग असला, तरी 'सेवा' हा मुख्य उद्देश त्याठिकाणी होता. मात्र उद्योग, व्यापार, कंपनी यांचा मुख्य उद्देश नफा मिळवणे हा होता. पूर्वी आचारसंहिता ही केवळ व्यवसायालाच लागू होती; त्याचा उद्योग, व्यापाराशी फारसा संबंध मानला जात नव्हता, परंतु सद्य:स्थितीत आचारसंहिता हा प्रोफेशन, बिजनेस, ट्रेड, कंपनी इत्यादी सर्व घटकांचा अविभाज्य भाग बनलेला आहे. त्यामुळे अर्थार्जनाबरोबरच सामाजिक उत्तरदायित्व, कर्तव्य इत्यादी घटक वरील प्रकारच्या कार्पोरेट विश्वाचा अविभाज्य भाग बनलेले आहेत. उद्योग–व्यवसायामध्ये नीतीचे अर्थात आचारसंहितेचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. वरील प्रकारच्या व्यक्तिसमूहातील आंतरसंबंध महत्त्वाचे असून त्यानुषंगाने विशिष्ट प्रकारच्या नियमावलीचे सर्वांनाच पालन करावे लागते. त्यानुषंगाने 'सीएसआर' हा आचारसंहितेचा भाग आहे. त्याचे पालन करणे त्या त्या उद्योगसमूहाचा महत्त्वाचा घटक आहे.

'सीएसआर'चे स्वरूप

मनुष्य हा समाजात राहत असतो. त्याचा मानसिक, सामाजिक विकास समाजाच्या माध्यमातून होत असतो. त्याच्या अनेक गरजांची पूर्तता ही समाजाकडूनच होत असते. कुटुंब, मित्र, परिवार, गाव, मोहल्ला ही सर्व समाजाचीच भिन्न–भिन्न रूपे आहेत. मनुष्याच्या गरजांची पूर्तता या समाजरूपांकडून होत असते. समाजच त्याला जीवन जगायला शिकवत असतो. याअर्थाने विचार केला; तर मनुष्य हा समाजाचा ऋणी असतो, तो समाजाचे देणे लागतो. जेव्हा तो पूर्णावस्थेत येतो, विकसित अवस्थेत येतो; तेव्हा समाजाने केलेल्या ऋणांची परतफेड करणे, हे त्याचे कर्तव्य असते. ती त्याची सामाजिक जबाबदारी, उत्तरदायित्व असते. अशाच प्रकारची जाणीव ही 'सीएसआर' अर्थात व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या धोरणात असते.

मनुष्याला विकसित करण्यात ज्याप्रमाणे समाजाचा सहभाग असतो, अगदी त्याचप्रमाणे एखादा उद्योग–व्यवसाय विकसित करण्यासही समाज हा साहाय्यभूत असतो. एखादा उद्योग अथवा कंपनी म्हणजे विशिष्ट उद्देशासाठी एकत्र आलेल्या अनेक व्यक्तींचा समूह असतो. कंपनीत काम करणारी व्यक्ती, कंपनीचा डायरेक्टर आणि समाज हे त्याचे भागधारक असतात. त्यामुळे अधिकाधिक नफा मिळवणाऱ्या कंपन्यांची ही नैतिक, सामाजिक जबाबदारी

असते की, त्यांनी समाजाच्या विकासाचे कार्य करावे. दानशूर व्यक्ती आपल्याकडे असलेल्या संपत्तीचा काही हिस्सा समाजकार्यासाठी, समाजविकासासाठी वापरतात. मग त्यामध्ये भूदान, पैसादान यांसारखे सामाजिक कार्य केले जाते. या भावनेतूनच अलीकडच्या काळात अनेक प्रकारचे उद्योग–व्यवसाय करणाऱ्या कंपन्यांना, त्यातही अधिकाधिक नफा मिळवणाऱ्या कंपन्यांना समाजाच्या हिताचा, गरजांचा, विकासाचा विचार करावा लागतो. उद्योगाचा विकास या समाजघटकांवर अवलंबून असतो. एवढेच नाही, तर एखाद्या उद्योगाविषयीची विश्वसनीयता, नीतिमत्ता ही त्या कंपनीच्या सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या कार्यातून प्रतीत होत असते.

जवळजवळ सर्वच कंपन्यांना पर्यावरणातील नैसर्गिक संसाधनांची आवश्यकता असते. अनेक प्रकारच्या वनस्पती या कंपन्यांसाठी अनेक प्रकारची उत्पादने तयार करण्यासाठी हवी असतात. उदा. एखादा साबण बनवण्यासाठी किंवा एखादी टुथपेस्ट बनवण्यासाठी कंपनीला पर्यावरणावर अवलंबून राहावे लागते. एकाअर्थाने कंपनीसाठी लागणारी सर्व संसाधने ही निसर्ग, पर्यावरणाकडून मिळत असतात. या सर्व नैसर्गिक, पर्यावरणीय संसाधनांवर समाजाचाही तेवढाच अधिकार असतो, हे विसरता कामा नये. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर तेवढाच अधिकार असतो. ही सर्व संसाधने कंपनी आपल्या फायद्यासाठी, नफा मिळवण्यासाठी वापरते; तेव्हा त्यांनी मिळवलेल्या नफ्यातून समाजाच्या विकासाच्या काही योजना राबवणे, हे कंपनीचे कर्तव्य ठरते. अनेक कंपन्या पूर्वीपासूनच सामाजिक उत्तरदायित्व निभावत आहेत. मात्र आता त्याला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाल्याने ती सर्वांची कायदेशीर जबाबदारी झालेली आहे. 'सीएसआर' बंधनकारक करणारा भारत हा पहिला देश आहे.[४] 'सीएसआर' ही समाजाचे देणे फेडण्याची कृती आहे, त्यामुळे उद्योजकांनी या धोरणाच्या माध्यमातून समाजकल्याणात खारीचा वाटा उचलले, हा त्यांच्या कर्तव्याचा भाग आहे.

'सीएसआर'च्या बाबतीत कायदेशीर बंधनासोबतच आंतरिक आणि आत्मिकबंधन, स्वयंनियमन (self regulation) हे अधिक प्रभावी असते, असे म्हटले, तर वावगे ठरणार नाही. प्राचीन काळात मोठे उद्योजक आणि [illegible] यांच्याकडून अशाप्रकारच्या कृती केल्या जात असत. त्याकरिता

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

त्यावेळी कोणत्याही प्रकारचा कायदा अस्तित्वात नव्हता. स्वयंप्रेरणेतून या सर्व गोष्टी त्या काळी घडत असत, हे या ठिकाणी महत्त्वाचे आहे. आधुनिक काळात मात्र वरीलप्रमाणे समाजविधायक कृती करणे औद्योगिक समूहांसाठी कायद्यानेही बंधनकारक करण्यात आलेले आहे.

भारतीय कॉर्पोरेट व्यवस्था आणि 'सीएसआर'

उद्योग, व्यापार, औद्योगिक कंपनी हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा भाग आहेत. त्यांच्या संचालन आणि व्यवस्थापनासाठी भारत सरकारने काही कायदे केलेले आहेत. त्यातील The Companies Act 2013 या कायद्याविषयी आणि त्यातील आपल्या चिंतनाशी संबंधित असलेल्या तरतुदींचा विचार या ठिकाणी करता येईल. कंपनी ॲक्ट 2013 (The Companies Act 2013)मधील प्रकरण नऊ आणि सेक्शन 135मध्ये 'सीएसआर' (Corporate Social Responsibility) अर्थात 'व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व' याविषयी स्पष्टपणे तरतूद करण्यात आलेली आहे. ज्या कंपनीची आर्थिक वर्षातील संपत्ती 500 कोटी आहे किंवा ज्या कंपनीची आर्थिक वर्षातील उलाढाल ही 1 हजार कोटींची आहे किंवा ज्या कंपनीचा आर्थिक वर्षातील निव्वळ नफा हा जर 5 कोटींचा असेल, तर अशा कंपनीला 'सीएसआर' बाबतचे धोरण राबवावे लागते.[५] कंपनीचे समाजाप्रति असलेल्या कर्जाच्या परतफेडीच्या कार्याचा हा एक भाग आहे. ज्या समाजात आपण राहतो, ज्या समाजामुळे आपणास, आपल्या कंपनीला फायदा होतो, त्या समाजाप्रति आपलीही काही कर्तव्यं, उत्तरदायित्व असते. त्या उत्तरदायित्वाचा एक भाग म्हणून कंपन्यांना अशाप्रकारची धोरणं राबवावी लागतात.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे निकष, ज्या कंपन्यांना लागू होतात; त्या कंपनीमध्ये 'सीएसआर' कमिटी स्थापन केलेली असते. ही कमिटी मागील तीन वर्षांचा सरासरी नफा काढते. या सरासरी नफ्याच्या 2 टक्के हिस्सा[६] हा 'सीएसआर' धोरणासाठी वापरावा, अशाप्रकारची शिफारस ही कमिटी कंपनीच्या बोर्डाला करते. 2 टक्के हिस्सा ही कायदेशीर तरतूद आहे. एखादी कंपनी यापेक्षा अधिक हिस्सा अशाप्रकारच्या कार्यासाठी वापरू शकते. ते त्यांच्या नैतिक कर्तव्य, धर्मादाय अर्थात चॅरिटीचा भाग आहे. अशाप्रकारे कमिटीने केलेल्या

शिफारशीनुसार कंपनी हा निधी कोणत्या प्रकारच्या सामाजिक कार्यासाठी वापरायचा, याचे निर्धारण करते आणि त्यानुसार समाजाच्या विकासाची नैतिक सामाजिक जबाबदारी उचलली जाते.

'सीएसआर' धोरणांतर्गत अपेक्षित असलेल्या ॲक्टिव्हिटी

वर्तमानकालीन व्यवस्थेत 'सीएसआर' हा सर्व कंपन्यांचा एक अविभाज्य भाग आहे. या धोरणाच्या अंतर्गत कंपन्यांना सामाजिक उत्तरदायित्व म्हणून समाजाकरिता काही कार्ये करावयाची असतात. ती जनकल्याणाची कोणकोणती कार्ये असू शकतात, याबाबतीत काही शिफारशी व्यवस्थेकडून केलेल्या आहेत. सुचवलेल्या शिफारशींचा कंपन्या विचार करू शकतात किंवा तत्सम याशिवाय आणखी काही महत्त्वपूर्ण कार्य असतील, की जी समाजविकासासाठी करता येतील, त्यांचाही स्वीकार करण्याचे कंपन्यांना स्वातंत्र्य असते. कोणकोणत्या कार्यासाठी सीएसआर फंड वापरता येईल, ते क्षेत्र थोडक्यात पुढीलप्रमाणे – provide help to eradicating extreme hunger and poverty. Promotion of education. Promoting gender equality and empowering woman. Reducing child mortality and improving maternal health. Combating human immuno-deficiency virus, acquired immune deficiency, syndrome, malaria and other disease. Ensuring environmental sustainability. Employment enhancing vocational skills. Social business projects. Contribution to the Prime Minister's National Relief Fund or any other fund set up by the central government or the state government for socio-economic development and relief and funds for welfare of the scheduled castes, the scheduled tribes, other backward classes, minorities and woman. Such other matters as may be priscribed,[७] इत्यादी. काही ॲक्टिव्हिटी भारतीय कंपनी कायद्यानुसार 'सीएसआर'च्या अंतर्गत सुचवलेल्या आहेत. कार्पोरेट जगताने वरीलप्रमाणे सुचवलेले क्रियाच करावेत असे नाही, तर यासारख्या अनेक योजना ते राबवू शकतात, ज्याच्याने सामाजिक उत्तरदायित्वाचे

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt

निर्वाहन करता येईल. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे, एवढे स्वातंत्र्य उद्योगव्यापार विश्वाला देणे हे गरजेचे आहे.

आपण समाजाचे देणे लागतो, ही उत्तरदायित्वाची भावना आणि त्याची 'सीएसआर'च्या माध्यमातून परिपूर्ती करताना गरिबी, भूकबळी–निर्मूलन, शिक्षण, स्त्री–पुरुष समानता, विशिष्ट सामाजिक घटकांचा विकास, शाळा महाविद्यालयांच्या इमारती उभ्या करणे, वसतिगृह उभारणे इत्यादींसारख्या समाजकल्याणकारी कार्यांत सहभाग घेऊन आपली सामाजिक नैतिक जबाबदारी पार पाडू शकतात. याचे अगदी अलीकडचे उदाहरण म्हणून, नागपूर विद्यापीठाच्या बाबतीत सांगायचे झाले, तर असे सांगता येईल की, बजाज उद्योगसमूहाकडून रातूम विद्यापीठास प्रशासकीय भवन उभारण्यास दिलेला 10 कोटींचा निधी हा त्यांच्या 'सीएसआर' धोरणाचाच एक भाग आहे. याशिवाय राज्य आणि देशभरात वेगवेगळ्या उद्योग–समूहांकडून उभारली गेलेले दवाखाने, धर्मशाळा, शाळा, महाविद्यालये इत्यादी हीसुद्धा सामाजिक उत्तरदायित्वाचा भाग आहेत, हे या ठिकाणी सांगता येईल.

पर्यावरणाची समस्या ही आजघडीला अत्यंत ज्वलंत समस्या मानली जाते. या समस्येला बऱ्याच प्रमाणात औद्योगिक विश्वच जबाबदार आहे, असे मानले जाते. यात तथ्य आहे हेही नाकारता येणार नाही. यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांपासून मानवी जीवनाला वाचवायचे असेल, तर कंपन्यांचा सस्टेनेबल डेव्हलपमेंटवर अधिक भर असला पाहिजे. पर्यायवरणाला धोका निर्माण न करता कंपन्या कशा चालवता येतील, निसर्गाचे संरक्षण आणि संवर्धन यांसाठी कंपनीकडे असलेला फंड वापरून पर्यावरणाचे संतुलन कसे राखता येईल, याचा विचार कंपन्यांनी करणे समयोचित आहे.

साधारणतः PM care fund हा देशावर येणाऱ्या विविध प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तींच्या प्रसंगी वापरला जातो. भूकंप, पूर, अतिवृष्टी, त्सुनामी, वादळ, तुफान इत्यादींसारख्या नैसर्गिक आपत्तींनी अनेक लोक प्रभावित होत असतात. अशाप्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तींनी प्रभावित लोकांसाठी PM care fund वापरला जातो. हा निधी कंपन्यांच्या सीएसआर फंडाच्या माध्यमातूनही जमा झालेला असतो. या माध्यमातूनही विविध औद्योगिक समूह आपआपले सामाजिक उत्तरदायित्व निभावू शकतात.

अशाप्रकारे अनेक कंपन्या, औद्योगिक समूह समाजाप्रति आपल्या कर्तव्याचे पालन करत असतात. देशाच्या आर्थिक विकासातही या कंपन्या अथवा औद्योगिक समूह मोलाचा वाटा उचलत असतात, हेही या ठिकाणी महत्त्वाचे आहे. देशातील तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे, रोजगाराची साधने उपलबध करून देणे, इत्यादी महत्त्वपूर्ण कार्यांतून कंपन्या देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासांत हातभार लावत असतात.

'सीएसआर' धोरण राबवण्याचे कार्यक्षेत्र

देशाच्या एखाद्या राज्यात एखादा उद्योग स्थापन केला जातो. तो उद्योग उभारताना सर्वप्रथम जमीन अधिगृहीत करावी लागते. जमीन अधिगृहीत केल्यानंतर औद्योगिक क्षेत्राचे बांधकाम, कारखाना उभारणी, विशिष्ट प्रकारच्या यंत्रांची उभारणी, मनुष्यबळ निर्माण करणे, उद्योगासाठी लागणारी नोकरभरती करणे, कच्चा माल... इत्यादींसारख्या अनेक गोष्टींचे सखोल विचार–मंथन करून उद्योग उभारला जातो. जेव्हा उद्योग उभारला जातो, तेव्हा लागणाऱ्या मनुष्यबळाचा विचार करता, त्या उद्योगात कोणाला संधी द्यावी? कच्चा माल घेत असताना कोणास प्राधान्य द्यावे? इत्यादी प्रश्न महत्त्वाचे असतात. बाबतीत संबंधित उद्योगपती हा दुसऱ्या राज्यातील असेल आणि तो त्याच्या राज्यातून मनुष्यबळ आणत असेल, तर हे त्याच्या उद्योगाशी निगडित असलेल्या आचारसंहितेला अनुकूल आहे, असे म्हणता येणार नाही. ज्या भागात हा उद्योग उभारला गेला आहे, त्या भागातील लोकांनाच त्या ठिकाणी नोकरी देणे, हा त्या भागातील लोकांच्या नैसर्गिक अधिकाराचा भाग आहे आणि उद्योगपतीने तेथील स्थानिक लोकांना प्राधान्य देणे, हे त्याच्या कर्तव्याचा थोडक्यात सीएसआरचाच भाग आहे. हा एक नैसर्गिक न्यायाचा भाग आहे. त्याचप्रमाणे, कंपनी–कायद्यानुसारही औद्योगिक समूह अशाप्रकारच्या कृतीसाठी बांधील आहेत. The company give preference to the local area and areas around it where it operates, for spending the amount earmarked for corporate social responsibility activities.[८] स्थानिकांचा अधिकार हा नैसर्गिक अधिकार आहे. त्याचबरोबर, सीएसआर फंड याबाबतीतसुद्धा स्थानिक सामाजिक समस्या निर्मूलनावर खर्च करणे, हे कंपनीचे उत्तरदायित्व ठरते. कंपनीची ती नैतिक जबाबदारीसुद्धा असते.

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt.
of Arts and Social Sciences

या समर्थनाचा एक मुद्दा असा की, कोणत्याही कंपनीच्या नकारात्मक घटकांचे परिणाम त्या परिसरात राहणाऱ्या रहिवाशांनाच सोसावे लागतात, याच न्यायाने कंपनीच्या बाबतीत सकारात्मक परिणामसुद्धा परिसरात राहणाऱ्या रहिवाशांना मिळाले पाहिजेत, हीच नैतिकता आहे. त्यामुळे सीएसआर फंड उपयोगात आणण्याचे कार्यक्षेत्रही स्थानिक परिसर असणे, हेच न्याय्य ठरते.

निष्कर्ष

वरीलप्रमाणे सारासार विचार केला, तर असे लक्षात येते की, सद्यःस्थितीत 'सीएसआर' हा उद्योग, व्यापार क्षेत्राचा अविभाज्य असा भाग झालेला आहे. त्यामुळे औद्योगिक समूहांनी त्यांचा घटक असलेल्या व्यक्ती, समूह आणि त्या कंपनीक्षेत्रातील समाज यांच्या विकासासाठी अर्थातच शिक्षण, खेळ, संशोधनाच्या विकासासाठी, एकता, समताभाव रुजवण्यासाठी, भूकबळी, बेकारी इत्यादी समस्यांच्या निर्मूलनासाठी, बालसंगोपन, महिला विकास, दबलेल्या समाजघटकांच्या विकासासाठी 'सीएसआर'सारख्या उदात्त दृष्टिकोनाच्या माध्यमातून कार्य करणे अपेक्षित आहे. The Companies Act 2013, section 135नुसार 'सीएसआर'ला कायदेशीर करण्यात आलेले आहे. कायद्याचे बंधन या ठिकाणी घालून देण्यात आलेले आहे. कोणत्याही कृतीची नैतिकता बाह्य बंधनाबरोबरच आंतरिक, आत्मिक बंधनावर अधिक अवलंबून असते. प्रत्येक औद्योगिक समूहाने समाजाच्या उद्धारासाठी, विकासासाठी केवळ व्यवस्था सांगते, म्हणून कार्यरत असणे आणि स्वयंनियमाने कार्यरत असणे यात फरक आहे. सामाजिक जबाबदारी, कर्तव्यभाव यांचे निर्वाहन स्वयंनियमनाने केल्याने ते अधिक प्रभावी ठरू शकतात. त्यामुळे, सर्व औद्योगिक समूह हे, व्यवस्थानिर्मित नियमांबरोबरच जर स्वयंनियमनाने समाजाप्रति कार्यरत राहिले, तर कंपनी व समाज दोन्ही उत्तरोत्तर विकसित, समृद्ध होतील; यात काही शंका नाही.

विभागीय सहसंचालक, उच्च शिक्षण, राजेसाहेब मारडकर
कोल्हापूर विभाग, कोल्हापूर व तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख,
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
mail ID: rajesahebmaradkar@gmail.com

DIRECTOR
Vasantrao Naik Govt. Instt
of Arts and Soci. Sciences
NAGPUR

संदर्भ

१ Sharma C (2003), A Critical Servey of Indian Philosophy, MB Publisher, Delhi, p. 13
२ पाठक, दि (१९९४), भारतीय नीतिशास्त्र, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, पाटना, पृ. २-३
३ अकोलकर, ग. वि (१९९०), शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची रूपरेषा, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृ. १४८
४ महाराष्ट्र टाईम्स, २४ ऑगस्ट, २०१९, MCCIA अध्यक्षांचे मत
५ The Companies Act 2013, p. 87 -retrieved from https://mca.gov.in/content/mca/global/en/home.html on 27 may 2021
६ तत्रैव, पृ. ८७
७ तत्रैव, पृ. २८८
८ तत्रैव, पृ. ८७